

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА

*Це наше слово – жити йому повіки.
Народ безсмертний, слово – наш народ.*

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА

За редакцією О. Д. Пономарева

Допущено Міністерством освіти України

Підручник для студентів
гуманітарних спеціальностей
вищих закладів освіти

НБ ПНУС

605277

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1997

Із змісту книги та тиражування без офіційного
дозволу видавництва заборонено

Авторський колектив:

**О. М. Іригор'єва, С. Є. Даломан, Ю. В. Лисенко,
Є. А. Макаренко, А. І. Мамалига, Н. Й. Марчук, О. М. Пазик,
О. Д. Пономарів, В. В. Різун, М. І. Фурдуй, Л. Ю. Шевченко**

Рецензенти:

д-р філол. наук Н. І. Гонська
(Національний Університет «Києво-Могилянська академія»),
д-р філол. наук М. П. Кочерган
(Київський державний лінгвістичний університет)

Головна редакція літератури з українознавства та соціогуманітарних наук

Головний редактор М. С. Тимошик

Редактор Л. Л. Щербатенко

**Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів,
С 91 В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева. —
К.: Либідь, 1997. — 400 с.
ISBN 966-06-0032-1.**

У підручнику розглядаються питання фонетики, вимови, графіки, лексикології, фразеології, лексикографії, словотвору та морфології сучасної української літературної мови. Подаються відомості з діалектології та загального мовознавства.

Міститься опис синтаксичних особливостей побудови словосполучень і речень. Окремі розділи присвячені проблемам формування одиниць зв'язного мовлення та основам пунктуації.

Для студентів гуманітарних факультетів вищих закладів освіти.

**С 4602000000-050
1997**

ББК 81.2УКР-923

ISBN 966-06-0032-1 Трикарпатський університет **О. Д. Пономарів, В. В. Різун,
ім. Василя Стефаника Л. Ю. Шевченко та ін., 1997**

ISBN

605277

У процесі суспільної діяльності люди вступають у різні стосунки, обмінюються досвідом з усіх сфер життя, передають інформацію від покоління до покоління. Це спілкування відбувається за допомогою мови. «Мова — це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма нашого організування. Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... У мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання. Мова — це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі мова — це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я. І поки живе мова — житиме й народ» (Огієнко Іван. Українська культура. К., 1991. С. 239—240). Мова існує у вигляді конкретних актів мовлення. У кожному такому акті щоразу використовуються не всі наявні в мові засоби, а лише певна частина їх:

«Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трошилася одна об одну, туман сунувся до берега, одеський маяк, миготів червоно та зелено» (Яновський Ю. Оповідання. Романи. П'єси. К., 1984. С.228).

«Руська мова» була першим етапом у створенні самобутніх української та білоруської літературних мов на народній основі... Існування «руської мови» як спільної літературної мови для українців та білорусів підтримувалося спільністю історичної їх долі в складі Литви, потім Польщі, спільністю походження їх культури, зокрема літературної мови, від культури й мови Київської Русі і близькістю українських та білоруських діалектів, що здавна утворили ряд спільних рис, відмінних від північно-східних діалектів, які лежать в основі російської мови» (Плющ П.П. Історія української літературної мови. К., 1971. С. 140).

«Питання українсько-німецького співробітництва в галузі взаємного повернення пам'яток культури в світлі переговорів делегацій України та ФРН з питань реституції культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час другої світової війни і в наступні роки, виносяться на чільні місця» (журн.).

Наведені три уривки є конкретними виявами того, що має в своєму розпорядженні мова. Перший уривок являє собою опис душевного стану жінки на тлі приморського краєвиду; тут використовуються слова з конкретним значенням, емоційно забарвлена, експресивна лексика. У науковому та офіційно-діловому текстах двох інших уривків з-поміж нейтральної лексики виділяються слова-терміни, впадає в око відсутність будь-якої емоційності та експресивності.

Найхарактернішими рисами, притаманними людині, є суспільна свідомість, суспільна трудова діяльність і мова. Жодна з цих рис не може існувати без двох інших. Особливо тісний зв'язок між мовою та суспільною свідомістю. Формами, в яких знаходять вираження всі витвори людської свідомості, є мовні знаки — слова, словосполучення й речення. Початок формування мови збігається зі становленням людського суспільства, коли в людей виникла потреба щось сказати одне одному.

Сучасні мови разом із народами носіями цих мов пройшли довгий, часом тернистий шлях у своєму розвитку. У вченні про націю як історичну форму спільності людей мова вкупі з територією, економічним життям, культурою та особливостями психології виступає однією з найхарактерніших ознак, що входять у це поняття. (Хоч є факти, коли однією мовою розмовляють різні нації, та це виняток, а не правило.) Мова виконує такі функції в людському суспільстві: спілкування, повідомлення і впливу.

Кілька мільярдів людей, що живуть на Землі, користуються 2500 мовами (за іншими підрахунками мов 5000). Мови відрізняються одна від одної всі, але різною мірою. Не становить особливих труднощів визначити близькість, приміром, української та білоруської, російської та болгарської мов. Можна знайти спільне також у німецькій, у грецькій і французькій мовах. Схожість мов у граматиці, в звуковій системі, в коренях слів пояснюється спільністю їх походження. Споріднені мови об'єднуються в так звані мовні сім'ї: індоєвропейська, угро-фінська, тюркська, китайсько-тибетська, семіто-хамітська тощо. До угро-фінської сім'ї належать угорська, хантійська, мансійська, фінська, естонська, комі, мордовська, удмуртська, марійська мови; до тюркських мов — турецька, азербайджанська, казаська, узбецька, туркменська, киргизька, каракалпакська, чуваська, якутська та інші мови. Кожна мовна сім'я ділиться на групи. Індоєвропейська сім'я мов виникла внаслідок розпаду індоєвропейської етнічної спільності. Індоєвропейська прामова стала основою, на якій розвинулися сучасні мови. До індоєвропейської мовної сім'ї входять такі групи: германська (німецька, англійська, данська, шведська, норвезька й ін.), романська (іспанська, португальська, французька, італійська

й ін.), індійська (гінді, урду, бенгалі й ін.), кельтська (ірландська, бретонська, валійська й ін.), слов'янська.

Слов'янська група мов виникла на основі спільнослов'янської (праслов'янської) мови — одного з відгалужень індоєвропейської прамови. Праслов'янська мова належала племенам, що заселяли територію од Вісли й Одри до Дону й Волги, від Карпат до Балтики. У ході історичного розвитку слов'янські племена відособлювалися одне від одного, тому з'являлося дедалі більше слов'янських мов. Тепер є 13 живих мов слов'янських народів: українська, білоруська, російська, польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька, сербська, хорватська, словенська, македонська, болгарська. До мертвих (тобто таких, що не мають носіїв) мов слов'янської групи належать праслов'янська, давньоруська, старослов'янська, полабська.

Українська мова є однією з старописемних мов індоєвропейської родини. Вона успадкувала давньоруську писемність і в ранній період своєї історії продовжувала розвивати традиції літературної мови Київської Русі, що є історичною назвою України. Зберігаючи багато в чому спільність із білоруською та російською мовами, українська систематично збагачувалася народнорозмовними елементами. Внаслідок цього утворилася староукраїнська книжна мова. Вона вживалася в різних ділових документах, частково в полемічних творах. Нею писали наукові праці, наприклад, «Лексикон славенороський» (1627 р.) П. Беринди. Рівнобіжно розвивалася жива мова українського народу, струмені якої широко вливалися в літописи Самовидця, С.Величка, в драми М. Довгалевського і Г. Кониського, в полемічні твори І. Вишенського, в ліричні й сатиричні вірші Г. Сковороди, в поезії І. Некрашевича. Усе це підготувало ґрунт для виникнення нової української літературної мови на народній основі. Сталося те наприкінці XVIII ст., коли вийшла перероблена в бурлескному стилі Вергілієва «Енеїда». Отож І. П. Котляревський започаткував нову українську літературну мову. Саме цей витвір славетного полтавця мав на увазі М. Рильський, пишучи в «Слові про рідну матір»:

Благословен мечів ясних
Огонь, Отчизни охорона,
Іржання коней бойових,
Морських походів даль солона,
І «Енеїди» владний сміх,
Полтави тихої корона...

Літературна мова виникла на основі мови загальнонародної. Загальнонародна мова — це сукупність усіх слів, усіх граматичних форм, усіх особливостей вимови людей, що розмовляють українською як рідною. Сюди входять діалекти, жаргони, літературна мова, тобто все, що перебуває в мовному спілкуванні

народу. Літературна мова є відпліфрованою формою загальнонародної мови, що має певні норми в граматиці, лексиці, вимові, наголосі; виникає на основі писемної, художньо закріпленої форми загальнонародної мови і в своєму писемному й усному різновиді обслуговує культурне життя нації. Отже, літературна мова є могутнім знаряддям духовної й матеріальної культури людського суспільства. Без літературної мови неможливо уявити розвитку літератури, науки, мистецтва, техніки, оскільки досвід і досягнення кожного покоління, кожного народу передаються за допомогою літературно-писемної мови. Від часу свого виникнення стара й нова українська літературна мова гідно служила нашому народові в усіх галузях його матеріального й духовного життя.

Не можна сказати, що шлях української літературної мови був вистелений трояндами. У цесарській Австро-Угорщині, а особливо в Московській імперії переслідувалося писане й друкване українське слово, не раз і заборонялося. Українській мові відмовляли в праві на існування, твердили, ніби це не мова, а діалект. У ті часи І. Франко писав:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови...

У 20-х—на початку 30-х років ХХ століття в колишній УСРР здійснено чимало заходів, спрямованих на те, щоб подолати відставання в розвитку певних стилів української мови. Квітневий пленум ЦК КП(б)У в 1925 р. виніс ухвалу «Про українізацію». Це було одним із важливих завдань культурно-національного будівництва в Україні. Українська мова ставала мовою не тільки красного письменства та публіцистики, а й мовою освіти, науки, врядування, проведення різних громадсько-політичних заходів. Особливо бурхливо та плідно розвивався офіційно-діловий стиль, який раніше не мав для цього належних умов. Проте в роки сталінських репресій, а ще більше в добу застою українська мова знову зазнала тяжких випробувань, була витіснена з багатьох сфер функціонування. виправити становище був покликаний закон про надання українській мові статусу державної, ухвалений 26 жовтня 1989 року. Державність української мови підтверджена й 10-ю статтею Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 року.

Виникнувши на основі говорів Середньої Наддніпрянщини, українська літературна мова ввібрала в себе чимало елементів, особливо лексичних, з інших говірок. За лексичним розмаїттям, виразовими й словотворчими можливостями вона є однією з найбагатших, а за звуковими властивостями — однією з найевфонічніших мов світу. Милозвучність (евфонія) української

мови створюється особливостями її звукової та наголосової системи, сполучуванням і позиційним розташуванням фонем. Як уже зазначалося, на Землі існує кілька тисяч мов. За числом носіїв українська мова посідає почесне місце в першій двадцятці після китайської, англійської, гінді й урду, російської, німецької, японської, іспанської, індонезійської, арабської, бенгалі, португальської, французької та італійської. Українською мовою розмовляють не лише в Україні, а й за її межами, на всіх суходолах земної кулі, куди доля закинула наших краян.

Цей підручник підготував колектив викладачів кафедри мови та стилістики інституту журналістики Київського університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри О.Д.Пономарева. Розділи написали: *О. М. Григор'єв* — Складносурядні речення; *С. Є. Доломан* — Числівник. Частка. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними. Пряма і непряма мова; *Ю. В. Лисенко* — Прості речення; *Є. А. Макаренко* — Словотвір. Прості ускладнені речення. Безсполучникові і складні речення; *А. І. Мамалига* — Лексикографія. Синтаксичні конструкції зв'язного мовлення. Типи зв'язку між реченнями. Типи контекстуальних відношень між реченнями; *Н. Й. Марчук* — Дієслово. Речення з відокремленими членами; *О. М. Пазяк* — Фразеологія. Іменник. Прислівник. Вигук. Речення. Вставні і вставлені конструкції. Складні речення: Загальні зауваження. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними; *О. Д. Пономарів* — Вступ. Лексикологія. Звертання; *В. В. Різун* — Фонетика. Орфоепія. Фонологія. Загальнотеоретичні й методологічні питання синтаксису; *М. І. Фурдуй* — Прикметник. Прийменник. Сполучник. Складнопідрядні речення з підрядними означальними. Багаточленні складні речення; *Л. Ю. Шевченко* — Письмо. Графіка та орфоепія. Займенник. Словосполучення.

Мовознавство належить до сфери людських знань, потрібних кожній людині, аби вона могла нормально жити і працювати в суспільстві. Складовою частиною лінгвістичних знань є **фонетика, орфоепія, фонологія**. Без елементарних понять фонетики (звук, склад і т. д.) людина не може навчитися ні писати, ні читати.

Звуки мовлення — це найбільш поширений (але не єдиний!) матеріал існування мови, через що вона має назву звукової мови поряд, наприклад, із мовою жестів. В основі зв'язку понять «звукова матерія мови» і «мова» лежить співвідношення категорій «матеріальний об'єкт» і «діяльність людини». Мова — це лише форма діяльності людини зі звуковою матерією, а не сама матерія. Звукова матерія мови має критичну точку впливу субстанції на зміст висловлювання. Як тільки звук спотворюється до невпізнання — губиться зміст, а спілкування стає неможливим.

ФОНЕТИКА

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКІВ

Фонетикою (від гр. *phonetikos* — звуковий, належний до звуків) називається розділ мовознавства, в якому вивчається звуковий склад мови.

Звук мови відрізняється від інших звуків тим, що він, по-перше, є носієм найменшої одиниці мови — фонемі, яка має структурне значення *, по-друге, відображений у свідомості носіїв мови як такий звукотип, котрий характеризується певним набором акустичних, анатомо-фізіологічних і психофізичних (психо-акустичних) ознак. Цей набір ознак набуває соціального статусу і закріплюється в свідомості носіїв мови як **орфоепічна норма**.

Як і будь-який звук, **мовний звук** — явище фізичне, що виникає в результаті коливання повітря (є повітряною хвилею) під дією рухів твердого пружного тіла.

* Визначення фонемі і структурного значення див. на с. 25.

З погляду фізичного, точніше акустичного, звуки мови характеризуються частотою, амплітудою, тривалістю і спектром коливання.

Ч а с т о т а коливань — це кількість коливань струменя повітря за одиницю часу. Одне коливання за секунду є герц (Гц). Людське вухо здатне вловлювати частоти від 15 до 20 000 герц.

А м п л і т у д а коливань — це розмах повітряної хвилі.

З а т р и в а л і с т ю в часі звуки бувають довгими і короткими.

Звук мови, з одного боку, об'єктивне явище — рух часток пружного газоподібного, рідкого чи твердого середовища у вигляді хвилі; з другого боку — явище суб'єктивне, яке сприймається людиною. Отже, звук можна розглядати як фізичне явище і психофізичне — результат слухового сприймання.

З погляду психофізичного, звуки мови характеризуються висотою, силою (інтенсивністю), тембром і т. д.

В основі звуків високих і низьких лежить частота: чим більша частота, тим звук вищий.

Г у ч н і с т ь (сила, інтенсивність) звука залежить від амплітуди коливання: чим більша амплітуда, тим звук гучніший.

Надзвичайно важливою характеристикою звука в психофізичному плані є **т е м б р**. В основі сприймання звука лежить сприймання тембру, а висота є одним із вимірів цієї більш широкої ознаки. Тембр визначається спектром звука і характером його змін у часі. Для збереження тембру важливо не стільки зберегти величину того чи іншого параметра, скільки забезпечити збереження взаємозв'язку між різними параметрами. Тембр як цілісна характеристика звука має найбільш виражену й усвідомовану мовцями диференційну властивість, за допомогою якої люди легко розрізняють навіть однакові за артикуляцією звуки. За тембром вирізняють звуки: світлі, темні, блискучі, матові (світлові характеристики); м'які, гострі, сухі, шорсткі (дотикові характеристики); повні, пусті, широкі, масивні (просторово-об'ємні характеристики) і т. д. Ці вербально виражені тембральні характеристики звуків мають значення для регулювання поведінки й діяльності людини в акустичному середовищі, яке постійно її оточує. Наприклад, слухач може вимкнути приймач тільки через те, що передача супроводжується неприємними для нього звуками. Необхідно зважати й на той факт, що існує зв'язок між тембральними характеристиками звуків і змістом матеріалу. Цей зв'язок впливає, зокрема, з емоційного досвіду сприймачів. Отже, емоційно-звукове вираження тієї чи іншої теми соціологізоване: траурні звуки там, де горе, світлі — де йдеться, наприклад, про чистоту почуттів тощо.

Сприймання тембру пов'язане також із так званим «опредмечуванням» слухового образу, тобто уявленням про джерело звука. Отже, тембр, як і інтонація, відіграє важливу роль у виконанні звуками когнітивної функції. Звуки мови не тільки забезпечують комунікацію, а й через тембр та інтонацію створюють уявлення про особистість мовця, про його стан, характер, темперамент, вік та інші якості. Поряд із когнітивною акустичні характеристики звука часто виконують і комунікативну функцію. Так, інтонація, тембр, гучність самі вже виражають зміст висловлюваного.

Важливою психоакустичною характеристикою звука є **гучність** (сила, інтенсивність). Існують соціальні оцінки мовця за гучністю голосу: *репетує, горланить, верещить, як різаний, шепоче* і т. п. Голосно говорити, якщо того не вимагають умови, вважається поганою звичкою. Занадто гучні звуки викликають утому, роздратованість, можуть приводити до неадекватної поведінки людини.

Зміна гучності звука, як і тембру, є ознакою пересування звукового об'єкта в просторі. На цю особливість слід зважати під час моделювання мовної ситуації, в якій співрозмовники віддаляються чи наближаються. Сила звука може виконувати й комунікативну функцію.

Висота звука виконує частіше когнітивну функцію: високий голос характерний для жінок, дітей, низький — для чоловіків. За цією психофізичною ознакою сприймачі можуть давати мовцеві соціальну оцінку: *гуде, пищить, дзвеніє* і т. д.

Найбільш поширеним є аналіз звуків мови в **анатомо-фізіологічному** аспекті. Артикуляція звуків, тобто участь тих чи інших мовних органів у процесі звукотворення, пов'язана з формуванням навичок вимовляти звуки так, як це прийнято членами певного соціуму. Отже, анатомо-фізіологічна діяльність мовного апарату має соціальний аспект і лежить в основі творення орфоепічної норми.

Від артикуляції й будови мовного апарату, власне, залежать акустичні (фізичні) й психоакустичні (психофізичні) параметри звука, які свідомо можна змінювати. Якщо мовний апарат дається людині природою і зазнає змін тільки в процесі травмування, стоматологічного чи хірургічного втручання, то артикуляція, як продукт наслідування, може довільно змінюватися мовцем з метою або внормування вимови звуків, або імітації чийхось голосів. Таким чином, соціально-психологічні характеристики вимови, пов'язані з виробленням позитивних чи негативних оцінок сприймачем, залежать великою мірою від самого мовця.

Мовний апарат людини складається з двох частин:

дихального апарату й органів артикуляції. Мовне дихання, яке забезпечується легенями, діафрагмою і всім трахеобронхіальним деревом, є одним із важливих компонентів механізму мовлення.

Струмінь видихуваного повітря з дихального апарату потрапляє в гортань, потім у порожнину глотки (фарингс), ротову й носову порожнини. В гортані повітря проходить через щілину, утворену голосовими зв'язками. Якщо голосові зв'язки напружені й наближені одна до одної, то видихуване повітря розтуляє їх і спричиняє дрижання. Це зумовлює виникнення звукових хвиль, утворення голосу чи шуму. Звукова хвиля, проходячи через ротову й носову порожнини, третью об їх стінки та органи, що містяться в ротовій порожнині, й моделюється, тобто певним чином змінює свої параметри. Модельована звукова хвиля і є мовним звуком.

Найактивніший орган мовного апарату — язик, що має кінчик, тіло і корінь, а також передню, середню й задню частини спинки, які з анатомічного боку не розмежовуються, але у творенні мовних звуків відіграють важливу роль.

Окрім язика, до активних мовних органів належать: голосові зв'язки, задня частина глотки, м'яке піднебіння, язичок і губи. Інші мовні органи називаються пасивними.

Увесь цей анатомо-фізіологічний комплекс, що забезпечує процес мовлення, та ще нейрофізіологічні механізми керування артикуляторною діяльністю становлять єдину систему, названу механізмами мовлення.

Носії національної мови мають власну, відмінну від інших артикуляційну базу, тобто систему навичок вимовляти звуки ізольовано або в комплексі. Для україномовних людей теж властива своя артикуляційна база, яка, до речі, відрізняється від російської.

Артикуляційна база формується внаслідок доведення до автоматизму роботи мовних органів, спрямованої на вимовлення звука чи звуків. Вимовлення (артикулювання) являє собою злагоджену роботу мовних механізмів. Такі артикуляції, що легко, підсвідомо, стереотипно, у відповідності з орфографічними нормами відтворюються мовцем, і становлять артикуляційну базу людини. Про мовця, котрий не може таким чином артикулювати звуки, говорять, що він не має артикуляційної бази.

Артикуляційні бази бувають типовими, притаманними групам людей, і нетиповими, індивідуальними. Типові артикуляційні бази поділяються на нормовані, властиві людям, котрі розмовляють літературною мовою, і ненормовані, що пов'язані з поняттями діалекту, говірки.

АРТИКУЛЯЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ*

З в у к [a] **. Неогублений (нелабіалізований). Утворюється при великому ротовому й малому фарингальному резонаторі шляхом відтягнення язикового тіла, зокрема задньої частини язика, помітно назад. При цьому язик займає найнижче положення у ротовій порожнині.

З в у к [o]. Лабіалізований. Язик займає трохи вище положення, ніж при артикуляції [a]. Спинка язика спрямована більше до м'якого піднебіння. Кінчик язика відтягнений від нижніх зубів сильніше, ніж при [a]. Ротова порожнина зменшується в діаметрі, а фарингальна збільшується, утворюється порожнина між губами й зубами внаслідок лабіалізації.

З в у к [y]. Дуже лабіалізований. Положення язика високе. Язикове тіло спрямоване вгору до м'якого або навіть до задньої частини твердого піднебіння. Кінчик язика відтягнений від передніх зубів і загнутий униз та назад. Загальна довжина резонатора (порожнини) між губами й зубами більша, ніж для [o], але вужча.

З в у к [e]. Куточки губ трохи розтягнені на боки. Язикове тіло спрямоване до передньої частини ротової порожнини при одночасному піднятті передньої і середньої частини язика вгору, але депо нижче, ніж при артикуляції [u], [i]. Кінчик язика відтягнений від нижніх зубів. Корінь язика відсунений назад більше, ніж при вимові [u], [i]. Ротова порожнина майже така, як при вимові [a].

З в у к [u]. Куточки губ розтягнені на боки трохи більше, ніж при вимові [e], й притиснені до зубів. Положення язика вище, ніж при вимові [e], але трохи нижче, ніж при вимові [i]. Передня частина спинки язика опукла, основною своєю масою просунена вперед. Ротовий резонатор у передній частині дуже вузький. Порожнина глотки значно ширша, ніж ротова порожнина.

З в у к [i]. Губи, утворюючи вузьку щілину, розтягнені на боки значно більше, ніж при артикуляції [u] та [e]. Уся маса язика подається виразно наперед, до передньої частини твердого піднебіння або до верхніх зубів та альвеол. Тіло язика, зібране спереду, має опуклу форму. Кінчик язика спадає круто вниз безпосередньо за нижніми зубами або ж упирається в нижні зуби. Ротова порожнина подібна до тієї, яка буває при вимові [u], але ще більш звужена в передній частині. Вимовляється напружено.

* Опис зроблений за виданням: Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. К., 1969. С. 55 - 217.

**Звуки записані знаками фонетичного алфавіту. Ці знаки й правила транскрибування описані в літературі: Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. С. 418—431; Орфоепічний словник / Укладач М. І. Погрібний. К., 1984. С. 6—7.

У мовному потоці звуки не ізольовані один від одного, їхні артикуляції взаємодіють, накладаються одна на одну. З мовного потоку ми виділяємо лише певні звукові типи (звукотипи) на основі типових для цих звуків ознак. Люди не могли б порозумітися, якби у їхній пам'яті не існували звукотипи, бо реальний звуковий потік завжди індивідуалізований, ускладнений нетиповими параметрами. Сприймання звуків здійснюється таким чином: звукові еталони (звукотипи) під час сприймання «накладаються» на звуковий потік до тих пір, поки не відбудеться збіг звукотипу з певним відрізком потоку. Цей збіг і є фактом сприйняття, упізнання звука.

Взаємодія звуків у мовному потоці має не довільний характер, вона підпорядкована певним правилам, порушення яких веде до того, що слухач не може виділити із звукового потоку певний звукотип.

Розглянемо випадки найбільш типової взаємодії описаних вище звуків.

АРТИКУЛЯЦІЯ НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ

Традиційно вважається, що голосні звуки в ненаголошеній позиції змінюються, редукуються якісно й кількісно, тобто скорочується їхня тривалість у часі. З погляду артикуляції це можна пояснити так: скорочуючи своє звучання у часі, ненаголошені голосні не встигають повною мірою сформуватися як звук наголошений. Крім того, на редукцію голосних впливає й те, що ці звуки артикулюються ненапружено, нечітко.

Дослідники відзначають, що особливо помітна редукція ненаголошених [e] і [u], які мають нахил до звуження, підвищення артикуляції.

Н е н а г о л о ш е н и й [e]. Язикова спинка піднімається трохи вище, ніж при артикуляції наголошеного [e], і якоюсь мірою наближається до ненаголошеного [u]. У кінці слова ненаголошений [e] має звужену вимову порівняно з наголошеним, але кінцевий ненаголошений [e] завжди відкритий (наприклад, у слові *буде*).

Н е н а г о л о ш е н и й [u]. Має дещо обнижену артикуляцію, наслідком якої є наближення вимови ненаголошеного [u] до [e].

Н е н а г о л о ш е н и й [i]. Язик у задній частині і в корені значно відсувається назад. Куточки губів менш відтягнені назад. Ненаголошений [i] — звук переднього ряду, трохи нижчий і більш задній від наголошеного [i], менш напружений.

Н е н а г о л о ш е н и й [a]. Порівняно з наголошеним має трохи вище підняття язикової спинки та більшу просуненість її наперед. У цілому цей звук не підлягає будь-яким помітним для слуху змінам.

Н е н а г о л о ш е н и й [o]. Порівняно з наголошеним

утворюється при значно вище піднятій спинці язика, що веде до зближення з артикуляцією [y]. Це зближення відчувається на слух тільки поряд із наступним наголошеним [y] (наприклад, у слові *кожух*).

Не наголошений [y]. Це звук більш переднього й нижчого творення проти наголошеного. Лабіалізація помітно зменшується. В цілому різниця в артикуляції ненаголошеного й наголошеного [y] не дуже значна.

Нижче на схемі показані місце й спосіб творення наголошених і ненаголошених (у дужках) звуків.

Ступінь підняття	Ряд		
	передній	середній	задній
високий	і (i) и	(y)	у
середній	(и) (е) е	(о) (а)	о
низький			я

ТРИВАЛІСТЬ АРТИКУЛЯЦІЇ НАГОЛОШЕНИХ І НЕНАГОЛОШЕНИХ ЗВУКІВ

Тривалість артикуляції наголошених і ненаголошених звуків розподіляється у слові більш-менш рівномірно. Особливістю української вимови є те, що ненаголошений голосний абсолютного кінця слова має значно більшу тривалість, ніж ненаголошені всіх інших позицій.

АРТИКУЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

З в у к и [л], [б], [м]. Утворюються зімкненням нижньої губи з верхньою. Під час артикуляції [л] й [б] м'яке піднебіння підняте й не пропускає повітря у носову порожнину. Голосові зв'язки при творенні [л] не напружені й не дрижать. При творенні [м] м'яке піднебіння опускається й відкриває прохід до носової порожнини, тому цей звук має носове забарвлення. Уклад язика при творенні цих звуків залежить від наступного голосного чи приголосного.

З в у к и [л'], [б'], [м']*. Ступінь пом'якшення цих звуків незначний. Артикуляція, як і для твердих звуків, за винятком положення куточків губ, які більш розтягнені, ніж під час вимови [л], [б], [м].

* Розрізняйте м'які й напів'які звуки. М'які позначені так: [л'], напів'які — [л''].

З в у к [ɛ]. Поширений в українській літературній вимові звук, що утворюється зближенням нижньої губи з верхніми зубами, між якими утворюється щілина, через котру й виходить струмінь повітря. Така артикуляція буває перед [u], [i] та [e], іноді перед [a] (напр.: *вир, верх, вал, віл*). Перед лабіалізованими [o] та [y] губно-зубна вимова цього звука українській літературній вимові не властива і трапляється рідко.

З в у к [ʏ]. Дуже поширений в українській літературній вимові звук, що утворюється зближенням нижньої губи з верхньою, між якими залишається вузька щілина для проходження струменя повітря. Губно-губна вимова цього звука характерна для всіх позицій, у яких він може стояти. При артикуляції цього звука, як і звука [ɛ], тон переважає над шумом, тобто звук [ʏ] сонорний, тому він не може переходити у звук [ɸ] у кінці складу чи слова, на відміну від російського [ɛ].

З в у к [ɸ]. Утворюється, як і [ɛ], при зближенні нижньої губи з верхніми зубами, при цьому щілина виникає між різцями і нижньою губою. Голосові зв'язки перебувають у ненапруженому стані.

З в у к и [ɛ'], [ɸ']. Ступінь пом'якшення незначний. Артикуляція, як для твердих звуків, за винятком положення куточків губ, які більш розтягнені.

З в у к и [m], [d]. Виникають унаслідок зімкнення, що утворюється між кінчиком та передньою частиною спинки язика і верхніми зубами та альвеолами. Тильна частина кінчика язика при цьому щільно притискається до нижніх зубів. Голосові зв'язки під час артикуляції [d] вібрують.

З в у к [n]. Артикуляція подібна до артикуляції звуків [m], [d]. Але звук [n] має носове забарвлення і є сонорним, тобто при вимові його голос переважає над шумом.

З в у к и [m'], [d'], [n']. М'які звуки у літературній вимові мають дві артикуляції: апікально-альвеолярну, коли кінчик язика підіймається вгору і разом із передньою спинкою утворює зімкнення за зубами на альвеолах, середня спинка язика підіймається вгору, намагаючись зайняти положення, характерне для [i]; дорсально-альвеолярну, яка характеризується тим, що кінчик язика лежить біля нижніх зубів, а передня частина мовної спинки утворює зімкнення з альвеолами.

З в у к и [c], [z]. Передня спинка язика утворює жолобок, причому кінчик язика впирається в нижні різці, а спинка торкається іклів та різців. По жолобку скеровується повітряний струмінь, від якого виникає характерний свистячий шум. Голосові зв'язки під час артикуляції [z] дрижать.

З в у к и [c'], [z']. Артикулюються подібно до відповідних твердих із тією лише різницею, що при творенні м'яких середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

З в у к и [ц], [д̪]. Маємо не поєднання двох звуків [т], [с] і [д], [з], а нерозривне злиття цих звуків. При вимові першого компонента [т] або [д] утворюється зімкнення, яке не закінчується вибухом, а плавно, без паузи переходить у щільний елемент типу [с] або [з].

З в у к и [ч'], [д̪ч']. Артикуються подібно до твердих звуків. Середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння.

З в у к и [ш], [ж]. Кінчик язика відтягається назад у порівнянні з артикуляцією [с], [з]. На м'якій спинці утворюється ширший канал, ніж при вимові [с], [з]. Губи при артикуляції цих звуків висуваються наперед. Голосові зв'язки вібрують під час вимови [ж].

З в у к и [ш'], [ж']. Артикуляція, як і для твердих звуків, за винятком положення середньої спинки язика, яка піднімається до твердого піднебіння. Ступінь пом'якшення цих звуків незначний.

З в у к и [ц], [д̪ц]. Маємо не поєднання, а злиття артикуляцій звуків [т] і [ш], [д] і [ж]. Зімкнення типу [т], [д] плавно переходить у щільну форму типу [ш], [ж]. Елемент зімкнення має місце не на зубах і початку альвеол, а значно вище, на твердому піднебінні, там, де утворюються [ш] і [ж]. Голосові зв'язки вібрують під час вимови звука [д̪ц].

З в у к и [ч'], [д̪ч']. Як і всі напівм'які, формуються через підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння. Ці звуки бувають тільки пом'якшеними.

З в у к [р]. Артикулюється кінчиком язика, який загинається назад, до твердого піднебіння і торкається його краєм, вібруючи.

З в у к [р']. Формується через підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння.

З в у к [л]. Середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння, між ними утворюється щільна форма. Кінчик язика знаходиться біля нижніх зубів.

З в у к [л]. Кінчик язика утворює зімкнення на зубах та на початку альвеол. Спинка язика в передньо-середній частині ложкоподібно звігнута вниз. Можлива інша артикуляція: кінчик язика загинається вгору і утворює зімкнення на альвеолах або навіть за ними, задня спинка язика опускається вниз.

З в у к [л]. Кінчик язика утворює зімкнення на альвеолах, середня спинка язика підіймається до твердого піднебіння. Кінчик язика може бути пасивним, опущеним вниз.

З в у к [к]. Задня спинка язика підіймається до м'якого піднебіння і на рівні останніх кутніх зубів утворює з ним зімкнення. Кінчик язика тримається за нижніми зубами.

З в у к [к']. Артикулюється, як і твердий звук, але з підняттям середньої спинки язика.

З в у к [х]. Задня спинка язика підіймається до м'якого піднебіння і утворює широку щілину за останніми кутніми зубами. Кінчик язика тримається за нижніми зубами.

З в у к [х']. Артикулюється, як і твердий звук, але середня спинка язика підіймається догори.

З в у к [ґ]. Артикулюється, як і звук [к], але зімкнення відбувається на рівні останніх кутніх зубів, майже там, де й при артикуляції звука [к] перед [а], наприклад, у слові *кава*. Під час артикуляції [ґ] голосові зв'язки працюють.

З в у к [з]. Кінчик язика тримається біля нижніх зубів під час артикуляції ізольованого звука. Положення ж язика визначається наступним звуком. Губи трохи розтягнуті. Відбувається зближення задньої стінки фаринкса й кореня язика. Голосові зв'язки вібрують, струмінь повітря швидко й різко проходить через глотку.

З в у к [з']. Артикулюється, як і твердий звук, але середня спинка язика підіймається догори.

АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

У мовному потоці приголосні звуки, що стоять поряд, взаємодіють один з одним, їхня артикуляція частково змінюється. У результаті виникає явище асиміляції приголосних, тобто уподібнення одного звука іншим. Асиміляція може відбуватися як у межах слова, так і на стикові слів.

Розглянемо найбільш типові випадки асиміляції звуків.

Асиміляція за дзвінкістю. Якщо за глухим приголосним іде дзвінкий приголосний, то попередній глухий одзвінчується, тобто під час артикуляції такого звука голосові зв'язки починають вібрувати. Напр.:

молотьба [молод'ба]

вокзал — [вогзал]

Така асиміляція можлива і на стикові слів, особливо при швидкому темпі мовлення. Напр.:

як же — [йагже]

наш брат — [нажбрат]

Перед звуками [л], [р], [н], [м], [в], [д] подібна асиміляція відсутня. В українській мові також відсутня асиміляція за глухістю. Приголосні зберігають свою дзвінкість на кінці слова. На межі кореня й суфікса явище оглушення також відсутнє.

Кінцеві приголосні префіксів {-ж}, {-ш}, {-с} зберігають дзвінкість: м[іж]планетний, на[дх]одити, о[бс]ладина

Приголосний [з] у кінці префіксів та прийменників не повинен оглушуватися: ро[зх]итати, бе[зп]еречний, чере[зс]илу.

Асиміляція за місцем і способом творення. Ця асиміляція найбільш поширена в середині слів, менш на їх стикові. Артикуляція попереднього приголосного може повністю уподібнюватися артикуляції наступного (повна асиміляція) або частково (часткова асиміляція). Напр.:

безжурний	бе[ж:]урний	каці	—	ка[ц']і		
з жару	[ж:] ару	вітчина	—	ві[ч:]изна		
з джерела	— [ждж]ерела	робиться	—	роби[ц']я		
умивася	—	умиває	[с']я	радься	—	ра[дз'ц']я
книжці	—	кни[з'ц']і				

Асиміляція за м'якістю. Передньоязикові [с], [з], [ц], [дз], [т], [д], [н], [л] уподібнюються за м'якістю м'яким цієї ж групи. Напр.:

дня	—	[д'н'а]
тління	—	[т'л'н' :а]
український	—	украї [н'с']кий
навесні	—	наве[с'н'і]

Однак звуки [т], [д], [н], [л] перед звуками, які пом'якшуються лише частково — [р'], [к'], [г'], [м'], [б'], [в'], [ф'], [ш'], [ч'], [ж'], за м'якістю не асимілюються:

дряпати	—	[др'а]пати
трюх	—	[тр']ох
халві	—	ха[лв']і

Звуки ж [с], [з], [ц], [дз] пом'якшуються навіть перед легко пом'якшеними:

світ	—	[с'в']іт	свято	—	[с'в']ято
цвях	—	[ц'в']ях	зрідка	—	[з'р']ідка

Звуки [р], [ш], [ж], [ч], [к], [г], [х], [л], [б], [в], [м], [ф] у позиції перед м'якими не асимілюються.

НАГОЛОС

Українській вимові властивий словесний динамічний, або силовий, наголос. Наголошений склад виділяється більшою силою голосу, тобто інтенсивною артикуляцією, зокрема, голосного звука.

Словесним наголосом називається виділення в слові одного зі складів посиленням голосу, а також збільшенням тривалості й зміною тону звучання.

Для української вимови характерний не фіксований, а вільний, рухомий наголос. Він може падати в різних словах на будь-який

склад, пересуватися з одного складу на інший при зміні слова. Напр.: земля - землю, книжка — книжки.

Складні й складноскорочені слова можуть мати два наголоси — основний і побічний: *автопарк, землеволодіння, агіткампанія*.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗВУКІВ

У науковій і методичній літературі прийнята така класифікація звуків:

1) за співвідношенням тону й шуму: **голосні й приголосні**;

2) за участю голосу: **сонорні** (голос переважає над шумом), **дзвінкі** (шум переважає над голосом), **глухі** (голос відсутній, є шум);

3) за участю мовних органів: а) губ: **лабіалізовані й нелабіалізовані**; б) носового резонатора: **носові й неносові**; в) язика (за місцем і способом творення, за м'якістю і твердістю — положенням середньої частини спинки язика).

Артикуляційна характеристика голосних показана на схемі (с. 14). На с. 20—21 подана таблиця артикуляційної характеристики приголосних звуків.

ПРОСОДИЧНІ ЗАСОБИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

До просодичних засобів відносять висоту тону, силу звучання, темп, наголос, паузи, тобто ті характеристики звукового потоку, які використовуються для творення ритмічної, інтонаційної, або мелодійної, ладово-гармонійної організації мовлення.

Висота тону і сила звучання. Ритмічні коливання творять музичні тони, неритмічні — шум. Висота тону залежить, як уже відомо, від частоти коливання струменя повітря. Зміна висоти тону під час мовлення лежить в основі створення інтонаційного малюнка фрази. Так, різні типи фраз у різних мовах мають свої особливості зміни висоти тону в процесі мовлення, тобто мають свою інтонацію. Сила звучання регулюється переважно ситуацією мовлення і залежить від характеру, темпераменту, стану мовця.

Темп. Темп мовлення буває швидким або повільним. Він залежить від стилю мовлення — повного, витриманого чи швидкого — й індивідуальних особливостей мовців. Темп регулюється тривалістю голосних, наявністю пауз. Збільшення ж тривалості,

наприклад приголосних, зовсім не впливає на сповільнення темпу, воно використовується переважно як один із засобів емпізи, тобто наголосу, за допомогою якого посилюється виразовість, експресивність слова.

Наголос. Про наголос уже йшлося вище. Необхідно додати, що просодичним засобом виступає більшою мірою так званий логічний наголос. Він є компонентом інтонаційної, ритмічної будови висловлювання. Причиною виникнення логічного наголосу є той факт, що будь-яке висловлювання має найважливіші щодо змісту слова, які виділяються сповільненням темпу, посиленням голосу, зміною висоти голосу (тону), паузою перед і після слова. Ці способи виділення слів лежать в основі творення логічного наголосу. Як правило, наголошуються слова, що виражають нові для співбесідника поняття.

Пауза. Мовний потік членується на окремі відрізки, синтагми. Синтагматичне членування може бути зумовлене різними факторами: комунікативними, пов'язаними з членуванням мовного потоку на відрізки, що виражають дане й нове, відоме й невідоме, визначене й невизначене тощо; логіко-психологічними, пов'язаними з вираженням емоцій, володінням мовою, орієнтацією в темі тощо. Паузи відіграють важливу роль у створенні ритму мовлення, інтонаційного малюнка висловлювання.

Ритмічна організація звукового потоку виступає важливим засобом створення експресії, настрою. Так, поряд із поетичним, існує ритмізоване прозове мовлення, наприклад, у вигляді

Артикуляційна класифікація

За способом творення	За місцем			
	губи		передньоязикові	
	тверді	м'які*	тверді	м'які*
зімкнені	б п м	б' п' м	л т н л р	л' т' н' л' р'
щілинні (фрикативні)	ф х у	ф' х'	з ж с ш	з' ж' с' ш'
зімкнуто-щілинні (африкати)			лч лж ш ч	лз' лж' ш' ч'

* У графі «м'які» записані власне м'які звуки і напівм'які, позначені апострофом справа.

періодичного мовлення. Період же — фігура експресивна, пов'язана з функцією переконання, впливу на слухача, читача. Основними засобами створення певного ритму є чергування наголошених і ненаголошених складів, відповідний темп мовлення, що регулюється як швидкістю вимови звуків, так і наявністю пауз у звуковому потоці. Так, уповільнення темпу, а значить, і зміна ритму може здійснюватися паузами після кожного слова.

Інтонація як мелодичний лад мовлення визначається співвідношенням тонів. Так, наприклад, для питальних речень властиве підвищення тону в кінці речення. У даному випадку інтонація виконує розрізняльну функцію. Структурна функція інтонації полягає у членуванні звукового потоку на частини, об'єднанні частин у ціле. Інтонація відіграє важливу роль у створенні так званої логічної перспективи висловлювання, тобто через інтонацію слухач відчуває, чи мовець закінчив розмову, думку, чи збирається її продовжувати, де головне, а де другорядне у розповіді.

Одним із важливих моментів, пов'язаних із комунікативними і виражальними можливостями інтонації, є те, що інтонаційні криві у літературній мові нормовані, а мовці повинні дотримуватися тих норм; їхня інтонація має бути адекватною мовній ситуації. Неадекватність інтонації часто веде до зміни самої ситуації. Так, наприклад, інтонація, що виражає нетерпіння, може перетворити ситуацію обміну думок у конфліктну ситуацію. Неадекватність інтонації ситуації мовлення може бути запрограмована мовцем з метою повернути розмову в потрібне русло.

приголосних звуків

творення					
середньо язиковий	задньоязикові		глоткові (фарингальні)		
м'який	тверді	м'які	тверді	м'які	
	г к	г' к'			дзвінкі глухі сонорні
й	х	х'	г	г'	дзвінкі глухі сонорні
					дзвінкі глухі

Цікавим моментом у користуванні інтонацією є вираження підтексту. Якщо фраза вимовляється з невластивою їй і ситуації мовлення інтонацією, то слухач реагує на зміст фрази не адекватно змістові, вираженому словами, а шукає у почутій фразі підтекст.

Кілька слів про ладово-гармонійний бік мовлення. О. Єсперсен писав, що мовлення, як і музика, має тональності: по-датському говорять майже завжди в мажорі й тільки іноді в мінорі. Безперечно, співвідношення тонів у звуковому потоці може відповідати одному з музично-гармонійних ладів.

ОРФОЕПІЯ

Орфоєпія (від гр. *orthos* — правильний, *epos* — мова) — це система загальноприйнятих правил літературної вимови, які забезпечують єдність звукового оформлення висловлювання відповідно до норм національної мови.

Основним поняттям орфоєпії є орфоєпічна норма, тобто науково обґрунтоване, соціально узаконене правило вимови звуків, звукових комплексів, організації звукового потоку. Орфоєпічні норми бувають імперативними, порушення яких розглядається як факт слабкого володіння мовою; диспозитивними, що допускають варіанти вимови, наприклад, у наголошенні слів: *мабуть* і *мабуть*.

Основою правильної, літературної вимови є наявність нормованої артикуляційної бази, уміння правильно вимовляти звуки, інтонувати звуковий потік і т. д. Кодексами орфоєпічних норм є орфоєпічні словники, які допомагають виробити правильну артикуляцію слів.

ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У розділі «Фонетика» вимова звуків описана з погляду орфоєпічних норм сучасної української літературної мови. Тут вдамося лише до переліку загальних артикуляційних характеристик, властивих нормованій артикуляційній базі, які лежать в основі творення орфоєпічних норм.

1. Повноголосся, непоширеність явища якісної й кількісної редукції голосних звуків у ненаголошеній позиції.

2. Помітна тенденція до підвищення і просунення вперед артикуляції більшості голосних звуків у ненаголошеній позиції.

3. Відкрита вимова звука [e].

4. Передня й висока артикуляція звука [и] порівняно з російським звуком [ы] — середнього ряду.

5. Глибока, заднього ряду вимова звука [а] порівняно з російським [а] — середнього ряду.

6. Наявність губно-губної вимови звука [у], глоткової вимови звуків [з], [з'], м'якої вимови звука [ц'], африкат [дж], [дж'] на відміну від російської артикуляційної бази.

7. Поширеність асимілятивних процесів за м'якістю, способом і місцем творення, дзвінкістю у групах приголосних.

8. Обмеженість явища асиміляції за глухістю у групах приголосних. Недопустимість оглушення приголосних у кінці слів.

9. Напівм'яка вимова губних, шиплячих та задньоязикових і глоткового звуків.

10. Наявність вільного рухомого наголосу в словах.

ВИПАДКИ ПОРУШЕННЯ ОРФОЕПІЧНИХ НОРМ

1. Якісна редуція ненаголошених голосних. Подібна редуція буває в літературній вимові, вона стосується тільки звуків [е] і [о] (див. опис артикуляції цих звуків). Головною ж особливістю вимови українських голосних є їх повне творення в усіх позиціях, збереження однієї й тієї ж якості звуків.

2. Альвеолярний тип вимови звуків [т], [д], [н] притаманний окремим говіркам української мови. Кінчик язика при такій артикуляції робить змичку з альвеолами. Подібна «висока» артикуляція цих звуків не є нормативною.

3. Дорсально-зубна вимова звуків [т'], [д']. Під час такої артикуляції кінчик язика притискається щільно до нижніх зубів, звуки [т'] і [д'] мають призвук [с'], [з']. Така вимова не є нормативною.

Грубим порушенням літературної норми є м'яка вимова [л] перед [е]: [ел'ектри'ка], [л'екці'їа], [р] у кінці слова: [л'ікар'], [ігор'].

4. М'яка вимова звуків [ж'], [ш'], [ч'], [дж']. Ці звуки мають бути лише напівм'якими. Порівняємо вимову звуків [ш'] і [ш'], наприклад, у слові *груші*. Під час м'якої, неправильної вимови, куточки губ дуже розтягнені, як при артикуляції звука [і], середня спинка язика піднята високо. Напівм'яка вимова характеризується незначним розтягуванням куточків губ (щось середнє між артикуляцією звука [і] й звука [и]), середня спинка язика піднята вгору, але не напружена.

5. Вимова звука [з] замість [з'] у словах *ганок, гава, гудзик, гирлига, гедзь, гніт, грати* та ін.

6. Асиміляція приголосних щодо участі носового резонатора. Вона полягає в тому, що попередній губний [б], [в] та передньоязиковий [д] уподібнюються наступному [н]: *рі[мн]ий* замість

рівний, да[мн]о замість давно, бі[н:]ий замість бідний, срі[мн]ий замість срібний.

7. Неправильне наголошування слів: навчання, завдання, пізнання, запитання, читання і т. д. Треба: навчання, завдання, пізнання, запитання, читання, визнання, видання, вигнання, але: зобов'язання.

Неправильно казати: везти, нести, возжу, ношу, веземо, несе-мо, везла, несла, була. Треба: везти, нести, возжу, ношу, веземо, несе-мо, везла, несла, була.

Неправильний наголос іменників жіночого роду з суфіксом -к(а) у формах множини: голки, качки, ложки, миски, ластівки, учительки, копійки. Треба: голки, качки, ложки, миски, ластівки, учительки, копійки.

Наголоси на словах, що в російській мові наголошуються інакше (правильна вимова): болотистий, бородавка, верба, верте-но, високо, відстояти, вільха, вітчим, вудила, вудити, вузький, вуси, в'язкий, горошина, граблі, дихання, допізна, дочка, дошка, дощечка, дрова, живопис, заводити, загадка, замазка, затичка, здалека, здвоїти, злегка, кидати, кішка, кінчати, клопітний, колесо, колія, коромисло, косий, кремінь, кроїти, кропива, купіль, курятина, кухонний, ласкавий, легкий, легко, липкий, літопис, малий, маршовий, миленький, мілкий, мозолистий, мозочок, мускулистий, наголову, нажитий, наймит, наскок, настояти, ненавидіти, ненависть, низина, низький, ніздря, новий, нудний, обруч, обстріл, олень, осока, параліч, перепис, перепис, пересидіти, перехідний, перчити, петля, підданий, пісний, пітний, плигати, подруга, пожнивний, показ, полежати, помовчати, понільняця, посидіти, постояти, потемки, приступка, причіп, приятель, проріз, простір, пурхати, п'яниця, реєстровий, решето, рибина, рідкий, різкий, розлад, розмах, розпад, розпирка, розстріл, рукава (мн.), рукопис, русло, світло (присл.), сердити, середина, синява, скатерка, скірта, скучний, слабій, слина, слинити, солом'яна, сороковий, спина, спустошити, старий, стійкий, стійловий, стічний, столяр, страшний, суглинок, твердий, темно, тигровий, тишком, тісний, товститися, товстий, тонкий, трудний, тряський, тяжкий, уродженець, усидіти, фартух, хвалений, хваткий, хльостати, худенький, циган, чадний, черпати, черствий, чистенький, чіткий, чуно, чуткий, шелюга, широко, шовковий, щиголь, щипці, юродивий, яблуневий, ясеневий.

8. Прискорений або сповільнений темп. Темп мовлення регулюється ситуацією мовлення, змістом висловлюваного, станом мовця тощо. Неадекватний цим параметрам мовлення темп викликає у сприймачів неадекватну поведінку: сміх, роздратування, небажані судження тощо. Говорити дуже швидко вважається некультурним. Тягуча, повільна мова відволікає слухача від основної думки, послаблює його увагу.

9. Гучна мова. Гучна мова може бути зумовлена ситуацією. Безпричинно голосно говорити не потрібно, це дратує слухачів,

стомлює їх. Вадою є і непомірно тиха мова, не зумовлена ситуацією мовлення.

10. Інтонація мовця, яка не відповідає нормам інтонування, робить висловлювання багатозначним, а то й незрозумілим. Треба уникати різних коротких інтонацій, вони властиві людям малоосвіченим, простакуватим.

ФОНОЛОГІЯ

Фонологія (від гр. *phone* — звук, *logos* — учення) — це розділ мовознавства, що вивчає найменші, далі неподільні елементи мови — фонему, їх функції, комбінаторику.

Фонема — це не звук, а лише певна форма діяльності зі звуком, що веде до виділення із конкретно вимовлених подібних за артикуляцією звуків такого звукотипу, котрий має структурне значення, поєднується з іншими звукотипами для вираження емоцій, почуттів, понять людини. Фонема є функцією механізмів мовлення, зокрема слухового аналізатора людини, вона виділяється на основі психоакустичних характеристик звука.

Виділяють три функції фонем: **к о н с т и т у т и в н у** (фонема виступає засобом творення складніших мовних утворень — морфем, слів), **і д е н т и ф і к а ц і й н у** (завдяки фонемам людина розпізнає слова у звуковому потоці), **д и с т и н к т и в н у** (фонем виступають засобом розрізнення одиниць мови — морфем, слів).

Фонем є цеглинками мови, творять її форму. Через це можна зіставляти різні одиниці мови, знаходити спільне й відмінне у їхніх формах. Так, позиційні зіставлення прийменників *у* — *в* та сполучників *і* — *й* дають можливість зробити висновок, що форми цих одиниць відрізняються одна від одної залежно від позиції, тобто фонемного оточення їх, наприклад: *був у школі*, але *їздити в Ізмаїл*. Таке явище називається чергуванням фонем. В основі його, звичайно, лежать звукові зміни, які мовцями вже не усвідомлюються як, наприклад, редукція звуків, а розглядаються як зміни форм мовних одиниць.

ПОЗИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

У//в, і //й. Фонем *у* та *і* вживаються між фонемами, що реалізуються в приголосних звуках. Фонем *в* та *й* вживаються між фонемами, що реалізуються у вигляді голосних звуків. Напр.:

приїхали в Індію
він і вона
був у школі

але прийшов увечері
але вранці й увечері
але була в школі

І/нульова фонема. Таке чергування характерне для прийменникових форм. Напр.: з ним, зі мною, ішов із тобою; піді мною, під дощем тощо.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ФОНЕМ

Під історичним чергуванням фонем розуміють такі чергування, які відбувалися в певний період формування звукової будови мови в результаті артикуляційної взаємодії звуків.

І/о/е. Фонemi *о, е*, що фонетично виражені звуками у відкритому складі, чергуються з *і*, що фонетично виражена звуком у закритому складі:

село — сіл

ночі — ніч

великому — великім

воля — вільний

Е/о після фонем, що фонетично виражені шиплячими приголосними. Напр.:

жени́ти — жона́тий

пшени́ця — пшо́но

ше́сти — шостий

О/а, е/і, е/и перед наступною фонемою *а*, що реалізується у наголошеному звукові:

гони́ти — ганя́ти

моги́ти — помага́ти

ломи́ти — лама́ти

не́кти — ви́пикати

гре́бти — вигри́бати

сте́рти — сти́рати

Чергування *о, е* з нулем звука:

кіне́ць — кінця́

віне́ць — ві́нця

ні́жок — ні́жка

ві́жок — ві́жки

К/к', х/х', г/з' Дане чергування відбувається під час словозміни іменників та словотворенні:

ба́лка — ба́лці

ма́чуха — ма́чусі

но́га — но́зі

Кременчу́к — кременчу́цький

Волга́ — волзький

К/ч, х/ш, г/ж. Чергування ці відбуваються при відмінюванні іменників, творенні дієслівних форм:

коза́к — коза́че

дру́г — дру́же

збере́гти — збере́жу

ди́хати — ди́ше

стри́гти — стри́жений

Д/дж, т/ч, з/ж, с/ш. Приклади чергувань у формах дієслів:

во́зити — во́жу

во́дити — во́джу

но́сити — но́шу

кру́тити — кру́чу

і́здити — і́жджу

Українській мові притаманні й інші чергування фонем, про що йтиметься в наступних розділах.

З ІСТОРІЇ ПИСЬМА

Одним із актуальних питань сьогодення є вивчення культурної спадщини народу, його наукових та духовних здобутків. «Серед багатьох форм людської діяльності, що служили показниками духовної культури, матеріальним втіленням розвитку ремесла й мистецького хисту, поступу та боротьби народів у вирі історичних подій, було письмо», — пише М. Г. Різник¹. Письму в еволюції людини як суспільної істоти надають великого значення, оскільки воно здавна служило людству як засіб спілкування, матеріального втілення мислення.

Спілкування може здійснюватися як в усній, так і писемній формах. Але до винайдення радіо і телебачення писемне мовлення було єдиною формою передачі думки на відстані і в часі. З писемних творів перед нами постають відомості про життя наших пращурів на слов'янських землях, дізнаємося й про давніші цивілізації — Стародавнього Єгипту, шумерів, аборигенів американського континенту тощо. Перевага писемного мовлення полягає і в тому, що до його змісту можна повертатися багато разів, перечитуючи потрібні місця. «Без письма мова лишалася б тільки миттєвим засобом спілкування. Одне лише письмо надає міцності летючому слову, перемагає простір і час. Письмо — необхідне доповнення мови, надзвичайний важіль співжиття, знання... Без нього неможливі ні достовірна історія, ні наука»², писав академік Я. К. Грот ще в другій половині ХІХ ст.

Дві форми мовлення — усна й писемна — мають як спільні, так і відмінні особливості. Подібні вони за змістом, оскільки обидві передають думку. Відрізняють їх засоби вираження і сприймання.

Писемне й усне мовлення мають різну матеріальну основу: рухомі шари повітря — звуки — в акустичному (усному) мовленні і графічні знаки в оптичному (писемному) мовленні. Усне мовлення також характеризується великими інтонаційними можливостями, що виражається в мелодії, паузах, логічному наголосі тощо. У писемному мовленні передачу інтонаційного малюнка

¹ Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978. С. 5.

² Грот Я. К. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого доныне. СПб. 1876. С. 92.

висловлення частково виконує пунктуація (частково, оскільки українська пунктуація ґрунтується в першу чергу на синтаксичній, а не інтонаційній структурі речення).

Усне й писемне мовлення мають обов'язкові для всіх, хто користується українською мовою, норми — орфоепічні та орфографічні й пунктуаційні.

Звукове мовлення — це необхідна матеріальна оболонка нашого мислення, пис'ямо ж — це винахід людини. Винайшовши пис'ямо, люди, видно, не переставали дивуватися його значимості, його можливостям і приписували створення пис'яма богам. Стародавні єгиптяни вважали творцем пис'яма бога Тоту; у вавилонян таким богом був Набу. За грецькими міфами, відомий бог Гермес, який, як вважали греки, винайшов абетку, був творцем числа.

Переважна більшість сучасних народів користується таким видом пис'яма, яке передає звукове мовлення за допомогою умовних графічних знаків — літер. Таке пис'ямо називають алфавітним. Жодне звуко-буквене, або алфавітне, пис'ямо не передає звучання мови з усією точністю. Основна вимога звукового пис'яма — передати зміст думки і зберегти мовні форми.

Пис'ямо з'являється не випадково, а лише на певному етапі розвитку людства. Наприклад, пис'ямо, що передає звукову мову, відоме у різних народів з часів формування держави. Різні ж народи досягають такого розвитку неодноразово, тому й зародження писемності у них хронологічно неоднакове. Тому «історія пис'яма як наука є однією з найделікатніших частин історії культури»¹.

Проте історія пис'яма починалася не з літер.

НЕАЛФАВІТНІ ВИДИ ПИС'ЯМА

Пис'ямо почалося з малюнка і дістало назву піктографічного (від лат. *pictus* — намальований і гр. *grapho* — пишу). Малюнкове пис'ямо передає лише приблизний зміст повідомлення, зовсім не відтворюючи звучання мови. Такі «тексти» може прочитати кожен, навіть не знаючи мови, якою «промовляє» до нас «автор». Якщо ж «автор» був «говіркий» і любив удаватися до всіляких подробиць, вони теж були зрозумілі. У піктограм ах не позначаються окремі слова, як у реченні, хоча кожен найдрібніший малюнок за змістом такий же викінчений, як і сучасне речення. Щоправда, існували в цьому виді пис'яма й деякі умовності. Коли малювали, наприклад, тварину, перевернуту догори ногами, цим хотіли сказати, що вона нежива, забита. Сонце

¹ Різник М. Г. Пис'ямо і шрифт. С. 3.

символізувало «день», а піктограма з зіркою — «ніч, морок». Піктограми зображували в основному конкретні предмети. Значно важче було передавати малюнком абстрактні поняття.

Малюнкові записи віднайдені на територіях доісторичного Єгипту, на острові Крит, у стародавньому Китаї. Колись такими малюнками листувалися народності Сибіру. А в Північній Америці, Центральній Америці й Австралії піктографічним письмом користуються і дотепер.

У нас піктограми як основний вид письма зараз не використовуються. Проте зустрічається чимало умовних знаків, які можна вважати своєрідними піктограмами. Так, дорожні знаки повідомляють, що недалеко розміщується заправна станція, телефон, медпункт, вивіски розшифровують призначення магазинів.

Відомі й намагання давніх людей зображувати за допомогою малюнка такі поняття, як життя, смерть, любов.

Зображення, що передавали абстрактні поняття, ставали з часом більш схематичними, вони готували ґрунт для переходу до користування знаками, які віддалено нагадували малюнок первісний. Оскільки такі знаки передавали ідею, поняття, їх називали ідеограмами, а письмо ідеографічним (від гр. *idea* — поняття, *graphō* — пишу). Можливості ідеографії набагато більші, ніж піктографії. Це письмо здатне передавати і ті поняття, що не сприймаються зором і тому не можуть конкретно відобразитися в малюнку. Ідеографічне письмо, порівняно з піктографічним, передає не просто думку, а все речення — слово за словом. Але все ще відсутній зв'язок між намальованим знаком і його вимовою.

Тобто й ідеографічні знаки можуть бути прочитані будь-якою мовою.

Стародавній світ розв'язав і важче завдання — як у писаному тексті розрізнити, наприклад, чоловічі й жіночі імена, як вказати, що передається не сам предмет, а його дія, що йдеться, наприклад, не про качку, як зображено на малюнку, а про поняття «літати». Єгиптяни використовували так звані ключові знаки, які виконували функцію вказівника роду, вказівника назв дії, абстрактних понять. Якщо при розгляді стародавніх єгипетських записів доведеться зіткнутися з часто повторюваним значком людських ніг, то не слід думати, що тут безліч разів уживається слово «йти» чи «крокувати», — це тільки підказка, що слово потрібно розуміти як дієслово на означення дії. Біля чоловічих імен малювали чоловічу постать, а біля жіночих — жіночу. Імена або титули обводили колом. У вірші Лесі Українки «Напис в руїні» є згадка про такий спосіб написання у єгиптян:

*Я, цар царів, я, сонця син могутній,
Собі оцю гробницю збудував,*

*Щоб славили народи незчисленні,
Щоб тямили на всі віки потомні
Імення... Далі в крузі збитий напис...*

Оскільки українське письмо звуко-буквене, то різні грамати-
чні показники можна на письмі передавати за допомогою за-
кінчень, суфіксів, префіксів, а власні назви — великою літерою.
Єгиптяни власні імена, а потім і інші слова могли передавати ще
й «ребусним» способом. Якщо у власному імені були склади, що
нагадували за звучанням якісь предмети, то його запис складав-
ся з кількох «співзвучних» малюнків. Так із малюнкових ідео-
грам поступово склалися ієрогліфи, тобто значки, частина
яких лише віддалено нагадувала обриси конкретних малюнків,
а інші вже втратили схожість з первісним малюнком зовсім. Та-
кий шлях розвитку пройшло письмо китайців та деяких інших
народів.

Ідеографічне письмо знаменне ще й тим, що в ньому зароди-
лися цифрові знаки. На старовинних написах можна читати про
вік людей, зображений певною кількістю кружечків, про кіль-
кість воєнних походів, здійснених воїном, що могли зображати
теж певною кількістю рисок. І сучасні знаки чотирьох ариф-
метичних дій (+) плюс, (—) мінус, (×) знак множення, (:) знак ді-
лення, інші математичні умовні знаки, хімічні формули, інші
знаки запису — це все приклади використання ідеографічного
письма за нашого часу.

АЛФАВІТНЕ ПИСЬМО

У піктограмі, ідеограмі прочитується не лише зміст думки, а
й зорові образи-малюнки, які стали зоровими знаками усієї куль-
тури тих народів, що ними користувалися. Навіки залишили
вони свої письмена, свідчення про спосіб життя та мислення,
традиції, уявлення про навколишній світ. Єдине, чого не можна
прочитати, так це їхньої звукової мови.

Дивовижний винахід людства, який є основою сучасної пи-
семності, — це алфавіт. Перехід до звуко-буквеного письма мож-
на уявити як проникнення людини в атом мови. Адже для цього
треба було вирізнити в мовному потоці найменшу частинку —
звук і віднайти спосіб передати його на письмі. Слова, складені
із звуків і зображені на письмі за допомогою літер, стали зоро-
вим образом, зоровим знаком культурного розвитку кожного
народу.

Те, що людина і тепер, маючи буквене письмо, не відмовля-
ється від піктографічних, ідеографічних зображень, підтверд-
жує, що кожен відомий нам вид письма має свої переваги, свої
недоліки і, звичайно, свою сферу застосування.

Графіка (гр. *graphike* від *grapho* — пишу, креслю, ма-люю) — це сукупність усіх засобів даної писемності, сукупність накреслень, якими жива мова передається на письмі: літери алфавіту, апостроф, знак наголосу, розділові знаки. Під цим терміном також розуміють систему співвідношень між буквами (літерами) і звуками. Графіка як розділ мовознавства встановлює, які основні звукові значення мають окремі букви, тобто як вони читаються. Крім того, до засобів графіки відносяться різні прийоми скорочення слів, використання пробілів між словами, великих літер, відступів при абзацах, усіх можливих підкреслень, а в друкарському відтворенні тексту — і шрифтових виділень. У спеціальному виді письма — транскрипції — можуть застосовуватися й інші графічні знаки — знак м'якості, довготи тощо.

Графіка визначає ті можливості, що їх має письмо для передачі окремих звуків і звукосполучень. Для графіки важлива лише звукова сторона мови, а етимологічні та морфологічні моменти нею зовсім не враховуються.

Ступінь досконалості графічної системи визначається тим, наскільки точно букви письма відповідають звукам (фонемам) мовлення. Ідеальної графіки, в якій кожна літера відповідала б окремому звуку (фонемі), а кожен звук (фонема) виражався б одним буквеним знаком, не існує. Сучасна українська графіка в цьому відношенні одна з найдосконаліших, тому що більшість літер українського алфавіту однозначні.

ГРАФІЧНІ ЗАСОБИ

В основі українського письма лежить алфавіт, або абетка, азбука, тобто розташовані в певному порядку графічні знаки — літери, якими користуються на письмі.

Назви «алфавіт», «азбука», «абетка» складені з назв перших двох літер; алфавіт — з грецьких літер «альфа» і «віта»; азбука — з давньоруських «аз» і «буки», а абетка — з українських «а» і «бе».

Сучасний український алфавіт — це видозмінена давня слов'янська азбука, яка називалася *кирилицею*. Таку назву вона дістала за ім'ям одного з грецьких місіонерів, братів Кирила і Мефодія, які склали азбуку для слов'ян і переклали грецькі богослужбові книги на слов'янську мову. Кирилиця лягла в основу болгарського, давньоруського та сербського письма. Інші ж слов'яни (поляки, чехи, словаки) використовують *латиницю*.

У Київській Русі ця азбука особливо поширилася після

офіційного прийняття християнства у 988 р. Кириличний алфавіт складався із 43-х літер, вони мали словесні назви, перші букви яких означали звук, що позначається буквою.

Алфавіт кирилиці

А а	аз	О о	он	Ь ь	єрчик
Б б	буки	П п	покой	Ѣ ѣ	ять
В в	відн	Р р	рици	Ю ю	ю
Г г	глаголь	С с	слово	Ѧ ѧ	і + а = я
Д д	добро	Т т	твердо	Ѣ ѣ	юс малий
Е е	єсть	Ѹ ѹ	ук	Ѧ ѧ	юс великий
Ж ж	живіте	Ф ф	ферт	Ѣ ѣ	юс малий
З з	зело	Х х	хер		йотований
И и	іже	Ѡ ѡ	омега	Ѣ ѣ	юс великий
І і	і	Ц ц	ци		йотований
К к	како	Ч ч	черв	Ѣ ѣ	ксі
Л л	людє	Ш ш	ша	Ѣ ѣ	псі
М м	мисліте	Щ щ	ща	Ѣ ѣ	фіта
Н н	наш	Ъ ъ	єр	Ѣ ѣ	іжиця
		Ы ы	єри		

За тисячолітнє існування у нас кирилиці в український алфавіт введено всього лише дві літери — *ѣ, і*.

Буква *ѣ*, хоч і відома з літописних пам'яток давніх часів на позначення звука [i], в сучасному алфавітному значенні вживається з кінця ХІХ ст. Літери *я, ю* графічно видозмінені букви *ѣ і ѡ*, тому їх не вважають новими літерами.

У зв'язку з тим, що в кириличній азбуці було вісім грецьких літер, які не відповідали звуковому складові української мови, необхідність у них відпала і їх було витучено з алфавіту. Це літери *Ѡ* (омега), *Ѣ* (ксі), *Ѥ* (псі), *Ѧ* (фіта), *Ѩ* (іжиця). Літери *з* (земля) і *ѡ* (зело) передавали один звук, тому залишилася тільки одна літера. Зайвими в українській графіці виявилися літери *ѣ* (єр) і *ѡ* (єри).

Пізніше замість цих довгих назв літер були прийняті сучасні — короткі назви «а», «бе», «ве», «ге», «де» і т. д., які лише вказують на відповідний цій назві звук. Такий спосіб називання літер запозичений у римлян, які при запозиченні алфавіту в греків зрозуміли трудність читання при довгих назвах букв.

Сучасний український алфавіт складається з 33-х літер.

А, а	а	Д, д	де	И, и	и
Б, б	бе	Е, е	е	І, і	і
В, в	ве	Є, є	є	Ї, ї	ї
Г, г	ге	Ж, ж	же	Й, й	йот
Ґ, ґ	ґе	З, з	зе	К, к	ка

Л, л	ел	Т, т	те	Щ, щ	ща
М, м	ем	У, у	у	Ь	знак
Н, н	ен	Ф, ф	еф		м'якшення
О, о	о	Х, х	ха	Ю, ю	ю
П, п	пе	Ц, ц	це	Я, я	я
Р, р	ер	Ч, ч	че		
С, с	ес	Ш, ш	ша		

Алфавітний порядок та його засвоєння відіграє важливу роль в культурному житті людства. Його роль організуюча. Звичайно, послідовність розміщення літер в алфавіті умовна, вона запозичена з найдавніших алфавітів, які до нас дійшли, хоч відомі деякі гіпотези вчених, пов'язані, наприклад, з космічним баченням людства, з різними світоглядними концепціями тощо. Проте алфавіт треба знати з абсолютною точністю передусім як засіб довідки, оскільки всі словники укладаються за алфавітним принципом, строго за алфавітом будуються картотеки, різні списки осіб. Алфавіт використовують і як засіб обліку, коли поряд із цифровою нумерацією користуються літерами. При цьому значення літери відповідає її алфавітному порядку: літера А (а) має значення «перший», літера Б (б) — «другий» і т. д.

Нормами орфоєпії передбачене правильне називання літер у складі абрєвіатур, які набули великого поширення в сучасній українській мові: МЗС (ем-зе-ес), ХДПУ (ха-де-пе-у), УРП (у-ер-пе) і т. д. Отже, у цьому випадку алфавіт є засобом буквеного читання.

Як засіб зв'язку використовують старі кириличні назви букв у морській сигналізації. Кожен з 26 прапорів означає букву, названу кирилично (аз, буки, віди...).

Зрештою треба знати й латинський алфавіт, який, крім зазначених функцій, виконує в українському письмі роль наукових символів, наприклад, у математичній мові, хімічній, використовується для різних науково-технічних скорочень (H_2O , CO_2 , b^3 , d^2 ; трикутник АВС; s-подібна кривизна і т. п.).

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ

Транслітерація (від лат. trans — через і littera — буква) — це передача тексту, записаного за допомогою одного алфавіту, засобами іншої алфавітної системи. На відміну від транскрипції, транслітерація використовує графіку даної мови. Транслітерацією послуговуються для полегшення друкарського набору, використання іншомовного матеріалу, написаного маловідомим

алфавітом. У мовній практиці, крім зазначених сфер застосування транслітерації, важлива також її роль у передачі іншомовних власних назв — прізвищ та географічних назв. При транслітеруванні враховується не звуковий склад слова, а буквена відповідність алфавітів. Так, деякий час у газетних публікаціях практикувалася подвійна передача прізвища американського піаніста Вана Кліберна — звукова і побуквена: воно звучало і як Клайберн, і як Кліберн (англ. Van Cliburn). Усталилося написання побуквене. В Україні функціонували покажчики населених пунктів, інших географічних об'єктів, транслітеровані з російської графічної системи на латиницю відповідно до інструкцій міжнародної організації стандартів ISO (International Standard Organisation). Тепер проводиться транслітерування цих назв з української графічної системи, щоб уникнути викривлення українських географічних назв. Наприклад, колишнє Kiev передають Kyiv.

Транслітерація має важливе практичне значення як єдиний еталон при багатосторонніх міжнародних контактах.

НЕАЛФАВІТНІ ГРАФІЧНІ ЗНАКИ

Поряд з літерними знаками в українському письмі використовуються й так звані неалфавітні графічні знаки. Про деякі з них уже згадувалося в попередніх розділах як про ідеографічні засоби — математичні формули, хімічні тощо. Окремо слід нагадати про цифрові знаки, оскільки вони займають у науково-технічній мові значне місце. В українському письмі ми використовуємо найчастіше арабські і значно рідше римські системи цифр. Сучасна наука не може відповісти на запитання, коли і як виникли цифри і перші знаки на позначення кількісних одиниць. Проте ми знаємо, що майже всі цифрові системи будувалися за десятковим принципом. Поширення десяткової системи пояснюється тим, що найдавнішим знаряддям для лічби у людини були дві руки з десятьма пальцями. Про це свідчить навіть форма цифр римської системи, подібність їх до рахування на пальцях: I — один палець, V — долоня з відставленим великим пальцем, X — нагадує схрещені руки. Цифра C введена за словом centum — сто (перша літера), M — перша літера слова mille — тисяча. Точних даних про походження цифр L і D (50 і 500) немає.

Найбільш досконала система арабських цифр, якою ми користуємося й тепер, була створена в Індії близько V ст. У Європу її занесли араби, тому й має таку назву.

Наші предки послуговувалися ще й слов'яно-кириличною системою цифр (аж до початку XIX ст.) — 27 літер кириличного алфавіту, запозичені з грецького письма, мали ще й цифрові значення. Коли літера вживалася в цифровому значенні, над нею ста-

вився знак титло $\bar{}$, який використовували також для позначення скорочень слів.

$\bar{A}$	$\bar{B}$	$\bar{G}$	$\bar{D}$	$\bar{E}$	$\bar{S}$	$\bar{Z}$	$\bar{H}$	$\bar{YK}$
1	2	3	4	5	6	7	8	9
$\bar{I}$	$\bar{K}$	$\bar{L}$	$\bar{M}$	$\bar{N}$	$\bar{Z}$	$\bar{O}$	$\bar{P}$	$\bar{C}$
10	20	30	40	50	60	70	80	90
$\bar{P}$	$\bar{C}$	$\bar{T}$	$\bar{Y}$	$\bar{F}$	$\bar{X}$	$\bar{\Psi}$	$\bar{\Omega}$	$\bar{\Sigma}$
100	200	300	400	500	600	700	800	900

Запис числа здійснювався так само, як і в усній мові: сімнадцять (сім на десять) — тобто спочатку фіксуються одиниці, а потім десятки.

Із діакритичних (надбуквених, підбуквених, уміщених у середину букви) знаків в українському письмі вживаються апостроф, дужечка над літерою *й*, крапки над *і* та *ї*, знак наголосу.

Окремі види письма становлять стенографія (система знаків швидкісного запису) та ноти (система графічних знаків для запису музики).

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО АЛФАВІТНОГО ПИСЬМА

Найважливішим принципом графіки є відповідність між алфавітом і системою звуків (фонем) певної мови. Для раціональної побудови графіки застосовуються такі основні вимоги: 1) кожна буква повинна позначати звук, тобто не повинно бути букв, які не позначають звука; 2) кожна буква позначає лише один звук, а не сполучення звуків; 3) кожна буква в усіх випадках позначає той самий звук, а не різні звуки.

Українська графіка, хоч і має давню традицію, проте в основному відповідає у своїй побудові основним вимогам — переважна більшість літер позначає один звук. Однак в українському письмі є випадки порушення графічних вимог. Так, займенник *я* складається з двох фонем [ja], але на *їх* позначення вживається одна літера, і навпаки, у слові *дзига* [dziɣa] п'ять літер позначають чотири фонemi. Ці приклади свідчать про те, що кількість літер і фонем (звуків) в українській мові різна.

Особливості української графіки такі:

1. Переважна більшість літер позначає звук, і до того ж один. На означення голосних звуків (фонем) уживаються літери *а, о, у, и, ї, е*, на позначення приголосних звуків (фонем) — літери *б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш*.

2. Порушенням першої вимоги до алфавітного письма є вживання літери *ь* (м'який знак), яка звука (фонemi) не позначає, а передає м'якість попереднього приголосного.

3. Літери *я, ю, є, ї* передають відповідно два звуки (фонemi)

[*ia*], [*ay*], [*ie*], [*ai*], суперечачи другій вимозі графіки, в позиціях на початку слова, після голосної, м'якого знака та апострофа. Ці ж літери, крім *ї*, порушують третю вимогу графіки, позначаючи в одних випадках зазначені два звуки, а в інших — голосні [*a*], [*y*], [*e*] і м'якість попереднього приголосного.

4. Літера *щ* завжди позначає два звуки (фонему) [*шч*].

5. Буквосполучення *дж* і *дз* двозначні: можуть позначати один кореневий звук (фонему) [*дж*] і [*дз*], а при належності *д* до префікса, а *ж* чи *з* до кореня — окремі два звуки, наприклад: *джміль* [*джм'іл'*], *дженджик* [*дженджик*], *дзвінок* [*дзв'інок*], *підживити* [*п'іджи'вити*], *підзолистий* [*п'ідзоли'стий*].

Це пов'язано зі складовим принципом української графіки. В українській мові графічною одиницею читання і письма є склад. Сполучення літер на позначення голосного і приголосного становить неподільний елемент, обидві частини якого взаємозумовлені: вони читаються і пишуться з урахуванням сусідніх літер. Це пов'язано з передачею на письмі твердих і м'яких приголосних, для яких немає окремих літер. У деяких алфавітних системах, наприклад у сербській, існують спеціальні літери на позначення м'яких приголосних. Але в сербській мові, на відміну від української і російської, м'яких звуків мало. Тому можна вважати, що стосовно української та російської графіки складовий принцип її побудови досить раціональний. Для окремого буквенного позначення м'яких приголосних довелося б придумати ще більше десятка літер. Це суттєво для друкарського набору. За підрахунками О. М. Гвоздева¹, введення окремих знаків-графем з цією метою збільшило б обсяг друкованих аркушів приблизно на 4—6 %.

Отже, для позначення м'яких приголосних в українській графіці використовують літеру *ь* (м'який знак), літери *я*, *ю*, *є* (*синя*, *синю*, *сине*) та літеру *і* (*лід*, *коні*). Деякі м'які приголосні не позначаються на письмі зовсім: *кузня* — вимовляємо [*куз'н'а*], *познанський* — вимовляємо [*познан'с'кий*].

Інші написання, що пов'язані із збереженням морфологічних частин слова, є предметом орфографії, а не графіки, тобто їх написання регулюються правилами правопису.

ОРФОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Орфографія (від гр. *orthos* — правильний і *grapho* — пишу) — система загальноприйнятих правил, що визначають способи передачі мови в писемній формі. Як синонім орфографії

¹ Гвоздев А. Н. Основы русской орфографии // Избранные работы по орфографии и фонетике. М., 1963. С. 40.

вживається термін *п р а в о п и с*, який, проте, має ширше значення, оскільки включає в себе й пунктуацію.

Орфографія і графіка тісно пов'язані між собою, але не тотожні. Графіка є засобом, інвентарем орфографії, а орфографія — це правила вживання графічних засобів.

Як, за уявленнями давніх людей, земля лежить на трьох китах, так українська орфографія базується на трьох принципах правопису: фонетичному, морфологічному та історичному, або традиційному.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляються, тобто за вимогами графіки, наприклад: *рука, паляниця, дзьоб, яблуко, щітка*.

Морфологічний принцип написання полягає в тому, що значеннєві частини слова (морфеми) в усіх споріднених словах передаються однаково, незважаючи на їх неоднакову вимову в різних формах того самого слова. Так, у слові *дивившись* [диви'с' : а] пишеться *ш* (хоч вимовляється [с']), щоб зберегти закінчення — показник 2-ї особи однини теперішнього часу *-ш*, а в слові *безжально* пишеться префікс *без-*, незважаючи на вимову [без'жал' -но], для збереження його зорового буквеного образу.

Історичний, або традиційний принцип полягає в тому, що написання зберігається традиційно, не спираючись ні на вимову, ні на морфологічну будову слова. Так, наприклад, тільки традицією пояснюється написання слів *багатий* і *богатыр*, *багатыр* — у них різне походження, треба простежувати етимологію цих слів, щоб пояснити виникнення у них голосних *о* й *а*. Для сучасного мовного стану зовсім неважлива етимологія слів *кишеня* (виявляється, в полабській мові воно означало «шлунок, кишка»), *кочегар* (яке раніше мало форму *кочергар* — «той, хто орудує кочергою»). Написання *и* та *е* в обох словах жодними правилами не пояснюється, ми їх запам'ятовуємо традиційно, як і слова *левада, лиман, кинджал* тощо.

У жодній мові орфографія не базується виключно на одному принципі, можна говорити лише про переважальний принцип, провідний. В основу української орфографії покладено фонетичний і морфологічний принципи. Традиційною можна вважати англійську орфографію, яка відображає вимову XV—XVI ст. Визначальним для російської мови є морфологічний, а для білоруської — фонетичний принцип.

Крім того, для української орфографії важливі також так звані змістові, або диференційні написання. Йдеться про вживання великої (прописної) й малої (рядкової) літери залежно від значення слова: *земля* (грунт) — *Земля* (планета), *гедзь* (комаха) — *Гедзь* (прізвище), *чорне море* — *Чорне море* (географічна назва).

Правила українського правопису кодифіковані й видані під назвою «Український правопис» у 1993 р. Вони є нормою писемного мовлення.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

Лексика (від гр. *lexis* — слово) — це сукупність уживаних у мові слів, з якими пов'язані певні значення, закріплені в суспільному вжитку. Лексика — одна з основних складових мови, найменш консервативний елемент мовної системи. У плані порівняння можна відзначити, що найбільш консервативна галузь мови — фонетика. Якщо протягом своєї багатовікової історії слов'янські мови, наприклад, запозичили тільки одну фонему [ф], то в лексиці становище зовсім інше. Одні слова виходять з ужитку (назавжди або згодом повертаються, набувши нового значення), інші з'являються як питомі чи запозичені. Мовознавство — наука комплексна, оскільки вивчає мову з різних поглядів, на різних рівнях. Одним із розділів мовознавства є **лексикологія** (від гр. *lexikos* — словниковий і *logos* — учення), тобто — вивчення словникового складу мови. У лексикології слово вивчається не лише саме собою, а й у певному зв'язку з іншими словами. Лексикологія досліджує словниковий склад мови з погляду походження (слово питоме, тобто створене на рідному ґрунті, чи іншомовне), з історичної точки зору (слово сучасне чи застаріле), у плані вживання (слово активного чи пасивного запасу).

Отже, одиницею лексики є слово. Зовні воно сприймається як звук або сукупність звуків. Проте не кожний звук, не кожне поєднання звуків можна назвати словом. **Слово** — це звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мовленні як самостійне ціле. У цьому визначенні слова береться до уваги його подвійна природа. Зовнішній бік слова — його звукова оболонка, внутрішній бік — значення слова. Без зовнішньої оболонки слово не може бути почуте, без внутрішнього наповнення воно буде незрозумілим. Звукова оболонка — форма, значення слова — його зміст. Тож слово існує завдяки єдності форми і змісту. Так, *літак* стало словом, коли почало означати поняття «апарат з двигуном та нерухомими крилами, пристосований для літання», а побудований аналогічно звуковий комплекс *стрибак* не є словом, бо нічого не означає. Для сучасного українця *велий* — незрозумілий набір звуків, а в староукраїнській мові воно означало: «великий». Слово *велий*

зникло, але живе ціла низка його похідних: *велич, величина, великий, велелюдний, велемовний, велемудрий*. Частини слова теж мають певне значення. Приміром, *-ові* є показником давального відмінка однини іменників чоловічого роду, але самотійно в мовленні не вживається, тому словом не може бути.

За допомогою слів людина називає предмети й явища навколишньої дійсності, їхні ознаки, дії, стан тощо. Тому основна функція слова в мові — називна, або номінативна (від лат. *nomen* — ім'я, назва). Одна з найважливіших рис людського мислення — здатність до узагальнення, до абстрагування. Абстрагування — це виділення найістотніших ознак, властивостей предметів і явищ навколишньої дійсності. Спостерігаючи безліч однотипних речей та об'єктів, скажімо, дерев, людина помічає, що незважаючи на низку відмінностей (у зеленому покриві, у розмірах, у видах і способах плодоношення) між усіма деревами є щось спільне, яке підлягає визначенню: «багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону». Встановивши цю спільність, людина виділила *дерева* і протиставила їх іншому видові рослинності — кущам (низкорослим дерев'янистим рослинам, гілки яких відходять майже від кореня). Так завдяки абстрагуванню в людському мисленні утворилися поняття.

П о н я т т я — це відображення в свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності. Слово здатне називати не лише даний, конкретний предмет чи явище, а й поняття. Наприклад, коли ми вживаємо слово *півострів*, то це не тільки Крим з його Артеком, Ялтою, Лівадією, Місхором чи Балканський з його вічним суспільним неспокоєм, а й узагальнене поняття — «частина суходолу, з трьох сторін оточена водою». Здатність слова називати поняття — дуже важлива особливість мови як засобу спілкування. Без такої здатності існування мови було б неможливе (так само людське мислення неможливе без спроможності утворювати поняття).

Не всі слова здатні називати поняття. Не називають понять службові слова — прийменники, сполучники, частки (вони використовуються для відтворення зв'язків між повнозначними словами), а також вигук, що вживається для вираження різних почуттів (захоплення, радості, болю, жалю тощо). **З н а ч е н н я** слова — це його співвіднесеність, зв'язок з певними явищами дійсності. Приміром, яке значення слова *плесо*? За тлумачним «Словником української мови», це «вільна від заростей, спокійна ділянка якоїсь водойми, чиста водна гладина». *Легім* — «легкий приємний вітерець»; *літепло* — «тепла вода, тепло». Правильність цих тлумачень підтверджується ілюстраціями з творів класиків української літератури: «Над плесом стає сонні трави» (М. Рильський); «На яру, над лісом заблищало, мов широке плесо, небо» (І. Нечуй-Левицький); «Сонце грає промінням,

весняний легіт жене по небесній блакиті як пух легенькі білі хмарки» (М. Коцюбинський); «Гостра спека змінюється м'яким атласним літцем синього південного вечора» (О. Гончар).

На основі значення відбувається поділ слів на самостійні (повнозначні) і несамостійні (службові). Службові, як уже відзначено, не називають явищ дійсності, тобто не бувають здатними виконувати номінативну функцію; вони виражають стосунки між словами та словосполученнями в реченні. Що змінюється в словах *плесо, плеса, плесом*? Лишається без змін реальний зміст слова, тобто «чиста водна гладінь», міняється належність до того чи іншого відмінка. Реальний зміст слова становить його лексичне значення. Значення формальної належності, виражене не цілим словом, а його елементами (*-ові, -ом, -ами* в іменниках, *-ить, -е, -є* в дієсловах), є граматичним значенням слова. Повнозначні слова мають і лексичне, й граматичне значення. Службові слова лексичних значень не мають, оскільки вони не позначають назв будь-яких понять або уявлень. Для них характерні граматичні значення.

Лексичне значення слова хоч і стійке, проте не лишається абсолютно незмінним. Згодом слово може змінити значення, набутти нового. Наприклад, слово *дружина* в значенні «збройний загін давньоруського князя» застаріле, з часом воно набуло нового значення — «добровільне об'єднання людей для спільного виконання якихось дій: *санітарна дружина, добровільна народна дружина*». Як уже відзначалося, в значенні слова узагальнюються поняття про однорідні предмети і явища. Ступінь узагальнення в різних словах неоднаковий. В одних узагальнюються поняття про конкретні речі, властивості, дії. Так, слова *ніж, ложка, виделка* є спільними назвами однорідних предметів, що використовуються при споживанні їжі; водночас кожне з них називає окремий предмет із цього ряду. Слово *блакитний* означає конкретний колір багатьох речей і водночас колір однієї речі (блакитна стрічка). Слово *ходитьме* називає дію, яку в майбутньому може виконувати будь-хто і разом з тим якась конкретна людина. Слова, що є назвами, співвідносними з конкретними речами, об'єктами, властивостями, діями, називаються словами з конкретним значенням (*око, вухо, ніс; клен, липа, ясен; трактор, комбайн, косарка, сушарка; новий, старий, синій, зелений; сидить, лежить, писав, читав, братиме, бігтиме, піде, візьме*). Крім таких слів, у кожній мові є лексика, не співвідносна з конкретними предметами, ознаками, діями. Це слова, використовувані для називання понять, що мисляться поза зв'язком з конкретними предметами та явищами. Пор.: *сміх—радість, плач—сум, учора—в минулому, завтрашній—майбутній, бігти—квапитися*. У других складників кожної пари слів ступінь узагальнення набагато вищий, ніж у перших. Тому

слова на зразок *радість, сум, веселість, давнина, кохання, далекий, сучасний, майбутній* звуться словами з абстрактним значенням. Отже, абстрактне значення — це узагальнене значення.

Багатозначність слова. У мові є слова, зміст яких зводиться до називання якогось одного поняття, ознаки чи явища дійсності. Напр.: *лука* — «рівна місцевість, укрита трав'янистою рослинністю», *курча, качена, теля* — відповідно «маля курки, качки, корови», *прибудовувати* — «будувати щось, приєднуючи до вже наявної споруди», наприклад, *прибудовувати сіни до хати*. Слова, що мають лише одне значення, називаються однозначними. У кожній мові є слова, які мають кілька значень. Розгляньмо, наприклад, значення дієслова *сипати*: 1. «Змушувати падати куди-небудь, поступово випускаючи щось сипке або дрібне (*Здавалося, що на туго напнуте полотно хтось рясно сипле великі горошини* — О. Донченко)»; 2. «Насипаючи землю, робити горб, вал і т. ін. (*То таки саме перед війною було, як ми сипали могилу* — В. Стефаник)»; 3. «Наливати з однієї посудини в іншу рідку страву (*Параска... підганяє Галю, щоб мерці сипала борщ* — Панас Мирний)»; 4. «Розкидати, розтрушувати що-небудь (*Граніт... сипав під зубилом іскрами і дзвенів, як залізо* — Я. Баш)»; 5. «Іти, падати (*Зверху сипав і сипав дрібний сухий сніг...* — З. Тулуб)»; 6. «Випромінювати, поширювати що-небудь (*Ліхтарі сипали м'яке світло* — О. Десняк)»; 7. «Говорити безперервно (*Маруся вертілась, сипала свої зауваження* — Ірина Вільде)». Здатність слова мати кілька значень називається багатозначністю, або полісемією (від гр. *poly* — багато, *sema* — знак). Слово, первісно однозначне, поступово може набувати нових значень. Напр.: *скарбниця**. 1. «Урядова установа, яка відає державними коштами (*Безперервні, часто необґрунтовані поважними причинами вояжі великих та малих урядовців по закордонах аж ніяк не збагачують державної скарбниці* — газ.); 2. «Місце, приміщення, де зберігаються скарби (*Усі скарби з своїх скарбниць оддав би за волю* — І. Нечуй-Левицький)»; 3. «Місце зосередження яких-небудь природних цінностей (*Його тягло до землі, невичерпної [невичерпної] скарбниці багатства* — І. Франко)»; 4. «Сукупність культурних та духовних цінностей (*Нетлінним ввійшло «Слово о полку Ігоревім» у золоту скарбницю людства, бо таїть воно неув'ядної краси поетичні образи, бо вчить нас любити Вітчизну і її синів* — М. Рильський)». Основне, вихідне значення називається **прямим**, решта значень того самого слова — **переносні**. Напр.: *Гострий* — який має колочий або ріжучий край (*гострий ніж* — пряме значення); нарізаний, але складний для розв'язання завдання, болюче питання (*гостре питання* — переносне значення).

* У пресі її інколи звуть помилково — казна.

Суть полісемії полягає в перенесенні назви на інший предмет. Залежно від того, на якій підставі відбувається перенесення назви, розрізняють такі типи виникнення багатозначності: метафора, метонімія, синекдоха. В основі метасфори лежить подібність за формою (дзвоник — прилад для подавання звукових сигналів і ботанічна назва, голка — стрижень для шиття і тверда колючка на тілі їжака, чашечка — посудина і частина квітки), за розташуванням (ніс тварини і човна, рукав одягу і річки), за кольором (золотий браслет і сніп, смарагдовий перстень і ліс), за виконуваною функцією (двірник — працівник, що стежить за чистотою подвір'я, і стрілка для очищення вітрового скла автомашини). При метонімії перенесення відбувається на підставі суміжності, тобто тісного зв'язку понять: *виписує кухоль* (посудина та її вміст), *читаю Драча* (автор та його твори), *столове срібло* (матеріал і виріб), *гомоніла Україна* (народ і країна), *захист грав добре* (люди і дія) тощо. Синекдоха передбачає заміну частиною цілого, вживання однини замість множини, рідше навпаки: *троянда* — багаторічна кущова рослина і квітка цієї рослини; *риба не може жити без води* (замість «риби не можуть жити без води»).

ОМОНІМИ

Омоніми (від гр. *homos* — однаковий і *onoma* — ім'я) — це слова, різні за значенням, але однакові за звучанням і написанням. Напр.: *клас* — «соціальна група» і *клас* — «навчальна кімната», *кран* водогінний і *кран* будівельний, *метелиця* — «заметіль, хуртовина» і *метелиця* — «народний танець», *лимонка* — «сорт груші» і *лимонка* — «ручна граната», *кава* — «напій; тропічне дерево, насіння цього дерева» і *кава* — діалектний синонім слова *галька*. У лексикології розрізняють омоніми лексичні, морфологічні, словотворчі, синтаксичні. Лексичні омоніми — це слова різні за значенням і однакові за звучанням. До наведених прикладів можна додати: *блок* — «пристрій для підймання вантажів» і *блок* — «союз, об'єднання», *клепати* — «загострювати (косу, ніж)» і *клепати* — «зводити наклеп». Лексичні омоніми бувають повні й неповні. Повні лексичні омоніми — це слова, що належать до однієї частини мови і збігаються в звучанні у всій системі форм. Наприклад, слово *лимонка* — «груша» і слово *лимонка* — «ручна граната» є омонімічними в усіх відмінках і в обох числах. Такого типу омонімів найбільше серед іменників та дієслів: *займатися* — «спалахувати» і *займатися* — «робити щось», *курити* — «порошити» і *курити* — «палити», *точити* — «гострити» («Сніг не скрипів під ногами, а вищав, наче об нього мечі точили»). — Григор Тютюнник), *точити* — «прої-

дати, гризти» («Повсюди чад, а ворог лютий Пекельні бенкети справля, Гнітить скрізь сили неокуті і *точить* мозок, наче пля!» — М. Старицький) і *точити* — «цідити» («Тут з діда-прадіда, із віку в вік Збирали мед, з беріз точили сік». — І. Нехода). До не-п-о-в-н-и-х лексичних омонімів належать слова, що збігаються в звучанні тільки в частині форм. Напр.: слово *кадри* — «особовий склад (установи, військової частини)» і слово *кадри* — «сцени, епізоди з кінофільму» збігаються лише тоді, коли друге слово вжите у множині, бо перше її не має; у дієслів *пасти* і *попадати* омонімічні лише форми доконаного виду — *попасти*, а в дієслів *прати* і *запирати* омонімічною є форма *відпирати*. Син-т-а-к-с-и-ч-н-і омоніми — звукові комплекси, один з яких є словом, а другий словосполученням, наприклад: *потри* — *по три*, *добою* — *до бою*, *сонце* — *сон це*, *цеглина* — *це глина*. Словотворчи-м-и омонімами є однакові звукові комплекси, що виникають при творенні похідних від різних за звучанням слів, наприклад: *кормовий* від *корма* і *кормовий* від *корм*, *засипати* від *спати* і *засипати* від *сипати*. Морфологічні омоніми — це однакові звукові комплекси, що утворюються при відмінюванні та дієвідмінюванні: *молодій* — наказовий спосіб дієслова *молодіти* і *молодій* — форма давального відмінка однини прикметника *молодий* у жіночому роді. Морфологічним явищем є також омонімія кореневих та інших морфем: *антропоїд* — «щодоноподібна мавпа», *колоїд* — «речовина, що не кристалізується, ромбоїд — «ромбоподібний» (тут друга частина слів зводиться до гр. *eidōs* — вид), у словах *буквоїд*, *короїд* другий компонент пов'язаний зі словом *їсти*.

Зовні омонімія подібна до багатозначності (полісемії). Але це лише зовнішнє враження. Порівняймо кілька омонімічних слів і багатозначне слово. *Стан* — «тулуб людини, торс, талія» («Чорні, карі очі, І високий *стан* козачий, І гнучкий дівочий». — Т. Шевченко); *стан* — «стоянка, табір, місце тимчасового розташування» («До самого смерку билась козаки та пани на герцях. І тільки чорна ніч розвела ворогів по обидва боки... Козаки повернулись до свого *стану*». — І. Нечуй-Левицький); *стан* — «обставини, умови; ситуація» («Економічний *стан* українського селянства в Галичині цілком не змінився після 1848 року». — П. Козланюк); *стан* — «машина або система машин для обробки металу під тиском» (*трубопрокатний стан*); *стан* — «соціальна група людей» («Я хочу Марцію прийняти гідно, як то належить *станові* її і родові». — Леся Українка). *Красуватися* — «вабити зір, виділятися красою» («Між горами старий Дніпро, Неначе в молоці дитина, *Красується, любить*ся На всю Україну». — Т. Шевченко); «бути на видному місці» («На зеленій, мов гриб, хатині... яскраво *красувалася* вівіска». — П. Козланюк); *пишиатися* — («А вона так і пострілює на всіх своїми блискучими,

як вишня в росі, очима, не всидить на місці, сміється, красується...» — О. Гончар); «покриватися цвітом — переважно про злакові рослини» («Жито вже красувалося. Жовті палички цвіту тихо гойдалися вздовж колосків». — М. Коцюбинський). Кілька омонімічних слів стан на сучасному рівні не мають значеннєвої спільності, а у випадку багатозначного слова красуватися кожне переносне значення так чи інакше пов'язане з первинним «виділятися красою, вабити зір». Отже, багатозначність — це тотожність слова при наявності в нього двох або більшої кількості виразно відмінних значень, а омонімія — зовнішній збіг за звуковою оболонкою різних слів. При багатозначності зв'язок може ґрунтуватися на схожості предметів, названих одним словом, на суміжності, на співвідношенні «частини — ціле». *Лист* — про людину, потяг, лист, годинник, справу, іспити, переговори тощо; значення різні, але всі вони зводяться до основного — «фрухатися» (пор. *летіти* — про птахів, коней, роки). Якоюсь мірою допомагає розмежувати омонімію й полісемію підставляння антонімів та творення похідних слів. Напр., гучний у словосполученнях *гучні струни, гучний голос, гучна вечірка, гучна мова* скрізь можна замінити на *тихий*. Отже, це багатозначне слово. Різні слова (омоніми) по-різному творять похідні. Напр.: *клас* — «суспільна група» (*класовий*) і *клас* — «навчальна кімната» (*класний*); *термін* — «проміжок часу» (*терміновий, терміновість, надтерміновий*) і *термін* — «слово, яке точно визначає поняття в галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя» (*термінований, термінування*). Але ці критерії не можна визнати вичерпними, тому основним мірилом розрізнення багатозначності й омонімії є зміст слова, співвіднесеність його з дійсністю, наявність внутрішнього семантичного зв'язку.

З погляду морфологічної будови в українській мові виділяються дві групи лексичних омонімів: *непохідні* (кореневі) та *похідні*. Кореневих найбільше серед іменників, значно менше серед дієслів та інших частин мови: *в'язь* — «утворення плоду» і *в'язь* — «вид риби», *лава* — «ряд людей», *лава* — «пристосування для сидіння», *лава* — «вулканічна маса», *лава* — «вибій у шахті». Похідні виникли в процесі творення нових слів або внаслідок розвитку фонетичної системи мови: *зважуватися* — «визначати свою вагу» і *зважуватися* — «насмілюватися»; *вити* — «з'єднувати, сплітати» і *вити* — «видавати жалібні звуки, голосно стогнати». Різновидами неповних лексичних омонімів є омофони, омоформи й омографи. *Омофони* — слова, що мають однакове звучання, але різні за значенням і графічним зображенням: *греби* — *гриби*, *кленок* — *клинок*, *сеньйор* — *синьйор*, *віла* — *вілла*, *Вікторія* — *вікторія*, *Роман* — *роман*, *Поліщук* — *поліщук* і под. В українській мові омофони не становлять вели-

кої й різноманітної за способом творення слів групи. Це зумовлено особливостями фонетичної системи української мови — відсутність редуції голосних, неоглушення дзвінких приголосних у кінці слова та складу. Пор.: рос. *плод* — *плот*, *вести* — *везти*, *лук* — *луг*, *бочок* — *бачок*, *разредить* — *разрядить*.

О м о ф о р м и — слова, що мають однаковий звуковий склад лише в певній граматичній формі: *поле* — *поле*, *мати* — *мати*, *діти* — *діти*, *дати* — *дати*, *клич* — *клич*, *ніс* — *ніс*, *весь* (означальний займенник) — *весь* (заст. «село»), *три* — *три*. Цей розряд лексики в українській мові є лексико-граматичною категорією, бо омоформи зустрічаються в межах однієї частини мови рідко: *вити* — *вити*.

О м о г р а ф и — слова, що збігаються в написанні, але різняться вимовою, зокрема наголосом. Тобто це явище суто граматичного збігу: *атлас* — «збірка географічних карт» — *атлас* — «блисуча шовкова тканина», *ірис* (бот.) «півники» — *ірис* «цукерки». Більшість омографів є лексико-граматичним явищем: *гори* — *гори*, *обід* — *обід*, *радій* — *радій*, *стріла* — *стріла*, *мала* — *мала*, *насип* — *насип*.

ШЛЯХИ ВИНИКНЕННЯ ОМОНІМІВ

Одним із шляхів виникнення омонімів є збіг звукового складу питомих та запозичених слів: *як* (прислівник) і *як* — «велика рогата тварина» (з тибетської), *мул* — «відклади на дні водойм» і *мул* — «свійська тварина» (лат.), *клуб* — «рухома маса у вигляді кулі» і *клуб* — «громадська організація, місце розваг, культурний заклад» (англ.). Омоніми з'являються також при збігові звукового складу слів, запозичених з різних мов: *кок* — «вид зачіски» (фр.) і *кок* — «кухар на судні» (гол.), *бар* — «одиниця тиску» (гр.) і *бар* — «невеликий ресторан» (англ.), *метр* — «одиниця довжини, віршовий розмір» (гр.) і *метр* — «учитель, вихователь; шаноблива назва людини» (фр.). Сюди ж можна віднести запозичення з будь-якої мови, що в українській мові набувають омонімічних стосунків: *кулон* — «жіноча прикраса» (фр. *coulant*) і *кулон* — «одиниця виміру кількості електрики» (фр. *coulomb*). У французькій мові ці слова не є омонімами, бо розрізняються за якістю голосних.

Чимало омонімів виникає на рідному ґрунті. Одні з'являються внаслідок творення нових слів: *обпилювати* від *пил* і від *пиляти*, *злити* від *зло* і від *лити*, інші є результатом історичних змін у фонетичній системі мови: *ніс* від др. *нось* і від др. *несль*. Важливим джерелом поповнення класу омонімів є дальший розвиток багатозначності, що призводить до втрати зв'язків

між різними значеннями колись єдиного слова: *порох* — «пил» і *порох* — «вибухова речовина» (перша назва основна, друга виникла за зовнішньою подібністю); *лист* (рослини) і *лист* — «послання» — в українській мові тут випала проміжна ланка (аркуш), перенесення назви відбулося за суміжністю. Слід зазначити, що в мовах є тенденція до усунення надмірної омонімії. Наприклад, від слова *ліки* вживається дієслово *лікувати*, а не *лічити*, бо *лічити* використовується в значенні «рахувати». Річний від *ріка*, *річка* витіснено словом *річковий*, оскільки *річний* є прикметником від *рік*.

МІЖМОВНА ОМОНІМІЯ

У різних мовах існують однакові звукові комплекси, що мають відмінне значення. Явище міжмовної омонімії властиве не тільки близькоспорідненим, а й досить віддаленим щодо походження мовам. Так, майже омонімічними є лат. *bis* — «двічі» та укр. *біс* — «диявол, сатана».

ПАРОНІМИ

Паронімами (гр. *пара* — біля, коло та *опута* — ім'я) звуться слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням: *кампанія* — *компанія*, *гідрат* — *гідрант*, *вести* — *везти*, *розбещений* — *розпещений*, *афект* — *ефект*, *дебатувати* — *дебютувати*, *негода* — *незгода*, *приходить* — *проходити*, *мимохідь* — *мимохоть*. Треба мати на увазі, що не всі слова, схожі за звучанням, можна вважати паронімічними. До паронімів належать ті лексеми, які мають незначну відмінність у вимові, іноді пароніми мають спільну морфему: *віра* і *вірність*, *ціна* і *цінність*. Семантичні зв'язки між паронімами бувають різні: а) синонімічні — *повінь* — *повідь*, *тяжкий* — *важкий*, *хиткий* — *хисткий*; б) антонімічні — *кепський* — *лепський*, *еміграція* — *імміграція*, *експорт* — *імпорт*, *еволюція* — *революція*. Пароніми можуть бути пов'язані певною семантичною близькістю (*дефектний* — «зіпсований, ушкоджений» — *дефективний* — «ненормальний», *ефектний* — «такий, що справляє враження» — *ефективний* — «дійовий», *керівний* — *керований*): можуть належати до однієї тематичної групи (*буран* — *бурун*, *калина* — *малина*, *суниці* — *полуниці*, *кіш* — *ківш*). Звукова відмінність між паронімами можлива на початку слова (*гамувати* — *тамувати*, *лунути* — *ринути*), всередині (*варта* — *вахта*, *промінь* — *племінь*) і в кінці (*адресат* — *адресант*, *гриб* — *грип*). Паронімія може створюватися відсутністю одного чи кількох звуків у одного з членів

паронімічної групи (*талан — талант, роман — романс, вовна — бавовна*).

Оснoву паронімії становлять слова з певними семантичними зв'язками. Але в паронімічні стосунки вступають і лексеми, відмінні значенням: *воля — доля, вада — біда, додо́лу — до́дому, шука́ти — ошука́ти, верес — вереск*. Зважаючи на ступінь звукової близькості паронімію поділяють на максимальну (*калина — малина, коса — роса*) та мінімальну (*сплеск — блиск*). З лексичною паронімією пов'язане синтаксичне явище парономазії. *П а р о н о м а з і я* — стилістична фігура, побудована на комічному або образному зближенні паронімів та взагалі співзвучних слів і словосполучень: «*Ти йому про Тараса, а він тобі півтора́ста; Ні́коли та на Мико́ли*». Паронімія є важливим стилістичним засобом. Крім парономазії, на її основі створюються каламбури, антитези та інші стилістичні фігури. Водночас звукова близькість паронімів призводить до того, що їх помилково вживають один замість одного: замість *факт* кажуть *фактор*, замість *уявлення* — *уява*, замість *пригода* — *нагода* і навпаки тощо. Причиною лексичних, а отже, й семантичних помилок стає також нерозрізнення міжмовних паронімів, особливо належних до близькоспоріднених мов. Пор. українсько-російські паронімічні групи *сумління — сомнение, останній — остальной, уродливий — уродливый, лихий — лихой, дурний — дурной, удавиться — удавиться, калитка — калитка*.

АНТОНІМИ

Антоніми (гр. *anti* — проти та *о́пута* — ім'я) — слова з протилежним значенням, що виражають несумісні поняття: *радість — журба, успіх — невдача, сила — слабкість, далекий — близький, веселий — сумний, дружити — ворогувати, довшати — коротшати, ясно — темно, сонячно — хмарно, добре — погано, тут — там*. Тобто поняття, в яких зміст одного заперечує зміст другого. Ці поняття належать до одного ряду явищ об'єктивної дійсності. Так, слова *глибокий — мілкий* показують розмір по вертикалі, *солодкий — гіркий* відтворюють смакові якості, *далеко — близько* вказують на відстань, *минуле — майбутнє* позначають час. Тож не можна сказати, що антоніми — це слова, що виражають протилежні значення, між якими немає жодного зв'язку. Поняття, як правило, викликає в мовця логічний антонім (парне слово). Це природна особливість людського розуму, важливий наявний у нашому розпорядженні спосіб закріплення й аналізу відчуттів. У людській свідомості абстрактні поняття закладені парами, кожне зі слів цієї пари так чи інакше викликає уявлення про друге: *швидкий — повільний, краса — потворність, багатство* —

вбогість. Таким чином, в антонімічні стосунки вступають не всі слова, а лише ті, що об'єднані змістом на основі їх протилежності, протиставлення. Передусім це слова, що мають якісні, кількісні, часові, просторові значення: *темний — світлий, холодний — гарячий, злий — добрий, тихий — голосний, шкідливий — корисний; мало — багато, ніч — день, вечір — ранок, сьогодні — вчора, ліворуч — праворуч, назад — уперед, низько — високо, північ — південь, земля — небо*. Антонімами визначаються протилежні значення дій і станів: *говорити — мовчати, хвалити — гудити, любити — ненавидіти, вставати — лягати, розкошувати — бідувати, старатися — лінуватися*.

Усі значення наведених антонімічних пар звуться протилежними тому, що вони взаємно виключають одне одного. Будь-яка річ, наприклад, не може бути одночасно важкою й легкою, великою й малою, далекою й близькою. Тобто слова, що мають протилежне значення, перебувають на крайніх точках ряду. Інколи між антонімами стоїть середнє, проміжне поняття — *мезонім*: *початок — середина — кінець, минуле — сучасне — майбутнє*.

Протиставляються одне одному й поняття, пов'язані з чоловічою та жіночою статтю, якщо вони знайшли вираження в іменниках чоловічого й жіночого роду: *батько — мати, дочка — син, верховинець — верховинка, степовик — степовичка, киянин — киянка, учитель — учителька, діяч — діячка*. Протиставляються не лише назви людей, а й назви тварин: *цап — коза, качур — качка, лебідь — лебідка, ведмідь — ведмедиця* (пор. ластівка, горобець, білка). Не входять в антонімічні стосунки слова з конкретним значенням, оскільки вони називають такі поняття, які не мають прямих відповідників, співвідносних за протилежністю: *бандура, стіл, піч, трактор, дерев'яний, алюмінієвий, фабричний і под.*

За своєю структурою антоніми неоднорідні. Вони бувають різнокореневі та однокореневі, причому різнокореневих набагато більше. Крім перелічених прикладів, можна навести ще: *ніжний — грубий, бадьорий — стомлений, сміливець — боягуз, зустріч — розлука, тепер — колись*. Такі антоніми називаються власне лексичними. Серед них частіше спостерігаються прикметники (бо антонімія особливо властива словам, що позначають якість), потім іменники, дієслова та інші частини мови. Другий розряд антонімів — однокореневі: *правда — неправда, воля — неволя, друг — недруг, надія — безнадія, безпека — небезпека, спокійний — неспокійний, можливий — неможливий, корисливий — безкорисливий*. Такі антоніми називаються лексико-граматичними. Протилежність у них зумовлена приєднанням антонімічних префіксів: *зачинити — відчинити, внести — винести, ввійти — вийти*, хоч бувають і такі конструкції, як *надія — безнадія*. Однокореневі антоніми

зустрічаються серед усіх лексико-граматичних розрядів слів, але особливо активні вони в дієсловах, оскільки ця частина мови відзначається ряснотою префіксальних утворень. Крім наведених прикладів, можна подати ще такі: *недорости* (-*брати*, -*дати*, -*солити*, -*вчитися*) — «неповнота, недостатність чогось» — *перерости* (-*брати*, -*дати*, -*солити*, -*вчитися*) — «надмір, надлишковість чогось». Однокореневі антоніми часто утворюються за допомогою іншомовних префіксів *а-* (*без-*, *не-*), *анти-* (*проти-*), *де-*, *дез-* (*від-*, *роз-*), *дис-* (*не-*), *контр-* (*проти-*), *ре-* (поновлення, повернення назад): *логічний* — *алогічний*, *санітарний* — *антисанітарний*, *мобілізація* — *демобілізація*, *інформація* — *дезінформація*, *гармонія* — *дисгармонія*, *розвідка* — *контррозвідка*, *мілітаризація* — *ремілітаризація*.

З-поміж однокоренових антонімів виділяються слова, що виражають семантику протилежності стримано, м'яко (так звані антоніми-евфемізми): *поганий* — *непоганий*, *малий* — *чималий* (пор. *поганий* — *гарний*, *малий* — *великий*). Як правило, антонімічні пари належать до однієї частини мови. З цього правила є нечисленні винятки: *свій* — *чужий*, *перший* — *останній*. Це пояснюється здатністю однієї частини мови вживатися в значенні іншої. Одним із компонентів антонімічної пари може бути фразеологічний зворот: *уночі* — *серед білого дня*, *вечоріти* — *благословлятися на світ*, *працювати* — *байдики бити*, *далеко* — *палицею кинути*, *темно* — *хоч голки збирай*. Важливою рисою антонімії є те, що багатозначні слова можуть мати не один антонім, а кілька (до кожного із значень чи до частини їх). Напр.: *солодкий* у значенні «властивий медові, цукрові; такий, що викликає приємні відчуття, дає радість, насолоду» має антонім *гіркий* (*солодке* (*гірке*) *яблуко*; *солодкі* (*гіркі*) *думи*, *почуття*); у значенні «спокійний, безтурботний» антонімічним відповідником виступає *тривожний* (*солодкий сон* — *тривожний сон*). Порівняймо ще низку словосполучень, у кожному з яких антонімом до слова *свіжий* є відмінна лексема: *свіжий хліб* — *черствий хліб*, *свіжий огірок* — *солоний огірок*, *свіжий букет* — *зів'ялий букет*, *свіжа метафора* — *стерта метафора*, *свіжий вигляд* — *утомлений вигляд*.

Антонімам притаманна спільність сполучуваності, тобто здатності поєднуватися з тими самими словами в процесі висловлення думки. Так, слова *талановитий* і *бездарний* сполучаються з лексемами *твір*, *учень*, *людина*, *гра*, *слово*, але не сполучаються зі словами *будинок*, *дим*, *вода*, *дерево*; слово *активний* поєднується зі словами *учасник*, *натура*, *знання*, *словниковий запас* так само, як і його антонімічний відповідник *пасивний*; водночас вони обидва не сполучаються зі словами *стілець*, *зупинка*, *надвечір'я*. Отже, спостерігається тісний зв'язок антонімії та багатозначності. Проте не завжди всі значення полісемічного

слова мають антонімічні відповідники. Наприклад, *день* має чотири основні значення: «частина доби від світання до смеркання», «проміжок часу в 24 години, доба»; «число місяця, присвячене якійсь події»; «час, пора, період». Але як антонім це слово виступає тільки в першому значенні: *день*—*ніч*. Тут діють внутрішні закономірності лексичної системи, характер позначуваного словом поняття. Уже згадувалося, що іменники з чітко закріпленим конкретним значенням не мають антонімів (*кава, чай, вода; стіна, димар; одвірок, клямка*). Не існує антонімів у числівників, у більшості займенників. Тобто антонімів не мають слова, в значенні яких відсутній прямий зв'язок, пряме співвіднесення з поняттям про предмет, відсутні оцінно-якісні ознаки.

Антонімія, як і синонімія, — явище синхронне. Зміна в значенні слова може призвести до втрати антонімічних стосунків. Розвиток нових значень породжує нові антонімічні зв'язки між словами: *знатний* — «належний до шляхетного роду, вельможний» — *простий, бідний і знатний* — «відомий великими заслугами в якійсь галузі» — *маловідомий, недосвідчений*. Регулярне протиставлення антонімів один одному спричинює те, що кожен з них викликає в нашій свідомості уявлення про свою протилежність: *високий* — *низький, тонкий* — *товстий, радість* — *журба, життя* — *смерть, загубити* — *знайти*. Це антоніми мови, тобто загальномовні, постійні; слова, антонімічні стосунки яких зрозумілі поза будь-яким контекстом. Такі антоніми існують у лексикосемантичній системі мови незалежно. Вони зафіксовані в усіх словниках української мови і регулярно відтворюються в подібних або однакових умовах.

Поряд із загальномовними антонімами в антонімічні стосунки в певній ситуації можуть вступати слова, які в звичайному вживанні не мають протилежних значень. Протиставленість значень у таких слів створюється лише в індивідуальному використанні, тобто в спеціальному контексті. Це антоніми мовлення, або контекстуальні, тобто слова, що набувають антонімічних стосунків тільки в певному контексті. Контекстуальні антоніми тісно пов'язані з ознаками, властивими поняттям, вираженням загальномовними антонімами. Так, в уривку з вірша В. Симоненка «Безпорадні агонії злості, Злість гармонії не порве! Сонце ходить до нас не в гості — Сонце з нами живе!» контекстуальні антоніми *злість* і *сонце* передають протилежні якості, оскільки *сонце* тут переносно вжито в значенні «добрість, лагідність».

У мовленні можуть протиставлятися будь-які слова, навіть синоніми. Особливо, коли одна назва предмета чи явища емоційно чи експресивно нейтральна, а друга містить у собі виразну оцінку, має позитивне чи негативне забарвлення: *кінь* — *шкапа, будинок* — *халупа, палац* — *хата*.

... У кругосвітній похорон пішли,
 Щоб зупинитись на горі Чернечій.
 Йшла вперше Україна по дорозі
 У глибину епох і вічних злетів —
 Йшла за труною сина і пророка.
 За нею по безсмертному шляху
 Ішли хохли, русики, малороси,
 Щоб зватись українцями віднині (І. Драч).

Уживання антонімів робить мовлення виразнішим і значеннєво багатшим. Слова-антоніми сприяють увиразненню, чіткішому окресленню висловлюваної думки. На антонімії будується така мовна фігура як епітет-оксиморон (оксюморон) — поєднання протилежних за змістом понять, що спільно дають нове поняття. Епітети-оксиморони часто зустрічаються в назвах творів, у газетних заголовках: «Без надії сподіваюсь», «Промовисте мовчання», «Пекучий холод». Одним із виявів стилістичного використання антонімів є вживання одного з них замість іншого. Такий спосіб особливо характерний для газетно-публіцистичного стилю: «Бюро поганих [замість добрих] послуг», «Клуб губителів [замість контекстуального антоніма любителів] природи», «Олімпійський неспокій» і под.

СИНОНІМИ

Синоніми (гр. *synonymos* — однойменний) — слова, близькі або тотожні за значенням, які по-різному називають те саме поняття. **Синонімія** — повний або частковий збіг значень двох чи кількох слів; подібність слів, морфем, фразеологічних одиниць за значенням при відмінності їх звукової форми. **Синоніміка** — сукупність синонімів певної мови; розділ лексикології, що вивчає синоніми. Синоніми відрізняються відтінками значень або стилістичним забарвленням чи обома цими ознаками. Напр.: *хуртовина, завірюха, буря, заметіль, хуга, віхола, метелиця, сніговій, сніговійниця, сніговиця, хурделиця*.

Українська мова, як загалом і всі слов'янські мови, відзначається ряснотою синонімів. Ось як зветься в українській мові лінія зіткнення неба з землею: *обрій, горизонт, небозвід, небосхил, крайнебо, круговид, кругозір, кругогляд, виднокруг, видноколо, виднокрай, небокрай, овид*. Для поняття «завдавати ударів» українська мова має такі слова: *бити, бичувати, шмагати, періцити, шпарити, сікти, стьобати, батожити, маніжити, чесати, чухрати, дубасити, духопелити, бухати, гатити, гамселити, гателити, голошмити, колошматити, лупити, лупцювати...*

Сукупність одиниць мови, співвідносних між собою при по-

значенні тих самих явищ, предметів, ознак, дій, називається синонімічним рядом. Наприклад, «спілкуватися за допомогою мови» — *говорити, казати, мовити, ректи, розмовляти, балакати, гомоніти, базікати, патякати, верзти, теревенити, мимрити, плести, молоти, бевкати, бовкати, бубоніти, белькотати, джеркотіти, жебоніти...* У складі синонімічного ряду виділяється якесь одне слово, семантично наймісткіше і таке, що не має додаткових стилістичних характеристик. Воно зветься основним (стрижневим, опорним) словом синонімічного ряду. Це семантична домінанта — один із членів ряду, що обирається як представник головного значення, підпорядковує додаткові значення. Напр.: *високий, довготелесий, чугуївська верста.*

Значеннєві стосунки між складниками синонімічного ряду досить різноманітні. Такий ряд об'єднує: а) слова з ширшим і вузьчим обсягом поняття (*письменник-прозаїк, поет, філолог-мовознавець, літературознавець*); б) слова різних історичних епох (*супліка—скарга, наймичка—хатня робітниця*); в) питомі слова, що виступають синонімами до слів іншомовного походження (*рецензія — відгук, дискусія — обговорення, сільськогосподарський—аграрний, відсоток — процент, тло — фон*); г) слова літературної мови й діалектизми (*півень — когут, гарний — файний, штани — ногавиці*); ґ) стилістично нейтральні і стилістично марковані слова (*солдат — воїн, батьківщина — вітчизна, приїхати — прийти, очі — баньки, обличчя — пика, синець — фінгал*).

Наведені приклади є зразками лексичних синонімів, тобто подібності чи тотожності слів за значенням. Але коли йдеться про синоніміку в широкому розумінні, треба розглянути й інші типи синонімів, крім лексичних. Морфологічні синоніми — це варіанти форм слів на позначення того самого поняття: *гуляє — гуля, співає — співа, літає — літа, питає — пита, стрибає — стриба, лунає — луна*. Перші компоненти цих синонімічних пар нейтральні з погляду літературної нормативності, другі теж літературні, але з обмеженим діапазоном уживання (*поезія, розмовна мова*). Або ще: *ходить, носить, робить, бачить, любить і ходе, носе, робе, баче, любе*, де в першому ряду стоять літературні варіанти, а в другому — діалектні. Форми прикметників на зразок *синьому — синім, білому — білим, великому — великим*.

Синтаксичні синоніми — різні синтаксичні конструкції, вживані для вираження тієї самої думки: *для створення (нейтральний варіант з відтінком книжності), щоб створити (нейтральний варіант), з метою створення (книжно-офіційний варіант); замість того, щоб написати (зробити, вивчити) — замість написати (зробити, вивчити)*. Напр.: *Замість того, щоб критикувати інших, візьми та й зроби сам. — Замість критикувати інших, візьми та й зроби сам*. Порівняно з нейтральним першим реченням друге має розмовне забарвлення. Одним із виявів

синтаксичної синонімії є паралельне вживання сполучникових та безсполучникових речень: *Я їду працювати в Одесу, бо дуже люблю це місто. — Я їду працювати в Одесу — дуже люблю це місто.*

Словотвірна синонімія — наявність префіксально-суфіксальних утворень, наділених різними семантико-стилістичними відтінками: *писав, написав, понатискував, попописав; темніти — темнішати, біліти — білішати; їсти, їстки, їстоньки; спати, спатки, спатуні, спатунечки.*

Фразеологічні синоніми — варіанти фразеологічних одиниць на позначення того самого поняття. Так, на поняття «бути байдужим до чогось» — *тримати нейтралітет, моя хата скраю, про мене — хай вовк траву їсть; наше діло півняче: проспівали, а там хоч не розвидняйся.* Про розумово неповноцінну людину кажуть: *не сповна розуму, губляться ключі від розуму, вискакують клепки, не варить баняк, у голові літають джмелі, замість мозку росте капуста, нема лою під чуприною.*

На ґрунті української мови можна говорити й про синоніми фонетичного плану, які є одним із важливих засобів створення милозвучності нашої мови. Фонетичні синоніми, точніше, дублети — різні форми того самого слова, що з'являються внаслідок чергування голосних і приголосних, наявності чи відсутності протетичних (приставних) приголосних або голосних: *імення — ймення, їти — йти, учитель — вчитель, уже — вже, узяти — взяти, імла — мла, іржа — ржа.*

Спільність значення синонімів пояснюється тим, що вони називають одне поняття. Сутність синонімів визначається наявністю в них різних відтінків значення. В залежності від того, якими ознаками синоніми відрізняються один від одного, вони поділяються на ідеографічні й стилістичні. Ідеографічні (значеннєві) синоніми відрізняються відтінками значення (*дивувати, вражати, приголомшувати, потрясати*). Ці синоніми забезпечують можливість передавати відтінки того самого поняття, оскільки на його позначення існує кілька слів: *дивувати* — «викликати подив незвичайністю» («Вродою все я село *дивувала*». — Я. Щоголів), *вражати* — «викликати подив або захоплення надмірним виявом чогось» («*Її вражала розкішна картина осінньої природи*». — М. Коцюбинський), *приголомшувати* — «справляти надзвичайно сильне враження» («*Несподіване лихо приголомшило Гната*». — М. Коцюбинський), *потрясати* — «глибоко зворушувати, хвилювати до глибини душі» («*Зойк материнського серця потряс його сильніше за вибух*». — Я. Баш). Візьмімо ще один синонімічний ряд: *відомий, видатний, знаменитий (славнозвісний)*, де *відомий* (напр.: *учений*) підкреслює те, що він не рядовий, а досить популярний; *видатний* має порівняльний характер, *знаменитий (славнозвісний)* те саме, що перші два

разом узяті, але набагато вищою мірою. *Палати й горіти* означають «давати жар», але перше слово називає дію більш інтенсивно. Стилiстичні синоніми характеризуються закріпленістю за певним стилем і більш або менш виразним емоційним забарвленням. З-поміж синонімів *ознаки й симптоми* перше слово нейтральне, друге має забарвлення книжності, науковості (це не просто ознака, а сукупність ознак, характерний вияв якогось явища). У синонімічному ряду *осягати, розуміти, метикувати* перше слово книжне, друге нейтральне, третє розмовне.

Синоніміка однієї мови не завжди відповідає синоніміці іншої мови. Порівняймо ці розряди лексики в українській та російській мовах. Оскільки мови споріднені, вони мають багато спільного і в синоніміці, але цілковитої тотожності немає. Неуважність до синонімічних особливостей першотвору й оригіналу може спричинити різні неточності, помилки. Для прикладу візьмемо речення з роману О. Гончара «Прапорonoсці» в оригіналі і в перекладі російською мовою: «Назустріч Чернишеві скакав охляп на баскому коні якийсь піхотинець без пілотки, з рідкою сірою борідкою» — «Навстречу Чернышу скакал без оглядки на разгоряченном коне какой-то пехотинец без пилотки, с редкой серенькой бородкой». (Українське *охляп* означає «їхати без сідла», *баский* — не «разгоряченный», а «лихой, резвый».) Є кілька українських перекладів вірша М. Лермонтова «Выхожу один я на дорогу», рядок з якого майже в усіх варіантах звучить так: «Спит земля в сияньи голубом» — «Спитъ земля у сѣяві голубім». М. Рильський дещо порушив лексичну точність: «Спитъ земля в промінні голубім», але краще зберіг ритмомелодику. Отже, слід розмежовувати синоніми мови й синоніми мовлення. Усі слова, крім останнього прикладу, є синонімами мови, з а г а л ь н о м о в н и м и, бо їхні синонімічні зв'язки не залежать від жодного контексту. Напр.: *стародавній, давній, старовинний, старожитний, прадавні, одвічний, предковичний*. Слова, що вступають у синонімічні стосунки лише в певному контексті, називаються к о н т е к с т у а л ь н и м и синонімами. Вони часто вживані в художній літературі, рідше — у публіцистиці, де використовуються для створення яскравих образів, передають світобачення автора, його індивідуальну манеру. До наведеного ряду слів з опорним *давній* поза контекстом не можна віднести лексему *сивий*, але вжите в такому лексичному оточенні: «Кожен кілометр шляху — історія: *сива*, ще до нашої ери, і *новіша*, часів панування тут Великих Моголів» (В. Минко) воно стає їхнім контекстуальним синонімом. Так само, як і слово *проміння* набуває синонімічних зв'язків із словом *сильо* в наведеному перекладі М. Рильського.

З-поміж синонімічної лексики виділяються слова цілком тотожні щодо свого лексичного значення й емоційно-експресив-

ного забарвлення. В основному це нейтральна лексика: пейзаж, краєвид, ландшафт; кавалерія, кіннота; процент, відсоток; борошно, мука; майдан, площа; аплодисменти, оплески. Це абсолютні синоніми (лексичні дублети). Вони з'являються в мові а) внаслідок взаємодії літературної мови та діалектів (стрічка — бинда, чорногуз — бусол — лелека); б) внаслідок словотворчих процесів (офіційний — офіціальний, учбовий — навчальний, роковини — річниця); в) як результат співіснування запозичених і питомих слів (індустрія — промисловість, експлуатація — визиск, бібліотека — книгозбірня, біографія — життєпис, красоля — настурція, голкіпер — воротар, горизонт — обрій, аероплан — літак, паралельний — рівнобіжний, дескриптивний — описовий). Абсолютні синоніми або розподіляються між стилями, отже, перестають бути абсолютними (з синонімічної пари півники — ірис перше вживається в усному мовленні, в художній літературі та публіцистиці, друге — в науковій літературі), або один із них відходить у пасивний запас. Наприклад, аплодисменти, учбовий, офіціальний у сучасній літературній мові вийшли з широкого вжитку, поступившись місцем словам оплески, навчальний, офіційний.

Лексична синонімія тісно пов'язана з багатозначністю. Однозначні слова синонімізуються в повному обсязі (райдуга — веселка, блакитний — голубий, парус — вітрило), багатозначні вступають у синонімічні зв'язки в одному, в кількох, але не в усіх значеннях (тихий (спів, голос) — неголосний, приглушений; тихий (натовп, місто, вулиця) — негомінкий, негаласливий; тихий (гомін, хода) — беззвучний, безгучний; тихий (юнак, пасажир) — мовчазний, сумирний; тихий (сон, життя) — безтурботний, спокійний; тихий (плин, течія, їзда) — повільний, неквапний, неквапливий), тобто багатозначне слово може перебувати в складі кількох синонімічних рядів. Отже, синоніми, взаємозамінні в одному значенні, втрачають цю властивість при співвіднесенні з іншими значеннями.

Українська синоніміка, як і синоніміка будь-якої мови, створювалася впродовж історичного розвитку мови. Насамперед виникнення синонімів пов'язане з ходом пізнання людиною навколишнього світу, з дедалі глибшим осягненням ознак, властивостей, рис предметів і явищ. У процесі пізнання виникає потреба не тільки назвати якесь явище, а й висловити свою думку про нього, виявити ставлення до нього. Так виникають синоніми ідеографічні й стилістичні. Синоніміка збагачується також словами іншомовного походження (атеїст — безбожник, унікальний — рідкісний, екземпляр — примірник, біном — двочлен, дисперсія — розсіяння). Синонімічні ряди зростають і внаслідок розвитку багатозначності: пильний (уважний), пильний (терміновий, невідкладний), пильний (старанний), пильний (наполегливий).

Уміле й доречне використання синоніміки — один з найважливіших показників майстерності письменника, публіциста, оратора. На основі синонімії будуються такі стилістичні явища, як *перифраза* (перифраз) — описовий зворот мови, за допомогою якого передається зміст іншого слова не прямо, а через характерні ознаки: *чарівниця українського кону* (Марія Заньковецька), *хитрюча згубниця курей* (лисиця) та *звфемізм* — слово або вислів, що *пом'якшує* або *завуальовує* зміст сказаного: *ви помиляєтеся, ваші слова не зовсім відповідають істині* (замість *ви брешете*); *заснути навіки* замість *померти*; *міні-зачіска* (жарт.) замість *лищина*).

Синонімія якнайкраще репрезентує лексичне багатство мови, є невичерпним джерелом стилістики.

СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

Лексика кожної мови складається в процесі її тривалого історичного розвитку. Тобто українська лексика, як і мова в цілому, тісно пов'язана з історією українського народу. Лексика сучасної української мови за походженням неоднорідна. Близько 90 відсотків становлять *успадковані* слова, тобто такі, що ведуть свій початок з індоєвропейської мовної єдності; слова, що виникли в спільнослов'янський період; слова, спільні для східнослов'янських мов; відтак лексика, що з'явилася на українському ґрунті за час самостійного існування української мови. Решта лексичного складу (приблизно 10 відсотків) — слова, *запозичені* з інших мов.

Розглянемо детальніше успадковані та запозичені складники української лексики. Найдавнішим *шаром* успадкованої (корінної) лексики є слова, що сягають індоєвропейської мовної спільності. Вони збереглися в багатьох індоєвропейських мовах, зазнавши, безперечно, різних фонетичних, словотвірних, семантичних та інших змін. Насамперед це назви спорідненості та свояцтва (тут індоєвропейська основа або лише індоєвропейський корінь, а основа праслов'янська): *мати* (пор. індоєвропейське **māter*, давньоіндійське *mātāḥ*, гр. *meter*, лат. *māter*, віп. *mair*, нововерхньонімецьке *Mutter*, латис. *māte* — «мати», лит. *motė* — «жінка, дружина»), *син*, *сестра*, *брат*, *жінка*, *дочка*. Назви частин тіла: *око* (лат. *oculus*), *ніс* (лат. *nasus*), *серце* (гр. *kardia*, індоєвропейське **k'rd*). Назви тварин (*олень*, *свиня*, *журавель*), рослин (*дерево*, *дуб*), назви інших предметів, явищ, процесів, дій: *дім*, *сонце*, *небо*, *стояти*, *видіти* тощо.

Після розпаду індоєвропейської мовної єдності на основі її діалектних угруповань виникли й інші мовні єдності, що стали

базою сучасних індоєвропейських мовних груп — слов'янської, балтійської, германської, романської й інших. Певний час існувала балто-слов'янська мовна єдність, свідченням чого є лексична, а подекуди й граматична схожість литовської й латиської мов із слов'янськими. Наприклад, латис. *diens* — «день», *bez* (прийменник «без»), закінчення *-a* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду і под.

Другий шар успадкованих слів — спільнослов'янська лексика. Тут виділяються ті самі тематичні групи, що й серед лексики індоєвропейського походження: *чоловік* (українська мова в цьому слові має семантичний неологізм у порівнянні з рештою слов'янських мов), *тіло, чоло; дума, горе, гнів; віл, ведмідь, кінь, пес, соловей, жук; пшениця, трава, сад, долина, іскра, буря; кузня, обора, стайня; каша, кисіль; суддя, свідок, сторож; добрий, хитрий*; більшість числівників і займенників, дієслова *читати, боліти, молотити* тощо. На спільнослов'янському ґрунті з'явилося особливо багато слів, що позначають абстрактні поняття: *диво, відвага, гріх, душа, кара, користь, лад, ласка, правда, кривда, радість, пам'ять, честь*. Іноколи ці слова щодо значення не є тотожними в усіх слов'янських мовах. Напр.: укр. *користь* і рос. *корысть*, укр. *дума* і болг. *дума* — «слово».

Виникнення третьої групи успадкованої лексики — східнослов'янської — пов'язане з розвитком суспільного й економічного життя східних слов'ян, з дальшим розвитком культури, науки, мистецтва, з глибшим пізнанням людиною об'єктивної дійсності. Сюди належать такі слова: *батько* (білор. *бацька*, рос. діалектне *бат'яка*), *племінник, падчерка, білка, собака, жайворон, снігур, щавель, молочай; урожай, озимина, сінокіс, мішок, коромисло, дешевий, сизий, куций, верткий*; числівники *сорок, дев'яносто* (пор. пол. *czterdzieści, dziewięćdziesiąt*). З огляду на те, що числівник *дев'ятдесят* був у староукраїнській мові, добре зберігся в сучасних діалектах, має відповідники в інших слов'янських мовах, він може вживатися в літературній мові не тільки не рідше, а й частіше, ніж *дев'яносто*. Отже, спільнослов'янська лексика представлена в українській, російській та білоруській мовах чималою кількістю слів. Є такі слова, що збереглися не в усіх східнослов'янських мовах. Так, укр. *білка*, рос. *белка*, але білор. *вавєрка*, укр. *митник*, білор. *мытник*, але рос. *таможенник*.

До власне української лексики належать слова, що виникли на українському ґрунті. Специфічно українська лексика простежується вже в окремих пам'ятках давньоруської писемності. За обсягом та семантико-стилістичною структурою власне українська лексика є найпоширенішим та найрізноманітнішим шаром корінної лексики нашої мови. Цією лексикою українська мова відрізняється на словесному рівні від інших слов'янських мов.

Тут маються на увазі не тільки слова на взірець *бентежити*, *віхола*, *вовтузитися*, *вицухати*, *вицерьт*, *гарний*, *глузо*, *глузувати*, *гребувати*, *достеменний*, *дошкульати*, *загалом*, *зайвий*, *корж*, *кучерявий*, *линути*, *людина*, *майоріти*, *мрія*, *нидіти*, *нісенітниця*, *плекати*, *ремствувати*, *сахатися*, *скеля*, *суниця*, *твань*, *хист*, *смуга*, *жовтень*, *козацтво*, *височінь*, *гопак*, *хурделиця* й сила інших, яких немає в решті слов'янських мов. Сюди належать також слова, витворені українською мовою від спільних з іншими слов'янськими мовами коренів та основ, наприклад, утворення від кореня *крут-*, наявного в усіх слов'янських мовах: *крутити* — *крутанина*, *крутень*, *кручанка*, *крутіж*, *крутій*, *крутько*, *крутивус*, *крутоголов*, *крутоголовчики* (рослина), *крутоберегий*, *круторогий*, *крутобокий*, *крутоярий*, *закрут*, *закрутка* та ін. Згадаймо ще одну ділянку іменного словотвору, де, як зазначав Л. Булаховський, українська мова виступає з особливо виразними рисами своєї індивідуальності, — численні й різноманітні прислівники: *осторонь*, *збіса*, *наздогад*, *слідком*, *біжком*, *вистрибом*, *притьмом*, *нишком*, *назирицем*, *бігцем*, *миттю*, *ницьма*, *крадькома*, *навпростець*, *навшпередки*, *навпомацки*, *завбільшки*, *завширки*, *сторчака*, *косяка*, *знести́му*, *взагалі*, *навкида*, *обмаль*, *горілиць*, *віч-на-віч*, *удосвіта*, *надвечір*, *заздалегідь*, *торік*, *позаторік*, *вряди-годи* й інші. Слово *трамвай* запозичене з англійської мови, а суфіксальне утворення від нього *трамвайник* власне українське, бо в інших мовах такого слова немає. Отже, в складі корінної української лексики найчисленніші слова, що виникли на основі власних словотвірних засобів.

Крім успадкованих слів, у лексичному складі кожної мови певне місце посідає лексика, з а п о з и ч е н а з інших мов. Запозичення є скрізь, бо жоден народ не живе відокремлено від інших народів. Засвоювання слів з інших мов є одним із шляхів збагачення лексичного складу. Лексика інпомовного походження в сучасній українській мові становить, як уже зазначалося, приблизно 10 відсотків. Розрізняють запозичання лексичне, словотвірне, морфологічне, семантичне, а також калькування. Л е к с и ч н е запозичання — засвоєння з інших мов слів: *горизонт* (гр.), *феодал* (лат.), *журнал* (фр.), словотвірне запозичання — засвоєння іншомовних словотворчих елементів — суфіксів або префіксів: *побутовизм*, *яровизація*, *комиши́т*, *сінаж*; *архімудрий*, *контрзахід*; морфологічне (морфемне) запозичання — один із компонентів складного слова питомий, а другий запозичений: *склографія*, *світлометрія*, *телебачення*. С е м а н т и ч н е запозичання — поява в українському слові або вислові нового значення під впливом аналогічного процесу в слові або вислові іншої мови. Наприклад, до первісного значення в слові *блискучий* «осяйний» (*Сонце обдало землю блискучим промінням*) додалося друге, переносне значення

«надзвичайний, видатний» (блискучий талант) під впливом фр. *brillant*, яке має обидва значення. Так само слово *лев* — «хижий звір родини котячих» і світський франт, підкорювач жіночих сердець», під впливом фр. *lion*; у слові *супутник* (як і в білор. *спадарожнік*) — «той, хто йде поруч» нові значення «місто-супутник; пристрій для дослідження космосу» з'явилися під впливом російського *спутник*. К а л ь к у в а н н я — копіювання структури іншомовного слова засобами рідної мови: *поступ* за зразком лат. *progressus* — «рух уперед», *багатозначність* — гр. *polysetia*, *поверх* — фр. *étage*, *півострів* — нім. *Halbinsel*; з рос. *прораб*, *судьбоносний*, *ледокол*, *луноход* скальковано українські *виконроб*, *доленосний*, *криголам*, *місяцехід*. Вислів *медовий місяць* є калькою фр. *la lune de miel*.

Іншомовні слова, вислови, фразеологізми та інші елементи входили і входять у систему української лексики протягом усієї історії мови у зв'язку з економічними, географічними, політичними, культурними контактами українського народу з іншими народами.

С т а р о с л о в ' я н і з м и — слова, що прийшли зі старослов'янської мови. Старослов'янська мова сформувалася в IX ст. на основі македонського діалекту староболгарської мови. Використання старослов'янської мови східними слов'янами пов'язане із прийняттям християнства в Київській Русі. Старослов'янізми мають свої характерні ознаки: сполучення *-ра-*, *-ре-*, *-ла-*, *-ле-*, що відповідають східнослов'янським *-оро-*, *-ере-*, *-оло-*: *храм* (хороми), *прах* (порох), *дерево* (дерево), *глас* (голос), *злато* (золото), *шлем* (шолом); сполучення *ра* на початку слова на місці східнослов'янського *ро*: *раб* (робота); початковий *є* замість східнослов'янського *о*: *єдиний* (один), характерний і для запозичень із грецької, що прийшли в українську мову через старослов'янське посередництво: *єлей* (олія); іменникові суфікси *-зь*, *-тель*, *-ство*, *-иня*: *приянь*, *учитель*, *багатство*, *гординя*; префікси *воз-*, *пред-*, *со-*: *возвеличити*, *воздвигнути*, *предтеча*, *соратник*; компонент *благо-* в утвореннях типу *благословний*, *благодатний*, *благословенний* та ін.

Деякі старослов'янські слова увійшли в українську мову як нейтральні, вони поширені в усіх чи майже в усіх її функціональних стилях: *область*, *плащ*, *єдиний*, *гласність*, *глава*, *вождь*. Проте таких слів небагато, особливо в порівнянні української мови з російською, на яку старослов'янська мова справила значно більший вплив. Пор.: *владеть* — *володіти*, *враг* — *ворог*, *главный* — *головний*, *плен* — *полон*, *храбрый* — *хоробрий*, *здоровоохранение* — *охорона здоров'я*, *Млечный Путь* — *Молочний Шлях* і под. Здебільшого старослов'янізми використовуються в українській мові з певною стилістичною настановою — для надання мовленню урочистого, патетичного звучання або (у поєднанні з просто-

річною, побутовою, згрубілою лексикою) для створення гумористичних, сатиричних, іронічних ефектів. Порівняймо два приклади: «*Благословенна в болях ран Степів широчина бездонна, Що, як зелений океан, Тече круг білого Херсона, Що свій дівочий гнучий стан До дніпрового тупить лона*» (М. Рильський) і «*У нас же й світа, як на те -- Одна Сибір неісходима, А тюрем! а люду!.. Що й лічить! Од молдованина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує!*» (Т. Шевченко).

Лексична взаємодія української мови з іншими слов'янськими має багатовікову історію. Спільність походження слов'янських мов, тісні господарські, політичні та культурні зв'язки зумовлювали активні процеси взаємовпливу слов'янських народів та їхніх мов. З російської мови в українську ввійшли слова, що відображають різні поняття з галузі адміністративного, військового, економічного життя, з галузі політики, науки й техніки: *чиновник, піхота, завод, рудник, указ, декабрист, кадет, ударник, чекіст, болт, затвор* тощо. Досить поширене було калькування російських слів: *вантажообіг* (грузооборот), *гучномовець* (громкоговоритель), *виконком* (исполком), *держплан* (госплан), *радіомовлення* (радиовещание), зокрема калькування семантичне: *мережа* — «риболовне знаряддя; сукупність шляхів, закладів тощо», *навантаження* — «робота, зайнятість; доручення, пов'язане з громадською роботою», де другі значення з'явилися під впливом наявності їх у російських словах *сеть* і *нагрузка*. Є в українській мові запозичення з білоруської мови (*дъоготь, бадьорий*), з польської (*гудзик, стодола, ковадло, повидло, тлумачити*), з чеської (*брама, влада*), із словацької (в основному на рівні говірок Закарпаття), менше з південнослов'янських мов.

Українська мова не лише запозичає з інших слов'янських, а й сама є джерелом поповнення їхнього лексичного складу. До російської мови в різні періоди її історії увійшли такі українізми: *булава, бунчук, рада, сопилка, веснянка, косовица, стерня, дялянка, доярка, п'ятисотенниця, гречка, держава, хата, хутор*. У білоруській мові помітний український вплив на термінологічну лексику, зокрема мовознавчу (*дзеяслоў, займеннік, узгадненне, чаргаванне* й под.), що являє собою кальки відповідних українських термінів. Чимало запозичень з української мови в польській: *bałamut, wasilek, czupryna, ataman, czeremcha, rozhuka, czere-da, sadyba* тощо.

У запозиченнях із неслов'янських мов виділяються передусім (вони найдавніші) грецизми, латинізми, тюркізми, старогерманізми. Пізніше з'явилися запозичення з нових європейських та інших мов. Серед грецизмів є засвоєні ще давньоруською мовою в дохристиянську добу внаслідок безпосередніх торговельно-економічних зв'язків Київської Русі з Грецією та її колоніями в Причорномор'ї й Надазов'ї: *корабель, левада, лиман, ванно, кедр*,

кипарис, м'ята, огірок, кит, крокодил, ехидна тощо. З прийняттям християнства на Русі з'являються слова на взірць ангел, апостол, біблія, ікона, кадило, монастир, особові імена Андрій, Василь, Варвара, Галина, Катерина, Микола, Олександр, Олена, Софія, Федір та ін. Пізніше засвоюється здебільшого писемним шляхом лексика на позначення понять з галузі науки, техніки, культури, мистецтва, спорту: *граматика, логіка, філологія, філософія, автомат, планета, бібліотека, драма, мелодія, театр*, також грецькі морфеми *ізо-, агро-, мікро-, макро-, -філ, -фоб* і под. На основі грецьких елементів творяться нові слова для називання понять, що з'являються в житті суспільства: *телеграф, телефон, телебачення, гідропоніка, космодром*.

Важливу роль у розвитку культури народів Європи відігравала латинська мова. В Україні в XV—XVII ст. її викладали в школах. Ще більше посилювався латинський вплив із захопленням українських земель Польщею, де латина була літературною мовою до XVII ст. Тож латинізми теж посідають значне місце в українській лексиці: *алібі, агрегат, імперія, статут, квефіцієнт, калорія, дисципліна, аудиторія, абітурієнт*, власні особові імена *Валентина, Валерій, Віктор, Віталій, Наталя, Сергій* (котрі, як і давньоєврейські за походженням *Веніамін, Ганна, Іван, Данило, Михайло, Мусій*, прийшли через грецьке посередництво).

Здавна запозичалися в нашу мову тюркізми, особливо в XII—XVII ст. у зв'язку з посиленням торговельних, господарських та військових контактів східних слов'ян із тюркомовним світом. До тюркізмів, засвоєння яких відбувалося в основному усним шляхом, належать *аркан, аришин, байрак, гарбуз, товар, сарай, барабан, сазан, козак, балик, кабан, чабан*.

Старогерманізми з'явилися внаслідок зв'язків з германонорманськими племенами: *витязь, князь, майстер, осел*, власні імена *Гліб, Ігор, Олег, Ольга, Оскольд*. Є в українській лексиці частина слів арабського (*алгебра, азимут, алкоголь, гарем, зеніт, кумач, могорич, халат*) і перського (*балахон, бірюза, булат, караван, тахта, шакал*) походження. З мов народів Західної Європи українська мова впродовж свого історичного розвитку запозичила також чимало слів. З німецької: *варта, верстат, ґрунт, крам, ланцюг, фарба, цегла, крейда, шахта, штольня, бакенбарди, бутерброд, ландшафт, гросмейстер, гантелі, цейтнот*. З французької: *інженер, квартира, компанія, міністр, презентувати, асамблея, аташе, бюро, демарш, комюніке, режим, шантаж, шеф, актор, альбом, ампула, суфлер, сюжет, аванс, акціонер, монтаж, вестибюль, оранжерея, флакон, вуаль*. З англійської: *бульдозер, грейдер, ескалатор, комбайн, конвеєр, дрейф, шквал, менеджер, спонсор, біфштекс, нокаут, тренер, клуб, комфорт, тент, трамвай, тролейбус*. З інших західноєвропейських мов — з голландської (*бакен, кіль, лоцман, трап, трос*), з італійської

(акорд, алегро, віолончель, колоратура, композитор, піаніно, соната), з іспанської (карамель, москіти), з португальської (каста, кобра), з норвезької (сага), з ісландської (гейзер) тощо.

Велика кількість слів іншомовного походження є інтернаціоналізмами. Інтернаціоналізми — слова, які вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і разом з тим зберігають близькість звучання й тотожність значення; як правило, не мають відповідників у мові, що їх запозичила; поширені переважно у сфері лексики на позначення понять з галузі науки, культури, політики, мистецтва, суспільного життя: *буржуазія, клас, гуманізм, організація, еволюція, конференція, університет, школа, електрон, молекула, синтез, автомобіль, трактор, героїзм, лірика, синхрофазотрон* і под. Одним із розрядів іншомовної лексики є екзотизми (етнографізми) — слова, що називають поняття й реалії з життя певного народу або групи народів: *луїдор, сантим, кюре; леді, містер, полісмен; аксакал, аул, чайхана*. Крім екзотизмів, в українській мові є слова, що не входять до її лексичного складу, але іноді вкраплюються в текст для відтворення місцевого колориту, для надання мовленню жартівливого, книжного, урочистого забарвлення. Це так звані варваризми: *alter ego* — «друге я», *alma mater* — старовинна студентська назва університету, дослівно — «мати-годувальниця» (лат.), *idée fixe* — «нав'язлива думка» (фр.), *geni end* — «щасливий кінець» (англ.), *фройндшафт!* — «дружба» (нім.).

Входячи в українську мову, лексика іншомовного походження засвоюється графічно, фонетично, граматично. Графічне засвоєння — це написання іноземних слів засобами української графіки: гр. *problema* — укр. проблема, лат. *autor* — автор, нім. *Hantel* — гантель. Варваризми здебільшого відтворюються графікою мови-джерела: *fata morgana, pota bene, pro et contra*, хоч можлива й передача українськими літерами: *geni end, віва, фройндшафт*. При фонетичному засвоєнні відсутні в українській мові звуки замінюються близькими до них: у грецькому слові *theatron* міжзубний (інтердентальний) приголосний *th* на початку слова замінено українським *т* (театр); у французькому слові *entourage* носовий голосний замінено сполученням голосного *а* з приголосним *н*: *антураж* і т. д. Прикметами граматичного засвоєння іншомовної лексики є заміна невластивих українській мові форм та категорій відповідними українськими: втрата артиклів, іншомовних суфіксів, набуття українських суфіксів та закінчень: нім. *das Dach* — дах, фр. *braver* — бравувати, паїф — наївний, лат. *selectio* — селекція. Не завжди в мові-джерелі і в мові, яка запозичає, збігається рід і навіть число: нім. *das Papier* (середній рід) — папір (чоловічий рід), гр. *thema* (середній рід) — тема (жіночий рід), *grammata* (множина) — грамота (однина).

Коли слово прийшло з іншої мови разом з поняттям і йому немає відповідника в рідній мові, воно має всі підстави для вжитку. Часом слова іншомовного походження стають одним із компонентів синонімічного ряду: *краєвид* (укр. *питоме*), *пейзаж* (з фр.), *ландшафт* (з нім). Якщо для називання якогось поняття в українській мові є власне слово, запозичення, що не дає нічого нового, зайве. Мові однаково шкодять і надмірний пуризм (від лат. *rigus* — «чистий»), тобто безоглядне викорінювання будь-яких іншомовних елементів, і надуживання чужомовною лексикою, переобтяження нею письмових та усних текстів, особливо призначених для широкого читача чи слухача. Порівняймо для прикладу слова *спонсор* — «той, хто матеріально забезпечує проведення якогось заходу» і *консенсус*. Перше порівняно недавно увійшло в українську мову з англійської, йому поки що немає точного відповідника, створеного на українському ґрунті. Тож його вживання вмотивоване й закономірне. Друге є дещо ранішим запозиченням з латинської мови. Надмірно часте вживання його за рамками книжної лексики недоцільне, бо навряд чи *консенсус* замінить семантично тотожні йому українські слова *згода*, *одностайність*, *збіг думок*. Особливо знижують рівень культури мовлення помилки у вживанні іншомовних слів.

Отже, лексика іншомовного походження, коли нею користуватися без зловживань і перекручень, є одним із засобів збагачення словникового складу мови.

АКТИВНА Й ПАСИВНА ЛЕКСИКА

Розвиток словникового складу мови характеризується постійною дією двох процесів: появою нових слів (для називання нових понять, що з'являються в житті суспільства) і виходом з ужитку слів, що позначали старі явища й реалії. Перший процес випереджає другий, через те мова лексично весь час збагачується. Збагачується вона ще й тому, що не всі слова зникають назавжди. Часом вони повертаються до активного вжитку, набувши нового значення. Наприклад, слово *дружина* «збройний загін князя в Київській Русі» з погляду сучасної української мови застаріле, але в значенні «об'єднання людей для виконання певних завдань» (*санітарна дружина*, *добровільна народна дружина*) вживається досить широко. Новостворені слова засвоюються мовою і набирають дедалі більшого поширення поступово. Вихід застарілих слів з мови теж відбувається не відразу. Тож у мові завжди існує активна й пасивна лексика.

Активна лексика — це слова повсякденного вжитку. Сюди належать не лише слова, якими щодня користуються всі носії мови незалежно від фаху, віку, статі (*хліб*, *сіль*, *молоко*, *мас-*

ло, яблуко, садовина, городина, морква, дорога, тролейбус, метро, повітря, дощ, вільний, рідний, читати, стояти, сьогодні, завтра, тут, там та ін.), а й ті, що вживаються в різних галузях науки, мистецтва, виробництва і зрозумілі тільки окремим верствам населення (*па-де-де, сцена, кордебалет, тангенс, котангенс, синус, косинус, кут, трикутник, діагональ, медіана, перпендикуляр, лекальник, кахляр*). Головна ознака активної лексики — регулярне використання її в якійсь сфері діяльності людини.

П а с и в н у лексику становлять слова, які ще не ввійшли до активного вжитку (неологізми), і ті, що виходять з мови, поповнюючи розряд застарілих.

НЕОЛОГІЗМИ

Неологізми (від гр. *neos* — новий, *logos* — слово) — нові слова, словосполучення, фразеологізми, що з'являються в мові. У процесі розвитку суспільства виникають нові поняття, які потрібно називати. Крім того, людина дедалі глибше пізнає навколишній світ, відкриває нові явища, котрі теж потребують називання. Порівняно недавно (з огляду на багатовікове життя мови) з'явилися такі слова, як *метрополітен, телевізор, телебачення, космодром, місяцехід, алгол, біоніка, генотип, гідропоніка, екранізатор, ергономіка, океанавт*. Крім слів для називання нових понять, лексичні новотвори з'являються внаслідок переусвідомлення застарілих назв, необхідності заміни їх точнішими, зрозумілішими, такими, що більше відповідають фонетичним, лексичним, словотвірним та іншим нормам мови. Свого часу в українській мові існувало слово *самольот*, але воно порівняно швидко вийшло з ужитку, бо суперечило фонетичним нормам; його замінило слово *літак*. З тих самих причин вийшло з мови поширене колись *посьолок* («Шум акацій... *Посьолок і гони... Ми на гору йдемо через гать...*» — В. Сосюра). Тепер для позначення населеного пункту цього типу використовується слово *селище*. Поряд з лексичними неологізмами з'являється чимало неологізмів семантичних, тобто слова, що вже існують у мові, набувають нових значень. Ще одна причина появи неологізмів — бажання предметів, явищу, що вже існує в мові й має назву, дати іншу назву, образнішу, таку, що більше відповідає світосприйманню того чи того автора:

... І з-під хмар-снігурів
Сніговісться даль-хитавиця,
Та ще приспана сила снігів,
Та над серцем зоря-вечірниця (М. Вінграновський).

Таким чином, неологізми можна поділити на загально-мовні й індивідуальні (авторські). Загальномовні називають нове поняття, виконують номінативну функцію. Індивідуальні покликані до життя прагненням дати іншу, емоційно-експресивну назву поняттю, яке вже має словесне позначення в мові.

Багато неологізмів з'являється в мові в часи великих змін, докорінних перетворень у житті того чи іншого народу. Так, у мовах народів колишнього Радянського Союзу виникло багато нових слів у повоєнну добу, коли з'явилися нові установи, інституції, заклади, поняття: *агітпункт, Реввійськрада, райвиконком, п'ятирічка, рада* (семантичний неологізм), *лікнеп, ланка* (семантичний неологізм) тощо. Неологізми виникають у мові весь час і не лише в галузі суспільно-політичної лексики. Це й нові терміни з науки, літератури, мистецтва: *алгоритм, вірусологія, гідробіоніка, дельфінологія, спелеологія*; це й виробничо-технічна лексика, пов'язана з розвитком народного господарства: *гідроелектростанція, електронно-обчислювальна машина, атомохід, ультразвуковий верстат, електродоїння, механік-водій*; лексика, пов'язана з новими досягненнями в розвитку військової справи та військовостратегічної науки: *ракетна зброя, ракетноносець, нейтронна бомба*; слова, що називають нові поняття, які виникають у галузі культурно-побутового обслуговування: *кросівки, відеоманітофон*. Порівняно нове явище у лексичному розвитку мов — аббревіатури. Позитивною рисою цього виду лексики є те, що та сама кількість інформації передається набагато меншою кількістю знаків, ніж у текстах без аббревіації. Наприклад, замість «Українське державне об'єднання для продажу сільськогосподарської техніки, запасних частин, мінеральних добрив та інших матеріально-технічних засобів, організації ремонту й використання машин» уживаємо *Укрсільгостехніка*, замість «Запис актів громадянського стану» — *Загс*. Але аббревіатурами не слід зловживати. Треба дотримуватися норм, які впорядковують використання складноскорочених слів у різних стилях мовлення. Надживання аббревіатурами робить мовлення штучним, незграбним, а то й незрозумілим: «Є в цьому виданні й репортажі. Один з них, наприклад, зветься «На точці АХР» і починається так: «Вересень — важкий місяць для авіації ПАНХ Хмельницького авіапідприємства. Там працює екіпаж АН-2 у складі КВС» (газ.).

Неологізми творяться за наявними в мові моделями. Наприклад, за зразком *біологія, геологія, зоологія* утворено слова *вірусологія, дельфінологія, спелеологія*, за зразком *атмосфера, стратосфера* утворено слово *біосфера* — «оболонка Землі, яку заселяють живі істоти»; за типом *бібліотека, картотека* утворено *фільмотека, дискотека, слайдотека*. На взірць давно вживаних у мові слів *буряківник, кукурудзівник, лісівник* творяться нові назви

людей за фахом: *звірівник, маралівник, рисівник, чайвник*. Утворення зі складником *-вод* на позначення тих самих понять *лісовод, рисовод* є дублетами, які нічого нового не додають, а тільки засмічують мову. Компонент *-вод* закономірний в утвореннях типу *вагоновод, екскурсавод*, пов'язаних з дієсловом *водити*, а не *доглядати, відгодовувати чи вирощувати*.

Оскільки неологізми є категорією історичною, їхня належність до пасивної лексики не вічна. Вони сприймаються як нові слова доти, поки називані ними поняття не стануть загальнозживаними. Коли поняття стають такими, слова вже не сприймаються як неологізми. Поява й існування неологізмів виправдана лише тоді, коли є потреба у виконанні певної спілкувально-називної або художньо-зображальної функції. Коли такої потреби немає, новотвір зайвий і позбавлений перспективи закріпитися в лексичному складі мови. Не прищеплюються в мові ті неологізми, що не відповідають її лексичній системі, граматичній будові або фонетичним закономірностям. Приміром, штучно створені і занесені в деякі словники неологізми *грузчик, грузовик, золушка, новомісяччя, щелкунчик* у мовній практиці витіснені більш удалими відповідниками *вантажник, вантажівка, попелюшка, молодик* (новий місяць), *лускунчик*. Індивідуальні авторські неологізми творяться тими самими способами, що й загальномовні. Їхня життєвість та ефективність визначається вмінням письменника застосувати відмінні від усталених поєднання коренів чи основ слів із суфіксами чи префіксами, означень з означуваними, зі смаком і доречно вставити в новий контекст застаріле слово:

*Зіходить ніч на витишений сад...
Глибокий вересень шумить крилом качиним,
І за вікном, у листолет відчиненим,
Червоних зір червоний зорепад* (М. Вінграновський).

ЗАСТАРІЛА ЛЕКСИКА

Застаріла лексика неоднорідна за своїм складом, що пояснюється різними причинами виходу тих чи тих слів з активного запасу. Застарілі слова відрізняються також ступенем архаїзації. Одну групу становлять ті, що зовсім вийшли з ужитку. Вони незрозумілі носіям мови на її сучасному рівні розвитку: *вазнь* — «щастя», *віститель* — «парламентер», *волока* (назва земельної міри), *головник* — «убивця», *звідець* — «шпигун», *просинець* — «січень», *паздерник* — «жовтень»; серед них є слова, що залишилися в деяких діалектах: *марець* — «березень», *кріс* — «рушниця». Частина з них живе в народних піснях: «З верха на верх, а з бору в бір, З легкою в серці думкою, В чересі кріс, в руках топір, Бує

*лейнь тобою», причому лейнь уже стало надбанням літературної мови, бо є словом живого мовлення. До іншої групи застарілої лексики входять слова, що зрідка вживаються в сучасній літературній мові, вони, як правило, зрозумілі носіям української мови: *аришин, атрамент* — «чорнило», *гайдамака, гайдук* — «повстанець-партизан у південних слов'ян; слуга в поміщицькій господі», *дзиґарі, панщина, рать, ярижник* — «гультай, волоцюга», *єр* (назва літери ь), *єрчик* (ь), *отверзати, воздвигнути*.*

Ступінь застарілості слова визначається його місцем у лексичній системі мови, поширеністю й тривалістю вживання його в минулому в складі активної лексики, зв'язками зі спорідненими словами. Слова, що виконують важливу називну функцію, поширені й тривалий час використовуються в мові, вступають в активні семантико-словотворчі зв'язки з іншими словами, менше підлягають процесові старіння. Такими поміж застарілих слів можна назвати *воістину, глагол, боріння, брань* — «битва», *уста* та ін.

Одні слова виходять з активного вжитку через те, що зникають поняття, явища, предмети, позначувані ними, тобто внаслідок дії позамовних (екстралінгвістичних) чинників. Ці слова називаються матеріальними архаїзмами, або і с т о р и з м а м и, оскільки вони репрезентують мову певної історичної доби: *дружина* — «збройний загін давньоруського князя», *боярин, чолобитна, кошовий, осавула, колегіум, гетьман*. Із відродженням у сучасній Україні козацтва слова *гетьман, кошовий* та ін. повертаються до повсякденного вжитку. Історизми не мають і не можуть мати синонімів у сучасній мові. Інші слова виходять з активного вжитку внаслідок дії внутрішньомовних причин. Вони замінюються рівнозначними лексемами, які виявляються більш прийнятними, більш придатними для називання тих самих понять, явищ, предметів, дій, для вираження тих самих думок і почуттів. Це стилістичні архаїзми, або просто а р х а ї з м и . Бувають лексичні архаїзми: *вия* (сучасна назва *шия*), *ланити* * (щотики), *ликувати* (радіти, тріумфувати), *зріти* (бачити), *відати* (знати); словотворчі: *творитель* (сучасний відповідник *творець*), *возвеличувати* (звеличувати), *словеса* (слова); лексико-фонетичні: *глас* (голос), *прах* (порох), *храм* (хороми), *вольний* (вільний); фонетичні: *братік* (братик), *збірати* (збирати), *зіма* (зима), *крівавий, кровавий* (кривавий); семантичні (застарілі в одному значенні, сучасні в інших): *живіт* у значенні «життя» («*Боярин Семен Олуєвич підніс руку з мечем і галас ущих: — Клянуся живіт свій покласти за князя Данила*» (А. Хижняк); «*О! почекайте лиш, не буде в вас охоти За живота чортам служити!* — Цар грізно

* У багатьох виданнях, навіть наукових, це слово помилково пишеться *ланіти*: ланітні звуки *и* та *я* в українській мові дали звук *и*, а не *і*. Тож єдино прийнятним варіантом є *ланити*.

загукав» (Є. Гребінка), братися в значенні «одружуватися» («Ой у полі вишня, Чому не черешня? Любилися, кохалися, Чому не беремся?» (нар. пісня), староста в значенні «голова сільської громади» тощо.

Історизми використовуються в наукових, публіцистичних, художніх творах як терміни та нетермінологічні назви понять минулих епох: «На початок XI ст. орне землеробство стало майже панівним по всій Русі. Селяни виробляли більше продуктів. З цього скористалися феодалі. Різними способами вони закабалили вільних селян і примушували їх відбувати панщину та платити оброк. Земельні володіння феодалів — князів і бояр — називалися **вотчинами**. У кожній вотчині було багато слуг, які допомагали феодалові управляти господарством і тримати в покорі селян: **огнищанин** (управитель господарства), **тіун** (управитель дому), **під'їзний** (збирач оброку, данини) та інші. Поблизу панського двору стояли вбогі халупи залежних людей: **закупів**, **рядовичів**, **холопів**» (підручник), «Жили, при палаці священики, ченці, **свічкогаси**, **кантори**, які ублажали слух князя й княгині солодким церковним співом» (П. Загребельний). Крім того, вони, як і архаїзми, є засобом надання мовленню урочистого, піднесеного звучання, засобом відтворення колориту минулого:

*Тут Січ стояла, тут гули майдани,
димилися козацькі курені,
змагались **семеряги** і **жупани**,
лунали горді і сумні пісні* (М. Драй-Хмара).

Застаріла лексика вживається також як засіб гумору, іронії, сатири:

*...Ликне Рим!
І **гладіатор**, і **патрицій**,
Обидва п'яні. Кров і дим
їх упоїв. Руїни слави
Рим пропиває. **Тризну править...*** (Т. Шевченко).

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З СТИЛІСТИЧНОГО ПОГЛЯДУ

Сучасна українська літературна мова використовується в багатьох сферах. Це мова державного урядування й громадських та інших організацій; нею користуються працівники промисловості й сільського господарства, науки й культури; нею здійснюється навчання в різних типах шкіл, ведеться пропаганда технічних та наукових знань, виходять книжки з художньої літератури, науки, техніки, видаються газети й часописи, вона лунає в театрах, на радіо й телебаченні. Отже, сучасна укра-

їнська літературна мова багатофункціональна. Це зумовлює її функціонально-стильове розмежування, тобто поділ на функціональні стилі. Функціональний стиль — різновид літературної мови, який визначається сферою вживання і характеризується особливими лексичними, граматичними, фразеологічними та іншими засобами. Існують такі основні функціональні стилі: офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній, розмовний.

Офіційно-діловий стиль, у якому оформляються різні акти державного, суспільно-політичного, економічного життя, ділових стосунків між членами суспільства, характеризується логізацією викладу, вживанням усталених конструкцій, зокрема безособових та наказових, відсутністю емоційного забарвлення, двозначних слів та висловів. Це мова законів, указів, розпоряджень, діловодства та листування. Зразок стилю: *«Підвищувати свою кваліфікацію лікарям України надасть можливість кафедра діагностики та медичної інформатики, що почала діяти в Рівненському діагностичному центрі. Засновником її став Тернопільський медінститут, викладачі якого визнали базу в Рівному придатною не лише для навчального процесу, а й для дослідницької роботи»* (газ.).

Науковий стиль обслуговує різні галузі науки й техніки. Йому властиве широке використання термінів та абстрактних слів, складних речень, зокрема складнопідрядних, за допомогою яких відтворюються причиново-наслідкові зв'язки між частинами тексту. Як правило, для цього стилю не характерна емоційно-експресивна лексика. Зразок стилю: *«До Словника додається індекс використаних лексем, який ділиться на три частини: кириличну, латинську й грецьку. В основу розміщення матеріалу, в якому домінує ономастика, покладено зведені алфавітно-транскрипційні ряди, створені за графіко-фонетичним принципом з охопленням тих знаків, що за їхньою допомогою оформлено використаний лексикон»* (підручник).

Найхарактернішою ознакою публіцистичного стилю є поєднання логічності викладу, доказовості й переконливості з образністю та емоційністю. Завдання публіцистики полягає не лише в тому, щоб викладати певні факти, явища дійсності, а й давати їм оцінку, формувати громадську думку. Тут широко використовується суспільно-політична лексика, залучаються емоційно-оцінні засоби інших стилів. Зразок стилю: *«Олена Пчілка, як і її мужня дочка, і в апогеї найвищої трагії могла висловитись про себе: «Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся долі?» Тікала від горя і втрат у вир праці — й мужньо стояла на своєму посту. З самопожертвою трудилася як журналістка... Олена Пчілка жила в редакції журналу «Рідний край», а властиво редакція та жила в її хаті. Усе це вимагало великих коштів, та жінка з роду*

Драгоманових ніколи не знала, де кінчається особисте, а починається громадське» (газ.).

У художньому стилі, тобто в стилі художньої літератури, найяскравіше виявляється лексичне багатство мови. Для цього стилю характерне вживання слів у прямому й переносному значенні, використання всіх засобів виразності — лексичних, синтаксичних, фразеологічних, широкій вияв авторської індивідуальності. Зразок стилю: «Дрімать скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається, ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімать, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до жилих лоз, що наче вирубувалися глибоко в землю, щоб витягти звідти злоти́стий сік, яким колись мають налляти грона? Сонце бродить серед інкрустації тіней — чорне по золотому, а я чую тихе шемрання голого винограду, одві́т-зі́тхання землі і бачу жиливі руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихилляються раз у раз, аби кинуть мені щире золото привітання...» (М. Коцюбинський).

Розмовний стиль, або стиль розмовного мовлення, задовольняє потреби безпосереднього спілкування людей у повсякденному житті. Крім суто мовних засобів (розмовні, а часом і просторічні варіанти слів, короткі прості, неповні, еліптичні речення й под.), складниками цього стилю є інтонація, міміка, жести, конкретна ситуація. В основному цей стиль представлений усною формою. У письмовому вигляді використовується як діалогічне чи полілогічне мовлення в художніх творах. Зразок стилю: «Тепер забутий Курінь мовчав день у день і рік у рік, бо ніхто його вже нікуди не возив і не носив. Навіть не згадував ніхто, як колись бувало:

— Ой, рятуйте, яка хмара насуває! Гайда, людоньки, до Куреня!»

Або:

«— Де се воно вогнище так виграс в степу?

— А то коло Куреня сторожі вечерю варять.

Тепер — ні. Тепер хіба, мо', хтось проїжджий чи перехожий спитає в селян:

— Що воно ото чорніє в тумані серед поля?

— То був колись Курінь, — одкажуть йому. — Тепер там ніхто не живе» (Григор Тютюнник).

Усі слова сучасної української мови щодо їх стосунків з різними функціональними стилями поділяються на дві великі групи. До першої належать ті, які вживаються в усіх стилях (стилістично нейтральні), до другої — слова, використовувані лише в окремих стилях чи в одному з них (стилістично забарвлені). С т и л і с т и ч н о н е й т р а л ь н а, або між-

стильова, лексика охоплює назви родинних стосунків: *батько, мати, брат, сестра, дід, баба, син, дочка*; органів людського тіла: *голова, вухо, ніс, нога, око, рот*; будівель та їх частин: *будинок, вікно, двері, дах, поріг*; меблів: *ліжко, стіл, стілець*; страв: *борщ, ряжанка, печеня*; явищ природи: *вітер, дощ, сніг, грім, блискавка*; рослин: *явір, верба, вишня, порічки, жито, пшениця*; тварин: *кінь, віл, корова, ведмідь, вовк, соловей, зозуля*; кольорів: *білий, блакитний, жовтий, зелений, червоний*; дій та станів: *бігати, кидати, рухати, стояти, думати, мріяти, спати, радіти*; місця й часу: *там, тут, далеко, близько, сьогодні, завтра, невдовзі*; способу дії: *повільно, зацікавлено, добровільно, примусово*. До нейтральної лексики належить також більшість числівників: *один, два, десять, двадцять, сто*; займенники: *я, ти, він, свій, наш, такий, той*; сполучники: *і, та, щоб, але, проте*; прийменники: *у, в, над, під, за, на, про* тощо.

Слова вужчого стилістичного призначення пов'язані не з усіма, а з окремими функціональними стилями. Сюди належать книжна, розмовна, просторічна лексика, терміни, професіоналізми, жаргонізми, арготизми, діалектизми.

Книжна лексика вклучає в себе слова, що позначають абстрактні поняття: *здатність, старанність, трудомісткість, добродійництво, бентежність, обрання, схиляння, мистецтво*; слова з забарвленням урочистості: *воїн, корифей, стражденний, мадонна*, серед яких і більшість старослов'янizmів: *благовісний, благословенний, благочестивий, храм*; застарілі слова, що використовуються в сучасній літературній мові: *інквізиція, кольчуга, драгоман, лучник, ясир*; поетичні слова: *блакить, борня, вітровіння, злотокосий, захмарний, легіт, яса, живодайний* та ін. Книжна лексика переважає в писемному варіанті того чи того стилю. Між книжною й загальноповживаною лексикою неперехідної межі немає. З розвитком науки й культури, з підвищенням освітнього рівня, із змінами в житті народу слова, колись книжні, стають міжстильовими, нейтральними: *газ, електрика, дозиметр, реактор* і под.

До складу розмовної лексики належать слова, що, будучи літературними, надають мовленню розмовного забарвлення. Як правило, вони використовуються в усному варіанті літературного мовлення. Ця лексика відтворює прохання, спонукування, наказ, ствердження, заперечення, різні життєві імпульси: *упрохувати, під'юджувати, сіпатися, чухмаритися, белькотіти, маніжитися, репетувати, ліжма, навстоячки, навкидя, мастак, мудрак, гультяй, крутій, скиглій, завидющий, хитрющий, хрясь, бах, ген, бух*. Сюди входять також уживані в переносному, здебільшого образному значенні слова, які в прямому значенні є нейтральними: *ведмідь, засць, лисиця* (у застосуванні до людей), *роздзвонити* — «прогово-

ритися», промахнутися — «помилитися», розплатитися — «помститися», охрестити — «назвати»; слова з додатковими стилістичними відтінками — жартівливості, іронії, зневаги, осуду: бовкати, бухикати, варнякати, приндитися, забрьоха, мандрьоха, придзигльований, підтоптаний, довготелесий, хвойда. До слів розмовного характеру в лексичному складі української мови існують нейтральні відповідники: мастак — митець, мудрак — мудрець, періцити — бити, перехнябитися — зігнутися, ліжма — лежачи, навстоячки — стоячи, довготелесий — високий. Для надання розмовного забарвлення ця категорія лексики застосовується також у художній літературі та публіцистиці:

*Пливали ми ввечері лиманом.
Моторчик чаккав спроквола.
Деся там за морем, за туманом
Уже Туреччина була... (Л. Костенко).*

Просторічна лексика перебуває на грані літературного вжитку і часто виходить за межі літературної мови. Сюди належать слова, перекручені, спотворені з погляду норм літературної мови: *звняйте, оберкос, піраміндон, скомпроментувати, санаторія, хвершал, хвігіль, булгахтер, лаболаторія, інцидент*; слова з різко зниженим, експресивним забарвленням: *злизатися, знюхатися, пика, рило, стерво*. До просторічних слів приєднуються вульгаризми, які стоять поза літературною мовою і включають до свого складу лайки, прокльони тощо. Просторічними елементами в українській мові є невмотивовані росіянізми типу *діжурний, зобилля, ізячний, канешно, невдобно*. Така лексика, крім усного розмовного мовлення людей з низькою мовною культурою, використовується для надання текстові жартівливо-іронічного забарвлення, а ще частіше для негативної характеристики персонажів: *«Хто вас, босяцюги, на чужу землю просив? Забирайтесь к чортовій матері, поки ребра цілі, поки голова на в'язах стирчить. Забирайтесь, злидні чортові!»* (М. Стельмах).

Термінологія (від лат. *Terminus* — божество меж, кордонів та гр. *logos* — слово) — розділ лексики, що охоплює терміни різних галузей науки, техніки, мистецтва, суспільного життя; сукупність усіх термінів якоїсь мови. Терміном називається одиниця історично сформованої термінологічної системи, що виражає поняття та його місце серед інших понять, позначається словом або словосполученням, служить для спілкування людей, пов'язаних між собою єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови і підпорядковується всім її законам. Термін уживається для точного вираження поняття з певної галузі знань: *клітина, вітамін, вена, аорта, скерцо, лібрето, клас, терц, модель, водень, сполука, кут, діагональ, інформаційна*

структура, породжувальний алгоритм, вовча паща. Крім термінів-слів та термінів-словосполучень, бувають терміні-речення. Як правило, це військові та спортивні команди: *Віддати швартову! Кроком руш!*

Сучасна українська термінологічна лексика неоднорідна. У її складі є терміни, утворені на питомому матеріалі (деякі з них являють собою кальки іншомовних слів): *речовина, кислота, кисень, теплостійкість, надбудова, розпилювач, напівпровідник, теплообмін, іменник, займенник*; велика кількість термінів — слова іншомовного походження: *ват, вектор, генератор, евфонія, суфікс, синус, урбанізація, політологія, біоніка*. Чому так? З одного боку, термінологія повинна обслуговувати потреби тієї нації, в мові якої створена. З другого боку — при творенні термінології слід зважати на її інтернаціональну комунікативну функцію, яка дедалі зростає. Спільні тенденції в розвитку термінології різних мов переплітаються з власними національними традиціями. Поєднання запозичених і питомих елементів у сучасній українській термінології не порушує її фонетичної та граматичної структури, її самобутнього обличчя.

Найпоширенішим способом творення термінів є афіксація; використовуються суфікси *-ня, -ість, -ит* (з його фонетичними варіантами *-ім, -іт*), *-изм* (*-ізм, -їзм*), префікси та префіксоїди *суб-, інтер-, полі-, псевдо-, анти-, супер-* та ін.: *додавання, віднімання, ділення, множення, варіантність, гастрит, менінгіт, монізм, архаїзм; субконтинент, інтеркосмос, полігібрид, псевдонародність, антиречовина, супермодернізм*. Творються терміни й шляхом аббревіації: *агролісомеліорація, біохімія, гідропоніка, термодинаміка, цитодіагностика*. Досить продуктивний і лексико-семантичний спосіб (перенесення значення): *збудження (атома), живучість (системи), крихкість (матеріалу), втомленість (металів), старіння (металів)*. Серед термінів переважають іменники. На другому місці щодо кількості стоять прикметники, здебільшого субстантивовані: *безхребетні, двокрилі, чотириногі, земноводні, героїчне, комічне, одиничне, типове*; рідше у цій функції виступають інші частини мови — прислівники: *піанісимо, фортисимо*, дієслова: *рости* (у ботаніці), *вивітрюватися* (у геології).

Вживаються терміни переважно в науковому й офіційно-діловому стилях, рідше в публіцистичному та художньому і подекуди — у розмовній мові.

Професіоналізми — це слова та словосполучення, властиві мовленню певної професійної групи людей. Сюди входять назви знарядь праці, трудових процесів, різних гатунків сировини, специфічні професійні вислови тощо. За межами даного професійного середовища ці слова не завжди зрозумілі або не становлять інтересу, бо нефахівцеві досить щось назвати, не вдаючись до його опису. Часто професіоналізми є неофіційними

замінниками термінів і вживаються там, де надто складна термінологія (для спрощення спілкування) або там, де термінологія ще не усталена чи її немає (як системи кодифікованих назв), наприклад, у мисливстві, рибальстві, у деяких видах спорту. Більшість професіоналізмів є словами загальнонародної мови, вжитими в переносному значенні: *дупло* (у зубі), *удар* (у друкарстві), *підвал*, *шапка* (у газеті). Професіоналізми творяться також шляхом скорочення словосполучень, уживаних у літературній мові: *прогресивка* (прогресивна оплата праці), *літучка* (літуча нарада), *телевізійник* (працівник телебачення або студент телеспеціалізації) та перенесенням наголосу *атомний*, *компас*, *рапорт* при загальноновживаних варіантах *атомний*, *компас*, *рапорт*. Професіоналізми деталізують мовний словник, розширюють його там, де є в цьому потреба. Наприклад, люди, пов'язані з поліграфією, розрізняють такі види шрифту: *антиква* (шрифт із заокругленими контурами), *баскервіль* (шрифт, що відзначається чіткістю малюнка), *діамант* (шрифт, кегль якого дорівнює чотирьом пунктам), *капітель* (шрифт, у якому літери мають обриси заголовних, а розміри малих), *петит* (шрифт, кегль якого дорівнює восьми пунктам), *курсив* (похилий шрифт для виділення в тексті). За межами середовища друкарів більшість цих назв невідома.

Найчастіше професіоналізми застосовуються в усному мовленні людей певної професії. У писемній формі вони вживаються у виданнях, призначених для фахівців окремих галузей науки та виробництва (буклети, інструкції тощо). Професіоналізми є також засобом створення гумористичних ситуацій: «Для качок потрібні *тороки*, чи, як їх ще називають, «*удавки*» — *коротенькі шкіряні стьожечки з кільцем на кінці* — *робити петлю*. В ту *петлю* *просовується качача голова, петля зашморгується, й качка гордо висить у вас біля пояса. Ясно, що чим більше ви візьмете з собою таких «удавок», тим більше вб'єте качок»* (Остап Вишня).

До лексики обмеженого функціонування належать і *ж а р г о н і з м и*, для яких характерне забарвлення нелітературності. *Ж а р г о н* — сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів. Насамперед це спільність професійна, а також тривале перебування разом (навчання, військо), однакові захоплення (спортом, мистецтвом, колекціонуванням, картярством і под.). Багато жаргонізмів виникає в молодіжних колективах, зокрема в студентських та учнівських: *пара* — «двійка», *філологиня* — «студентка філологічного факультету», *засипатися* — «не скласти іспиту», *здирати* — «списувати в когось», *шпори* — «шпаргалки», *хвіст* — «академічна заборгованість», *історичка* — «вчителька історії». Отже, більшість жаргонізмів становлять слова загальнонародної мови, вживані в специфічному значенні. Крім того, до цієї категорії лексики входять слова, деформовані або скорочені

всупереч загальномовним моделям: *губа* — «гауптвахта», *маг* — «магнітофон», *велик* — «велосипед», *універ* — «університет». На відміну від соціально нейтральних жаргонізмів а р г о т и з м и є соціально забарвленим розрядом лексики. А р г о (фр. argot — жаргон) — це умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невластивих у справі цієї групи. Цією говіркою користуються злодії, рекетири та інші антисоціальні елементи, що хочуть приховати свої наміри від суспільства. Словник аргю включає в себе елементи іншомовної лексики, зокрема грецької: *мікрій* — «малій», *ставрошини* — «молитви», *кимарити* — «спати». Сюди входять також українські слова, які зазнали семантичних, словотвірних та інших видозмін: *пописати* — «порізати», *батузник* — «мотузка», *кудень* — «день», *кузавтра* — «завтра», *пасорити* — «пасти» (заміна окремих звуків, переставляння та додавання складів тощо). Жаргонізми й арготизми перебувають за межами літературної мови, вони зрідка вживаються в красному письменстві та публіцистиці як засіб негативної оцінки та мовної характеристики персонажів: «*Біля панорами в машину сіли дві дівчиці. Обидві їхали до Палацу «Україна» і розмовляли про шик-модерн і дермантин. — Твій дермантин ще не повернувся? — питала та, котра в джинсах. З дальшої розмови Микола зрозумів, що «дермантином» вона звала чоловіка або коханця, а «шиком-модерном» пригоду з якимсь Аліком*» (газ.).

ДІАЛЕКТИЗМИ

Діалект, або наріччя, — великий підрозділ мови, що об'єднує групу говірок, пов'язаних між собою рядом спільних явищ, невідомих іншим говіркам. Українська загальнонародна мова має три такі наріччя: північне, південно-західне й південно-східне. Північне наріччя побутує на терені Чернігівської, Житомирської, Рівненської, Волинської, північних частин Київської та Сумської областей. Фонетичними особливостями цих говірок є дифтонги (двозвуки) *уо, уе, ум, уі* на місці *і* в нових закритих складах у літературній мові: *вуол, вуел, вуил, вуіл* (літ. *віл*); двозвук *іе* на місці колишнього **ѣ*, якому в літературній мові відповідає *і*: *ліес, сіено* — *ліс, сіно*; тверда (проти м'якої в літературній мові) вимова звуків *р* та *ц*: *бура, рад, трох, хлопец* (літ. *буря, ряд, трьох, хлопець*). Як і в літературній мові, в говірках цього наріччя дзвінки приголосні в кінці слова та складу не оглушуються: *бабка, лад, хліб*. З морфологічних ознак слід відзначити закінчення *-у* в давальному відмінку однини іменників другої відміни (*батьку, брату*), збереження давнього закінчення *-є* в іменників середнього роду (*насінке, зілле*), нестягнену форму прикметників (*зелена, високе*). Лексичні та семантичні діалектизми північ-

ного наріччя: *кабиця* — «літня піч у дворі або в садку», *луд* — «страх», *товар* — «худоба» тощо.

Південно-західне наріччя поширене на території Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської, північно-західних частин Кіровоградської та Одеської областей, південно-західної частини Київської області, південної частини Житомирської області, західної частини Черкаської та північної частини Миколаївської областей. Говірки цього наріччя мають низку специфічних рис порівняно з літературною мовою. У фонетичі — це вимова ненаголошеного *о* як *у* (*курова*, *чулувік*); тверда вимова *р* (*бурак*, *зор'я*, *пор'ядок*); метатеза в словах на зразок *кирвавий*, *кирниця* (літ. *кривавий*, *криниця*); неподовжений приголосний в іменників середнього роду (*жите*, *весіле*); оглушення дзвінких приголосних у кінці слова і складу (*шипка*, *перелас*); у деяких говірках шиплячий призвук у вимові м'яких свистячих звуків (*с^шміх*, *ц^швіт*). Дуже багато відмінностей у наголошуванні слів: *піду*, *підемо*, *дрова*, *питання*, *таблиця*, *була*, *несла й ін.* (літ. *піду*, *підемо*, *дрова*, *питання*, *таблиця*, *була*, *несла*). У морфології — закінчення *-ов* в орудному відмінку однини іменників першої відміни (*водов*, *горов*); *-ови* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду другої відміни (*батькови*, *сватови*); перехід м'якої групи прикметників до твердої в більшості говірок (*верхний*, *синий*); уживання минулого часу замість інфінітива в складеній формі майбутнього часу дієслів (*буду брав*, *буду носив*) тощо. Чимало лексичних діалектизмів: *лилик* — «кажан», *шмата* — «білизна», *бадьо* — «дядько».

Південно-східне наріччя охоплює Полтавську, Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку, Дніпропетровську, Херсонську області, Крим, південно-східні частини Київської, Сумської, Кіровоградської, Одеської, східну частину Черкаської та південну частину Миколаївської областей. До цього наріччя належать говори Середньої Наддніпрянщини, що лягли в основу літературної мови. В основному лексична, морфологічна, фонетична структура південно-східного наріччя збігається з відповідними структурами української літературної мови. Проте в деяких говорах цього наріччя є відмінності морфологічного (*ходе*, *носе*, *ходю*, *носю*) та лексичного плану (*мазати* — «білити», *накіл* — «кілок»), що не стали надбанням літературної мови.

Діалектизми — це слова, поширення яких обмежується територією певного наріччя (діалекту). Діалектизми бувають лексичні, етнографічні, семантичні та ін. Лексичними діалектизмами вважаються слова говору, що називають поняття, для позначення яких у загальнонародній мові використовуються інші назви. Найбільше таких слів серед повнозначних частин мови: *бараболя* — «картопля», *когут* — «тівень», *блават* —

«волошка», нецьки — «ночви», тайстра — «торба», ляскавиця — «трім», таний — «дешевий», банітувати — «ляяти», банувати — «шкодувати», желіпати — «кричати», ачей — «може». Етнографічні діалектизми є назвами місцевих реалій, невідомих або невикористовуваних за межами певного говору. Як правило, це назви одягу (гуня — «жіноча свитка», каптур — «очіпок», черес — «широкий шкіряний пояс», бебешка — «вид кофти»), назви страв місцевої кухні (жур — «страва з вівсяного борошна», каварма — «страва з баранини», потрібка — «страва з подрібненої печінки»), назви житлових і господарських приміщень та їх частин, знарядь праці, предметів побуту тощо (панера — «великий кошик з верболозу на овочі», підра — «полиця під покрівлею в гуцульській хаті», колиба — «чабанська або лісорубська хатина»), назви, пов'язані з місцевим мистецтвом (дримба, трембіта, флора), з місцевою демонологією (мольфар — «чаклун», аридник — «злий дух», мавка — «лісова русалка»). Семантичні діалектизми — слова загальнонародної мови, які в місцевих говорах відрізняються значенням (вино — «виноград», масть — «жир», квасок — «щавель», базар — «майдан», губа — «гриб», струк — «перець», гірчиця — «перець»).

Діалектизми не використовуються в науковому та офіційно-діловому стилях, крім тих випадків, коли вони є предметом опису та вивчення (у таких науках, як діалектологія та етнографія). У художній літературі та (хоч і значно рідше) в публіцистиці вони вживаються з метою кращого відображення місцевого побуту, колориту, змалювання пейзажу, для мовної характеристики героїв: «Туго росла дитина, а все ж піростала, і не стямились навіть, як довелося шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і невідоме нікому або без причини кричить. Гачі на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обмінинику. Щез би у озеро та в тріски!..

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги кивали над ним галузками, як ведмеді лабами» (М. Коцюбинський).

Діалекти є невичерпним джерелом збагачення літературної мови. Завдяки творчості майстрів українського слова чимало діалектизмів стало надбанням загальноукраїнського красного письменства. Проте без потреби вживати діалектну лексику не слід, оскільки невмотивовано й невдало використані діалектизми засмічують літературну мову, роблять її незрозумілою, важкою для сприймання.

Фразеологія (від гр. *phrasis* — вислів і *logos* — поняття, вчення) — це: 1. Розділ мовознавства, що вивчає сталі звороти мовлення. 2. Склад фразеологічних одиниць і висловів мови. До складу фразеології входять ідіоми, порівняння, крилаті вислови, прислів'я, приказки, стійкі формули, звороти науково-термінологічного характеру, афоризми, сталі вислови з виробничо-технічної сфери та ін.

Фразеологічною одиницею, або **фразеологізмом**, називається стійке сполучення слів, граматично організованих за моделлю словосполучення або речення. Фразеологізми характеризуються семантичною злитістю компонентів, цілісністю значення й автоматичним відтворенням у мовленні. Напр.: *збити з пантелику*; *біла ворона*; *прокрустове ложе*; *сім разів відміряй, а раз відріж*; *буде й на нашій вулиці свято*; *коефіцієнт корисної дії*; *мир та лад — великий клад*; *наша дума, наша пісня не вмре, не загине*; *зметати на живу нитку*; *заварити кашу*.

Ідіомами (від гр. *idioma*) називаються стійкі словосполучення, що виражають єдине поняття. Вони втратили свою внутрішню форму і на іншу мову, як правило, дослівно не перекладаються: *вскочити в халепу*; *була не була*; *море по коліна*; *замилювати очі*.

Порівняння — це вид простого тропа, в якому одне явище як поняття виявляється шляхом зіставлення з іншим явищем. Цього типу фразеологізми цінні тим, що в них безпосередніше відбиваються особливості життя і побуту носіїв мови: *чистий, як сльоза*; *їсть, як іржа залізо*; *мов у воду опущений*; *крутиться, як муха в окропі*; *білий, як стіна* (як крейда, як глина, як молоко, як сніг).

Прислів'я — це виражений реченням народний вислів повчального змісту, що передає узагальнений суспільний досвід або формулює життєву закономірність: *щире слово, добре діло душу й серце обігріло*; *обікся на молоці, то й на воду студить*; *не копай під кимсь ями, бо сам у неї впадеш*; *вік живи, вік учись*.

Приказка — це стійкий вислів, який відзначається лаконічною будовою й використанням образної виразності, але не

формулює певної закономірності чи правила: у страху очі великі; і стіни вуха мають; ні сіло ні впало; м'які слова і камінь крушать.

Крилаті вислови — часто повторювані влучні словесні формули, джерело яких може бути встановлене: *голос волаючого в пустелі; лиш боротись — значить жити!; посипати голову попелом*. До них належать вислови видатних політичних діячів та історичних осіб, цитати з творів письменників, з античної літератури тощо: *Драконівські закони; І чужому навчайтесь, Йі свого не цурайтесь; Неопалима купина*.

Афоризм — виражає в стислій формі яку-небудь думку узагальнено. Це може бути прислів'я, приказка, крилатий вислів, народнопоетична формула та інші фразеологізми, які набувають афористичності у мовленні: *і в наше віконце загляне сонце; хто шукає, той знайде; бо то не просто мова, звуки...; друзі пізнаються в біді; через терни до зірок; хутко казка мовиться, та нешвидко діло робиться*.

Каламбур — фігура мовлення, яка полягає в гумористичному використанні багатозначності слова або звукової схожості різних слів: *кому весілля, а курці смерть; на Миколи та ніколи; далеко куцо́му до зайця; на городі бузина, а в Києві дядько; де раки зимують; далеко ще чуприні до лисої голови*.

Професійні вислови — це стійкі словосполучення або речення, що внаслідок переосмислення вийшли за межі мови професійних груп і набули образного звучання: *грати першу скрипку; брати в шори; підрізати під корінь; закручувати гайки; увійти в роль; дати зелену вулицю; і кінці в воду; добре тому ковалеві; і пиши пропало*.

Народнопоетичні включення — стійкі мовні моделі, які вживаються як зачини чи кінцівки в народній творчості у вигляді рефренів, евфемізмів: *багато що казати, та мало слухати; як задумав, так і зробив; хай йому земля пером; у добрий час сказати, а в лихий помовчати; бодай тебе добро не минуло; вічна пам'ять*. Це переважно народні побажання, заклинання, обіцянки, клятви, вітання. Перенесені у незвичну для них мовну ситуацію, вони надають ліричності, невимушеності, плавності викладу.

Вислови термінологічного характеру стають фразеологізмами, коли вони виходять за межі своєї терміносистеми й набувають переносного значення: *питома вага; зійти з орбіти; вийти на фінішну пряму; поставити на лінійку готовності; тримати руку на пульсі; кінська сила; міжнародний клімат; поставити наголос*.

Фразеологія української мови — це її багатство й окраса. Більшість фразеологізмів має образне значення й використовується як прикраса або надає соціальної оцінки тексту.

КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

У сучасному мовознавстві відомі кілька типів класифікацій фразеологізмів, які прийнятні й для української фразеології. За семантичною злитістю компонентів розрізняють: а) фразеологічні зрощення, б) фразеологічні єдності, в) фразеологічні сполучення (класифікація В. В. Виноградова). До них додаються ще фразеологічні вислови (за класифікацією М. М. Шанського).

Фразеологічні зрощення — це сталі словосполучення, зміст яких не можна зрозуміти із значень окремих компонентів, що входять до складу фразеологічної одиниці: *піймати облизня; терпець увірвався; ні в сих ні в тих; теревені правити; нині отпущаши.*

Фразеологічні єдності — стійкі словосполучення, зміст яких певною мірою зумовлений значеннями слів-компонентів: *тримати камінь за пазухою; ложка дьогтю в бочці меду; намити шию; стерти в порошок; замилювати очі; зробити з мухи слона; загрибати жар чужими руками.* Це переважно ідіоми, що утворилися з вільних синтаксичних словосполучень: *дати перцю; дати гарбуза; обмити руки; море по коліна; не всі дома; не по конях, то по голоблях; розводити руками та інших* — унаслідок образного переосмислення.

Фразеологічні сполучення — стійкі вислови, до складу яких увіходять слова з вільним і фразеологічно зв'язним значенням. У них цілісне значення впливає з семантики окремих слів: *здобути перемогу; делікатне питання; насупити брови; згорати з сорому; зачепити за живе; важка вода; бронхіальна астма; брати участь; вжити заходів.*

Фразеологічні вислови — це стійкі звороти мови, які семантично не діляться і складаються з слів із вільним значенням, але в процесі мовлення відтворюються як сталі мовні одиниці. До них належать фразеологічні вислови *к о м у н і к а - т и в н о г о т и п у* (речення). Це прислів'я, приказки, крилаті вислови, народні порівняння тощо: *дівка не без щастя, козак не без долі; на словах медок, а на серці льодок; величається, як заєць хвостом; бідний, як церковна миша; мовчання — знак згоди; шукайте — і знайдете!* Фразеологічні вислови *н о м і н а т и в н о г о т и п у* — це мовні кліше, виражені переважно простим словосполученням: *пленарне засідання, ринкові відносини, звітновиборна кампанія, охорона здоров'я, золоті руки, трудові успіхи, чорне золото, ядерна безпека, охорона навколишнього середовища та ін.*

За походженням (етимологією) фразеологізми поділяються на: 1. Сталі вислови з народної мови (побутового народного мовлення, анекдотів, жартів тощо): *сам не гам і другому не дам; світ зав'язати; рука руку миє; як горохом об стіну; про вовка*

помовка; вивчився на собак брехати; обое рябое; тільки сир відкладений добрий; кирпу гнути; стати на ноги; ні з рота мови, ні з носа вітру. Сюди належать прислів'я і приказки. 2. Професіоналізми, що набули метафоричного вжитку: чорним по білому; прости на тонку; лити воду на млин; зняти полуду з очей; стригти під один гребінь; закласти фундамент; відігравати роль; зводити до спільного знаменника; знімати стружку; на космічній швидкості; дати гарантію; підкласти міну; гірка пілюля; вимушена посадка; спіймати на гачок. 3. Переклади з інших мов або запозичення фразеологізмів без перекладу: ставити крапку над і; дивитися крізь пальці; від колиски до могили лиш один маленький крок; розумній голові досить сказати одне слово (польське); *contra spem spero, omnia mea mecum porto*. 4. Вислови з античної культури: гордіїв вузол; прокрустове ложе; піррова перемога; Діоген у бочці; авгієві стайні; між Сциллою і Харибдою; Кастальське джерело; не можна двічі увійти в ту саму річку. 5. Біблійні та євангельські вислови: не одним хлібом живе людина: лікарю, вилікуй себе самого; козел відпущення; притча во язицех; пісня пісень. 6. Вислови відомих людей (афоризми, цитати) — іскра вогню великого; за всіх скажу, за всіх переболію; за вашу і нашу свободу; мертві сраму не імуть; нове життя нового прагне слова та ін.

Із стилістичного погляду фразеологічні одиниці групуються на розмовно-побутові, які переважають в усному мовленні та художній літературі: *вродися та й вдайся; казці кінець — ділу вінець; як тіло без душі; їти світ за очі; аби день до вечора; мороз пройшов поза шкірою; ряст топтати; скільки вовка не годуй, той все у ліс дивиться*. Другу групу становлять народнопоетичні фразеологізми. Це такі, як: *при битій дорозі; голубе сивенький; нехай його лихий візьме; будь здорова, як вода, а багата, як земля, а щаслива, як весна; щоб я так здорова була; хай наші вороги плачуть; не так склалось, як гадалось*. В окрему групу виділяються книжні фразеологізми, які використовуються переважно в писемній формі наукового, офіційно-ділового, публіцистичного та художнього стилів: *болючі проблеми; заходи адміністративного впливу; зійти з орбіти; коефіцієнт корисної дії; питома вага та ін.* Є й інші класифікації, в яких ураховано семантичні й стилістичні відтінки (класифікація І. Г. Чередниченка).

СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ У ФРАЗЕОЛОГІЇ

У фразеології, як і в лексичі, спостерігаються системні зв'язки, тобто фразеологічна одиниця може вживатися в кількох значеннях, вступати в омонімічні, синонімічні, антонімічні відношення. На відміну від слів, багатозначність фразеологізмів

обмежена і має свої специфічні особливості, які обумовлюються ступенем семантичної цілісності, структурно-семантичною залежністю окремих компонентів стійких словосполучень. Наприклад, *крутити голову* може означати 1) захоплювати когонебудь, захохувати і 2) збивати з пантелику, говорити неправду: «*Чи захоче Тоня із ним дружити?.. Адже їй одне задоволення — крутити голови хлопцям...*» (О. Гончар); «*Мені теж довго голову крутили з пасікою*» (М. Стельмах). Критерієм розрізнення значення фразеологізму є словесне і фразеологічне оточення, в якому значення фразеологізму конкретизується.

Омонімія у фразеології менш поширена, ніж полісемія, адже більшість фразеологічних одиниць в українській мові однозначна. Сама суть фразеологізму полягає в тому, щоб мінімальною кількістю слів відтворити глибину явища, факту. Фразеологічні вислови (прислів'я, приказки, крилаті слова, порівняння) переважно однозначні: *біла ворона; як дві краплі води; хто високо літає, той низько сяде*. Тому значення фразеологічних одиниць може змінюватися тільки під впливом контексту. Саме мовне оточення дає можливість виявити у фразеологізмі *землі під ногами не чути* кілька значень, наприклад: 1) втікати, 2) бігти, 3) у розпачі йти, 4) бути молодим, бадьорим.

Синонімія у фразеології тісно пов'язана з багатозначністю, яка є однією з причин появи фразеологічних синонімів. Фразеологічні синоніми — це ряд фразеологічних висловів, які, виражаючи одне і те ж поняття, відрізняються один від одного експресивно-смысловими відтінками або тим, що належать до різних функціональних типів мовлення. Напр.: старанно працювати — *засукавши рукава* (інтенсивно), *не покладаючи рук* (невтомно), *у поті чола* (тяжко заробляючи). В ролі домінанти тут виступає окреме слово або вільне словосполучення, бо кожний фразеологізм має вже в собі заряд експресії. Семантичні відмінності між членами синонімічного ряду можна легко виявити. Багаточленні синонімічні ряди утворюють прислів'я та приказки. Наприклад, із значенням «діти схожі на батька»: *який батько, такі його й діти, яке дерево, такі його квіти; яка хата, такий тин, який батько, такий син; які мамка й татко, таке й дитятко; яка мама, така сама; яке дерево, такий клін; яке коріння, таке й насіння; яке зіллячко, таке і сім'ячко; яка щена, така яблуня; яка яблунька, такі й яблучка та ін.* Можливе використання синонімічного ряду в художньому чи публіцистичному творі. Так, у М. Стельмаха: «*На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вночі ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього, а мати сказала, що в оглашеного. Після цього ми з дідом перезирнулися, усміхнулися, мати посварила на мене кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклякого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і*

набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували кленки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мозку росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра...»

Фразеологічні синоніми треба відрізняти від фразеологічних варіантів. Під фразеологічними *в а р і а н т а м и* розуміються різновиди фразеологічних одиниць, які є тотожними за значенням, стилістичними й синтаксичними функціями, але частково відрізняються лексичним складом або порядком слів: *стенати* (знизувати) плечима; *взяти гору* (верх); *брати* (взяти, вбрати, забрати) в шори; *кров пити* (смоктати); *тоді, як мертвий оживе* (з гробу підніметься); *в одну дудку грати і під одну дудку грати* та ін.

Іноді фразеологізми настільки розходяться за своїми значеннями, що стають антитезою один до одного: *метати* (кидати) очима блискавки означає 1) сердитись, гарячкувати і 2) кокетувати. До антонімічності може привести заміна одного з компонентів, який утворює центр фразеологізму: *зіп'ястися* (стати) на ноги і *з ніг звалитись* (упасти); *(зникнути) як крізь землю провалитись* і *(з'явитися) як із землі виринути*.

У фразеологізмах-*а н т о н і м а х* зіставляються протилежні якості чи властивості: *хоч сядь та й плач, хоч стояй реви*; *чуже бачить і під лісом, а свого не бачить і під носом*. Вказується на трудність дії (на стіну дертись; лікті гризти; потилицю чухати) або реальну неможливість її (побачиши, як свої вуха; відбудеться тоді, як рак сеисне; як мертвий оживе та ін.). Іноді поєднуються антонімічні слова за допомогою сурядних сполучників: *або пан або пропав*; *ні сіло ні впало*; *ні в тин ні в ворота*; *ні богу свічка ні чорту кочерга*. Деякі фразеологізми будуються на протиставленні, що підсилюється запереченням однієї з властивостей: *не все те золото, що блищить*; *не хвалися язиком, а хвалися ділом*; *не хвали день до вечора*; *не кричи, а ліпше навчи*.

ФРАЗЕОЛОГІЯ І МОВНІ КЛІШЕ

Під мовними кліше розуміються мовні одиниці, яким властиві постійний склад компонентів, звичність звучання, відтворюваність готових мовних блоків і водночас семантичне членування, характерне для вільних словосполучень: *установити контроль*; *визвольний рух*; *патріотичне виховання*; *посилення боротьби із зловживаннями*; *мирне співіснування*; *дух часу*; *матеріальне благополуччя*, *ринкова економіка*. Для визначення

межі самого поняття береться до уваги відповідний синхронний зріз—для сучасної української мови встановлюється сучасний синхронний зріз. Поява кліше зв'язана з частотністю й повторюваністю ситуацій. За цих умов навколо стрижневого слова утворюється відносно постійний набір контекстуальних елементів у мовленні, що набувають звичності в називанні і звучанні. Такі сполуки слів перетворюються у стандартні. Подібно до фразеологізмів вони відтворюються в мовленні і починають функціонувати як одиниці мови. Але у них немає семантичних зсувів, як у фразеологічних одиниць, зв'язок компонентів вільний, як і у вільних синтаксичних словосполученнях. Тому такі сполучення вважають явищем перехідного типу, що поєднує в собі властивості вільного синтаксичного словосполучення і фразеологічної одиниці. Сюди зараховуються вільні синтаксичні словосполучення, які характеризуються тимчасовістю існування як готових формул мови: *входити в коло інтересів, гуманний акт, екстремальна ситуація, користуватися великим попитом, перехідний період, плинність кадрів, боротьба із злочинністю, соціальна програма, захист національних меншин, ринкові відносини, мораторій на смертну кару та ін.*

До мовних кліше належать конструкції, побудовані за відповідними моделями словосполучень, зрідка речень, які функціонують переважно в інформаційних жанрах засобів масової інформації й часто відтворюються у мові. Вони виконують роль стандарту, забезпечують найповнішу інформацію і економлять мовлення. Це в основному сталі словосполучення, які на сучасному синхронному зрізі актуалізуються. Такі мовні звороти внаслідок крайньої необхідності та їх важливості для комунікації починають вживатися у функції готових формул. Напр.: *сфера обслуговування; підтримувати дипломатичні відносини; всенародне обговорення; ринкові реформи; факти — неспростовна річ; одержувати інформацію.*

МОВНІ ШТАМПИ

На відміну від мовних кліше, які є основним будівельним матеріалом мови і становлять схему, закріплену за відповідною ситуацією, **м о в н і ш т а м п и** — це стерті, колись образні вислови, зайві слова, неточні вислови, безконечні, стилістично не вмотивовані словесні повтори, які створюють негативний стилістико-смысловий ефект. Хоч мовні кліше рідко породжують штамп, але наявність таких конструкцій не на своєму місці або багаторазове їх повторення призводить до появи штампів: *«Це людина, яка брала участь в боях проти німецько-фашистських загарбників. Він брав участь у визволенні Орла, Вітебська,*

Мінська, Вільнюса, Києва...» (газ.). Втрата нормативності особливо помічається там, де повинна переважати індивідуальна манера письма. У такому разі без потреби вжиті канцелярські вислови типу *за рахунок*; *у зв'язку з*; *згідно з*; *в результаті*; *в силу*; *з метою* та інші, іменники віддієслівного походження типу *забезпечення виконання завдання* негативно впливають на сприймання. Напр.: «*При впровадженні внутрішньогосподарського розрахунку ефективність колективного підряду підвищується, оскільки головне завдання останнього — забезпечення отримання максимальної кількості продукції при найменших затратах*» (газ.).

Головною причиною породження штамів є відсутність в авторській мові тих засобів, які допомогли б швидко, зручно й економно висловити думку. Тому й спостерігається нанизування кількох абстрактних слів, розташованих поряд: *питання підвищення*; *забезпечення виконання*; *здійснення завдання*, *виконання зобов'язання*. У таких випадках найкраще один з іменників (перший) замінити інфінітивом: *забезпечити виконання*; *виконати зобов'язання*. Слово *питання* слід випускати. Іноді в основу таких словосполучень уводяться слова *робота*, *боротьба*, *експеримент*, *дослідження* та інші, за якими йде не властивий загальнонародній мові прийменник *по*. Повторюючись у багатьох словосполученнях, він також штампує мову: *робота по впровадженню...*, *боротьба по винищенню...*, *експеримент по застосуванню...*, *дослідження по ліквідації...*, які треба замінювати словосполученням з прийменником *з* або зовсім змінювати (*впроваджувати*, *винищувати*, *експеримент із застосування*, *дослідження з ліквідації*).

Одні й ті самі слова-означення, що додаються часто до іменників у мовних кліше, також бувають штампами: *мати велике значення*; *відігравати важливу роль*; *приділяти значну увагу*; *склалися певні стосунки*; *викликають значний інтерес*; *у даний час* та ін. Особливо невиразні означення *певний* і *даний*, які потрібно замінювати конкретними прикметниками та займенниками — *невеликий*, *незначний*, *цей*.

Не сприяють чіткому висловленню думки слова або цілі вислови, що суперечать логічному зв'язку: *більша половина* (треба *більша частина*); *у березні місяці*; *живопліт з кущів*; *озима пшениця*, *посіяна восени* тощо. Штампами вважаються й логічні прокладки, якщо вони часто повторюються і не несуть ніякої інформації, наприклад: *треба сказати*; *слід зазначити*; *потрібно відзначити*; *гадаємо* та ін.

Штамп трапляється в мовленні на всіх рівнях — фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотворчому, морфологічному і синтаксичному, тому їх виявлення і боротьбу з ними потрібно розглядати в кожному конкретному випадку.

ВЖИВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ

З фразеологічного складу української мови як один із способів найяскравішої виразності використовуються розмовні фразеологічні одиниці. Це пояснюється тим, що більшість фразеологізмів належить до розмовних. Рідше трапляються книжні або просторічні. Залежно від ситуації чи контексту автори по-різному вживають їх, видозмінюючи чи залишаючи без зміни структуру і значення.

Для введення в контекст фразеологічної одиниці без зміни структури часто послуговуються вставними словами і реченнями, допоміжними словами, сполучниками, частками тощо: *«Апетит, як відомо, приходить під час їди»* (журн.); *«Прямо-таки захоплює спритність головного інженера: однією рукою він підписує документи на впровадження раціоналізації, а іншою — заборону на виплату авторам законної винагороди. Виходить щось на зразок дволикого Януса»* (газ.). Можуть вводитися фразеологізми й без допоміжних засобів. Так, ідіоми безпосередньо вплітаються в канву речення як головні чи другорядні його члени, необхідні для повноти висловлення думки: *«Ну, все, — подумав тоді Микола Федорович, — здається, з пожежниками владнає». Подумав і... палець об палець не вдарив, аби виправити становище»* (газ.).

Прислів'я, приказки, різні сентенції, крилаті вислови вводяться в текст як висновок, підсумок у кінці твору чи абзацу, тому часто виступають наскрізними образами. Їм властива більша граматична самостійність, хоч семантикою вони тісно зв'язані з контекстом: *«Радість відчуття, що ти відтепер господар новенької квартири, перемагає все. Перемелеться — борошно буде»* (газ.).

У функціонуванні фразеологічних одиниць найвиразніше виявляються зображувально-емоційна і зображувально-змалювальна функції. Зображувально-емоційна функція допомагає авторові виявити свої почуття, ставлення до фактів, подій і викликає відповідні емоції у читачів. Зображувально-змалювальна функція фразеологізмів в авторській мові сприяє наочності у вираженні думок і почуттів, які майстер слова прагне передати у формі образних уявлень. Особливо часто трапляються фразеологічні одиниці в різних авторських відступах, які служать поглибленню теми оповіді, дають можливість заволодіти читачською увагою: *«Деякі прописні істини тут виглядають прямо таки загадково. А інколи повороти чудодійства такі круті, що до абсурду доводять. Істину з пантелику збивають»* (газ.). У мові персонажів, крім зображувально-оцінної функції, фразеологічна одиниця виконує ще і функцію мовної характеристики чи мовного

викриття. Тому в діалогах переважають розмовні, просторічні, розмовно-професійні фразеологізми, яким властива емоційність і оцінність. Напр.: «— *І ви з ними за одну компанію,*— відповів правдолюб. — *Нічого, я ще підберу фактиків і виведу всіх на чисту воду.*

Можете не сумніватися: виводитиме...» (журн.).

Крім уведення в текст фразеологічних одиниць без зміни семантики і структури, сильний стилістичний ефект художники слова досягають шляхом видозміни і перетворення фразеологізму. З погляду стилістики така трансформація (від лат. *transformatio* — зміна, перетворення) необхідна для того, щоб оновити семантику і структуру фразеологізмів, аби не стерся фразеологічний образ. Авторі часто вдаються до індивідуально-авторського перетворення фразеологізмів, яке відбувається під впливом актуалізації. Від автора вона вимагає такої перебудови семантики і структури, за якої зберігається співвіднесеність з номінативним, вихідним фразеологізмом.

Існує ряд прийомів перетворення фразеологічних одиниць. Семантичні перетворення містять у собі два різновиди — з навмисним обігруванням прямого лексичного значення окремих компонентів фразеологізмів та зіткнення чи протиставлення вільного і фразеологічного значень у словосполученні або реченні. В такому разі створюється фразеологічний каламбур як один із виразних засобів комічного. Під фразеологічним каламбуром розуміється така фігура мовлення, при якій з метою гумору чи сатири використовується фразеологічна одиниця як семантично цілісне, нерозкладне і як вільне словосполучення. Сюди ж зараховуються й ті, у яких тільки одне слово як компонент фразеологічної одиниці сприймається в прямому значенні.

Часткове перетворення семантики фразеологічної одиниці полягає в тому, що залежно від контексту на перший план виступає то пряме, то переносне значення, причому переважає одне з них у конкретному контексті: «*Словом, діло закрутилося не на жарт. Узгодили його у різних міністерствах, поставили до відома різні відомства. А коли почули підбадьорююче: ламайте, звичайно ламайте старе, віджило, те, що заважає рухатись уперед,— то взяли та й зламали. І не якусь там допоміжну хижку, а один із провідних цехів*» (газ.).

Повне семантичне перетворення фразеологічної одиниці можливе за умов, коли в мові існує вільне словосполучення, від якого утворився фразеологізм. Несподіване їх зіткнення при відповідній ситуації дає комічний ефект. Таке зіткнення відбувається у вузькому чи широкому контексті авторської мови або мови персонажа. Іноді цей прийом використовується одночасно і в мові персонажа, і в авторській, що дає можливість

реалізувати словосполучення в двох планах — фразеологічному і вільному. Напр.: «— *Можемо тебе, друже, на руках носити, в президію обирати, портрет твій у цеху повісити, а виплатити тобі гроші, вибачай, не можемо... І пішло, закрутилося. Замість того, щоб новаторів справді на руках носити, їх спровадили в суд, почали дивитися на них, як на користолюбців і порушників спокою*» (газ.).

Сатиричне відображення дійсності вимагає створення комічного ефекту, який оголював би внутрішні суперечності явищ, подій. Сама суть комізму полягає в тому, що ці суперечності виражають невідповідність між явищами, котрі існують в дійсності, й тими, на що вони претендують, за що себе хочуть видати. Саме вони й створюють у мові невідповідність прямого й переносного значень фразеологічної одиниці при каламбурі, допомагають глибше розкрити суть фактів і явищ, виявити їх потаємні зв'язки, часто приховані й несподівані. Цьому сприяє зміна не тільки семантики, а й структури фразеологізмів, яка полягає в заміні або вилученні компонентів, поширенні лексичного складу, контамінації чи руйнуванні структури фразеологічної одиниці.

Найчастіше майстри пера вдаються до заміни компонентів фразеологічної одиниці, зберігаючи її внутрішню форму: «*І все ж наслідуюсь запитати у відновідальних будівельників: а може, вустами підлітка глаголить істина? Як думаєте, шановні читачі?*» (газ.). Ефект несподіваності створюється при заміні компонента фразеологічної одиниці антонімом: «*Крива боротьби з цим лихом низько впала. Бо торік аж троє сіло в калошу, а в нинішньому тільки один (поки що)... Думаєте, хтось репетував: «Миколо, отямся, май клепку в голові!» Аби не так!*» (газ.). Іноді компонент замінюється паронімом і викликає своєю несподіваністю комічний ефект: «*Гріхом неспасенним було б твердження, що про все це ніхто не знає і не знав. Навпаки! Виявляється, тут не сиділи, склавши руки. Точніше — склавши ручки. Народжувалися постанови, розпорядження, рішення*» (газ.).

Відоме ще поширення компонентного складу фразеологічної одиниці як один з проявів формальної збитковості. При експлікації, тобто розгортанні, у фразеологізмі значення його, як правило, залишається тим самим, додаткові компоненти лише підсилюють експресивність сполучення. Внаслідок поширення компонентів відбувається їх уточнення, підсилення експресії фразеологічної одиниці, актуалізується її внутрішня форма. Серед різних видів такої трансформації частіше вживається атрибутивний, тобто один з компонентів фразеологізму поширюється за рахунок конкретного означення, яке додається до іменника: «— *І чому губителів природи ніхто не вдарить як слід по руках?* — запитують інші. Риторичні ці оклики чуються

вже не рік і не два. Та що з того? Браконьєрська совість непробудно спить. А по шкідливих руках вдарити ніяк, бо нікого досі не схоплено... за шкідливу руку...» (газ.).

До експлікації належить контамінація фразеологічної одиниці. Вона широко використовується в художніх творах, особливо у сатирі. Найчастіше при ній поєднуються сталі словосполучення, які починаються з того самого слова: *«І от ми на порозі відкриття: кров смокче з людей самка. І от саме цю двокрилу кровопивцю ми сьогодні, як ніколи, вивчаємо озброєним до зубів оком»* (журн.). Можуть зв'язуватися два фразеологізми в один послідовно: останній компонент першого збігатися з початковим другого: *«А як же гроші? — запитаєте ви. Оті тисячі... їх просто викинули на вітер, що гуляє в голові витязя. І якби тільки в голові витязя...»* (журн.).

Поряд із поширенням компонентів фразеологічної одиниці чи всього її складу, об'єднанням кількох фразеологізмів широко відоме скорочення, тобто зменшення числа компонентів (еліпсис). Воно наявне і в мові, і в мовленні. У мові скоротилися прислів'я, приказки та інші фразеологічні одиниці. Напр.: *про вовка помовка (а вовк до хати); око за око (зуб за зуб); собака на сні (лежить, і сам не їсть, і худобі не дає); ні сіло, ні впало (дай, бабо, сало); чужими руками (жар загрибати легко); (пройшов) крізь вогонь і воду; гріш ціна (в базарний день); ні слуху ні духу (не чути); рука руку мис (і обидві білі живуть); (богові — богове) кесарю — кесареє; ні в зуб ногою (не вштовхнеш); говорила — балакала (та все чортзна-що); заварити кашу (заварив кашу, то й розхльобуй) та ін. Їх легко відновити, бо ще відомі усічені частини.*

У сатиричних творах такі фразеологічні одиниці вживаються еліпсованими. Імплицитність, тобто нерозгорненість, приводить до узагальнення змісту, немотивованості фразеологічного образу і мовної економії: *«А далі його раптом потягло на музику: став, ні сіло, ні впало, музикантом у ресторані, потім — електриком у філармонії...»* (журн.).

Іноді спостерігається поєднання кількох прийомів зміни структури фразеологічної одиниці, від чого, природно, змінюється її значення. Трансформоване прислів'я *ложка дьогтю псує бочку меду* змінило структуру і семантику. В контексті воно конкретизувалося, пристосовуючись до нього, і змінило значення: *«Вимальовуючи портрет переконаного хапуги, який на очах широкої публіки натоптує кишені державною готівкою, він замішував фарби за перевіреним рецептом: до чайної ложечки правди додавав відро брехні, припущень, вигадок»* (журн.).

Таке поєднання різних стилістичних прийомів звичайно наявне в творах досвідчених майстрів слова. Воно допомагає донести свої ідеї до читачів чи слухачів, вплинути на їхні емоції.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВНИКІВ

Розділ мовознавства, об'єктом якого є вивчення принципів систематизації слів та фразеологічних зворотів, укладання їх у словники, називається лексикографією (від гр. *lexikos* — словесний, словниковий і *grapho* — пишу).

Словники відображають культуру мови народу і сприяють її нормалізації. Вони є багатим джерелом її вивчення, зокрема правил написання, вимови, добору слова. Видатний поет і вчений М. Рильський, підкреслюючи важливість словників, писав:

*Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишаний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля.*

Існують спеціальні словники понятійно-довідкового характеру — енциклопедичні і словники власне мовні — лінгвістичні (або філологічні). В енциклопедичних словниках пояснюється зміст, характер і сутність предметів, явищ. У них можна знайти лаконічні відомості про різні країни, народи, мови, визначні події, про видатних політичних діячів, учених, письменників, митців. Ці словники містять довідковий матеріал з усіх галузей знань. В енциклопедичних словниках уміщують також ілюстрації (фотографії, малюнки, репродукції), картографічні матеріали, статистичні, хронологічні таблиці та ін. Відомі, наприклад, такі енциклопедичні словники, як «Українська радянська енциклопедія» (в 12 т. К., 1977—1985); «Енциклопедія українознавства» (Львів, 1993—1994, 1—4-й томи на літери А-М); «Енциклопедія українознавства» (у 3-х т. К., 1994—1995); «Українська літературна енциклопедія» (К., 1988. Т. 1; К., 1990. Т. 2); Григораш Д. С. *Журналістика у термінах і виразах* (Львів, 1974) та ін.

У лінгвістичних словниках об'єктом розгляду є слово як одиниця мови. Лінгвістичні словники бувають одномовні і перекладні. Одномовні поділяються на: тлумачні, міжсловних зв'язків (синонімічні, антонімічні, паронімічні, омонімічні), діалектні, історичні, довідково-лінгвістичні (етимологічні, фразеологічні, орфографічні, орфоепічні, словотворчі, словники труднощів).

У перекладних лінгвістичних словниках представлені переклади слів та фразеологізмів з однієї мови на іншу. Найпоширеніші двомовні перекладні словники, хоч є і багатомовні. У перекладних словниках подаються лексичні або фразеологічні відповідники різних мов з урахуванням семантичної структури того слова, яке перекладається (однозначне, багатозначне), а також особливостей функціонування слів та словосполучень у кожній мові.

Серед одномовних словників найбільш вагомими є тлумачні словники, в яких пояснюється значення слів, подаються їх основні мовні характеристики — граматичні ознаки, наголос, написання, розкриваються стилістичні можливості та деякі особливості сполучуваності з іншими словами.

Різновидами тлумачних словників є також словники іншомовних слів, одномовні термінологічні словники (які водночас тяжіють і до енциклопедичних), словники мови письменників, у яких також розкриваються можливості змістового і стилістичного вживання слів.

У словниках іншомовних слів уміщуються слова, запозичені з різних мов. До слова подається інформація, з якої мови воно походить або які компоненти використані для його творення, та, що найголовніше, пояснюється значення цього слова.

Близькими до словників іншомовних слів є спеціальні, або термінологічні словники, що містять визначення слова-терміна і відомості про використання його в певній системі знань.

Словники мови окремих письменників служать для систематизації й пояснення слів, уживаних письменником у його творах. Кожна стаття ілюструється прикладами, які розкривають особливості індивідуального слововживання в художньому мовленні.

У діалектних словниках зібрана лексика територіальних діалектів, з'ясовується значення і характер поширення діалектних слів. Ці словники бувають загальнодіалектними й регіональними.

У словниках синонімів, антонімів, омонімів, паронімів розкриваються змістові і стилістичні зв'язки між словами та притаманні словам певних груп і рядів своєрідні значення і відтінки значень.

Широко використовуються довідково-лінгвістичні словники — орфографічні, орфоепічні, етимологічні, фразеологічні, словники складних випадків слововжитку тощо.

Орфографічні словники подають нормативне написання слів, мають велике значення для розвитку культури писемного мовлення.

Орфоепічні словники містять інформацію про літературну вимову та наголос слів, допомагають удосконаленню усного мовлення.

В етимологічному словнику пояснюється походження слів, розкривається їх первинне значення, історичний розвиток.

Фразеологічні словники вміщують насамперед цілісні звороти (фразеологізми, крилаті слова, ідіоми та ін.). Пояснюється значення стійкого сполучення слів, особливості вживання, походження, можливості варіювання в мовленні.

Крім названих, відомі й інші словники, які теж мають важливе теоретичне і практичне значення для вивчення лексичного й фразеологічного складу мови (історичні, топонімічні, частотні, морфемні, власних імен і прізвищ та ін.).

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Словникова справа зародилася в Україні вже в XIII ст. Створювалися словнички незрозумілих слів, які вживалися у церковних книгах. У другій половині XVI ст. були укладені словники іншого типу — двомовні перекладні, в яких церковнослов'янські слова передаються «простою мовою». Найдавніший з таких словників має назву «Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ словъ просто». Цей невеличкий рукописний словник лише через три століття після написання був надрукований з передмовою архимандрита Амфілохія в «Чтениях в обществе истории и древностей российских при Московском университете». Закінчується передмова словами: «Настоящий словарь едва ли не древнейший украинский азбуковник».

У 1596 р. у Вільні вийшов у світ перший друкований словник, в якому церковнослов'янська мова теж перекладається «простою мовою». Це словник київського вченого Лаврентія Зизанія (Тустановського) «Лексисъ Сирѣчь Реченъ Вѣkrátцѣ събрании И из словенскаго языка на простый Русскій Діалектъ Истолкованы».

В українській лексикографії помітною є праця Памва Беринди «Лексиконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе», видана в Києві 1627 р. і перевидана в Кутейні (Білорусія) 1653 р. У 1961 р. цей словник перевиданий Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні.

Памво Беринда — видатний діяч української культури XVII ст., лексикограф, поет, перекладач, друкар, гравер. Укладений ним словник є важливим джерелом вивчення словникового складу української мови того часу. У словнику широко

представлені українські відповідники — в основному слова, нерідко наводяться й фразеологізми. Словник і тепер є цінним посібником при читанні пам'яток, писаних церковнослов'янською мовою.

Помітний також рукописний словник XVII ст. — «Синоніма славеноросскаа», укладений невідомим автором на основі переробки «Лексикона словенороського» П. Беринди. Це була перша спроба перекладного словника з реєстром слів старої української мови.

«Синоніма славеноросская» разом з «Лексисом» Лаврентія Зизанія у 1964 р. були опубліковані в серії «Пам'ятки української мови» (XVI—XVII ст.). Про значення цієї праці писав відомий філолог П. Жигецький: «Словник становить значний науковий інтерес уже завдяки тому, що наочно показує нам, з яким напруженням працювала думка в давнину над матеріалом слов'янським, щоб видобути з нього все, що було можливе, для свого вираження»¹.

Згадаймо ще рукописний українсько-латинський словник «Лексікон словено-латинський», укладений Є. Славинецьким та А. Корецьким-Сатановським у середині XVII ст. Він був виданий 1968 р. у Римі, а у 1973 р. разом із «Лексиконом латинським» Є. Славинецького в Києві Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні.

Одним із перших словників нової української літературної мови є «Собраніє малороссійскихъ словъ, содержащихся въ «Енеїде», и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ», додане до першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського (1798 р.). Він містить близько 1000 українських слів, які тлумачаться російською мовою. 1818 р. був опублікований «Краткій малороссійскій словарь» як додаток до першої української граматики О. Павловського. Подібні словники вміщені у збірках «Малороссійскіе пѣсни» М. О. Максимовича (1827), «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» М. Цертелєва (1819), «Ужинок рідного поля» М. Куцого (1857) та ін. Вони мали на меті пояснити незрозумілі для читачів слова у творах українських письменників і в народних піснях.

Названі лексикографічні праці відіграли й певну нормативну роль. Однак відчувалася потреба в повнішому словнику української мови. Тому один із відомих вітчизняних філологів М. Максимович закликав до створення такого словника. Можливо, у відповідь на заклик М. Максимовича уклав свій

¹ Жигецький П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. К., 1889. С. 3.

словник П. П. Білецький-Носеико. Він був високоосвіченою людиною, написав українською мовою низку художніх творів: байки, балади, жартівливу поему «Горпинида, чи вхоплена Прозерпина» та ін. Словник П. Білецького-Носенка був першим, укладеним у ХІХ ст., великим словником української мови. Його обсяг 20 000 словникових статей, широко представлена в ньому лексика, фразеологія української мови. Створювався словник на основі літературних джерел і записів народної мови, фольклору.

У словника П. Білецького-Носенка нещаслива доля — свого часу він не був надрукований, хоч про нього і знали вчені, ті, хто займався словниковою справою. Публікація словника була здійснена 1966 р. у серії «Пам'ятки української мови».

ХІХ ст. відзначалося появою важливих праць з діалектології та етнографії. Велось збирання діалектної, розмовної та етнографічної лексики, були спроби укладання словників з використанням переважно цих матеріалів. Одним із таких словників був «Словарь малорусскаго нарѣчія» О. Афанасьєва-Чужбинського (у межах А — З), виданий у 1855 р. Про цей словник Б. Грінченко писав: «За винятком невеликого числа старих слів, усі слова взяті з живої народної мови, і пояснення їх російською мовою загалом вірні; іноді наводяться приклади, переважно складені самим автором словника. На жаль, робота спинилася на букві З»¹. У порівнянні з усіма попередніми словниками праця О. Афанасьєва-Чужбинського мала значно більший реєстр українських слів.

У 1893—1898 рр. у Львові вийшов друком «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки. У створенні цього словника брала участь велика група інтелігенції Києва, Умані, Одеси. Організатором словникової справи був М. Комаров (М. Уманець і А. Спілка — псевдоніми, перший — М. Комарова, другий — колективу його співавторів). Словник містить 37 000 заголовних слів у російській частині. Український матеріал зібрано на основі записів живої народної мови та опрацювання художніх, наукових, публіцистичних творів. Але ілюстрацій у словнику небагато, і в основному наводяться вони з етнографічного матеріалу (пісні, думи, приказки та ін.). Словник перевиданий у 1896—1898 рр. та в 1925 р.

Наприкінці ХІХ ст. опубліковано «Русско-малороссийский словарь» Є. Тимченка.

Ідея українських лексикографів укласти повний словник української мови значною мірою втілена у великому українсько-російському словнику за редакцією Б. Грінченка¹, який був виданий у 1907—1909 рр. У чотирьох томах цього словника

¹ Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. К., 1907—1909.

подано близько 70 000 слів, узятих з художньої літератури та інших писемних джерел, а також із фольклорних записів, усного мовлення. До нього залучено й матеріали попередніх словників української мови.

До кожного значення українського слова подаються російські відповідники. Словник уміщує також українську фразеологію, часто з поясненням її походження.

У кінці четвертого тому вміщено словник імен. У примітці до нього упорядник звертає увагу на те, що деякі імена, що мають форму зменшеності (*Грицько, Володко, Химка* та ін.), подаються як реєстрові слова, зважаючи на їх функціонування в народній мові як основних форм. Словник перевидавався у 1924 р., 1925 р., 1928 р., а в 1958—1959 рр. був надрукований з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом.

Найбільш повними з пізніших словників були двотомний «Російсько-український словник» С. Іваницького й Ф. Шумленського (Вінниця, 1918) та «Словник української мови» Д. Яворницького (Катеринослав, 1920), що мислився як додаток до «Словаря української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка. Тобто в ньому містилися слова, відсутні в останньому або ж подані в іншому значенні. На жаль, опубліковано лише перший том «Словника української мови» Д. Яворницького, на літери А—К. Решта лишилася в рукописі.

На 1918 р. припадає вихід у київському видавництві «Поступ» першого в Україні «Словника чужих слів, що вживаються в українській мові» З. Поптенка.

У 1918—1930 рр. з'явилося чимало словників термінологічних, потребу в яких особливо відчувала школа.

Протягом 1924—1933 рр. надруковано три томи «Російсько-українського словника» Академії наук УРСР (у межах А—П). У 1937 р. Інститут мовознавства видав великий, однотомний «Російсько-український словник». Його реєстр поповнився новими на той час словами. У 1939 р. був знову створений колектив для укладання двомовного російсько-українського словника, однак наступні події, пов'язані з війною 1941—1945 рр., роботу над словником на певний час припинили.

Наступний період, який почався в повоєнний час, позначений створенням справді сучасних словників — і за рівнем лексикографічного опрацювання і з погляду предметно-тематичної різноманітності, відповідності потребам, запитам життя. З'явилися тлумачні, фразеологічні, синонімічні словники, вже видано три томи етимологічного словника, словник іншомовних слів, орфографічні, орфоепічні словники, термінологічні, перекладні словники.

Найбільш поширені в Україні двомовні перекладні словники. Їх створення ґрунтується на багатих традиціях української лексикографії, відзначається безперервним удосконаленням, поглибленням наукового, мовного опрацювання.

У 1948 р. вийшов «Російсько-український словник» за редакцією М. Я. Калиновича. У словнику вміщено понад 80 000 слів. Повніше, ніж у попередніх словниках, представлена лексика сучасної української мови, враховані різні значення слів і їх стилістичні варіанти. У 1955 р. вийшло друге видання словника з деякими виправленнями і доповненнями, а в 1961 р. — третє.

Новий «Російсько-український словник» (1968) складається з трьох томів, містить понад 120 000 ресстрових слів. Це найбільш повний сучасний словник такого типу. Здійснено його стереотипне перевидання у 1978, 1980, 1988 роках. У словнику значно розширені словникові статті — за рахунок уведення синонімічних відповідників та варіантів слів.

У словнику 1968 р. набагато глибше опрацьовано значення структуру слова, враховано його різні змістові відтінки, особливості сполучуваності, стилістичних характеристик тощо. Подаються як вільні, так і сталі словосполучення, що переважно мають специфіку в перекладі, потребують особливої уваги.

Однією з визначних праць української лексикографії є шеститомний «Українсько-російський словник», укладений колективом Інституту мовознавства імені О. О. Потебні і виданий у 1953—1963 рр. Цей словник є широким зібранням лексичних та фразеологічних скарбів сучасної української літературної мови.

Серед одностомних російсько-українських та українсько-російських словників: «Російсько-український словник» Д. І. Ганича, І. С. Олійника (1962); «Російсько-український і українсько-російський словник» цих же укладачів (1984); «Українсько-російський словник» за редакцією В. С. Ільїна (1964); «Українсько-російський словник» за редакцією Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник (1975). Перевидано «Російсько-український словник» Д. І. Ганича, І. С. Олійника та «Українсько-російський словник» за редакцією Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник.

Опубліковані російсько-українські словники, які представляють термінологію багатьох галузей знань: гірничий, хімічний, фізичний, математичний, геологічний, гідротехнічний, технічний, ветеринарний, сільськогосподарський, а також

словники суспільної лексики — «Русско-украинский словарь юридических терминов» (К., 1985); «Російсько-український словник соціально-економічної термінології» Воробійової С. А. і Молодід Т. К. (К., 1976); «Російсько-український спортивний словник» (За ред. С. І. Головашука (К., 1973); «Російсько-український словник для ділових людей» О. О. Тараненка і В. М. Брицина (1992) та ін.

Вийшли в світ термінологічні словники й мішаного типу, так звані перекладно-тлумачні. Так, у «Словнику лінгвістичних термінів» Є. Кротевича та Н. Родзевич (1957) до термінів, поданих українською мовою, наводяться спочатку російські відповідники (для запозичених термінів указується мова-джерело), а далі витлумачується значення терміна. У 1985 р. вийшов друком повніший «Словник лінгвістичних термінів» Д. І. Ганьча і І. С. Олійника, укладений на тих же засадах.

Крім російсько-українських і українсько-російських, видано також двомовні і багатомовні словники, які охоплюють й інші мови. Серед них «Англо-український словник» і «Українсько-англійський словник» М. Л. Подвезька (1948, 1952), «Англо-український словник» за редакцією Ю. О. Жлуктенка (1978, 1984), «Українсько-англійський словник» за редакцією Ю. О. Жлуктенка (1982), «Німецько-український словник» за редакцією І. В. Шаровольського (1948), «Німецько-український словник» за редакцією Е. І. Лисенко (1978, 1986), «Українсько-німецький словник» за редакцією Е. І. Лисенко (1983, 1989), «Українсько-французький словник» та «Французько-український словник» О. О. Андрієвської та А. А. Яворської (1955, 1963), «Французько-український словник» за редакцією Б. І. Бурбело (1989); «Українсько-французький словник» за редакцією К. М. Тищенка (1986); «Польсько-український словник» у двох томах — головний редактор Л. Л. Гумецька (1958—1960), «Угорсько-український словник» Л. А. Владимира та ін. (1961), «Українсько-угорський словник» Л. Катони (1963), «Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева (1969), «Чесько-український словник» Й. Ф. Андерша та ін. у двох томах (1988—1989), «Болгарсько-український словник» І. А. Стоянова та ін. (1988), «Українсько-чеський словник» А. Куримського, Р. Шишкової та Н. Савицького в двох томах (Прага, 1994—1996), «Англо-український словник» М. Балли в двох томах (1996).

Багатомовні словники в українській лексикографії представлені такими працями: «Українсько-латинсько-російський медичний словник» (1960), «Ботанический словарь. Русско-английско-немецко-французско-латинский» (1962), «Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський» В. Козирського і В. Шендеровського (1996) та ін.

Навіть короткий огляд сучасних перекладних словників, створених українськими лексикографами, свідчить про значну і глибоку інформативність цих видань, їх важливе практичне значення.

ТЛУМАЧНІ СЛОВНИКИ

Найвищим досягненням української лексикографії стало видання одинадцятитомного «Словника української мови» — першого тлумачного словника нашої мови, найповнішого й найбагатшого зібрання її лексики та фразеології. Словник був виданий протягом 1970—1980 рр., містить близько 135 000 слів.

Для потреб школи створено «Короткий тлумачний словник української мови» (перше видання вийшло у 1978 р. за редакцією Л. Л. Гумецької, друге, перероблене і доповнене, — у 1988 р. за редакцією Д. Г. Гринчишина). У словнику близько 6750 слів, які належать до найчастіше вживаних у періодичній пресі, науково-популярній та художній літературі.

Помітним явищем у розвитку української лексикографії стала поява словників, присвячених мові окремих письменників. Першим з них був «Словник мови Шевченка», опублікований у двох томах у 1964 р.— до 150-річчя від дня народження великого Кобзаря.

Колективом мовознавців Харківського університету укладено «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка», що в трьох томах вийшов у Харкові у 1978—1979 рр. Готуються нові словники, присвячені описові словесних скарбів із творів найвидатніших майстрів українського художнього слова.

Як уже відзначалося, серед тлумачних словників важливе місце посідають словники іншомовних слів. У 1974 р. побачив світ «Словник іншомовних слів» за редакцією акад. О. С. Мельничука, підготовлений співробітниками Головної редакції Української Енциклопедії. Словник дає коротке пояснення слів і термінів іншомовного походження, які перебувають у науковому обігу, вживаються в сучасній українській пресі, художній літературі. У 1985 р. вийшло друге видання цього словника.

ЕТИМОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

Великим здобутком української лексикографії є створення «Етимологічного словника української мови». У 1982 р. вийшов у світ перший, у 1985 р.— другий, а в 1989 р.— третій том цього семитомного словника, який укладають учені Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

У словнику знаходять етимологічне висвітлення зафіксовані в XIX і XX ст. слова української літературної мови й українських діалектів, як здавна успадковані, так і запозичені з інших мов.

У Канаді з 1962 р. почав видаватися етимологічний словник української мови Я. Рудницького.

Протягом 1977—1978 рр. видано двотомний «Словник староукраїнської мови» (XIV—XV ст.), підготовлений колективом мовознавців Інституту суспільних наук АН України у Львові. Він охоплює матеріали пам'яток української мови в початковий період її розвитку і, звичайно, містить важливу інформацію про історичні особливості становлення форм і семантики слів.

СЛОВНИКИ СИНОНІМІВ, АНТОНІМІВ, ПАРОНІМІВ

Ці словники теж значною мірою сприяють піднесенню мовної культури, розвивають навички стилістичної майстерності. Увага до синонімічних, антонімічних засобів допомагає збагачувати вираження думок і почуттів, досягати більшої точності, емоційності мовлення. У 1960 р. вийшов «Короткий словник синонімів української мови» П. М. Деркача. Словник уміщує близько 4279 синонімічних рядів. Укладено також «Синонімічний словник-мінімум української мови» В. С. Ващенко (1972).

1988 р. побачив світ «Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломієць і Є. С. Регупевського.

«Словник антонімів» Л. М. Полюги (1987) вміщує понад 2000 антонімічних пар, що складають понад 250 словникових статей. У цьому виданні ставилась мета не лише дати тлумачення компонентів антонімічних пар та проілюструвати їх вживання, а й показати антонімічні слова в живих контекстуальних зв'язках, особливості сполучуваності антонімів, уживання їх у фразеологічних зворотах.

У 1986 р. вийшов «Словник паронімів української мови», укладений Д. Г. Гринчишиним і О. А. Сербенською. Словник є першою спробою в українській лексикографії опису паронімів — близьких за звучанням, але різних за значенням і написанням слів. Описано понад 1000 паронімів, які найчастіше зустрічаються в шкільних підручниках, у навчальних посібниках, науково-популярних книжках, публіцистиці, художній літературі, побутовому мовленні.

ОРФОГРАФІЧНІ, ОРФОЕПІЧНІ ТА ІНШІ СЛОВНИКИ ПРАВИЛЬНОСТІ МОВИ

Українські орфографічні словники видавалися досить часто ще в 20-х роках, але зі зміною правопису у 1946 р. постала потреба в нових словниках цього типу. Першим був підготовлений «Словник-показчик до «Українського правопису» П. Й. Горещького і І. М. Кириченка (1947). Відомий український лексикограф

І. М. Кириченко згодом представив новий орфографічний словник у двох варіантах. Перший — короткий орфографічний словник призначався для шкільного вжитку, а повніший (понад 40 000 слів) — розрахований на кваліфікованих користувачів. Обидва словники багато разів перевидавалися. Колектив науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні створив великий (з реєстром до 114 000 слів) «**Орфографічний словник української мови**» (1975, 1977).

У зв'язку з деякими змінами в правописі сучасної української мови виникла потреба на нові словники. У 1994 році було видано «**Орфографічний словник української мови**», укладений науковцями НАН України (близько 120 000 слів). «**Орфографічний словник української мови**» А. А. Бурячка (близько 35 000 слів) вийшов 1995 року.

До орфографічного своїм практичним призначенням наближаються словники акцентологічні та орфоепічні, тобто словники нормативного наголошення слова і правильної вимови. Словник наголосів уклав добрий знавць живої української мови, диктор Українського республіканського радіо М. І. Погрібний. Цей словник, — зазначається у Передмові, — є першою спробою охопити й зафіксувати літературне наголошення в усіх уживаних словах, у багатьох формах слів та в окремих словосполученнях.

У 1984 р. вийшла нова праця М. І. Погрібного — «**Орфоепічний словник**». У словнику вміщено близько 44 000 слів. Він подає вимову і наголос слів відповідно до загальноприйнятих літературних норм. Виданню цього словника передував вихід академічного словника-довідника «**Українська літературна вимова і наголос**» за редакцією М. А. Жовтобрюха (1973). Словник уміщує близько 50 000 слів і відбиває українську літературну вимову. У 1995 р. вийшов словник-довідник «**Складні випадки наголошення**» С. І. Головащука.

Останнім часом з'являються словники комплексного характеру, в яких відомості про написання, вимову поєднуються з інформацією про особливості слововживання. Так у 1989 р. видано «**Словник-довідник з правопису та слововживання**» С. І. Головащука за редакцією В. М. Русанівського. У ньому вміщено понад 40 000 слів і сполучень сучасної української мови, відмінювання, правопис і вживання яких викликає труднощі. Широко представлені власні назви, аббревіатури.

У 1989 р. вийшов «**Словник труднощів української мови**» за редакцією С. Я. Єрмоленко, в якому пояснюється написання й вимова слів, словотворення, дається граматична і стилістична характеристика слів, наводяться приклади сполучуваності слів, зокрема керування. У словнику зібрано найбільш складні випадки, які викликають труднощі у мовленні. Це перша спроба

створення українського словника труднощів, хоч і невеликого за обсягом (близько 15 000 слів), але, безперечно, вдало зорієнтованого на реальні потреби мовної практики.

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

Уживання фразеологічних зворотів збагачує мову, надає їй яскравої емоційної забарвленості, виразності. Чимало фразеологічних довідників присвячено прислів'ям та приказкам — справжнім перлинам народної мудрості.

Надбанням української пареміографії є «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса (1864); «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка — в 6-ти книгах (1901—1910).

За останні десятиліття видано «Українські народні прислів'я та приказки» (1955, 2-ге вид., 1961), «Українські народні прислів'я та приказки» (1963), «Вік живи вік учись» (1961), «Народ скаже, як зав'яже» (1971), «Українські прислів'я та приказки» (1976, 1984), «Шляхами народних приповідок» (1994) та ін.

У серії «Українська народна творчість» Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України опубліковано фундаментальну працю, в якій широко представлені надбання народної мудрості і охоплені матеріали попередніх розробок у цій галузі. У 1989–1991 рр. було видано найповніше зібрання паремійних одиниць — три томник «Прислів'я та приказки» (упорядник М. М. Пазяк).

Крім названих праць, широко вживані в наш час довідники, в яких подано крилаті слова, афоризми, ідіоми та інші фразеологічні засоби. Основні з них: Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови (1964). Друге, перероблене й доповнене видання цієї книжки вийшло під назвою «Крилаті вислови в українській літературній мові» (К., 1975).

Словник українських ідіом Г. М. Удовиченка (К., 1968). У словнику подано понад 2200 фразеологічних висловів української мови. Перу цього автора належить також «Фразеологічний словник української мови» в двох томах (К., 1984). У словнику представлено досить багатий матеріал, що охоплює ідіоми, фразеологічні вислови та синтаксично сталі (переважно термінологічні) словосполучення, семантична структура яких мотивується лексичними значеннями їхніх компонентів.

«Словник фразеологічних синонімів» (К., 1988), авторами якого є М. П. Коломієць та Є. С. Регушевський, містить групи близьких чи однакових за змістом фразеологізмів, при яких подаються короткі відомості про їх змістові відтінки, емоційно-експресивне забарвлення, стилістичне використання та особливості вживання в сучасній українській літературній мові.

У «Короткому словнику перифраз» (К., 1985) цих самих авторів зібрано перифрази — описові назви різних понять, які особливо активно функціонують у мові засобів масової інформації.

«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» (К., 1971) І. С. Олійника та М. М. Сидоренка складається з двох частин: українська містить близько 7000 фразеологічних одиниць української мови та їхні російські відповідники; в російській частині, що налічує 6500 фразеологізмів, подається український переклад заголовних російських одиниць.

1993 року вийшов «Фразеологічний словник української мови» в двох книгах. Це своєрідний підсумок попередніх надбань у систематизації української фразеології, зібрання найуживаніших сталих словосполучень з їхніми різноманітними функціональними характеристиками.

Сучасна українська лексика постійно збагачується завдяки творенню нових слів за певними закономірностями. С л о в о - т в і р як розділ мовознавства вивчає структуру слів, способи їх творення, словотворчі значення, що виникають у процесі словотворення. Словотворче значення — це значення, що належить слову в цілому і формально виражається внутрішніми засобами ряду слів певної частини мови. Воно відмінне від лексичного та граматичного, не має такого загального характеру і виявляється лише в межах словотворчого типу. Так, словотворче значення в словах *крутизна*, *жовтизна*, *новизна* вказує на опредмечену ознаку, що подається в основі прикметника, сполучуваного з суфіксом абстрактності *-изн*. Кожне зі слів має своє лексичне значення, об'єднує їх словотворче значення опредмеченої абстрактної ознаки. Словотворче значення конкретизується в лексемі, а категоріальна належність визначається формо- та словотворчими афіксами. Тому словотвір тісно пов'язаний з лексикологією і граматиною.

Зв'язок словотвору з лексикологією безпосередній: словотвір збагачує словниковий склад мови на базі сучасного мовного матеріалу. Крім того, саме лексичні одиниці мови з точки зору їх морфемного складу, структури і способів деривації є конкретним предметом власне словотвору. Наприклад, нові слова *місяцехід*, *космонавігація*, *мовленнєвий* виникли з елементів, що існували в мові (лексеми сполучаються за допомогою інтерфіксів або за допомогою відомих суфіксів та префіксів). Зв'язок з граматиною полягає в тому, що всі новоутворені слова оформляються за граматичними законами мови. Так, слова *місяцехід*, *космонавігація* увійшли до складу іменників, *мовленнєвий* — до складу прикметників за традицією. Зв'язок словотворення з формотворенням виявляється в тому, що творення нових слів часто здійснюється тими самими засобами (наприклад, префіксами і суфіксами), що і творення нових форм. Таким чином, словотворче значення реалізується в конкретному слові, тому основною одиницею словотвору є слово як конструктивне поєднання лексичних і граматичних значень.

СТРУКТУРА СЛОВА

Усі слова української мови поділяються на слова з непохідними та похідними основами. За структурою слово може бути простим, вираженим тільки одним структурним елементом (*ліс, путь, мова, ясен*), і складним, здатним членуватися на кілька структурних елементів (*русин, призов, апріорний*). Ці структурні елементи, найменші значеннєві частини слова, називаються **м о р ф е м а м и**. Кожна морфема має своє значення, особливе призначення в словотворчій структурі слова, зафіксоване традиційним місцем у слові. Залежно від значення, функції, характеру та місця в структурі слова розрізняються морфеми **к о р е н е в і й а ф і к с а л ь н і**. Кореневі морфеми становлять лексичне ядро слова. **К о р е н е м** слова називається неподільна морфема, спільна для всіх споріднених слів, які мають одне лексичне ядро: *ліс, лісовий, лісівник, лісівництво*. Кореневі морфеми існують як непохідні (*гора, коса, озеро, бджола*) і як похідні (*загір'я, прокіс, бджільник, озерний*). Завдяки тому, що корені містять спільне загальне значення багатьох слів, у словотворчій системі української мови утворюються гнізда споріднених слів. Слова службових частин мови мають тільки кореневу морфему.

А ф і к с а л ь н і морфеми (службові) надають слову додаткових значень, маючи словотворче або формотворче значення. Словотворчі афікси є засобом творення нових слів; вони позбавлені самостійних лексичних значень і виявляють додаткові лексико-граматичні, лексичні та граматичні значення тільки в межах слова або в його формах. Формотворчі афікси утворюють форми одного слова. Афіксальні морфеми представлені в мові префіксами (приростками), суфіксами (наростками), інтерфіксами, постфіксами, флексіями (закінченнями).

П р е ф і к с (від лат. *prae* — попереду, *fixus* — прикріплений) — службова морфема, що стоїть перед коренем і творить нове слово: *людний* — *безлюдний*, *синтетичний* — *полісинтетичний*, *фермент* — *антифермент*. Особливість префікса як словотворчої морфеми полягає в тому, що він приєднується до цілого слова. Префікси активно утворюють нові дієслова, надаючи словам різноманітних відтінків значень: *писати* — *розписати, недописати, переписати, надписати*. Іноді префікси утворюють тільки форми того самого слова, змінюючи вид, ступінь якості, порівняння: *гарний* — *прегарний*, *писати* — *написати*, *кращий* — *найкращий*. За допомогою префіксів творяться нові слова того ж лексико-граматичного розряду (іменник → іменник, прикметник → прикметник, дієслово → дієслово). Префікси утворюють нові слова разом з суфіксами, постфіксами або в комбінації кількох афіксів: *авіаконструктор, посередник, приземлення*,

вдивлятися. На відміну від суфіксів префікси не закріплюються за частинами мови. Вони можуть утворювати і дієслова, і прикметники, і іменники: *пливти* — *припливти*, *міський* — *приміський*, *єднання* — *приснонання*.

Суфікс (від лат. *suffixus* — підставлений, прикріплений) — морфема, що стоїть після кореня і має або словотворче, або формотворче значення. За допомогою суфіксів утворюються нові слова різних частин мови: *вітчизна* — *вітчизняний*, *ліс* — *лісовий*, *завивати* — *завиванець*, *косий* — *косо*, *асфальт* — *асфальтувати*. Суфікси закріплюються за певними частинами мови: існують суфікси, що утворюють іменники, дієслова, прислівники, прикметники. Значення суфіксів надзвичайно багаті і різноманітні. Вони можуть передавати значення належності (*динамівець*, *перчани*), абстрактності (*бідність*, *секретність*), експресивності (*дівчинонько*, *дідище*, *питаннячко*), надають певного стилістичного забарвлення, позначають жіночий рід, опрідмечену дію (*горіння*, *штормище*, *телечка*). Більшість суфіксів виконують у мові словотворчу роль, деякі утворюють форми того самого слова.

Формотворчими виступають суфікси дієслів, ступенів порівняння прикметників та прислівників, дієприкметників: *стрибати* — *стрибнути*, *низький* — *нижчий*, *коротко* — *коротше*, *зробити* — *зроблений*.

Інтерфікси (від лат. *interfixum* — прикріплений між) — сполучні морфеми, що використовуються для зв'язку структурних частин у складних словах. Інтерфікси об'єднують корені (два і більше) в одне самостійне слово, можуть супроводжуватися у творенні нових слів суфіксацією. Найважливіші інтерфікси: *а*, *є*, *о*, *у*, *ох*. У складних словах може бути кілька інтерфіксів: *медоточивий*, *словотворення*, *льоносіносушарка*, *трюхсотий*, *сорокаметровий*, *грязеводолікарня*, *самозаймистий*, *краєзнавчий*.

Постфікс (від лат. *postfixus* — прикріплений після) — службова морфема, що стоїть у кінці слова після закінчення, має словотворче або формотворче значення. До постфіксів належать частки *-сь*, *-ся*, *-небудь*, *-який*, *-де*: *читати* — *вчитатись*, *підняти* — *піднятись*, *будь-який*, *хто-небудь*. Постфікси *-сь*, *-ся*, *-но* можуть утворювати і форми слів: *амивати* — *амиватись*, *підняю*.

Флексія (від лат. *flexio* — згинання, перехід), — службова морфема, що не входить до складу основи, стоїть після суфікса або після кореня (у непохідних словах) і виражає відношення слів одне до одного у зв'язному мовленні. Флексії виділяються тільки в змінюваних словах, оформляються особливим звуком (звуками): *книга*, *гнучкий*, *лікувати*; разом з тим деякі іменники не мають вираженого звуком закінчення в називному відмінку, воно з'являється тільки в непрямих відмінках. Такі

флексії називаються нульовими і є граматичними показниками (роду, числа, відмінка).

Афікси виконують у мові важливу функцію — поповнюють лексику новими словами, які утворюються від споріднених слів.

Велике значення у словотворчій структурі має основа слова, зокрема твірна основа, яка може бути похідною і непохідною. Основа — це частина слова (без закінчення), що виражає його лексичне значення. Основу можуть складати або лише коренева морфема, або корінь разом з афіксами: *ясен, країна, радощі, каченя, річковий*.

Непохідна основа не членується на морфеми, не мотивується іншою основою. Це первісна основа, а не утворена за допомогою афіксів від споріднених слів. Значення непохідної основи виявляється зіставленням її з предметами та явищами об'єктивної дійсності. Основи слів *світлий, понеділок, реле, небо, земля* вважаються непохідними, оскільки в мові немає слів, з якими вони співвідносяться за значенням. Лексичні значення цих слів не мотивуються, основи не членуються на складові частини.

Похідна основа — це основа, яка членується на морфеми, за значенням і формою співвідноситься зі спорідненими словами; у складі похідної основи обов'язково має бути коренева морфема та хоча б один словотворчий афікс (префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс), який виражає відношення похідної та твірної основи: *молитовник, підглянути, генетичний, ясно, асфальтобетон*.

І похідна, і непохідна основи стають твірними в процесі словотворення. Це означає, що кожна з них може утворювати нові слова за допомогою словотворчих афіксів. Твірна основа — це основа (похідна або непохідна), від якої в мові утворюються нові слова: *холод* (непохідна) — *холодний* (похідна) — *холодник*; *земля* (непохідна) — *земляний* (похідна) — *землянка*. Кожна з основ є твірною для наступного слова і таким чином утворює цілий ряд дериватів.

Функціонування слів у мові приводить до змін у морфемній будові слова. Основними чинниками зміни структури основи є порушення прямого зіставлення основ. Ці явища називають у мові спрощенням, ускладненням та перерозкладом основ. Спрощення основи — явище, коли зникає межа між двома чи кількома частинами слова або втрачається якась їх частина. Основи, в яких відбулося спрощення, стають непохідними, не членуються на морфеми. Це пояснюється розривом змістових значень слів у зв'язному мовленні зі змістовими значеннями слів, від яких вони утворилися: *пиво* — *погріб*, *погріб* — *сусід*, *сусід* — *сусід*. Перерозклад основ

відбувається тоді, коли до кореня приєднуються, зливаючись з ним в одну значеннєву частину, суфікс або префікс, і межа між морфемами в словах змінюється. Основа слова, залишаючись похідною, членується інакше, ніж раніше: *вуд[л|иц]е* — *вудл[иц]е*, *кос[ин|к]а* — *косин[к]а*. У складенням основи називається таке явище, коли непохідна основа починає членуватися на морфеми: з кореня виділяються за структурною аналогією інших слів суфікси, не властиві даному слову: *фляжка* — *фляга*, *космічний* — *космос*, *пленарний* — *пленум*. Слова *фляжка*, *космос*, *пленум*, запозичені з інших мов, мали непохідні основи. За аналогією (тобто під впливом членованих основ певної моделі, в яких виділялися подібні суфікси) непохідні основи починають членуватися всупереч етимології. Так утворилися непохідні основи (яких не було в мові, з якої вони запозичені) — *фляжка* (ж-г), *космос* (космічний), *пленум* (пленарний).

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Словниковий склад мови чутливо реагує на життя народу — носія і творця мови. Безпосередньо пов'язаний з різноманітною діяльністю людини в суспільстві, він змінюється весь час. Найбільш активним процесом у розвитку лексики української мови, збагаченні її ресурсів є творення нових слів. Словниковий склад української мови збагачується в основному за рахунок утворення нових слів на базі і з використанням того мовного матеріалу, яким послуговується мова. У сучасній українській мові розрізняються такі способи словотворення: морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний.

Морфологічний спосіб словотворення — основний спосіб збагачення словникового складу української мови. Цей спосіб включає афіксацію (суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, постфіксальний способи), безафіксний спосіб, основоскладання, словоскладання, аббревіацію та комбінації зазначених способів.

Суфіксальний спосіб — це творення нового слова за допомогою словотворчого суфікса. Суфіксація — найпродуктивніший спосіб словотворення іменників, прикметників, дієслів, прислівників: *Чорнобиль* — *чорнобильський*, *насторожений* — *насторожено*, *фарба* — *фарбувати*. Продуктивність суфіксального способу словотворення визначає й той факт, що в мові для творення різних розрядів слів виробилася певна система суфіксів — іменникових, прикметникових, дієслівних, прислівникових.

Наприклад:

бог — боженько	}	іменникові
річка — річечка		
складка — складочка		
лісовий — лісовик	}	іменникові
ядерний — ядерник		
веселий — веселун		
реактор — реакторний	}	прикметникові
Народичі — народицький		
душа — душева		
жебрак — жебракувати	}	дієслівні
учитель — учителювати		
сухий — сушити		
тяжкий — тяжко	}	прислівникові
душевний — душевно		
рішучий — рішуче		

Префіксальний спосіб — це спосіб творення нових слів за допомогою префіксів. Словотворчий префікс приєднується до самостійного слова й утворює нові слова тієї ж самої частини мови. Префіксальним способом творяться дієслова, прикметники, іменники, прислівники. Кожна з частин мови має свою систему префіксів: гуманний — *антигуманний*, рятувати — *зарятувати*, сила — *несила*, нині — *донині*, звук — *ультразвук*, реальний — *нереальний*, виконати — *недовиконати*.

Суфіксально-префіксальний спосіб — це спосіб творення похідних слів одночасним додаванням до твірної основи суфікса і префікса: вікно — *підвіконня*, міль — *антимолін*, час — *сучасний*, море — *заморський*, світлий — *висвітлити*, простий — *по-простому*, шостий — *ушосте*. Суфіксально-префіксальним способом утворюються іменники, прикметники, дієслова, прислівники.

Постфіксальний спосіб — спосіб творення нових слів за допомогою постфіксів — *-ся, -сь, -небудь*. Використовується у творенні дієслів та займенників: умивати — *умиватися*, взяти — *взятися*, хто — *хто-небудь*.

Безафіксний спосіб — це спосіб творення нових слів шляхом «укорочення» твірної основи (усічення морфем). Цим способом творяться іменники від дієслів та прикметників: зелений — *зелень*, прокосити — *прокіс*, перекладати — *переклад*, захистити — *захист*, неучений — *неук*.

Основоскладання — спосіб утворення нових слів за

допомогою інтерфіксів з двох або більше основ повнозначних слів. Цей спосіб є продуктивним для утворення іменників та прикметників: *газобалон, чорнозем, морозостійкий, життєствердний, чотиригранник, перекотиполе*. Слова, утворені способом словоскладання, можуть супроводжуватися суфіксацією: *літописець, землезнавство, полководець, лівобережний, прапороносець, першопроходець*.

Словоскладання. При словоскладанні слова утворюються без інтерфіксів. Показником об'єднання слів в одне поняття є зафіксований порядок слів, логічне змістове поєднання слів: *фільм-опера, ракета-носіє, матч-ревати, прес-центр, пілот-інструктор*.

Абревіація — спосіб творення слів від усічених основ. Розрізняють кілька типів аббревіатур, залежно від того, як утворюються ці складноскорочені слова: 1) **складовий тип** — нові слова утворюються з усічених основ кількох слів: *Донбас, універмаг*; 2) **ініціальний тип** — нові слова утворюються з початкових букв або звуків — слів: *вуз, загс, УТН, УНСО, РС, ОБСЕ, НАТО*; 3) **мішаний тип** — нові слова утворюються поєднанням усіченої основи одного слова з окремими словами: *держадміністрація, держстандарт, завуч, міськрада*. Абревіація використовується тільки для творення іменників. Морфологічні типи словотворення — найпоширеніші в українській мові.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення — це спосіб творення нових слів шляхом переходу слів одного граматичного класу в інший. При такому словотворенні відбувається перехід слова з однієї частини мови в іншу, причому змінюються значення і граматичні ознаки слова. Ідеться, таким чином, про субстантивацію (перехід в іменники), ад'сктивацію (перехід у прикметники), адвербіалізацію (перехід у прислівники), прономіналізацію (перехід у займенники): *вартівий, шампанське, набережна, весною, правда, господи, одні, тріскучий, лежачий*.

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення — це спосіб утворення нових слів у результаті стягнення в одне слово двох або більше, що виражають одне поняття: *сьогодні, шістдесят, вічнозелений, спасибі, вельмишановний, вищезгаданий, дотла, втридорога, чимдуж, горілиць, обидва*.

Лексико-семантичний спосіб словотворення — це спосіб творення нових слів унаслідок розщеплення значення слова на два самостійні значення, тобто процес утворення омонімів від багатозначного слова: *титан* (гігант, метал, кип'ятильник), *піонер* (військо в Іспанії, перший; член дитячої організації), *супутник* (проводжатий, космічний об'єкт).

Морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний та лексико-синтаксичний способи є малопродуктивними в сучасній українській мові, за їх допомогою твориться порівняно невелика кількість похідних слів.

МОРФЕМНИЙ, СЛОВОТВІРНИЙ І ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗИ

Морфемний аналіз — це поділ слова на морфеми безвідносно до того, в який спосіб і за допомогою яких словотворчих засобів виникло аналізоване слово: *найпередовіший, засекречувати, бадьоро, приспати*.

Словотвірний аналіз — це встановлення способу словотворення аналізованого слова, тобто визначення твірної основи та словотворчих афіксів: *атомний* — *атом* + *н*, *розпорошений* — *розпорошити* + *ен*, *пізно* — *пізній* + *о*. Повний словотвірний аналіз передбачає виділення і первісної основи цілого ряду слів: *лісівництво, лісівник, лісовий, ліс*.

Етимологічний аналіз передбачає встановлення походження слова, його первісної структури: *красний* від *краса*, *мило* від *мити*, *синиця* від *синій*.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ. ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА ФОРМА

Якщо лексичне значення слова виражається усією його формою, то граматичне — лише частиною звукового комплексу, тобто граматичною формою. Отже, **г р а м а т и ч н а ф о р м а** слова — це засіб вираження граматичного значення, показник граматичних значень. Найчастіше виражає одне граматичне значення або й кілька якесь одна морфема, наприклад: закінчення **-и** в іменника. Це може бути і родовий відмінок однини (*дорóги*), і називний множини (*батькíй, дорóги*), а закінчення **-і** виражає і родовий однини (*землí*), й давальний та місцевий однини, називний та знахідний множини (*зёмлí*), тобто є омонімічним для кількох відмінків. Проте не можна ототожнювати граматичну форму з морфемою — вона визначається з усього слова взагалі. Зіставляючи з рядом форм слів цього ж граматичного значення, можна простежити такі показники граматичних значень: закінчення **-у** (*пиш-у, нес-у, вож-у*) у дієслів першої особи однини, поряд із **-еш, -иш, -їш** у другій особі однини дієслів теперішнього часу однини; **-у, -емо** (*пиш-у — пиш-емо*) у першій особі однини і множини, а флексії **-у—-а—-иму** у дієсловах *нес-у, несл-а, нест-иму* виявляють граматичні значення теперішнього, минулого і майбутнього часу дієслів і т. д.

Граматичними формами можуть бути афікси — суфікси й префікси: *розоряти — розорити, дати — давати, ступати — ступнути, казати — сказати, нагородити — нагороджувати, співати — заспівати*.

Показником граматичного значення може виступати наголос (*голови́ — голови, пізнаю́ — пізнаю, вибіга́ти — вибігати*). Наголос диференціює слова з різними граматичними значеннями, бо звучанням вони однакові.

Засобом вираження граматичного значення іноді виступають різні службові слова, найчастіше прийменники, частки: *через ліс, на руці, без долі, пішов би, пішла б, пішло б, пішли б*. Вони ніби уточнюють те, що виражене закінченням, особливо в тому випадку, коли закінчення кількох відмінків омонімічні (*у пісні, при підтримці*).

Зрідка використовуються суплетивні форми (форми одного й того ж слова, які утворюються від різних коренів чи основ:

брати — взяти, я — ми, поганий — гірший, гарний — кращий). Допоміжне значення мають такі засоби граматичних значень, як порядок слів у реченні (*Сміх викликає гнів*), чергування звуків (*перемога — перемозі, заготовити — заготовляти*). Інколи граматичне значення встановлюється в контексті (*Голова зборів сказала*). Якщо ми зіставимо кілька слів між собою в одному якомусь відношенні, то виявимо, що граматичне значення має ще кілька однорідних значень (однина — множина, чоловічий — жіночий — середній рід, доконаний — недоконаний вид та інші), на що вказують граматичні форми слів, однотипні для багатьох із них. Однотипність вияву предметів і явищ у граматиці передається ще більш узагальнено, ніж у лексиці. І хоч граматичне значення тісно поєднується з лексичним, однак у нього інша роль — надавати думці мовного оформлення.

Отже, граматичним значенням називається таке абстраговане поняття, яке оформляє лексичне значення слова й виражає різні його відношення за допомогою граматичної форми. Наприклад, кількісну характеристику між предметами і явищами відображеної дійсності виявляємо в однині і множині граматичної категорії числа, якісна — виражається чоловічим, жіночим та середнім родом у граматичній категорії роду, однотипні відношення до інших предметів та явищ знаходять вираження у граматичних значеннях відмінка. Напр.: *Заспівали пісню* — у дієслові *заспівали* закінчення *-и* та формотворчий суфікс *-л-* виявляють граматичні значення множини, минулого часу, дійсного способу, а префікс *за-* вказує на доконаний вид. У слові *пісню* закінчення *-ю* виражає знахідний відмінок однини іменника жіночого роду. Граматичні значення таких категорій, як стан, перехідності / неперехідності тощо, у дієслова визначаються за допомогою семантичних засобів.

Граматичні значення внаслідок зіставлення, протиставлення, взаємовідношення, якщо вони однорідні, становлять собою єдність своїх складників. Так утворюється граматична категорія — одне з найабстрактніших понять. Граматична категорія своїх показників не має, вона виявляється через граматичні значення, які визначаються за допомогою своїх засобів вираження — граматичних форм. Отже, граматичні категорії — це найбільш узагальнені поняття, які об'єднують однорідні граматичні значення, виражені різними мовними засобами. Так, однина і множина становлять категорію числа, недоконаний і доконаний вид — категорію виду, дійсний, умовний і наказовий способи — категорію способу і т. д.

Граматичні категорії своїм обсягом не однакові. Категорія числа охоплює багато частин мови (іменник, прикметник, займенник, дієслово), так само й роду, а категорії часу, способу властиві тільки дієсловам, що пояснюється самим виявом предметів

і явищ. Роль їхня також різна. Є граматичні категорії морфологічні (числа, роду, відмінка, часу, стану, способу, виду, особи) і синтаксичні.

ПОДІЛ СЛІВ НА ЧАСТИНИ МОВИ, ЧАСТКИ МОВИ Й ВИГУКИ

Ч а с т и н и м о в и — це лексико-граматичні розряди слів, які характеризуються спільними лексичними ознаками, властивими їм граматичними категоріями, основними синтаксичними функціями і засобами словотворення. Тризначний критерій включає в себе лексичні, граматичні та словотворчі ознаки, наприклад: *господар* — *господарювати* — *господарський, господарчий* — *по-господарському* (-и). Ці критерії не охоплюють повністю прикметника та числівника, службових слів.

Віддавна, ще з часів античної Греції, серед частин мови центральне місце відводиться іменникові та дієслову. «За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм,— пише І. Р. Вихованець,— дієслову й іменникові належить центральне місце в граматичній структурі української мови»¹. Прикметник та прислівник вважаються периферійними частинами мови, а займенник, числівник виводяться за межі частин мови як словесно ущербні. Проте всі ці розряди слів у сучасному мовознавстві умовно називаються частинами мови, або **п о в н о з н а ч н и м и с л о в а м и**. Прийменники, сполучники, частки і зв'язки позбавлені рис, якими володіють частини мови. Вони називаються **с л у ж б о в и м и с л о в а м и**, або **ч а с т к а м и м о в и**, які мають суто синтаксичне призначення й виступають аналітичними синтаксичними морфемами. Вони позбавлені самостійної номінативної функції. Лексичне і граматичне значення у них не розрізняється. Будь-які відношення частки мови виражати не можуть самі по собі, а лише у зв'язку з повнозначними словами або синтаксичними конструкціями: *брат і сестра, хоч би не запізнитися, були задоволені*. Окремо виділяється **в и г у к**: він не належить ні до слів, ні до морфем, а відноситься до всього речення. Отже, класифікація слів на частини мови, частки мови та вигуки розглядається на фоні морфеми, повнозначного слова і речення.

Модальні слова і зв'язки вивчаються в синтаксисі, а категорія стану — в прислівнику як окрема група, враховується взаємоперехід від однієї частини мови чи частки мови до іншої.

¹ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988. С. 44.

Значення перехідних явищ у сучасній українській мові полягає в тому, що вони роблять мову гнучкішою, багатшою, адже за допомогою таких переходів утворюються граматичні омоніми (омоформи), які сприяють збагаченню лексичного запасу мови. Найпоширенішими є перехідні явища серед частин мови, а саме: перехід прикметників в іменники (субстантивация), дієприкметників у прикметники (ад'єктивация), різних форм іменників у прислівники (адвербіалізація). Повнозначні слова (частини мови) переходять у частки мови (службові слова): у прийменники — прислівники та іменники (препозиціоналізація), у сполучники — займенники та прислівники (кон'юнкціоналізація) тощо. Перехід може бути повним і неповним. Наприклад, повністю субстантивувалися прізвища і географічні назви: *Пісковий, Лісовий, Ніжин, Харків*, такі слова, як *пальне, дядина, ланкова*, — прикметникового походження. Інші ж в одній ситуації виступають як прикметники (*посівна кампанія*), в другій — як іменники (*рання посівна*). Так само неповністю адвербіалізувалися іменники в таких випадках: *приїхали весною і повіяло весною, збігли з гори і долинуло згори*. Неповна адвербіалізація спостерігається і в прислівникових сполученнях *на смерть, на світанку, на щастя, у вічі, до загину, без пуття, під вечір*. При переході діють синтаксичні, морфологічні й семантичні чинники. Найвищим ступенем вважається семантичний, який завершує перехід слів з однієї частини мови в іншу.

ІМЕННИК

І м е н н и к — це повнозначна частина мови, що має значення предметності, вираженої у формах роду, числа і відмінка.

Під предметністю розуміється досить широке поняття. У граматиці предметність об'єднує назви істот, речей, явищ природи, абстрактні слова — назви властивостей, дій, станів, що за семантикою повинні належати до інших частин мови. Але в іменника ознаки, дії, стан опредмечені: *зелень, сивина, біг, змагання, розташування, сидіння, біль, гіркота, смак*.

О п р е д м е ч у в а н н я — один із найчастіше вживаних засобів абстрагування: людина відділяє від предмета або явища його окрему ознаку й позначає її іменником (*чорний — чорнота, мужній — мужність, їздити — їзда, веселий — весілля, стояти — стоянка, зупинити — зупинка*). Це допомагає розуміти іменник як щось самостійне. Абстрагування пов'язане з субстантивацією понять, а та в свою чергу ґрунтується на предметності іменника. Опредмечування понять, а отже, й предметність іменника мають виняткове значення для пізнання людиною об'єктивної дійсності.

СЕМАНТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКІВ

Серед іменників виділяються назви речей: *пальто, двері, ніж, віз; рослин — трава, дерево, айстра, жоржина; істот — вовк, павук, віл, собака; назви людей — дитина, баба, майстер, журналіст; астрономічні назви: космос, планета, сузір'я, Венера; географічні поняття: океан, протока, острів, материк; назви на позначення природних явищ: віхола, снігопад, гроза, погода. У кожній із цих груп можна виділити окремі підгрупи. Так, у групі речей — назви речовин, копалин, тканин, будівель, знарядь, одягу, прикрас, посуду, меблів тощо. У групі на позначення людей — назви, що даються за родинними стосунками, за професією та родом занять, за національністю, за соціальним походженням, місцем проживання.*

КОНКРЕТНІ І АБСТРАКТНІ ІМЕННИКИ

Слова, що позначають назви, співвідносні з конкретними речами, властивостями, діями, називаються **к о н к р е т н и м и**. Іменники з конкретним значенням виражають поняття, в яких передається те, що людина пізнає за допомогою своїх органів чуття: *степ, море, літак, небо, ущелина, вершина; назви часових понять: день, тиждень, століття; імена людей — Дмитро, Оксана, Надія, Олена, Іван; географічні назви — Карпати, Крим, Сквіра, Тростянець; назви установ, заводів, фабрик, журналів, газет, кораблів, художніх творів, ансамблів, хорів тощо — «Радар», «Світоч», «Київ», «Хрещатик», «Славутич», «Тополя», «Борвій», «Калина», «Ятрань».*

Слова, які позначають назви процесів, ознак, властивостей, що не належать до якихось конкретних предметів і мисляться поза зв'язком з ними, називаються **а б с т р а к т н и м и** (від лат. *abstractio* — відтягнення, відвернення). Це іменники на позначення якостей, властивостей, дій, які людина не сприймає безпосередньо органами чуття: *розум, щирість, учення, доброта, щастя. З-поміж абстрактних іменників виділяються не по х і д н і (воля, сила, мрія, ідея, праця) і по х і д н і (дружба, висота, політика, багатство). Їх характеризують книжні суфікси -ість, -ств(о), -цтв(о), -ств(о), -от(а), -ня(я), -тв(я), -изм, -ізм, -ощ(і) та ін.: якість, щедрість, мистецтво, убогство, суспільство, охота, широта, аміння, взяття, туризм, хитрощі, лестощі. Більшість із них уживається тільки в однині (боротьба, кількість, атеїзм, гнів, милість, любов), деякі в однині і множині (мрія—мрії, хвороба—хвороби, праця—праці) або лише в множині (пустощі, прикрощі, канікули, дебати, фінанси, кошти, лінощі, пестощі). Отже, іменник дає змогу мислити предметно і тоді, коли*

конкретного предмета немає. Слова на позначення абстрактних понять набувають усіх тих властивостей, що й слова, які називають конкретні предмети.

РОЗРЯДИ ІСТОТ І НЕІСТОТ

Іменники, що належать до конкретних назв, поділяються на дві групи: іменники, що означають *назви істот*, та іменники, що означають *назви неістот*. Назви людей, тварин утворюють розряд *істот*: *журналіст, дядька, муха, ведмідь, Нептун, домовик, відьма, Змій-Горинич*. Назви неживих предметів, абстрактних понять, явищ природи, рослинного світу належать до розряду *неістот*: *трактор, чайник, сопілка, злива, краса, знання, буряк, явір, півонія, виробництво, союз, друкарня, область, християнство*. В знахідному відмінку назви істот і неістот розрізняються граматично: назви істот за формою збігаються з закінченням у родовому відмінку (*побачив Петра, коня, матір*), назви неістот — із закінченням у називному відмінку (*вивчив вірш, вальс, звичай*) в однині, а також і в множині (*зустріла жінок, батьків, слонів і дістав журнали, повісті, квіти, цимбали*). Таке розрізнення простежується в іменниках чоловічого роду та жіночого з основою на приголосний. Проте чіткої послідовності не дотримано: *вживається мотоцикл і мотоцикла (знайшов), гроші і грошей (заробила), коні і коней (розпрягайте), славили Нептуна (істота), але досліджують Нептун (планета)*. Назви істот у родовому відмінку однини чоловічого роду мають закінчення *-а, -я*, у давальному переважає *-ові, -еві, -єві: тата, Василя, вола; татові, Василеві, воліві*. Для конкретного визначення форми знахідного відмінка треба правильно ставити питання: назви істот відповідають на питання *кого?*, а неістот — *що?*: *зустріли загін, але зустріли мандрівників, привезли комбайн, але привезли агронома*.

ВЛАСНІ І ЗАГАЛЬНІ ІМЕННИКИ

В л а с н и м и називаються іменники, які позначають власні назви осіб або предметів: *Наталя, Іванна, Віталій, Ярослав, Земля (планета), Альпи, «Вітчизна» (журнал), Зірка (корова), «Явір» (ансамбль), «Зав'язь» (збірка творів)*. Вони виділяють окремі предмети з ряду однорідних. До них належать антропонімічні й топонімічні назви, назви предметів духовної та матеріальної культури, тварин і сортів рослин, назви державних установ, організацій тощо.

З а г а л ь н и м и називаються іменники, що позначають ряд

однорідних предметів, істот: *будинок, яблуня, грузин, птах, комета*; явищ та абстрактних понять: *вітер, грім, ампер, бостон, складність, сум, сором*. Власні назви переважно вживаються в однині: *Амур, Полісся, Марія, Артем, Крим, Донбас, Золотоноша*, хоч можливі й форми множини (*три Марії, два Степани, два Чернігови, кілька Іваненків*). Деякі власні іменники мають форму лише множини: *Прилуки, Черкаси* (міста), *Карпати, Саяни* (гори), *Ковалі, Пекарі* (села), *Дарданелли* (протока). Загальні назви бувають і в однині, і в множині (*народ — народи, курча — курчата, твір — твори, колір — кольори*) або тільки в однині (*крейда, золото, алюміній*) чи в множині (*двері, обчєньки, хитрощі*).

Важливим показником для розрізнення власних і загальних іменників є написання їх з великої чи з малої літери. Проте окремі загальні назви можуть писатися з великої букви, коли треба підкреслити повагу, наприклад: *Президент, Голова, Прем'єр-міністр, Автор* (у договорі з видавництвом), *Представник, Президент України, Голова Верховної Ради, Посол України в Канаді, Прем'єр-міністр України, Представник ООН в Україні*. Власні назви можуть переходити в загальні й писатися з малої літери: *віліс, форд, галіфе, дизель, мартен, есендуки*.

ЗБІРНІ ІМЕННИКИ

Іменники, які позначають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле, називаються збірними. Найчастіше таку сукупність створюють назви істот, рослин та ін: *молодь, дітвора, деканат, березняк, коріння, листя, жіноцтво, гарбузиння, докторантура*. Вони не мають форми множини, через те що виражають об'єднання багатьох предметів, які не підлягають лічбі. Проте, в них є рід і словозміна. Їх легко розпізнати за суфіксами *-ств(о) /-цтв(о)/*: *студентство, птаство, парубоцтво, козацтво*; *-н(я)*: *вороння, коріння, насіння, мурашня*; *-инн(я) /-овинн(я)/*: *ластовиння, кукурудзиння, картоплиння*; *-в(а)*: *мушва, мпишва, братва, мужва*; *-от(а)*: *голова, кіннота, піхота, парубота*; *-ин(а) /-овин(а)/*: *озимина, городина, садовина*; *-ник /-няк/*: *чагарник, сосняк, осичняк*; *-еч(а)*: *стареча, малеча*; *-ій(я)*: *братія, адміністрація*; *-ик(а) /-ік(а)/*: *символіка, геральдика, проблематика, синоніміка*; *-арій*: *розарій, гербарій, інструментарій*; *-іан(а)*: *Франкіана, Шевченкіана*. Деякі збірні іменники утворилися без суфіксів: *хмиз, юнь, молодь*.

Іменники, які піддаються лічбі, мають форми однини й множини, до збірних не належать: *група, загін, рій, ліс, полк, народ, ряд, армія, табун, зграя, комісія, череда, стадо, команда, ансамбль, трупа, екіпаж, ескадрилья, рота, дивізія, артилерія, колектив, контингент та ін.*

Іменники, які позначають однорідну за своїм складом речовину з ознакою цілого, що підлягає виміру, а не лічбі, називаються **речовинними**. Це назви зернових, плодових, овочевих, ягідних культур (*просо, ячмінь, горох, калина, капуста, ожина, бузина, кропива*), харчових продуктів (*хліб, мед, кава, чай*), корисних копалин, металів, рідин, газів (*нафта, озокерит, метан, чавун, кисень, азот*), ґрунту (*глина, пісок, камінь, земля*), будівельних матеріалів (*вапно, цемент, цегла, граніт, бетон*), тканин (*шовк, ситець, маркізет, шев'ют, болонья*), ліків (*анальгін, пеніцилін, амідопірин, аспірин, раунатин, гемітон*).

Важливою граматичною ознакою цих іменників є те, що вони вживаються переважно в однині. Семантичні зміщення дозволяють утворити форми множини від однини, але такі іменники означають окремі типи, види або сорти речовини (*хліба, пшениці, гречки, піскі, води, сталі, соки*). Деякі іменники вживаються тільки у множині, хоч види й типи в них відсутні: *вершки, дріжджі, висівки, духи, дрова, макарони*.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКІВ

Іменникам властиві граматичні категорії роду, числа та відмінка. Категорія роду в слов'янських мовах відома здавна. Ще на індоевропейському ґрунті виділилися чоловічий і жіночий рід, що було пов'язано з позамовним поділом на статі. Середній рід виник на основі іменників — назв неживих предметів. Отже, рід з'явився на основі поділу іменників на істоти й неживі предмети (неістоти).

Категорія роду вважається лексико-граматичною, бо, крім граматичних ознак, враховуються ще й семантичні (поділ на статі, за віком): *дід — баба, син — дочка, качка — каченя*. Навіть у назвах людей за професією, родом занять, національною належністю розрізняється рід, переважно чоловічий і жіночий. Тут помітну роль відіграють морфологічні показники — суфікси із закінченнями: *студент — студентка, робітник — робітниця, кореспондент — кореспондентка, киянин — киянка, лікар — лікарка, узбек — узбечка*. У назвах свійських тварин, як і людей, рід також розрізняється і лексично, і граматично: *корова — бик, півень — курка, голуб — голубка*. Назви диких тварин, особливо дрібних, мають рід, що вирізняється тільки за граматичними показниками: *жайворонок, метелик, муха, гусениця, риба, мурашка*.

У назвах неістот беруться до уваги граматичні оз-

наки — форми називного, родового й орудного відмінків однини: *сосна — сосни — сосною, дуб — дуба — дубом, відро — відра — відром*. Назви абстрактних понять, малих щодо віку істот та інших конкретних предметів охоплює переважно середній рід: *життя, навчання, курча, гусеня, перо, лезо, море, озеро*.

Грамаітичне значення чоловічого, жіночого та середнього роду визначається за основним показником — закінченням називного відмінка однини та інших відмінків — родового, орудного. Для іменників чоловічого роду таким показником є нульове закінчення з основою на твердий і рідше на м'який приголосний: *стен, двір, шлях, стіл, дощ, ключ, гай, кінь, окунь, приятель, хлопець*. Окремо виділяються іменники чоловічого роду з закінченням *-а (-я), -о, -е*: *батько, Дніпро, Петро, Микола, суддя, Ілля, вовчище, котище*. Іменники жіночого роду мають закінчення *-а (-я)* (*калина, вода, земля, армія, Галина, Надія, Наталя*). До жіночого роду належать також іменники з нульовим закінченням (*зустріч, подорож, путь, сіль, галузь, більшість, крайність*). Іменники середнього роду в називному відмінку однини закінчуються на *-о, -е, -я*: *село, болото, горе, поле, знання, покриття, ім'я, лоша, дитя, весілля, учнівство, насовисько, полотнище, знамено*.

Іменники так званого **спільного роду** в контексті бувають лише одного якогось роду — чоловічого або жіночого. До них належать іменники з закінченням на *-а*: *базика, трудяга, нечепура, служака, листоноша, бідолаха, прибудда, плакса, причепа, недоторка* та ін. У цьому разі рід визначається за синтаксичним зв'язком іменника з іншими словами — за допомогою форм прикметників, займенників, дієслів, тобто контекстуального оточення: *страшна потвора, добрий трудяга, прибув листоноша*.

У невідмінюваних (ініціальних, буквених) аббревіатурах рід визначається за основним словом: *відомий ХТЗ, Київська ГЕС, дивовижний НЛО*. У звукових (відмінюваних) аббревіатурах рід визначається грамаітично: *КраЗ — КраЗа — КраЗові, КраЗ — КраЗом — на КраЗі; ТУМ — ТУМу — ТУМові, ТУМ — ТУМом — у ТУМі*. Так само чоловічого роду іменники *ВАК, ДЕК, НОП, вуз, загс*. У невідмінюваних звукових аббревіатурах рід також установлюється за стрижневим словом: *облено повідомив, Шевченківський райвно*.

Невідмінювані іменники, до яких належать слова іншомовного походження з основою на *-а* (з попереднім голосним основи), *-о, -у, -є, -і, -ю*, як назви неживих предметів належать до середнього роду: *цікаве ампула, широке панно, смачне рагу, густе пюре, велике фойє, чорне таксі, вдале інтерв'ю*. До чоловічого роду належать іменники — назви тварин: *жвавий кенгуру, маленький поні, волохатий шимпанзе*. Назви осіб чоловічої статі належать до іменників чоловічого роду: *аташе, мосьс, Гейне*,

Гойя, Дюма, Золя. Назви осіб жіночої статі — до жіночого роду: *міс, леді, мадам, Зегерс, Ожешко*. До невідмінюваних зараховуються й українські жіночі прізвиська з основою на *приго-ло-сний та -о*: *Віра Луценко, Ніна Сагайдак, Алла Мазур, Оксана Гайдай*. Власні географічні назви належать до того роду, який має родову назву: *зелене Тбілісі, високогірна Перу, глибоке Онтаріо, промислове Баку, південне Туансе*.

Спостерігається хитання в граматичному роді іменників *сусід — сусіда, зал — зала, змій — змія, птах — птаха, парасоль — парасоля, плацкарт — плацкарта, свердел — свердло, округ — округа, верховод — верховода*. Переважно чоловічого роду іменники *собака, друзяка, коняка, звірюка*. У середньому або чоловічому роді вживаються іменники *забудько, ледащо, незнайко, громило, здоровило, хлопчисько*. То в жіночому роді, то в чоловічому бувають іменники *купіль, харч, проділ (проділь)*. Іменник *біль* у чоловічому й жіночому роді розрізняється за значенням. *Біль* (страждання) чоловічого роду: *«А все те — злотні виламані зуби, Обручки й діаманти — скарб загуби, З гробовиц винюханий та з ярів, Біль, що горів, та не перегорів!»* (Д. Павличко). Іменник *біль* у жіночому роді виражає опредмечену ознаку (білість): *«Діброва смутная вже листячко ронила, додолу у журбі клонилася чолом; Зима, скрадаючись, повіяла крилом і снігом — біллю білою — її покрила»* (О. Пчілка).

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА

Категорія числа є лексико-граматичною: предметність іменника виражається в різному кількісному визначенні — один із класу предметів чи багато однорідних предметів: *дорога — дороги, газета — газети, гай — гаї, надія — надії, народ — народи, цивілізація — цивілізації, око — очі, озеро — озера, лоша — лоша́та, плем'я — племена*. Така кількісна співвіднесеність в іменниках виражається формами *один и н і мно-ж и н и*. Іменників цієї групи в мові найбільше. Причому форма множини означає не механічно збільшене значення форм однини, а невизначену й узагальнену множинність.

Іменники, в яких не виявляються ознаки обчислюваності, мають або лише однину, або множину. *Один и н и* іменники охоплюють слова з абстрактним значенням (*мудрість, щастя, журба, смерть, істина, правда, страх*), збірні іменники (*начальство, худоба, лицарство, ректорат, ганчір'я*), речовинні (*сметана, вугілля, кисень, цукор, молоко, свинець, сатин*), власні назви (*Полтава, Ірпінь, Балатон, Михайло, Людмила, «Літературна Україна»*). Ці іменники характеризує те, що вони можуть мати форми множини з погляду граматичного, але в мовній практиці їх немає потреби уявляти в будь-якій кількості. З відповідною стилістичною настановою їх зрідка використовують

поети, прозаїки й журналісти: «Коло мого двору дві тополі. Коло твого двору дві журби» (пісня).

Множинні іменники охоплюють назви предметів, які у своїй будові мають парні частини: *ножиці, сани, ворота, окуляри, двері, обценьки, терези, лапки, штани, дужки*; деякі збірні: *надра, копалини, гроші*; речовинні назви: *збоїни, вершки, консерви*; назви часових та пов'язаних з ними понять: *приморозки, сутінки, обжинки, входуни, роковини*; назви дій, процесів: *пустощі, походеньки, заробітки, дебати, смішки*; назви ігор: *шахи, шашки, піжмурки, скраклі*; назви абстрактних понять: *ресурси, зазорощі, хвастощі, ревнощі, radoщі, прикрощі*, а також деякі власні назви: *Чернівці, Суми, Піренеї, Княжолуки, Бортничі, Кордильєри*. Множинні іменники цього типу в сучасній українській мові майже не утворюються. Досить часто вживаються множинні іменники прикметникового походження: *зернові, бобові, ярові, колоскові, остюкові, озимі, цитрусові*.

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

Категорія відмінка іменника суто граматична. Відмінкові форми виступають засобами зв'язку іменників з іншими словами. У сучасній українській мові сім відмінків:

Називний — хто? що?
Родовий — кого? чого?
Давальний — кому? чому?
Знахідний — кого? що?
Орудний — ким? чим?
Місцевий — на кому? на чому?
Кличний — хто? що?

Кожний відмінок становить єдність форми і значення. Під значенням відмінків розуміється такий конструктивний елемент, який унаслідок взаємовідношень між явищами об'єктивної дійсності виявляє узагальнені синтаксичні функції в поєднанні зі значеннями словосполучень.

Називний відмінок — прямий. Інші — непрямі, що вживаються з прийменниками або без них. Термін *прямий* пояснює незалежність вживання іменника від його зв'язку з іншими словами, *непрямі* — синтаксичну залежність від інших слів. Називний відмінок виступає підметом, який може бути найчастіше суб'єктом у реченні: «*А Рось кипіла в кам'яному ложі*» (Л. Костенко). У пасивних конструкціях уживається як об'єкт (*Туман розгонився вітрами по долині*), може виступати як іменна частина складеного присудка (*Слава — зрадлива річ*) або як головний член називного речення («*Заслання, самота, солдатчина...*» — Л. Костенко).

Родовий відмінок означає належність особі чи предметові: *батько Миколи, вечір Шевченка, властивість цементу*; об'єктні відношення — об'єкт дії (*не дістав паперу*); частину від цілого або його неповноту (*налити води, купити цукру, привезти піску, центнер пшениці, цех заводу*); обставинні значення — дат (*1990 року*), просторові відношення (*наблизились до ставу*), часові (*протягом тижня*), причинові (*крикнув з переляку*).

Давальний відмінок означає особу або предмет, для яких або у зв'язку з якими відбувається дія (*служіння народові, привіт другові*), належність (*пам'ятник Іванові Франку*), суб'єкт дії в безособовому реченні (*«Кому-кому, а Собаці тільки цього й треба було! Швиденько напився з калюжі води і рвонув!» — М. Вінграновський*).

Знахідний відмінок має насамперед об'єктне значення: *передплатити пресу, вимкнути світло, купити дозиметр*. Це прямий додаток при перехідних дієсловах. Він уживається завжди без прийменника. Прийменникові конструкції означають простір як напрямок руху (*в їхати в ліс, стріляти в небо*), об'єкт (*обати про дітей, кинути об землю*).

В орудного відмінка строкаті семантичні відношення: об'єктні (*копати лопатою, міряти метром, ділитися успіхом*), обставинні (*їхати дорогою, плисти морем, наступати лавиною, повернутися перед обідом*), можуть означати співучасника діяча (*батько з дочкою, комбайн з трактором, мати з немовлям*), виступати іменною частиною складеного присудка (*стати парубком, зробитися хмаркою, бути моряком*), бути суб'єктом в односкладних реченнях (*гуртожиток заселено студентами*).

Місцевий відмінок завжди вживається з прийменником: *лежати на траві, прийти о сьомій годині, блукати в лісі, людина при достатках, купатися в (у) річці*. Найважливіші значення місцевого відмінка обставинні (*ходити по березі, говорити по щирості*) та об'єктні (*кохатися в мистецтві, переконати у правильності доведення, грати на почуттях, одержати по книжці*). Рідше вживаються означальні відношення: *баба по матері, товариство по духу, одnodумці по боротьбі*.

Кличний відмінок виражає звертання до особи чи істоти взагалі: *мамо, брате, Микито, Даниле, Маріє, Галю, Олено, кицю, конику, лисичко, вовче, Галино Гордіївно, Сергію Дмитровичу*. Крім того, в художній літературі та публіцистиці й особливо у фольклорі це можуть бути іменники з предметним та абстрактним значенням: *«— Прощай, мій товаришу, мій вірний старий друже! — тихо промовля він до ясена, мов до живої людини» (С. Колесник); «Поезіє, сонце моє оранжєве! Щомиті якийсь хлопчисько Відкрис тебе для себе, Щоб стати навіки соняшником» (І. Драч)*.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Іменники сучасної української літературної мови за відмінюванням, яке найвиразніше виявляється у формах однини, поділяються на чотири відміни. Суттєвою ознакою виступає рід іменника з формою називного відмінка однини. Враховується також зміна наголосу (*ластівка* — *ластівки*), чергування голосних і приголосних (*борода* — *борід*, *рука* — *руці*, *сестри* — *сестер*, *знання* — *знань*, *цукор* — *цукру*). Другорядною ознакою вважається поява формотворчих суфіксів, яких немає у називному відмінку однини.

До першої відміни належать іменники жіночого, чоловічого та спільного роду з закінченням *-а (-я)* у називному відмінку однини: *Микита*, *борона*, *груша*, *Катерина*, *рілля*, *земля*, *доля*, *армія*, *Марія*, *староста*, *нечепура*, *лівша*. Вони поділяються на три групи — тверду з твердим приголосним основи: *стіна*, *країна*, *Ганна*, *Микола*, *Тетяна*, *хата*, *м'ята*; м'яку з м'яким приголосним основи: *стеля*, *пшениця*, *стаття*, *Ілля*, *сім'я*, *паланиця*, *господиня*, *вітальня*, *ідальня*; мішану з основою на шиплячий: *межа*, *душа*, *круча*, *хаща*, *миша*, *суша*, *туча*, *площа*, *мережа*, *паранджа*. У твердій і м'якій групах протиставляються закінчення в усіх відмінках, крім давального і місцевого однини: *дорог-а* — *земл-я*, *дорог-и* — *земл-і*, *дороз-і* — *земл-і*, *дорог-у* — *земл-ю*, *дорог-ою* — *земл-ею*, *на дороз-і* — *на земл-і*; *дорог-и* — *земл-і*, *доріг* — *земель*, *дорог-ам* — *земл-ям* і т. д. Закінчення залежить від твердого чи м'якого приголосного основи. Мішана група тому й називається мішаною, що в одних відмінках іменники цієї групи мають такі закінчення, як у м'якій — у родовому, орудному однини й називному множини (*миш-і* — *земл-і*, *миш-ею* — *земл-ею*, *миш-і* — *земл-і*), в усіх інших відмінках закінчення збігається із формами твердої групи (*пожеж-а* — *колон-а*, *пожеж-і* — *колон-і*, *пожеж-у* — *колон-у*, *на пожеж-і* — *на колон-і*, *пожеж* — *колон* і т. д.).

Зразки відмінювання іменників першої відміни

	Тверда група	М'яка група	Мішана група
	О д н и н а		
Н.	<i>хат-а</i>	<i>вишн-я</i>	<i>душа</i>
Р.	<i>хат-и</i>	<i>вишн-і</i>	<i>душ-і</i>
Д.	<i>хат-і</i>	<i>вишн-і</i>	<i>душ-і</i>
З.	<i>хат-у</i>	<i>вишн-ю</i>	<i>душ-у</i>
О.	<i>хат-ою</i>	<i>вишн-ею</i>	<i>душ-ею</i>
М.	(на) <i>хат-і</i>	(на) <i>вишн-і</i>	(на) <i>душ-і</i>
К.	<i>хат-о</i>	<i>вишн-е</i>	<i>душ-е</i>

Множина

Н.	<i>хат-и</i>	<i>вишн-і</i>	<i>душ-і</i>
Р.	<i>хат</i>	<i>вишень</i>	<i>душ</i>
Д.	<i>хат-ам</i>	<i>вишн-ям</i>	<i>душ-ам</i>
З.	<i>хат-и</i>	<i>вишн-і</i>	<i>душ-і</i>
О.	<i>хат-ами</i>	<i>вишн-ями</i>	<i>душ-ами</i>
М.	<i>(на) хат-ах</i>	<i>(на) вишн-ях</i>	<i>(на) душ-ах</i>
К.	<i>хат-и</i>	<i>вишн-і</i>	<i>душ-і</i>

В однині закінченню родового відмінка *-и* іменників твердої групи відповідає закінчення *-і* іменників м'якої та мішаної груп. У давальному та місцевому відмінках в усіх трьох групах омонімічні закінчення *-і* (*-ї*): *вод-і, лазн-і, площ-і, мрі-ї*. Кінцеві тверді приголосні іменників твердої групи [з], [р], [к], [х] чергуються із [з], [к], [дз'], [с] у цих відмінках: *допомог-а — допомоз-і, дзиг-а — дзидз-і, рік-а — річ-і, свекрух-а — свекрус-і*. У знахідному відмінку іменники твердої і мішаної групи мають закінчення *-у*, м'якої — *-ю*. Орудний відмінок закінчується на *-ою* у твердій групі, у м'якій і мішаній — на *-єю* (*-сю*): *рук-ою, сил-ою — статт-єю, молодиц-єю, площ-єю, мрі-єю, еволюці-єю*.

Кличний відмінок іменників першої відміни виражається закінченнями *-о* для твердої групи: *Оксан-о, калин-о, країн-о, дорог-о, Микол-о* і *-е* (*-є*) для м'якої та мішаної груп: *закрійниц-е, Соломі-є, мрі-є, душ-є*. Закінчення *-ю* мають пестливі іменники м'якої групи: *Сон-ю, бабус-ю, матус-ю, Гал-ю*.

У множині в називному відмінку іменників твердої групи вживається закінчення *-и* (*сосн-и, ног-и, тумбочк-и*), м'якої і мішаної — *-і* (*-ї*): *яблун-і, площ-і, наді-ї*. У родовому відмінку іменників усіх трьох груп нульове закінчення: *бур* (від *буря*), *перемог, битв, травм, ялин, душ, паляниць, столиць, їдалень, господиць, революцій, галантерей, сімей*. У багатьох іменників при появі закритих складів відбувається чергування голосних [о], [е] з [і]: *дорог-и — доріг, голов-и — голів, ног-и — ніг, борон-и — борін*; уставляються голосні між двома приголосними: *стежк-и — стежок, палатк-и — палаток, сестр-и — сестер, сосн-и — сосон, вітальн-і — віталень, вишн-і — вишень, війн-и — воєн* (і *війн*), *домн-и — домен, сукн-і — суконь, гребл-і — гребель, борозн-и — борозен, князівн-и — князівен, сім'-ї — сімей, статт-і — статей, ескадриль-ї — ескадрилей, стайн-і — стаєнь, сотн-і — сотень, ляльк-и — ляльок*. У деяких випадках чергування [о], [е] з [і] за аналогією до вихідних форм не відбувається: *топол-і — тополь, вод-и — вод, потвор-и — потвор, будов-и — будов, печер-и — печер, мереж-і — мереж*.

Є відхилення від правил нульового закінчення у родовому відмінку множини: *губ — губ-ів, легень — леген-ів, баб — баб-ів*; закінчення *-ей* (*миш-ей, свин-ей*) та *-ів* (*старост-ів, судд-ів*).

У давальному, орудному та місцевому відмінках множини наявні закінчення *-ам, -ами, -ах* для іменників твердої і мішаної груп і відповідно *-ям, -ями, -ях* для іменників м'якої групи (*записк-ам — криниц-ям, круч-ам — дол-ям; долин-ами — пісн-ями*).

До другої відміни належать іменники чоловічого й середнього роду, чоловічого — з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*шлях, край, степ, двір, кінь, водій, тесть*), із закінченням *-о* (*Павл-о, Дніпр-о, батьк-о, Петренк-о, хлопчиськ-о, хвальк-о*), середнього роду з закінченням *-о, -е, -я*, крім тих, що при відмінюванні приймають суфікси *-ен-, -ат-, -ят-*: *болот-о, олов-о, мор-е, гор-е, завзятт-я, становищ-е, лист-я, подвір'-я, положенн-я, дерев-о*.

Друга відміна також поділяється на три групи — тверду, м'яку й мішану. До твердої групи належать іменники чоловічого роду з основою на твердий приголосний (*голуб, журнал, друг, тік, завод, явір, робітник, нарис, фейлетон*), крім тих, основа яких закінчується на шиплячий; іменники середнього та чоловічого роду з основою на твердий приголосний і закінченням *-о* (*ок-о, золот-о, марев-о, мережив-о, Дмитр-о, дядьк-о, парубійк-о, Іванченк-о, Колотил-о*). Більшість іменників з основою на *-р* належить до твердої групи: це однокладові іменники — *двір, яр, твір, звір, мир, дар, бір*; слова іншомовного походження з суфіксами *-ар, -ир, -ер, -єр, -ур, -юр, -ор* та ін.: *хабар, касир, шофер, кур'єр, ажур, алюр, диктор, актор, колір*. М'яка група представлена іменниками чоловічого роду, основа яких закінчується на м'який приголосний з нульовим закінченням (*стілець, палець, вихователь, учень, гедзь, деревій, палій*), іменниками чоловічого роду на *-ьо* (*татун-ьо, дідун-ьо, Бадз-ьо*), іменниками середнього роду з закінченням *-е* (крім тих, що мають основу на шиплячий): *пол-е, мор-е, деревн-е, лиц-е, яйц-е* та *-я*: *лист-я, гілл-я, бажанн-я, Запоріжж-я, узбічч-я, мерехтінн-я, завданн-я, вченн-я*; чималою кількістю іменників на *-р* з суфіксами *-ар, -ир*: *календар, кобзар, вівчар, гончар, токар, пекар, ліхтар, тягар, косар, багати́р, проводир, пухир, бунтар, друкар*, але: *хабар, комар* належать до твердої групи. До мішаної групи належать іменники чоловічого роду з основою на шиплячий і нульовим закінченням (*сторож, ключ, куц, дощ, плач, калач, товариш, спориш, леміш, плащ*), іменники середнього роду з основою на шиплячий і закінченням *-е*: *училищ-е, глиниц-е, просищ-е, плеч-е, ставищ-е, вогнищ-е*; іменники чоловічого роду на *-р* з суфіксом *-яр*, що називають осіб чоловічої статі за родом діяльності чи професією: *бетоняр, смоляр, скляр, дігтяр*.

Особливості відмінкових закінчень іменників другої відміни: вони різноманітні, синонімічно багаті, що дозволяє стилістично удосконалювати висловлене чи написане. У називному відмінку однини нульове закінчення та *-о* мають іменники чоловічого

роду (стан, гігант, нуль, космос, гелій, водень), закінчення -о, -е, -я — іменники середнього роду, за винятком похідних іменників, утворених від чоловічого роду (дубищ-е, вовчищ-е, вітрищ-е), та тих, що позначають істоти (дідищ-е, всезнайк-о, будьк-о, хвальк-о): озер-о, неб-о, вогнищ-е, багатт-я, вікн-о, світл-о, змагання-я, викритт-я, сузір'-я, міжгір'-я.

Зразки відмінювання іменників другої відміни

Чоловічий рід

Тверда група М'яка група Мішана група

О д н и н а

Н.	завод	край	газетяр
Р.	завод-у	кра-ю	газетяр-а
Д.	завод-ові (-у)	кра-сві (-ю)	газетяр-еві (-у)
З.	завод	край	газетяр-а
О.	завод-ом	кра-см	газетяр-ем
М.	(на) завод-і	(на) кра-ю (-сві)	(на) газетяр-еві (-у)
К.	завод-е	кра-ю	газетяр-е

М н о ж и н а

Н.	завод-и	кра-ї	газетяр-і
Р.	завод-ів	кра-їв	газетяр-ів
Д.	завод-ам	кра-ям	газетяр-ам
З.	завод-и	кра-ї	газетяр-ів
О.	завод-ами	кра-ями	газетяр-ами
М.	(на) завод-ах	(на) кра-ях	(на) газетяр-ах
К.	завод-и	кра-ї	газетяр-і

Середній рід

Тверда група М'яка група Мішана група

О д н и н а

Н.	озер-о	мор-е	завдання-я	прізвищ-е
Р.	озер-а	мор-я	завдання-я	прізвищ-а
Д.	озер-у	мор-ю	завдання-ю	прізвищ-у
З.	озер-о	мор-е	завдання-я	прізвищ-е
О.	озер-ом	мор-ем	завдання-ям	прізвищ-ем
М.	(на) озер-і	(на) мор-і	(на) завдання-і	(на) прізвищ-і
К.	озер-о	мор-е	завдання-я	прізвищ-е

М н о ж и н а

Н.	озер-а	мор-я	завдання-я	прізвищ-а
Р.	озер	мор-ів	завдань	прізвищ
Д.	озер-ам	мор-ям	завдання-ям	прізвищ-ам
З.	озер-а	мор-я	завдання-я	прізвищ-а
О.	озер-ами	мор-ями	завдання-ями	прізвищ-ами
М.	(на) озер-ах	(на) мор-ях	(на) завдання-ях	(на) прізвищ-ах
К.	озер-а	мор-я	завдання-я	прізвищ-а

У родовому відмінку однини закінчення **-а (-я)** виступає в іменниках середнього роду: *тепл-а, добр-а, лист-я, здобутт-я, визнанн-я, гор-я*. В іменниках чоловічого роду флексія **-а (-я)** наявна в таких групах:

а) у назвах конкретних предметів: *трактор-а, автобус-а, годинник-а, олівець-я, нож-а, клен-а, стовп-а, стол-а, стільць-я*;

б) у назвах осіб та істот — загальних і власних: *брат-а, товариш-а, газетяр-а, післяр-а, Кирил-а, Дмитриченк-а, Якубович-а, дояр-а, ведмед-я, метелик-а*;

в) у географічних назвах — гідронімічних — з наголошеним закінченням: *Дінц-я, Дністр-а, Іртиш-а* та назвах населених пунктів: *Сімферопол-я, Донецьк-а, Канев-а, Кисєв-а, Париж-а, Рим-а*, але *Кривого Рогу, Холодного Яру*;

г) у термінах: *синус-а, квадрат-а, відмінк-а, іменник-а, префікс-а, електрон-а, трикутник-а, модуль-я, позитрон-а*;

г) у назвах мір довжини, ваги, об'єму, площі, часу: *метр-а, літр-а, грам-а, тиждень-я, місяць-я, центнер-а, карбованець-я, куб-а, гектар-а*.

Закінчення **-у (-ю)** мають іменники, що позначають:

а) речовину або матеріал: *мармур-у, водн-ю, цукр-у, папер-у, гелі-ю, горох-у, анальгін-у, пеніцилін-у, граніт-у, ячмен-ю, азот-у*;

б) абстрактні поняття: *страх-у, експеримент-у, дослід-у, досвід-у, прогрес-у, характер-у, стан-у, розум-у*;

в) явища природи: *дощ-у, сніг-у, гром-у, вітр-у, туман-у, циклон-у*;

г) сукупність чогось чи когось: *оркестр-у, ансамбль-ю, хор-у, загон-у, колектив-у, полк-у, деканат-у, університет-у, курс-у, інститут-у, штаб-у, завод-у, комітет-у, караван-у*;

г) психічний стан, почуття: *бол-ю, жал-ю, настро-ю, синдром-у, гнів-у, споко-ю, невроз-у, гепатит-у, переляк-у, сміх-у*;

д) дії та процеси: *відльот-у, приїзд-у, заклик-у, перебіг-у, вигук-у, перехід-у, відступ-у, крик-у, зойк-у, свист-у, грюкот-у*;

е) назви країн, регіонів, гір, річок: *Крим-у, Казахстан-у, Іран-у, Пакистан-у, Ліван-у, Далекого Сходу-у, Уругва-ю, Донбас-у, Урал-у, Буг-у, Дон-у*;

е) простір або середовище: *плацдарм-у, ліс-у, сад-у, степ-у, га-ю*.

Є випадки, коли закінчення **-а (-я)** та **-у (-ю)** вживаються паралельно: *стол-а — стол-у, мост-а — мост-у, двор-а — двор-у, плот-а — плот-у* залежно від наголосу або від значення: *камен-я* (окремий предмет) — *камен-ю* (матеріал), *лист-а* (окремий предмет) — *лист-у* (сукупність), *соняшник-а* (одна рослина) — *соняшник-у* (сукупність, збірність).

У давальному відмінку однини вживаються закінчення **-ові (-еві, -єві)** і рідше **-у, -ю** в чоловічому роді: *зят-еві, комбайнер-ові, батьк-ові, Андрі-єві, народ-ові, учител-еві* і *зят-ю,*

комбайнер-у, батьк-у, Андрі-ю, народ-у, учител-ю. Закінчення -у (-ю) характерне для іменників середнього роду. Однак у назвах істот на -о спостерігаються також паралельні закінчення: *телятк-у — телятк-ові, дитятк-у — дитятк-ові*. Іноді такий паралелізм помітний і в іменників середнього роду — назвах неістот: *серц-ю — серц-еві, сонц-ю — сонц-еві, лих-у — лих-ові*. У власних назвах прикметникового походження на -ів (-ів) закінчення тільки -у (-ю): *Львов-у, Києв-у, Канев-у, Миколаєв-у, Кишинев-у*.

У знахідному відмінку однини закінчення залежать від семантичного розряду іменника: в назвах неістот омонімічні закінчення знахідного відмінка й називного: *саджати ліс, замести двір, скосити лан, полагодити комбайн*; у назвах істот — родового і знахідного відмінків (крім іменників середнього роду на -о, закінчення яких омонімічні з називним відмінком: *годувати дитятко, заганяти телятко*); *просити дядька, знайти токаря, упізнати космонавта, відвідати товариша*. Варіанти *написати лист і написати листа, порізати палець і порізати пальця, взяти олівець і взяти олівця* можливі. Закінчення -а (-я) у назвах неістот знахідного відмінка ніби увиразнюють предметне значення. Коло таких іменників невелике.

Орудний відмінок однини має закінчення -ом, -ем (-єм) залежно від того, якої групи іменник: твердої групи з основою на твердий приголосний — закінчення -ом (*літак-ом, віник-ом, звір-ом, паркан-ом, хабар-ом, директор-ом, озер-ом, комар-ом*), м'якої і мішаної -ем (-єм): *становищ-ем, товариш-ем, гор-ем, господар-ем, шахтар-ем, Сергі-єм, Анатолі-єм, кра-єм, пн-ем, кон-ем*. Іменники середнього роду на -я закінчуються на -ям: *вмінн-ям, терпінн-ям, значенн-ям, зіткненн-ям, навчанн-ям*.

Синонімічними закінченнями відзначається місцевий відмінок однини іменників другої відміни. Окремі з них мають кілька варіантів флексій, напр.: на *клен-ові*, на *клен-у*, на *клен-і*. Закінчення цього відмінка такі: -і (-ї), -у (-ю), -ові (-еві, -єві). Флексія -і (-ї) переважає тоді, коли при іменнику вживаються прийменники *у (в), при, на*: на *пол-і*, у *ліс-і*, при *факультет-і*; коли прийменник *по*, то виступає закінчення -у (-ю): *по га-ю, по кра-ю, по університет-у, по двор-у, по коридор-у, по мор-ю, по завданн-ю*. Закінчення -ові (-еві, -єві) властиві майже всім іменникам другої відміни, крім іменників середнього роду, що закінчуються на -я: при *брат-ові*, на *дуб-ові*, у *товариш-еві*, на *вол-ові*, на *комбайн-ові*, на *рушник-ові*, при *маєтк-ові*, при *достатк-ові*, на *лих-ові*. Закінчення -у переважає в іменниках із суфіксами -ик, -ник, -ок, -ак, -к-о, -еньк-о: при *дощик-у*, у *годинник-у*, на *держак-у*, при *військ-у*, в *серденьк-у*. Також на -у (-ю) закінчуються односкладові іменники чоловічого роду з

наголосом на флексії: на *сніг-у*, на *льод-у*, у *полк-у*, на *лан-у*, в *стен-у*, в *сок-у*, на *кра-ю*, при *шлях-у*, у *ставк-у*, на *торжк-у*. Хитання спостерігаються між закінченнями *-у (-ю)* та *-і (-ї)* під впливом наголосу (на *торг-у* — на *торз-і*, у *кра-ю* — у *кра-ї*, на *дуг-у* — на *дуг-і*) та прийменника *по* (*по ліс-і* — *по ліс-у*, *по тіл-і* — *по тіл-у*, *по стол-у* — *по стол-і*, *по подвір'-ї* — *по подвір'-ю*). Перед закінченням *-і* приголосні [з], [к], [х] чергуються із [з], [ч], [с]: *круг-у* у *круг-і*, *Кременчук* — у *Кременчуц-і*, *кожух* — на *кожус-і*, *горіх* — у *горіс-і*.

Кличний відмінок представлений флексіями *-у (-ю)*, *-е*. Закінчення *-у (-ю)* мають іменники м'якої групи, деякі з основами на [ж], [ч], [ш] та з суфіксами *-ик, -ник, -ок, -ук*: *Геннаді-ю*, *Віталі-ю*, *кон-ю*, *кра-ю*, *кобзар-ю*, *дощик-у*, *синк-у*, *братик-у*, *товариш-у*. Сюди ж належать *дядьк-у*, *батьк-у*, *тат-у*, *син-у*, *дід-у*. Решта іменників закінчується на *-е*: *вітр-е*, *дуб-е*, *брат-е*, *вол-е*, *друж-е*, *сторож-е*, *парубч-е*, *козач-е*, *баламут-е*, *вітрогон-е*, *Петр-е*, *Михайл-е*.

У множині іменники другої відміни (твердої групи) в *називному* відмінку мають закінчення *-и*: *прадід-и*, *сват-и*, *плуг-и*, *сніг-и*, *прапор-и*, *завод-и*, *бригадир-и*, *муляр-и* та флексію *-і (-ї)* для іменників чоловічого роду м'якої й мішаної груп: *лебед-і*, *звича-ї*, *ячмен-і*, *профіл-і*, *лікар-і*, *вівчар-і*, *крамар-і*, *руча-ї*. Іменники середнього роду всіх трьох груп закінчуються на *-а (-я)*: *болот-а*, *озер-а*, *серц-я*, *кільц-я*, *вікн-а*, *дзеркал-а*, *багатт-я*, *гриш-а*. При творенні називного відмінка множини деякі іменники втрачають суфікси *-ин, -анин (-янин), -чанин*: *селянин* — *селян-и*, *вірменин* — *вірмен-и*, *киятин* — *киян-и*, *болгарин* — *болгар-и*, але *грузин* — *грузин-и*, *осетин* — *осетин-и*, *лезгин* — *лезгин-и*, *мордовин* — *мордовин-и*. Окремі іменники чоловічого роду твердої групи мають паралельні закінчення *-и, -а*: *рукави й рукава*, *вуси й вуса*, *хліби й хліба*, *грунти й ґрунта*. У деяких іменниках твердої групи спостерігається закінчення *-і* та чергування приголосних: *ок-о* — *оч-і*, *вух-о* — *уш-і* (частіше *вуха*). Іменник *друг* у називному відмінку множини приймає закінчення *-і* з чергуванням приголосних [з] із [з] *друг* — *друз-і* і відмінюється у всіх відмінках множини за зразком іменників м'якої групи: *друз-ів*, *друз-ям*, *друз-ів*, *друз-ями*, *при друз-ях*. Деякі іменники середнього роду, що мають омонімічні закінчення у називному й знахідному відмінках однини та множини, для підкреслення множинності дістають наголошені закінчення: *весілл-я*, *свят-а* і паралельно *весілл-я*, *свят-а*.

У родовому відмінку множини вживаються закінчення *-ів (-їв)*: *мост-ів*, *закон-ів*, *друкар-ів*, *звича-їв*, *кра-їв*, *автомобілі-ів*, *атом-ів*, *кораблі-ів*, *повір'-ів*, *мор-ів*, *житт-ів*, *почутт-ів*. Багатьом іменникам властиве нульове закінчення: *киян*, *християн*,

парафіян, озер, коліс, сіл, жал, слів, чудес, небес, вікон, весел, пересел. І тільки окремі іменники чоловічого та середнього роду мають закінчення *-ей*: *кон-ей, грош-ей, гост-ей, оч-ей, плеч-ей* (паралельно *пліч*).

Д а в а л ь н и й відмінок характеризується уніфікованим закінченням *-ам (-ям)*: *лікар-ям, студент-ам, шлях-ам, океан-ам, знанн-ям, завданн-ям, прислів'-ям, міст-ам, комп'ютер-ам, дерев-ам, селищ-ам*.

У з н а х і д н о м у відмінку множини, як і в однині, розрізняються закінчення, омонімічні з називним відмінком для назв неістот: *берег-и, га-ї, дерев-а, океан-и, струмк-и, слов-а, серц-я, плеч-і* та з родовим для назв істот: *лірник-ів, політик-ів, хлопчак-ів, священик-ів, начальник-ів, співробітник-ів, знавц-ів*. Проте у мовній практиці спостерігаються хитання: *напоїти кон-ей і кон-і, запрягати вол-ів і вол-и*.

Одноманітним закінченням характеризується о р у д н и й відмінок: *-ами* для іменників твердої і мішаної груп: *протест-ами, куц-ами, нож-ами, лез-ами, двор-ами, закон-ами, слов-ами, жал-ами* і *-ями* для іменників м'якої групи: *корен-ями, красен-ями, хлопц-ями, подвір'-ями, кобзар-ями*. Окремі іменники мають паралельні закінчення: *-ами (-ями) і (-ми)*: *крил-ами — криль-ми, чобот-ами — чобіть-ми, колін-ами, колінь-ми*. Закінчення *-има* властиве іменникам *очі, уші, плечі*: *оч-има, плеч-има, уш-има (і вух-ами)*.

Уніфікованим закінченням відзначається й м і с ц е в и й відмінок множини: для нього характерне закінчення *-ах (-ях)* для всіх груп і родів іменників другої відміни: *на шлях-ах, прапор-ах, чагарник-ах, тротуар-ах, переход-ах, тролейбус-ах, слюсар-ях, календар-ях, провалл-ях, сузір'-ях*.

✓ До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у н а з и в н о м у відмінку однини: *зустріч, подорож, скатерть, піч, мідь, сіль, молодь, стать, мазь, грязь, поміч, кров, напороть, пристань, нехвороощ, ніч*. Цієї відміни також іменник *мати*, що має закінчення *-и* у називному відмінку однини, а у всіх інших набуває флексії, властиві іменникам третьої відміни, та суфікса *-ер*: *матер-і, матір'ю, матер-ів, матер-ям, матер-ями, на матер-ях*.

Зразки відмінювання іменників третьої відміни

О д н и н а

Н.—З.	зустріч	ніжність	повінь
Р.—Д.—М.	зустріч-і	ніжност-і	повен-і
О.	зустрічч-ю	ніжніст-ю	повінн-ю
К.	зустріч-е	ніжност-е	повен-е

Множина

Н.—З.	зустріч-і	ніжност-і	повен-і
Р.	зустріч-ей	ніжност-ей	повен-ей
Д.	зустріч-ам	ніжност-ям	повен-ям
О.	зустріч-ами	ніжност-ями	повен-ями
М.	(на) зустріч-ах	(на) ніжност-ях	(на) повен-ях
К. як Н.			

Для третьої відміни властиві такі ознаки: однотипність роду (жіночий рід) та омонімічність відмінкових закінчень (у родовому, давальному та місцевому відмінках однини). У багатьох основах слів при відкриванні складів відбувається чергування [о], [е] з [і]: *якість — якост-і, радість — радост-і, річ — реч-і, ніч — ноч-і*. В орудному відмінку однини голосні не чергуються, зате приголосні попавши в оточення голосних і внаслідок прогресивної асиміляції приголосних, ставши м'якими, подвоюються: *пам'ят-ю, сіл-ю, Прип'ятт-ю, мідд-ю, галузз-ю, Уманн-ю, подорожж-ю*, але: *радіст-ю, пристраст-ю, скатерт-ю, смерт-ю*. Закінчення *-ей* у родовому відмінку множини властиве всім іменникам третьої відміни, крім *мати*, що має флексію *-ів*: *постат-ей, галуз-ей, реч-ей, зустріч-ей*. У давальному, орудному та місцевому відмінках множини відповідно уніфіковані закінчення *-ам (-ям), -ами (-ями), -ах (-ях)*: *зустріч-ам, маз-ям, реч-ам, тін-ям, зустріч-ами, маз-ями, реч-ами, тін-ями, на зустріч-ах, на маз-ях, на реч-ах, на тін-ях*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду на *-а (-я)*, які при відмінюванні в непрямих відмінках, крім знахідного й орудного, мають суфікси *-ен-, -ат-, -ят-*: *галчен-я, кошен-я, коліщ-а, тім'-я, плем'-я*. В основному вони означають істоти молодого віку (*лош-а, хлоп'-я, слонен-я, лосен-я, порос-я*) або здрібнілі предмети (*коліщ-а*) чи абстрактні поняття (*ім'-я, плем'-я*).

Зразки відмінювання іменників четвертої відміни

Однина

Н.	цуцен-я	порос-я	ім'-я
Р.	цуценят-и	поросят-и	імен-і
Д.	цуценят-і	поросят-і	імен-і
З. як Н.			
О.	цуцен-ям	порос-ям	імен-ем і ім'-ям
М.	(на) цуценят-і	(на) поросят-і	(на) імен-і
К. як Н.			

Множина

Н.	цуценят-а	поросят-а	імен-а
Р.	цуценят	поросят	імен
Д.	цуценят-ам	поросят-ам	імен-ам
З.	цуценят	поросят	імен-а
	цуценят-а	поросят-а	
О.	цуценят-ами	поросят-ами	імен-ами
М.	(на) цуценят-ах	(на) поросят-ах	(на) імен-ах
К. як Н.			

Однотипністю відмінкових закінчень відзначаються іменники четвертої відміни. Різноманітності надають суфікси, які можуть у деяких іменниках то зникати (у знахідному й орудному відмінках), то вживатися паралельно суфіксальна і безсуфіксна форми: *телям, лошам, племенем і плем'ям* — в орудному відмінку однини; *тел-я, лош-а, плем'-я* — у називному, знахідному й кличному відмінках однини. А такі іменники, як *гусен-я, качен-я, цуцен-я, лосен-я, галчен-я*, в усіх відмінках зберігають суфікси. У множині суфікси зберігаються теж в усіх іменників. Паралельні форми, омонімічні з називним чи родовим відмінками множини, допускаються у знахідному відмінку: *годувати зайчат і зайчат-а, купувати цуценят і цуценят-а*.

ВІДМІНЮВАННЯ МНОЖИННИХ ІМЕННИКІВ

Множинні іменники в називному відмінку мають закінчення *-и (-і, -ї)*: *сан-и, ножиц-і, Пірене-ї, роковин-и, конопл-і, Лубн-и*.

У родовому відмінку виявляється три групи іменників, які виділяються за закінченнями: а) із закінченням *-ів (-їв)*: *шах-ів, окуляр-ів, збор-ів, нестоц-ів, заздроц-ів*; б) з флексією нульовою: *Карпат, конопель, грабель, вил, Прилук, Черкас, ножиць, входи́н* і в) із закінченням *-ей*: *двер-ей, сан-ей, люд-ей, діт-ей*. Спостерігаються паралельні форми у деяких іменників — закінчення *-ів (-їв)* та нульова флексія: *грабл-ів — грабель, грабк-ів — грабок, канікул — канікул-ів, чар — чар-ів*.

В орудному відмінку, крім закінчення *-ами (-ями)*, власного багатьом іменникам, з'являється закінчення *-ми*: *кур-ми, двер-ми, сань-ми, людь-ми, діть-ми*. У деяких іменників воно може вживатися паралельно з *-ами (-ями)*: *сан-ями, двер-ями, ворот-ами*.

У давальному й місцевому відмінках іменники з твердим приголосним в основі називного відмінка мають

закінчення -ям, -ях: сан-ям, кур-ям, сін-ям, люд-ям і на сан-ях, на кур-ях, на сін-ях, на люд-ях, на діт-ях, тобто відбувається чергування твердого приголосного з м'яким.

ВІДМІНЮВАННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ

Українські чоловічі прізвища та географічні назви відмінюються, як іменники першої, другої та третьої відмін. Як звичайні іменники, відмінюються чоловічі прізвища на -ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн), але в орудному відмінку вони приймають прикметникове закінчення: Костянтинов-им, Ананьєв-им, Макаров-им, Соболев-им, Косов-им і Косів-им, Батури-н-им, Данилов-им, Ільїн-им, Оріхов-им, Луков-им і Луків-им. У географічних назвах такого походження зберігається іменникове закінчення -ом: Костянтинов-ом, Ананьєв-ом, Макаров-ом, Косов-ом, Батури-н-ом, Оріхов-ом. У давальному відмінку всі ці іменники не мають синонімічних закінчень, а лише -у: Костянтинов-у, Ананьєв-у, Косов-у і Косів-у, Оріхов-у.

Географічні назви, які складаються з прикметника та іменника, відмінюються в обох частинах: Асканії Нової, Кам'янець-Подільського, Переяславу-Хмельницькому. Але похідні від них прикметники відмінюються лише в другій частині: Корсунь-Шевченківського району, у переяслав-хмельницькій школі, кам'янець-подільською дорогою.

Сполучення двох іменників або іменника з присвійним прикметником в одне слово вимагає відмінювання тільки другої частини: Івано-Франківська, але: у Кончі-Засні, Пущі-Водиці.

Якщо власна назва виступає разом із словом, що є родовим поняттям до неї, то її треба узгоджувати у відмінку: біля села Вишеньок, у місті Світловодську. Винятком може бути конструкція, яка має термінологічне значення, або якщо власна назва складається з двох слів — іменника та прикметника: за місто Красний Лиман, хоч можливі форми до міста Кривого Рогу.

Імена по батькові відмінюються як звичайні іменники і мають суфікси -ич, -ович (-ьович, -йович) для чоловічого роду; -івна (-ївна) для жіночого роду: Михайлович, Хомич, Лукич, Васильович, Сергійович, Ігорович, Якимович; Хомівна, Іллівна і Ільківна, Андріївна, Тадеївна.

Зразки відмінювання прізвищ, імен та по батькові

Н. Тарасенк-о	Ігор	Юрійович	Яковенко	Тетян-а	Георгіївн-а
Р. Тарасенк-а	Ігор-я	Юрійович-а	Яковенко	Тетян-и	Георгіївн-и
Д. Тарасенк-у	(-ові)	Ігор-еві (-ю)	Яковенко	Тетян-і	Георгіївн-і
		Юрійович-у			

З. Тарасенк-а Ігор-я Юрійович-а	Яковенко Тетян-у Георгіївн-у
О. Тарасенк-ом Ігор-ем Юрійович-ем,	Яковенко Тетян-ою Георгіївн-ою
М. (на) Тарасенк-у (-ові) Ігор-еві (-ю) Юрійович-у	Яковенко Тетян-і Георгіївн-і
К. Тарасенк-у Ігор-ю Юрійович-у	Яковенко Тетян-о Георгіївн-о

НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Не відмінюється група іменників — власних і загальних назв іншомовного походження, що мають основу на **-а (-я)**: *амплуа, Дюма, Золя, па, бра, Нікарагуа, боа*; на **-у -ю**: *інтерв'ю, рагу, Шоу, какаду, меню, фрау, екю*; на **-о**: *трюмо, жабо, метро, кіно, лібрето, Борнео, Онтаріо* (пальто відмінюється, як звичайні іменники середнього роду *озеро, жало*) ; на **-е (-є)**: *турне, фойє, Туансе, Гейне, Гете, резюме, ательє*; на **-і**: *таксі, попури, леді, Тбілісі*. Інші іменники, які формою близькі до слов'янських загальних і власних назв, відмінюються, набуваючи подібних закінчень і розподіляючись за відмінами.

Не відмінюються ініціальні — буквені та комбіновані — аббревіатури: *ОБСЕ, МВС, ДВРЗ, ФІФА, ЮНЕСКО, ФІАТ, міськвено*, а також аббревіатури типу *завкафедри, міноборо-ни, міноsvіти, міненерго, мінздоров'я*. Назви типу «Скіф», «Амур», «Думка» беруться в лапки й пишуться з великої літери. Не відмінюються також назви машин і механізмів, до складу яких уходять і цифрові позначення: *ДТ-54, СКГ-6, КП-4* та ін. Інші поскладові, звукові аббревіатури відмінюються, як звичайні, схожі на них іменники: *лавсан, ТУМ, ВАК, загс*.

До невідмінюваних належать іменники — жіночі прізвища на **-о** та приголосний: *Полатайко, Пономаренко, Юшук, Сасинович, Гайдай, Сич, Кащенко, Грицай*, а також російські прізвища на **-их, -ово**: *Мирських, Черних, Острowo*.

ПРИКМЕТНИК

У сучасній українській мові прикметник чітко виділяється як самостійна частина мови зі своїми семантико-граматичними особливостями. Але історичні дослідження показують, що так було не завжди. Чим глибше діахронічне вивчення цього питання, тим меншою спостерігається різниця між прикметником і іменником. В індоєвропейській правові значення імені і атрибутивне значення передавалися іменником.

Прикметник — продукт пізнішого розвитку мови, він більш абстрактний, молодший від іменника і утворився з нього. Слова з атрибутивним значенням поступово відокремилися від іменника, посилювався ступінь диференціації цих частин мови, поглибилися семантичні та формально-граматичні відмінності між ними, з'явилася стабільна парадигма словоформ прикметника, і він почав функціонувати як самостійна частина мови.

ЗНАЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКА ТА ЙОГО ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ

Прикметник — це самостійна частина мови, що передає непроцесуальну ознаку предмета, виражаючи її в граматичних категоріях роду, числа та відмінка. У реченні виконує функцію означення чи іменної частини складеного присудка.

Ознака предмета — це певні узагальнення властивостей предметів і явищ, що їх передає іменник, з яким граматично і за змістом тісно пов'язаний прикметник. Ознаку як таку, крім прикметника, можуть передавати й інші частини мови. Пор.: *біла хата* (прикметник) — *побілені хати* (дієприкметник), *біліє полотно* (дієслово), *білизна снігів* (іменник), *на площі біло від хустин* (прислівник). Але в них ознака не є первинною, вона переплітається з іншим значенням слова і виступає як: процесуальна ознака (*біліє полотно*), опредмечена ознака (*білизна снігів*) тощо. Здатність передавати безпосередню ознаку властива лише прикметникові.

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ

Усі прикметники української мови в залежності від граматичних особливостей і характеру ознаки, що ними передається, поділяються на три групи: якісні, відносні та присвійні. Кожна з цих груп має свої семантичні та граматичні відмінності.

ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ

Якісні прикметники різноманітні за значенням. Вони можуть указувати на: протяжність у просторі (*довгий, вузький, глибокий*), у часі (*повільний, швидкий, довгий*), духовні чи фізичні властивості живих істот (*талановитий, інтелектуальний, добрий, незграбний*,

хворий, гарний), ознаки, що сприймаються органами чуття (гарячий, гіркий, запашний, твердий). Якісні прикметники різноманітні за граматичними властивостями, а саме: вони (в переважній більшості) мають ступені порівняння (високий — вищий — найвищий), антонімічні пари (гіркий — солодкий, вузький — широкий), служать твірною основою для іменників абстрактного значення (гіркий — гіркота, довгий — довжина, новий — новизна, доблесний — доблесть, твердий — твердість), для прислівників з суфіксами *о, е* (далекій — далеко, гарячий — гаряче, дружній — дружньо), можуть утворювати ступені якості (злий — злющий, добрий — предобрий, синій — синюватий), поєднуватися з прислівниками міри і ступеня (дуже холодний, завжди уважний, вічно молодий). До якісних належать всі непохідні прикметники із значенням кольору (голубий, червоний, білий) та невідмінювані типу: маренго, хакі, беж тощо.

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ (КОМПАРАТИВ)

Ступінь порівняння — це здатність вияву ознаки в різних кількісних вимірах. Він завжди визначається «кількістю» переважальної ознаки. Існує вихідна форма, інакше — звичайний (позитивний) ступінь, від якого утворюються вищий (компаратив) та найвищий (суперлатив) ступені.

Звичайний ступінь прикметників характеризується тим, що передає ознаку як таку, свідчить про її наявність у предметі, але не вказує на її кількість чи міру. Напр.: *зелений луг, блакитне небо, складне завдання, широка ріка, солодкі груші*.

Прикметники вищого ступеня набувають певного значення в плані кількісного виміру ознаки. У цьому суттєва різниця між значенням прикметника звичайного ступеня і вищого. У першому випадку ознака предмета характеризується безвідносно і безпосередньо, в другому вона набирає відносного, порівняльного значення.

Прикметники найвищого ступеня передають повну, абсолютну перевагу одного предмета над іншими за якоюсь відомою ознакою; наприклад: *це — активні студенти курсу; це — найактивніший студент на курсі*.

У прикметників вищого ступеня існують дві форми вираження — проста (синтетична) і складена (аналітична). Проста форма вищого ступеня утворюється так: до основи прикметника звичайного ступеня додаються суфікси: *-иш-, -иш-* та родові чи числові закінчення: *біл-ий, біл + иш-ий, біл + иш-і, глибок-ий — глиб + иш-ий, глиб + иш-і*. При утворенні простої форми вищого ступеня порівняння прикметників відбувається ряд морфологічних процесів. Суфікси *-к-, -ок-, -ек-* випадають і афікс вищого

ступеня порівняння приєднується безпосередньо до кореня: *глибокий* — *глиб-ш-ий*, *далекий* — *даль-ш-ий*, *тонкий* — *тон-ш-ий*; при цьому відбуваються позиційні чергування кінцевих кореневих приголосних *зь-жс*, *с-ш*, *ч-жс*; *низький* — *ниж-чий*, *високий* — *ви(шч)ий* (графічно — *вищий*), *дорогий* — *дорож-чий*; дисимілятивні зміни полягають у тому, що фрикативні звуки *жс*, *ш*, опинившись поряд, розподібноються: звук *ш* — переходить в афrikативний *ч*: *дорож+ш-ий* — *дорож-ч-ий*, *високий* — *виш+ш-ий* — *виш+ч-ий* — *вищий*, *вузький* — *вуж+ш-ий* — *вуж+ч-ий*.

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь за допомогою суплетивних форм: *гарний* — *кращий*, *поганий* — *гірший*. Не утворюється проста форма вищого ступеня від деяких прикметників з суфіксом *-ськ-ий* (товариський), з суфіксом *-н-* (ранній), з суфіксом *-ов-* (вольовий) тощо.

Складена форма вищого ступеня порівняння прикметників утворюється сполученням слова *більш* (*менш*) та прикметника звичайного ступеня. Така описова форма являє собою цілісну граматичну єдність, якою передається значення вищого ступеня: *більш корисний*, *менш уважний*.

Прикметники вищого ступеня обох способів творення (простий і складений), як правило, поєднуються з прислівниками типу: *ледь*, *незрівнянно*, *значно*, *ще*, які ще більше підсилюють ознаку порівняння, наприклад: *вищий* — *ще вищий*, *незрівнянно кращий*, *значно товщий*.

У реченні прикметники вищого ступеня виконують звичайно синтаксичну функцію присудка, рідше означення: наприклад: «— *Чи я хороша?* — *Найкраща в світі*» (Леся Українка) (присудок), «*Найкращі слова були сказані про цю подію*» (газ.) (означення).

Для прикметників найвищого ступеня існує три форми вираження — проста, складна і складена. Проста форма утворюється від основи прикметника вищого ступеня за допомогою префікса *най-*: *вищий* — *найвищий*, *розумніший* — *найрозумніший*, *ближчий* — *найближчий*, *вищий* — *найвищий*, *кращий* — *найкращий*.

Складна форма — це поєднання простої форми найвищого ступеня прикметників і часток *як*, *що*: *якнайдовший*, *щонайсильніший*.

Складена форма найвищого ступеня прикметників утворюється шляхом сполучення слів антонімічного значення *найбільш*, *найменш* з прикметником звичайного ступеня: *найбільш вибагливий*, *найменш примхливий*. Найвищий ступінь прикметника, що передає властивості живих істот, утворюється за допомогою прикметника вищого ступеня у поєднанні його із словосполученням *за(від) + усіх*, наприклад: *щедріший за всіх*, *веселіший від усіх*.

Описові (складені) форми — послідовні, універсальні й логічні, але нагромадження їх поряд у тексті небажане і його слід уникати, використовуючи прості форми. Прості форми структурно легші, лаконічніші, коротші, тому їм частіше надається перевага, особливо в усному мовленні та в красному письменстві й публіцистиці; вони — невід'ємна частина емоційно-експресивної лексики. Складені форми при всій їх позитивній характеристиці — все ж функціонально обмежені, вони більш характерні для книжних стилів.

Синтетична форма прикметників найвищого ступеня може набувати значення елятиву, тобто передавати гранично велику міру ознаки безвідносно до інших предметів, без зіставлення з ними, без виділення одного предмета з ряду однорідних за якоюсь ознакою або якістю. У таких формах відсутнє порівняння чи зіставлення кількісних характеристик предметів, наприклад: *найширші кола читачів звертаються в газету...*, *виділимо їх найхарактерніші риси, питання вирішено без найменших зусиль з боку адміністрації...* тощо. Ступені порівняння прикметників в українській мові змінюються за відмінками, родами, числами. Пор. рос. *он сильнее, она сильнее, оно сильнее, они сильнее* — *він сильніший, вона сильніша, воно сильніше, вони сильніші*.

СТУПЕНІ ЯКОСТІ (ФОРМИ СУБ'ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ) ПРИКМЕТНИКІВ

Серед прикметників з такою ознакою розрізняють дві групи: прикметники із значенням безвідносної міри якості предмета і прикметники із значенням суб'єктивної оцінки якості предмета. Розглянемо кожну групу.

Прикметники із значенням безвідносної міри якості предмета. Безвідносна міра якості предмета властива якісним прикметникам. Суть її полягає в тому, що виділяється ознака за мірою (чи ступенем) інтенсивності її, але без елементів порівняння. В українській мові виділяються три ступені інтенсивності ознаки — недостатній, помірний і надмірний та дві форми вияву кожної з них: синтетичну і аналітичну.

Прикметники недостатнього ступеня передають міру якості неповну, незначну, часткову, тобто кількісно меншу, у порівнянні з тим, що передається звичайним прикметником. Проста (синтетична) форма прикметників цього ступеня утворюється від основи звичайного прикметника та суфіксів *-уват-* (*-юват-*): *солодкий* — *солодкуватий*, *червоний* — *червонуватий*, *тісний* — *тіснуватий*, *великий* — *великуватий*, *синій* — *синюватий* тощо.

Іноді для утворення цього ж типу прикметників використовується суфікс *-ав-* (*-яв-*), якщо він близький за значенням

до суфіксів *-уват-* (*-юват-*): *зеленавий, жовтавий*, але інше значення спостерігається у прикметників типу: *кістлявий, русавий, сухощавий*. Такі прикметники не передають значення недостатнього ступеня. Вони лексично самостійні. Їхні суфікси не синонімічні в цих випадках суфіксам *-уват-*, *-юват-*.

Ознаки недостатнього ступеня спостерігаються і в прикметниках із суфіксом *-аст-*, *-яст-*, якщо такий прикметник утворений від звичайного прикметника, наприклад: *довгий — довгастий, круглий — круглястий*. Але прикметники, утворені від іменників, ознаку недостатнього ступеня не передають: *дугастий, голенастий, вихрастий, зозулястий* тощо. Немає ознаки недостатнього ступеня інтенсивності і у прикметників із суфіксом *-уват-*, *-юват-* та префіксами *при-*, *під-*, *недо-*, наприклад: *приземкуватий, недоумкуватий*, а також у прикметників із суфіксом *-уват-*, *-юват-*, що утворилися не від прикметників (*мішкуватий, задерикуватий, злодійкуватий*).

С к л а д н а (аналітична) форма прикметників, що передають недостатній ступінь інтенсивності ознаки, утворюється шляхом поєднання звичайного ступеня прикметника і кількісно-означального прислівника типу *трохи, дещо, злегка*, наприклад: *трохи смішний, злегка блакитний, не дуже чемний* тощо.

Можливе поєднання простої і складної форм, що надає дещо нової міри ознаки, певної її конкретизації у предметі. Пор.: *тіснуватий — трохи тіснуватий, грубуватий — дещо грубуватий, солонуватий — злегка солонуватий*.

П о м і р н и й ступінь вияву якості — це звичайний прикметник, що передає нормальну міру ознаки, не велику і не малу: *холодний, смачний, прозорий*. Цю помірність вияву ознаки іноді підкреслюють слова *помірно, більш-менш, прийнятно, нормально, звично* тощо: *більш-менш точний, звично холодний, прийнятно високий, в міру обережний*.

П р и к м е т н и к и **н а д м і р н о г о** ступеня передають міру якості предмета, значно вищу від норми, що її передає прикметник нульової форми. Проста (синтетична) форма прикметників цього ступеня утворюється від основи звичайного прикметника (нульова його форма) та суфіксів: *-ущ-* (*-ющ-*), *-уч-* (*-юч-*): *злий — злющий, багатий — багатющий, холодний — холоднючий — холоднющий; -енн-, -езн-, -елезн-*: *здоровий — здоровенний, старий — старезний, довгий — довжелезний*; від основи звичайного прикметника та префіксів: *пре-* (*предобрый*); близьких йому за значенням префіксів іншомовного походження *ультра-, екстра-, архі-* (*ультрамодиний, екстраординарний, архіважливий*), префіксів *все-, над-* (*всемогутній, надзвичайний*), префікса *за-* (*задовгий*). Треба зважати на те, що префікс *за-* має подвійне значення: наприклад, слово *задовгий* може означати і *довгуватий* (тобто префікс *за-* синонімічний суфіксові *-ува-*)

і надміру довгий (синонім прикметника *довжелезний* чи *занадто довгий*). Ці значення розрізняються звичайно в контексті. Префікс *пра-* вживається лише в часовому значенні — віддаленість у минуле (*прадавні*).

Складна (аналітична) форма прикметників, що передають надмірний ступінь інтенсивної ознаки, утворюється шляхом поєднання прикметника звичайного ступеня і кількісно-означального прислівника: *дуже, занадто, надзвичайно, вкрай, винятково, особливо, зовсім*, а також займенників: *такий, який* (*занадто розумний, надзвичайно вродливий*).

Прикметники із значенням суб'єктивної оцінки якості предмета. Суть прикметників із значенням суб'єктивної оцінки якості предмета полягає в тому, що ними передається не тільки ознака предмета за мірою чи ступенем інтенсивності її, а ще й у тому, що до цього додається дуже виразне емоційне нашарування, суб'єктивне ставлення до предмета розмови, суб'єктивна оцінка його, пор.: *білуватий*—*білесенький, тонкуватий* — *тонюсінький, престарий* — *старенький*.

Такі прикметники утворюються за допомогою суфіксів: *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*: *біленький, густесенький, мокрісінький, малюсінький* тощо. Найпродуктивніший — суфікс *-еньк-*, за допомогою якого можна утворювати форми суб'єктивної оцінки від переважної більшості прикметників. Прикметники з цим суфіксом можуть передавати в одному випадку суб'єктивне ставлення і значення зменшеної міри якості (*глибоченький, довгенький, біленький, гіркенький*), в іншому — лише суб'єктивне ставлення, емоційну забарвленість (*босенький, голенький, старенький, дрібненький, голінастенький*). Прикметники з суфіксом *-ісіньк-* передають, як правило, найвищу міру якості (*чистісінький*). Іноді прикметники такого типу входять до складу сталих словосполучень: *цілісінький день, чистісінька правда, звичайнісінька брехня* тощо.

ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ

Для них суттєво те, що вони визначають ознаку предмета не безпосередньо, не прямо, а через виділення іншого предмета, наприклад: *дерев'яний стіл*, тобто стіл із дерева, *кам'яна гора* — гора з каменю, *міський парк* — тобто парк, розташований у межах міста, і т. п.

Відносні прикметники відрізняються від якісних і за граматичними, і за лексичними ознаками, вони, наприклад, не створюють ступенів порівняння, ступенів якості, не можуть сполучатися з прислівниками, не мають антонімічних пар тощо. Серед

характерних граматичних особливостей їх можна відзначити і те, що прикметники цієї групи мають лише похідну основу (*шкіряний, береговий, дніпровський*), мають синоніми серед іменників у родовому відмінку, іноді з прийменниками *для, з*. Пор.: *деснянські береги* — береги Десни, *віконні рами* — рами для вікон, *пластмасова миска* — миска з пластмаси.

ВІДНОСНО-ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ

Серед прикметників виділяється також група відносно-якісних, які можуть передавати значення відношення чи якості в залежності від іменника, з яким узгоджений прикметник, чи контекстуального оточення. Ознака якості в таких прикметників виникла як вторинна на базі первісно відносних прикметників, і тепер прикметники такого типу широко вживаються в обох значеннях, наприклад: *травневі дні* — *травневий настрій*, *вишневі сади* — *вишневі усмішки*, *крилатий птах* — *крилата фраза*, *малинові ягоди* — *малиновий небосхил*.

Відносно-якісні прикметники бувають двох типів. Одні з них мають більшість ознак якісних прикметників, а саме: утворюють ступені порівняння (*драматичні події* — *драматичніші* — *найдраматичніші*), сполучаються з кількісно-означальними прислівниками (*дуже, надзвичайно драматичні події*), від них утворюються якісно-означальні прислівники на *-о* (*драматично, лірично, відповідально*) тощо. Інші, передаючи ознаку якості (що дало право віднести їх до групи відносно-якісних прикметників), не набули здатності створювати ступені порівняння, сполучатися з кількісно-означальними прислівниками тощо. До цього типу відносять прикметники із значенням кольору (*бузкове небо, вишневі губи, золоте волосся*) чи матеріалу (або речовини): *металевий голос, мідні лоби, дубова мова*.

ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ

Присвійні прикметники вказують на ознаку предмета за належністю його якійсь живій істоті, а отже й утворюються, як правило, від іменників — назв живих істот. Для присвійних прикметників характерні свої словотворчі суфікси: *-ин, -їн* (*сестрин, Настин, Марїн*), *-ів, -їв* (у відкритих складах *-ев, -єв, -ов*): *Іванів, Василєва, танталові муки, авгієві стайні*; суфікс *-ськ-* — якщо прикметник означає належність (*батьківське подвір'я*); цей же прикметник є якісним в іншому значенні: *батьківське ставлення*.

Прикметники, які можуть передавати значення присвійності та відношення, називаються присвійно-відносними, пор.: *шевченківські рядки* і *Шевченківські читання*, *материнське поле* і *материнське ставлення*, *норковий хвіст* — *норкова шапка*. Такі прикметники утворюються за допомогою різних суфіксів: *-ськ-* (*-цьк-*): *учительські книги* — *учительські збори*, суфікса *-ськ-* та інтерфіксів *-ів-* (*-ів-*), *-ин-* (*-їн-*), що передують суфіксові *-ськ-*, наприклад: *дідовський*, *комбайнерівський*, *Андріївський*, *материнський*.

Для присвійно-відносних прикметників характерні також суфікси *-ач-*, *-яч-*, *-оч-* від назв людей чи тварин (*хлопчачий*, *дитячий*, *телячий*, *гусячий*, *дівочий*), а також закінчення *-ий* (*ворожий*, *отчий*, *вовчий*).

Присвійно-відносні прикметники відрізняються від власне присвійних більшою узагальненістю значення (пор.: *батькова порада* і *батьківська порада*, *учителева газета* і *учительська газета*, *зайцеві вуха* і *заячі вуха*), характеризуються складнішою семантикою, багатозначністю, здатністю створювати фразеологізми (*гусячі лапки*, *Чумацький Шлях*, *вовча ягода*, *ведмежі вушка*).

Деякі прикметники з названих семантичних груп уживаються лише в стійких словосполученнях: *вороний кінь*, *знахідний відмінок*, *карі очі*.

СЛОВОТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Основним джерелом творення нових прикметників є самі прикметники, іменники, дієслова і зрідка прислівники (*дніпровський* — *придніпровський*, *вода* — *водянистий*, *посивіти* — *посивілий*, *щодня* — *щоденний*, *торік* — *торішній*). Творяться нові прикметники, як правило, морфологічним способом за допомогою суфіксів (*лісовий*), префіксів (*предивний*), префікса і суфікса (*безтурботний*), шляхом основоскладання (*білоголовий*). Розглянемо кожний із цих типів.

СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники. Серед якісних прикметників в українській мові розрізняються непохідні (меншість) — (*білий*, *великий*, *довгий*) і похідні (більшість), утворені від різних частин мови різними способами. Один з найпродуктивніших — суфіксальний. Виділяються два типи суфіксів. Суфікси-модифікатори (формотворчі суфікси): за їх допомогою творяться

ступені порівняння і ступені якості прикметників від основи прикметників вихідної форми. Це суфікси *-ш-, -іш-* (білий — біліший), *-енн-, -анн-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -уват-, -юват-, -ав- (-яв-)* тощо (здоровенний, неблаганний, біленький, малесенький, довжелезний, синюватий). Суфікси-кваліфікатори (словотворчі суфікси): за їх допомогою творяться прикметники від іменників, дієслів, іноді від прикметників. Це досить велика група суфіксів, серед яких можна виділити: *-ив-, -лив-* (фальшивий, крикливий, жахливий), *-уват-, -юват-, -овит-* (веснянкуватий, мішкуватий, діловитий, басовитий), *-ист-, -їст-* (гонористий, зернистий, барвистий), *-ат-, -чат-, -аст-, -част-* (вусатий, зубчатий, дуплястий, довгастий, зубчастий), *-ав-, -ляв-* (жовтавий, білявий, вертявий), *-орляв-* (худорлявий, сухорлявий), *-н-* (дружній, надійний), *-ичн-, -ічн-* (історичний, магічний), *-ивн-, -тивн-* (інстинктивний, кооперативний), *-ок-, -к-* (високий, близький) та ін.

Відносні прикметники. За допомогою ряду суфіксів творяться відносні прикметники від іменників, дієслів та іменників дієслівного походження, рідше від прислівників. Прикметники передають різноманітні значення відношень: до матеріалу чи речовини, до простору (в тому числі і до географічних назв) або часу тощо. Виділяються прикметники, що утворилися від іменників іншомовного походження. Серед суфіксів відносних прикметників можна виділити такі: *-н-*, що додаються до основи звичайного іменника чи іменника дієслівного походження (денний, лісний, торговельний, будівельний), до основи префіксального дієслова (заливний, розбірний, невідкладний), до прислівника (повсякденний); суфікси *-ов-, -ев- (-єв-)*, що додаються до основи іменника (бобровий, металевий, взуттєвий), суфікси *-ськ-* (дворянський) та *-зьк- (-цьк-), -івськ- (-ївськ-), -енськ-, -инськ-, -ійськ-*, що використовуються для творення прикметників від географічних назв (балтійський, ялтинський, прилуцький, березняківський), іноді ці суфікси збігаються з суфіксом іменника (Чернівці — чернівецький, Одеса — одеський), *-евн-, -овн-, -ивн-*, що використовуються для творення прикметників, як правило, книжного характеру (душевний, духовний, ілюстративний). Існує ряд суфіксів, за допомогою яких утворюються прикметники від слів іншомовного походження. Це *-чат-, -кат-, -бат-, -альн-, -уальн-, -ональн-, -арн- (-ярн-), -ійн-* тощо (історичний, космічний, архайчний, візуальний, регіональний, ординарний, гуманітарний, аварійний). Крім того, суфікси *-анськ (-янськ-)*: перуанський, городнянський, *-шн-* (завтрашній, домашній), *-альн-, -яльн-, -шльн-* (в'язальний, свердлильний), *-ан- (-ян-)*: піщаний, різдвяний, *-ин- (-їн-)*: горобиний, солов'иний та ін.

Присвійні прикметники. Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що є назвами людей чи тварин, взагалі

живих істот, за допомогою ряду суфіксів. Серед них можна виділити такі: *-ин-, -їн-,* перед якими кінцеві голосні основи іменника *г, к, х* чергуються з *ж, ч, ш* (*Тетяна — Тетянин, мати — материн, подруга — подружин, Інга — Інжин, дочка — доччин, сваха — свашин, Софія — Софійн*); *-ів-, -ов-, -ев-* (*батько — батьків — батькова, друкар — друкарів — друкарева, Іван — Іванів, Василь — Василів — Василева, -ів-, -ев-* (*Андрій — Андріїв — Андрієва*).

Нульовий суфікс на місці колишнього суфікса *і* використовується при утворенні прикметників від іменників, що є назвами тварин. При цьому перед нульовим суфіксом відбувається чергування звуків *к — ч* (*вовк — вовчий*), *д — ж* (*ведмідь — ведмежий*), *ц — ч* (*засць — заячий*). У цьому ж випадку використовуються суфікси *-ач-, -яч-, -ин-, -їн-* (*крізь — кролячий, миша — мишачий, орел — орлиний, соловей — солов'їнний*), *-ов-, -ев-* (*моржовий, тюленевий*).

ПРЕФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Виділяються два типи префіксів, за допомогою яких творяться прикметники. Це префікси-модифікатори, тобто формотворчі (*пре-, архі-, ультра-, екстра-, над-, все-, за-* тощо), за допомогою яких творяться перш за все ступені якості прикметників (*архіважливий, ультрамодний, надзвичайний*) та префікс *най-*, що використовуються для утворення найвишого ступеня порівняння прикметників (*найвищий, найактивніший*). Префікси-кваліфікатори, тобто словотворчі, використовуються при творенні прикметників з новим лексичним значенням. Це префікси *без-, не-* (на позначення відсутності ознаки, що виражається прикметником: *безвусий, безболісний, безголосий, беззубий; нерозумний, нездоровий, недовгий*), префікси іншомовного походження: *а-, анти-* (*аритмічний, антинародний*).

ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Тут ідеться лише про ті прикметники, які утворилися за допомогою суфікса і префікса. Такий прикметник не існує у мові самостійно без однієї з названих морфем. Пор.: *присадибний* і *післягрозовий*. Перший з них утворений за допомогою префікса і суфікса (бо немає слова *садибний*), від основи іменника *садиба*, другий — за допомогою префікса від прикметника *грозовий*. Те ж — *бездоганний* і *безконфліктний, безтурботний* і *безкласовий* тощо. Слід звернути увагу на те, що прикметники можуть утворюватися з одним префіксом — різні суфікси і навпаки: один суфікс і різні префікси. Напр.: *придворний, приземкуватий, придніпрянський; підступний, протиправний, безпідставний, надмірний*.

При цьому способі творення використовується значна кількість префіксів (*при-, між-, під-, над-, проти-, за-, по-, до-, на-* та багато інших) і суфіксів (*-н-, -ськ-, -ов-, -ев-, -ичн-, -ічн-, -ан-, -ян-* тощо).

ОСНОВОСКЛАДАННЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Одним із продуктивних способів творення прикметників є поєднання кількох слів чи їх частин в одне ціле. Це відбувається різними шляхами: за допомогою сполучних голосних *о, е(є)* чи без них. Розрізняються два генетичні класи прикметників, що виникли шляхом основоскладання. Перший з них утворюється із сурядних сполучень слів (*фізико-математичний, трамвайно-тролейбусний, червоно-синій*), другий — із підрядних словосполучень (*працездатний, синьоокий, білосніжний, першокласний, саморобний*). Такі прикметники досить різноманітні своєю морфологічною будовою як за кількістю основ, з яких утворився прикметник, так і стосовно частин мови, які для цього використовуються. Структурно виділяються прикметники двокомпонентні (найчастіше) і трикомпонентні чи більше (рідко): *двоповерховий, суднобудівний, староцерковнослов'янський, стоїшіддесятисемирічний*. За морфологічною характеристикою розрізняються прикметники, які утворилися поєднанням основ: іменника і прикметника чи дієприкметника: *життєрадісний, морозостійкий, зернодробильний, прикметника та іменника: сільськогосподарський, чорнобровий, широкоформатний, працездатний; іменника і дієслова: хліборобський, водонапірний, землерийний; займенника та іменника, прикметника чи дієслова: всесвітний, всеукраїнський, самозакоханий, своєчасний, всеосяжний, самовідданий; прислівника і дієприкметника чи прикметника: малорослий, висококваліфікований, вищебеззначений, довготривалий, рідковживаний, швидкоростучий, нижчепідписаний, вічнозелений; числівника і іменника: п'ятикутний, шестигранний, восьмирічний, семизначний; сполучення прийменника, займенника та іменника: потойбічний, повсякчасний*. Таким же способом утворюються прикметники із словотворчою частиною *пів-* (*напів-*), що стоїть на початку слова, та *-подібний*, якою слово закінчується: *напівсонний, пілегалний, веретенподібний*.

ПЕРЕХІД ПРИКМЕТНИКІВ В ІМЕННИКИ (СУБСТАНТИВАЦІЯ)

Деякі прикметники, втрачаючи значення ознаки і набуваючи значення предметності, переходять в категорію іменників, збираючи формальні (граматичні) ознаки прикметників, які стають

у прикметника самостійними, незалежними від іменника. Пор.: *майбутнє рішення — наше майбутнє, знайома жінка — наша знайома, учительська робота — зайшли в учительську*. Зберігаючи словозміну прикметника, такі слова відповідають на питання іменника й виконують у реченні його синтаксичну функцію, наприклад: *Виступав мій давній знайомий (хто?), Я зустрівся з давнім знайомим (з ким?)*.

Існують різні ступені субстантивзації прикметників: повна (лексична) і неповна (синтаксична). До першої групи належать прикметники, які зовсім утратили прикметникове значення і виконують граматичну функцію іменників, зберігши лише мовну оболонку прикметника, наприклад: *операційна, набережна*. Сюди ж відносять географічні назви, що походять з прикметників: *Срібне, Ніжин, Пуятин, Рівне, Зарічанське* тощо; значну кількість прізвищ: *Задніпровський, Петрів, Колодний, Яворівський*.

До другої групи належать прикметники, які можуть передавати значення або прикметника, або іменника, що визначається контекстом і їхньою граматичною роллю в реченні, наприклад: *моє минуле і минуле літо, черговий по гуртожитку і черговий студент*. Це: назви деяких предметів, приміщень, страв (*пальне, чайна, шампанське, учительська, диспетчерська*), окремі абстрактні поняття (*далеке, знайоме, сьогочасне, давнє, чуже*), назви осіб за професією, соціальною належністю, зовнішньою чи внутрішньою ознакою (*іздовий, ротний, убогий, німий, військовий, цибатий*), назви тварин (*вороний, зозулястий, круторогі*), частина слів військової лексики (типу *передова*), термінологічні назви (*фрикативний (звук), дотична (лінія), буро́ва (установка)* та ін.).

СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ

За характером морфемного складу в сучасній українській мові виділяються прикметники *повні* (членні) і *короткі* (нечленні) в залежності від типу закінчень. Пор.: *повен човен і повний човен, зелен сад — зелений сад*. Суттєві ознаки коротких прикметників: вони вживаються лише у формі однини чоловічого роду називного чи знахідного відмінків, мають чисту основу (нульове закінчення) і не змінюються за родами, числами та відмінками.

Для повних прикметників характерні два різновиди форм — *стягнені* й *нестягнені*. Нестягнені прикметники вживаються лише в називному та знахідному відмінках однини жіночого та середнього роду, а також у множині називного і знахідного відмінків, наприклад: *темная нічка, чорнії брови,*

зелена ліщинонька. Ці прикметники використовуються більше як стилістичний варіант в усній народній творчості, зрідка в поезії тощо.

Широковживаними (з усіма практично граматичними характеристиками), найбільш поширеними в сучасній українській мові, є повні прикметники стягненої структури. Саме вони складають систему граматичних форм, визначають основні мовні властивості прикметників. Історично повні прикметники виникли шляхом поєднання неповних прикметників (які змінювалися як іменники: *старь* — *стара* — *стару*) та староруських займенників *и* (*він*), *я* (*вона*), *є* (*воно*) (*старь* + *и* — *старји* — *старый* — *старий*; *стара* + *я* — *стараја* — *стараа* — *стара*).

Повні стягнені прикметники за характером кінцевого приголосного основи поділяються на прикметники твердої та м'якої груп, які розрізняються між собою особливостями відмінкових закінчень. Основа прикметників твердої групи закінчується на твердий приголосний, який зберігається у всіх відмінкових формах і визначає тип закінчення (*-ий, -а, -е*): *білий, білого, білому; сестрин, сестрино́го, сестрино́му; річний, річного, річним; Андрійв, Андрієва, Андрієве*. До твердої групи належать: прикметники з основою на твердий приголосний, перед яким стоїть голосний чи приголосний (*білий, довгий, безперечний*), присвійні прикметники з суфіксами *-ин (-ін), -ів (-іє)*: *материн, Маріїн, Петрів, Олексіїв*.

Основа прикметників м'якої групи закінчується на м'який приголосний, який зберігається у всіх відмінкових формах і визначає тип закінчення (*-ій, -я, -є*): *синій, синього, синім; кутній, кутнього, кутньому; вчорашній, вчорашнього, вчорашніми; порожній, порожнє, порожніх*. До м'якої групи належать: прикметники з основою на м'який приголосний, перед яким стоїть голосний чи приголосний (*синій, братній*), з основою на (*-ин*) *ій, (-жн) ій* (*сьогоднішній, справжній*), з основою на *ј* (*безкрайій*).

ВІДМІНКОВІ ЗАКІНЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

У суфіксі присвійного прикметника *-ів (-іє)* при словозміні відбувається чергування. Якщо прикметник утворений від іменника твердої групи, суфіксальний звук *і* (закритого складу) чергується з *о* (у відкритому складі) (*Іванко* — *Іванкові* — *Іванкового*, *батько* — *батьків* — *батькового*); якщо ж прикметник утворений від іменника м'якої чи мішаної групи, *і* чергується з *є; ї* — з *є* (*Василь* — *Василів* — *Василєва, скрипаль* — *скрипалів* — *скрипалєва, Андрій* — *Андріїв* — *Андрієва*).

У мові існує ряд прізвищ і географічних назв, що звучать і

пишуться однаково: *Ростов* — місто *Ростов*, *Мічурін* — місто *Мічурін*. У них різні закінчення в орудному відмінку: *-им* у словах-прізвищах, *-ом* — у географічних назвах. Тому був знайомий з *Мічуриним*, але: містом *Мічуріном*. Закінчення *-ом* зберігається у прізвищах неслов'янського походження: *Чапліном*, *Дарвіном*.

Свосвідна система відмінювання складних прикметників на *-лиций*, де зустрічаються закінчення твердої і м'якої груп.

Пор.:

Н.	круглолиций	круголице
Р.	круголицього	
Д.	круголицьому	
Зн.	(Н. чи Р.)	круголице
О.	круголицим	
М.	(на) круголицьому	
	круголицім	
Н.	круголиця	круголиці
Р.	круголицьої	круголицих
Д.	круголицій	круголицим
Зн.	круголицю	як Н. чи Р.
О.	круголицьою	круголицими
М.	(на) круголицій	(на) круголицих

ПРАВОПИС ПРИКМЕТНИКІВ

У суфіксах прикметників *-енн-*, *-анн-*, за допомогою яких виражається ступінь якості, завжди пишеться *нн* (*нескорєнний*, *нескінченний*, *невблаганний*, *нездоланний*), їх не слід плутати з суфіксами дієприкметників *-ен-*, *-ан-*, які в українській мові (на відміну від російської) завжди пишуться з одним *н* (*нескорєний*, *нездоланий*). Ці суфікси легко розрізняються за наголосом, а слова за значенням, пор.: *нескорєнні народи* — ці народи не *скорєні* ніким, *нездоланні переешкоди* — *нездолані переешкоди*.

Вимагають граматичної орієнтації в написанні суфікси *-ичн-*, *-ічн-*, *-їчн-*, а саме: після кінцевого кореневого приголосного *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *ж*, *ч*, *ш*, *р* пишеться суфікс *-ичн-*, після інших приголосних — *-ічн-*, після голосних — *-їчн-* (*геометричний*, *класичний*, *демократичний*, *трагічний*, *географічний*, *атеїстичний*, *архаїчний*). У прикметниках від слів українського походження з суфіксом *-иц(я)* завжди вживається суфікс *-ичн-*: *криниця* — *криничний*, *суниця* — *суничний*, *вулиця* — *вуличний*.

Треба розрізнати написання в українській мові суфіксів *-ов* (*ий*), *-ев* (*ий*), *-єв* (*ий*). На відміну від російської мови суфікс *(-ов)* *ий* пишеться: якщо перед ним стоять шиплячі приголосні (*ж*, *ч*, *ш*, *щ*) та *й*, а наголос при цьому падає на закінчення (*січовий*,

дощовий, гайовий) і незалежно від наголосу, якщо перед суфіксом стоїть твердий приголосний (крім шиплячого): добовий, зоровий, казковий, вітровий, кастовий.

ЧИСЛІВНИК

Числівник — це повнозначна змінна частина мови, що позначає абстрактне число, кількість однорідних предметів, кількість частин від цілого або місце предмета в ряду однорідних при лічбі. Числівники відповідають на питання скільки? котрий? котра? котре? Напр.: нуль, кілька, дві сьомих, четверо, тисяча шістьсот п'ятдесят четвертий, дванадцята, двадцять восьме.

В основі числення в українській мові лежить десяткова система. Лічба ведеться розрядами, кожний вищий розряд включає в себе десять одиниць нижчого розряду. Уся складна система числівників базується на невеликій кількості непохідних числових назв, до яких належать назви чисел першого десятка — один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять та ще шість числових назв — нуль, сірок, сто, тисяча, мільйон, мільярд. Назви більйон, трильйон, квадрильйон, квінтільйон і т. д. є вже фактично науковими термінами. Усі інші числівники утворені за допомогою цих шістнадцяти слів. Лише невелика група неозначено-кількісних числівників має інші корені. Числівники належать до основного словникового фонду мови.

Систему числівників українська мова в основному успадкувала від давньоруської, однак для одиниць вищого розряду давньоруська мова мала свої назви: 10 000 — *тьма*, 100 000 — *легіон*, 1000 000 — *лебдор*, 10 000 000 — *ворон*, 100 000 000 — *колбда*.

Слова, що позначають числа, збиралися поступово з різних частин мови. Так, числівники *один, два, три, чотири* — за походженням — прикметники. Усі вони узгоджувалися за родом, числом і відмінком з іменниками, при яких стояли. Інші числівники — іменникового походження.

Однак на сьогодні числівники в основному втратили старі зв'язки з граматичними класами і властиве колись їм значення предметності. В результаті вони виділилися в окрему граматичну категорію, що характеризується абстрактним лексичним значенням.

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісні числівники означають назви абстрактних чисел чи кількість предметів. Числівники, що означають кількість предметів, уживаються при іменниках. Коли числівник виражає

абстрактно-математичну кількість, він уживається без означуваного слова.

Кількісні числівники поділяються на власне кількісні, збірні, дробові та неозначено-кількісні.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі або місце предмета в ряду однорідних.

КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ. ВЛАСНЕ КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ

До власне кількісних числівників належить насамперед 40 числових назв, оформлених як окремі слова. Це назви чисел від *одного* до *десяти*, назви чисел, кратних десяти, до *ста*, назви чисел, кратних ста, — до *тисячі*, *мільйон*, *мільярд* — і *нуль*. Комбінуючи ці сорок слів можна назвати всі інші кількісні поняття.

Числівник один. Числівник *один* успадкований українською мовою із давньоруської. Форми цього числівника в давньоруській мові становили закономірний розвиток спільнослов'янських форм *јединъ*, *једина*, *једино*.

Паралельно з літературною формою *один* в українській мові існують і діалектні форми *єдин*, *єден*; *їдин*, *їден*.

Числівник *один*, *одна*, *одне*, *одно* подібно до прикметників узгоджується з означуванним іменником у роді й відмінку. У множині цей числівник уживається з іменниками, що мають лише форму множини. При відмінюванні наголос у числівнику *один* переходить на флексію.

У стійких словосполученнях, де числівник *один* виступає в ролі займенникового прикметника, наголос у непрямих відмінках переходить на перший склад: *всі до одного*, *одін одному*, *одін за одним*, *одін по одному*, *одна́ одній*, *одні́ одним* тощо.

Форма жіночого роду числівника *одна́* відмінюється за зразком займенника *та* і при відмінюванні має наголос такий же, як і займенник *та*. У середньому роді паралельно вживаються дві форми: *одно́* — старіша і *одне́* — новіша, тепер частіше вживана форма, що виникла під впливом прикметників:

О д н и н а

	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Множина
Н.	<i>один</i>	<i>одна́</i>	<i>одно́ (одне́)</i>	<i>одні́</i>
Р.	<i>одного́</i>	<i>одної́ (однієї́)</i>	<i>одного́</i>	<i>одні́х</i>
Д.	<i>одному́</i>	<i>одній</i>	<i>одному́</i>	<i>одні́м</i>
З.	як Н. або Р.	<i>одну́</i>	<i>одне́</i>	як Н. або Р.
О.	<i>одні́м</i>	<i>одною́ (однією́)</i>	<i>одні́м</i>	<i>одні́ми</i>
М.	<i>(на) одному́ (-ім)</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одному́ (-ім)</i>	<i>(на) одні́х</i>

Числівник два. Сучасні українські форми *два, дві* утворилися із давньоруських *ѡва, ѡвѣ*. У давньоруській мові числівник *ѡва, ѡвѣ* відмінювався в двоїні. Сучасна відміна числівників *два, дві* послужила зразком для уніфікації форми відмінювання інших числівників. Категорія числа числівникам *два, дві* не властива.

Н.	<i>два</i>	<i>дві</i>
Р.		<i>двох</i>
Д.		<i>двом</i>
З.	як Н. або Р.	
О.		<i>двома</i>
М.		<i>(на) двох</i>

Числівники три, чотири. Числівники *три, чотири* в давньоруській мові в називному відмінку мали різні форми для чоловічого та для жіночого й середнього родів: *трије, четије* — чоловічий, *три, четири* — жіночий і середній. Однак із часом у літературній мові для чоловічого роду закріпилася форма жіночого й середнього, хоча стара форма чоловічого роду ще зустрічається в діалектах української мови. У сучасній українській мові числівники *три, чотири* не мають категорії роду і числа. Відмінюються вони так:

Н.	<i>три</i>	<i>чотири</i>
Р.	<i>трѡх</i>	<i>чотирѡх</i>
Д.	<i>трѡм</i>	<i>чотирѡм</i>
З.	як Н. або Р.	
О.	<i>трѡма</i>	<i>чотирма</i>
М.	<i>(на) трѡх</i>	<i>(на) чотирѡх</i>

Числівники п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять. Числівники *п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять* за походженням іменники з числовим значенням. Числівник *десять*, який лежить в основі десяткової системи числення, має спільний корінь в усіх індоєвропейських мовах. У давньоруській мові за допомогою числівника *десять* здійснювалася лічба від *одинадцяти* до *ста*. В сучасній українській мові числівники *п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять* відмінюються так:

Н.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>
Р.	<i>п'яти</i>	<i>шесті</i>	<i>семи</i>
	<i>(п'ятьох)</i>	<i>(шістьох)</i>	<i>(сімох)</i>
Д.	<i>п'яти</i>	<i>шесті</i>	<i>семи</i>
	<i>(п'ятьом)</i>	<i>(шістьом)</i>	<i>(сімом)</i>
З.	як Н. або Р.		
О.	<i>п'ятьма</i>	<i>шістьма</i>	<i>сьома</i>
	<i>(п'ятьома)</i>	<i>(шістьома)</i>	<i>(сімома)</i>
М.	<i>(на) п'яти</i>	<i>(на) шесті</i>	<i>(на) семи</i>
	<i>(п'ятьох)</i>	<i>(шістьох)</i>	<i>(сімох)</i>

Н.	<i>вісім</i>	<i>дев'ять</i>	<i>десять</i>
Р.	<i>восьмі</i> (<i>вісьмóх</i>)	<i>дев'яти</i> (<i>дев'ятьóх</i>)	<i>десяти</i> (<i>десятьóх</i>)
Д.	<i>восьмі</i> (<i>вісьмом</i>)	<i>дев'яти</i> (<i>дев'ятьом</i>)	<i>десяти</i> (<i>десятьом</i>)
З.	як Н. або Р.		
О.	<i>вісьма</i> (<i>вісьмомá</i>)	<i>дев'ятьма</i> (<i>дев'ятьомá</i>)	<i>десятьма</i> (<i>десятьомá</i>)
М.	<i>(на) восьмі</i> (<i>вісьмóх</i>)	<i>(на) дев'яти</i> (<i>дев'ятьóх</i>)	<i>(на) десяти</i> (<i>десятьóх</i>)

Числівники одина́дцять — дев'ятна́дцять. Числівники від одина́дцяти до дев'ятна́дцяти, так само як і назви десятків (від *двадцяти* до *дев'яно́ста*) та сотень (від *двохсо́т* до *дев'ятисо́т*), у сучасній українській мові є складними. У давньоруській мові усі вони були складеними і являли собою сполучення числових назв на означення одиниць у називному відмінку з прийменником *на* та місцевим однини іменника *десять* (*три на десять*, тобто три зверху десятка). Згодом ці форми числівників зазнали стягнення.

Усі числівники від одина́дцяти до дев'ятна́дцяти мають наголос на колишньому прийменникові *на*. При відмінюванні наголос може переміщатися на закінчення. Усі числівники від одина́дцяти до дев'ятна́дцяти відмінюються за єдиним зразком:

Н.	<i>одина́дцять</i>	<i>чотирна́дцять</i>
Р.	<i>одина́дцяти</i> (<i>одина́дцятьóх</i>)	<i>чотирна́дцяти</i> (<i>чотирна́дцятьóх</i>)
Д.	<i>одина́дцяти</i> (<i>одина́дцятьом</i>)	<i>чотирна́дцяти</i> (<i>чотирна́дцятьом</i>)
З.	як Н. або Р.	
О.	<i>одина́дцятьма</i> (<i>одина́дцятьомá</i>)	<i>чотирна́дцятьма</i> (<i>чотирна́дцятьомá</i>)
М.	<i>(на) одина́дцяти</i> (<i>одина́дцятьóх</i>)	<i>(на) чотирна́дцяти</i> (<i>чотирна́дцятьóх</i>)

Числівники двáдцять — сто. Назви десятків і сотень у давньоруській мові утворилися способом множення. До складу цих словосполучень входять назви одиниць, що показують кількість десятків і сотень (*три десятє*, *нять десять*). Числівники *соро́к* і *дев'яно́сто*, на відміну від інших десятків, не мають відповідників у західно- та південнослов'янських мовах. *Соро́к* — у давньоруській мові мало значення «сорочка, мішок». У сорок уміщалися чотири десятки соболиних або кунячих шкурок — повний комплект для пошиття шуби. Згодом іменник *соро́к* набув абстрактного значення числа.

У давньоруській мові замість числівника *дев'яно́сто* використовувався числівник *дев'ятдеся́т*, який зберігся в діалектах

української мови, має відповідники в інших слов'янських мовах, тому є всі підстави повернути його до активного вжитку.

При відмінюванні кількісних числівників *двадцять*, *тридцять* наголос переходить на флексію.

Н.	<i>двадцять</i>	<i>тридцять</i>
Р.	<i>двадцяти́ (двадцятьо́х)</i>	<i>тридцяти́ (тридцятьо́х)</i>
Д.	<i>двадцяти́ (двадцятьо́м)</i>	<i>тридцяти́ (тридцятьо́м)</i>
З.	як Н. або Р.	
О.	<i>двадцятьма́ (двадцятьо́ма)</i>	<i>тридцятьма́ (тридцятьо́ма)</i>
М.	<i>(на) двадцяти́ (двадцятьо́х)</i>	<i>(на) тридцяти́ (тридцятьо́х)</i>

У числівників *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят*, *дев'ятдесят* відмінюється тільки друга частина. М'який знак усередині цих числівників не пишеться. При відмінюванні наголос переходить на флексію.

Н.	<i>п'ятдеся́т</i>	<i>сімдеся́т</i>
Р.	<i>п'ятдесяти́ (п'ятдесятьо́х)</i>	<i>сімдесяти́ (сімдесятьо́х)</i>
Д.	<i>п'ятдесяти́ (п'ятдесятьо́м)</i>	<i>сімдесяти́ (сімдесятьо́м)</i>
З.	як Н. або Р.	
О.	<i>п'ятдесятьма́ (п'ятдесятьо́ма)</i>	<i>сімдесятьма́ (сімдесятьо́ма)</i>
М.	<i>(на) п'ятдесяти́ (п'ятдесятьо́х)</i>	<i>(на) сімдесяти́ (сімдесятьо́х)</i>

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* при відмінюванні мають однакові форми для всіх непрямих відмінків (*сорока́, дев'яноста́, ста́*), крім знахідного, який збігається з називним.

Числівники *двісті*, *триста*, *чотириста*. Сучасна форма *двісті* утворилася зі старої форми *дѣстѣ*, тобто дві сотні (у називному двоїни).

Форми *триста*, *чотириста* — внаслідок сполучення називного відмінка жіночого та середнього роду числівників *три*, *чотири* з називним відмінком множини іменника середнього роду *сто*: *триста́, чотириста́*.

Числівники від *п'ятисот* до *дев'ятисот* у староукраїнській мові були складеними. Вони становили сполучення назв одиниць *п'ять* — *дев'ять* з формою родового множини іменника *сто*.

Складні числівники, другою частиною яких є *сто*, відмінюються в обох частинах. При відмінюванні наголос переходить на флексію:

Н.	<i>двісті</i>	<i>триста</i>	<i>чотириста</i>
Р.	<i>двохсо́т</i>	<i>трьохсо́т</i>	<i>чотирьохсо́т</i>
Д.	<i>двомста́м</i>	<i>трьомста́м</i>	<i>чотирьомста́м</i>
З.	як Н.		

О.	двомаста́ми	трьомаста́ми	чотирмаста́ми
М.	(на) двоохста́х	(на) трьохста́х	(на) чотирьохста́х
Н.	п'ятсо́т	шістсо́т	сімсо́т
Р.	п'ятисо́т	шестисо́т	семисо́т
Д.	п'ятиста́м	шестиста́м	семиста́м
З.	як Н.		
О.	п'ятьмаста́ми	шістьмаста́ми	сьомаста́ми
	(п'ятьомаста́ми)	(шістьомаста́ми)	(сімомаста́ми)
М.	(на) п'ятиста́х	(на) шестиста́х	(на) семиста́х

У кінці першого компонента числівників *п'ятсот* — *дев'ятсот* м'який знак не ставиться.

Відповідники числівникові *тисяча* є в західнослов'янських та частині південнослов'янських мов. Щодо його походження немає одностайної думки.

Числівник *мільйон* утворено від кореня латинського слова *mille* — тисяча. Уперше це слово з'явилося в XIV ст., в українську мову увійшло в XVIII ст.

Числівник *мільярд* уживається з XIX ст. Деякий час для позначення цієї ж кількості вживався й інший числівник *більйон*, який зараз майже зовсім вийшов з ужитку.

Числівники *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*, як і числівники вищих розрядів, зберігають категорії роду і числа.

Числівник *тисяча* відмінюється як іменник першої відміни мішаної групи, а числівники *мільйон*, *мільярд* — як іменники другої відміни твердої групи.

Числівник *нуль* увійшов в європейські мови з середньовічної латини, де *nullus numerus* означало ніяке число.

СКЛАДЕНІ ЧИСЛІВНИКИ

У давньоруській мові **ск л а д е н і** числівники утворювалися шляхом з'єднання простих і складних числівників за допомогою сполучників і прийменників. Протягом XIV і XV століть сполучники і прийменники поступово зникають зі складу числівників. Складені кількісні числівники утворюються шляхом поступового називання кількості тисяч, сотень, десятків і одиниць у напрямку від більшого до меншого (виняток становлять назви одиниць другого десятка). Відмінюються складені числівники в кожній своїй частині, наприклад:

- Р. *восьмі́ тисяч* *восьмисо́т* *вісімдесяти́* *вісьмо́х*
 Д. *восьмі́ тисяча́м* *восьмиста́м* *вісімдесяти́* *вісьмо́м*
 О. *вісьма́ тисячама* *вісьмаста́ми* *вісімдесятьма́* *вісьмома́*

ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ

Збі́рні числі́вники творяться від основ кількісних числівників, що позначають цілі числа у межах двох десятків та числівника *тридцять*. Вони означають певну кількість предметів як сукупність, як одне ціле і доповнюють систему власне кількісних числівників синонімічними назвами.

До збірних числівників належать такі слова: *двоє* (*двійко*), *трьоє* (*трійко*), *чотверо* (*четвірко*), *п'ятеро* (*п'ятірко*), *шестеро*, *семеро*, *восьмеро*, *дев'ятеро*, *десятеро*, *одинадцятро*, *дванадцятро*, *тринадцятро*, *чотирнадцятро*, *п'ятнадцятро*, *шістнадцятро*, *сімнадцятро*, *вісімнадцятро*, *дев'ятнадцятро*, *двадцятро*, *тридцятро*. Крім цих числівників до збірних можна віднести числівники *обоє*, *обидва*, *обидві*.

Збірні числівники не можуть бути компонентом складених кількісних числівників. Таким чином, сполучення типу *сто дванадцятро* тощо не є нормативними в українській мові.

Збірні числівники *двоє*, *трьоє* — старі форми середнього роду цих числівників.

Числівники *обидва* (чоловічий і середній рід), *обидві* (жіночий рід) означають і *той*, і *другий*.

Збірний числівник *чотверо* утворений від основи порядкового числівника *четвертий*. Інші збірні числівники утворилися від кількісних за допомогою суфікса *-ер-о*.

Іноді збірні числівники утворюються за допомогою суфіксів *-ко*, *-чко* (*двійко*, *двоєчко*, *трійко*, *трьоєчко* та ін.).

При відмінюванні всі збірні числівники мають форми відповідних кількісних числівників.

Збірні числівники *обидва*, *обидві*, *обоє* при відмінюванні мають форми числівника *оба*, який зберігся тільки в діалектах.

Н.	<i>обидва</i>	<i>обидві</i>	<i>обоє</i>
Р.	<i>обох</i>		
Д.	<i>обом</i>		
З.	як Н. або Р.		
О.	<i>обомá</i>		
М.	(<i>на</i>) <i>обох</i>		

ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Поря́дкові числі́вники утворюються від основ кількісних числівників за допомогою закінчень *-ий*, *-а*, *-е* прикметників твердої групи без особливого суфікса при ствердінні кінцевого приголосного основи. Порядкові числівники *перший*, *другий* мають інші основи, ніж відповідні кількісні числівники. У числівників *третій*, *четвертий* основа кількісного числівника зазнала певних змін.

Числівник *перший* утворився від давньоруського кореня *първ* (*първыи*) за допомогою суфікса вищого ступеня порівняння *ьш-* (*първ-ьш-и*).

Числівник *другий* утворився від давньоруського кореня *другъ*. Крім нього, в давньоруській мові існував числівник *въторъ*, корінь якого представлений в таких словах, як *повторювати*, *вторинний*, *вівторок*.

Історичним коренем числівника *третій* виступає *тръ-*, *тре-*.

У числівника *четвертий* корінь *четвер-* спільний з коренем збірного числівника *чѣтверо*.

У числівника *шостий* *о* після шиплячого розвинувся з давнього *е* перед твердим складом (*шестыи*).

У числівника *сьомий* *о* на місці давнього *е* виник під впливом форм *шостий*, *восьмий*, де цей звук закономірний.

Числівник *сороковий* у своєму складі містить суфікс *-ов-*.

У числівника *сотий* *о* основи походить з *ъ* у сильній позиції (*съто* — *сътыи*).

Порядкові числівники *двохсотий* — *дев'ятисотий* утворюються шляхом складання форми родового відмінка відповідного кількісного числівника з порядковим числівником *сотий*.

Порядкові числівники *тисячний*, *мільйонний*, *мільярдний* утворені за допомогою суфікса *-н-*.

Першою частиною складного порядкового числівника, що називає одиниці, десятки або сотні мільярдів, мільйонів чи тисяч виступає родовий відмінок складного кількісного числівника: *двохтисячний*.

СКЛАДЕНІ ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Якщо порядковий числівник утворюється від складеного кількісного числівника, то форми порядкового набуває тільки останнє слово. Решта числівників, що входять до складу порядкового числівника, залишаються в формі кількісного, наприклад: *тисяча дев'ятсот тридцять сьомий*. Відмінюються порядкові числівники як прикметники твердої групи. Числівник *третій* відмінюється як прикметник м'якої групи. У складених порядкових числівників відмінюється тільки остання частина. Напр.: у *тисяча дев'ятсот шістдесят першому* рбці.

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Дробові числівники служать для вираження тієї чи іншої кількості частин від цілого. З синтаксичного погляду вони становлять сполучення кількісних числівників з порядковими, за

винятком невеликої кількості простих і складних числівників, що виражають дробові поняття іншими засобами (*пів, півтора, третина, чверть*).

Числівник *пів* у сполученні з іменником виступає як головна частина складного слова, в якому іменник має форму родового відмінка однини. Таке сполучення числівника *пів* з іменником не відмінюється і пишеться разом. Сполучення числівника *пів-* з власною назвою пишеться через дефіс (*пів-Європи*).

Значення дробового числівника *одна друга* може передаватися іменником *половина*, який вимагає завжди від керованого іменника родового відмінка однини. Такі самі синтаксичні особливості мають іменники *третина* (одна третя) та *чверть* (одна четверта).

Числівник *півтора, півтори* утворився із давньоруського сполучення *поль вѣтора, поль вѣторы*. У давньоруській мові числівник *поль* міг широко сполучатися з порядковими числівниками (*поль третьи*). Залишки подібного способу числення збереглися у формах визначення часу (*пів на третю* тощо).

Числівник *півтора́ста* є сполученням числівника *півтора* з родовим відмінком однини числівника *сто*. Числівники *півтора* й *півтора́ста* не відмінюються.

НЕОЗНАЧЕНО-КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ

До неозначено-кількісних числівників належить невелика група слів, що позначають точно не визначену кількість: *мало, чимало, багато, небагато, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять*. Вони не становлять цілісної системи, як числівники означено-кількісні.

Слова *багато, небагато, мало, чимало* можуть сполучатися і з абстрактними та речовинними іменниками, які з означено-кількісними числівниками не вживаються. Крім того, вони можуть виступати і в ролі прислівників, коли вживаються при дієсловах як обставини.

У ролі неозначено-кількісних числівників можуть виступати і такі іменники, як *безліч, сіла, тьма*, прислівники *достатньо, досить*, коли вони керують іменником у родовому відмінку.

СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Коли кількісні числівники позначають не абстрактну кількість, а кількість певних предметів, вони, як правило, виступають у складі словосполучень. При цьому можливі синтаксичні

зв'язки керування іменником з боку числівника або узгодження числівника з іменником.

СПОЛУЧЕННЯ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ У НАЗИВНОМУ ВІДМІНКУ

Числівник *один* узгоджується з іменником у роді й відмінку. У формі множини він уживається тільки з іменниками, що не мають форм однини (*одні двері*).

З числівниками *два, три, чотири* іменники вживаються у формі називного відмінка множини з наголосом родового відмінка однини. Такий наголос пояснюється впливом колишніх форм двоїни цих іменників.

Р. однини	Наз. множини	З числівниками <i>два, три, чотири</i>
батька	батькі	два батьки
дуба	дуби	два дуби

Іменники з суфіксом *-ин-*, який зникає у формах множини, та іменник *чоловік* (тільки в значенні лічильного слова) з числівниками *два, три, чотири* вживаються у формах родового відмінка однини (*два громадянина*).

Коли до складу словосполучення числівника з іменником входить узгоджене означення, воно може мати або форму називного — знахідного, або форму родового відмінка множини, причому форма називного множини вживається здебільшого з іменниками жіночого роду, а форма родового множини — з іменниками чоловічого роду та середнього. Коли таке словосполучення має кілька узгоджених означень, усі вони, як правило, мають однакову форму.

У складених числівників керування іменником здійснює, як правило, останнє слово. Тому, коли складений кількісний числівник закінчується словом *один*, він вимагає від залежного іменника форми називного однини; коли до складених числівників входять числівники *два, три, чотири*, вони вимагають від залежного іменника форми називного відмінка множини з наголосом родового однини.

З усіма іншими кількісними числівниками, якщо останнім їх компонентом не є числівник *один, два, три, чотири*, іменники вживаються у формі родового відмінка множини.

Для позначення приблизної кількості предметів, коли числівник стоїть після іменника, іменник має форму родового відмінка множини (*років чотирьох, днів десять*).

Збірні числівники можуть поєднуватися з іменниками — назвами осіб чоловічої статі, з іменниками *pluralia tantum*, що позначають парні предмети. Вони практично не сполучаються з

іменниками жіночого роду (за винятком назв домашніх тварин — овець, курей, гусей) та з назвами неживих предметів (крім іменників середнього роду).

Збірні числівники, за винятком числівника *обидва*, *обидві*, вимагають від іменників родового відмінка множини. З числівником *обидва*, *обидві* іменники вживаються у тій самій формі, що і з числівником *два*.

З неозначено-кількісними числівниками *кілька*, *декілька*, *кільканадцять*, *кількадесят*, *стонадцять* іменники вживаються у формі родового відмінка множини. Числівники *мало*, *чимало*, *багато*, *небагато* можуть сполучатися з іменниками в родовому однини, коли ці іменники називають об'єкти, що не піддаються лічбі.

Дробові числівники вимагають від іменника родового відмінка однини. У мішаному дробу іменником керує дробова частина, коли вона прислнується сполучником *і*. Коли дробову частину прислнує прийменник *з*, керований іменник залежить від числівника, що виражає цілу частину змішаного дробу: *чотири з половиною місяці*, *чотири і одна друга місяця*.

СПОЛУЧЕННЯ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ У НЕПРЯМИХ ВІДМІНКАХ

У не пр я м и х відмінках числівники узгоджуються з іменниками. Складені числівники узгоджуються з означуваним іменником усіма своїми компонентами.

У залежності від того, з яким відмінком збігається знахідний означуваного іменника, числівник може узгоджуватися з ним (як у родовому) або керувати (як у називному).

Числівники *два*, *три*, *чотири* з назвами риб і птахів (особливо коли вони позначають їжу) у знахідному відмінку мають форму називного.

Числівники *тисяча*, *мільйон*, *мільярд* в усіх відмінках вимагають від означуваного іменника родового відмінка множини.

Дробові числівники керують іменником у родовому відмінку однини. Сполучення числівників, що позначають мішані дробі, вимагають родового відмінка однини, коли дробовий числівник приєднується до цілої частини сполучником *і*. Коли дробовий числівник приєднується прийменником *з*, іменник узгоджується з числівником, що позначає цілу частину мішаного дробу.

Числівник *півтора*, *півтори* у називному — знахідному та родовому відмінках вимагає іменника в родовому відмінку однини. У давальному, орудному і місцевому відмінках він сполучається з іменниками відповідно в давальному, орудному і місцевому відмінках множини.

Невідмінюваний числівник *півтораста* у сполученні з імен-

ником у називному — знахідному і родовому вимагає родового множини, а в давальному, орудному і місцевому відмінках відповідно давального, орудного і місцевого відмінків множини.

Числівник *пів* як частина складного слова керує іменником у родовому однині. Складні слова, першою частиною яких є числівник *пів*, а другою — іменник у родовому відмінку, не відмінюються.

ЧИСЛІВНИК У РОЛІ ПІДМЕТА

Кількісні і збірні числівники часто виконують функцію підмета в художньому та розмовно-побутовому стилях.

Якщо в реченні з складеним підметом при числівниках *два, три, чотири* є кілька узгоджених означень, усі вони повинні стояти в тому самому відмінку — або називному, або родовому: «*З-за дверей виглядало дві кострубаті дитячі голови*» (Панас Мирний); «*Очі її розгорілися, коли вона нагляділа аж три довгих шовкових стьожки*» (Панас Мирний).

Із збірними числівниками *двоє, троє, четверо* іменники стоять у родовому відмінку. Тільки в родовому відмінку можуть вживатися і узгоджені означення при таких іменниках («*Троє молодих людей сидять на поренчатах*» (І. Франко).

Основною синтаксичною функцією порядкових числівників є вираження означення. Субстантивовані порядкові числівники часто виступають у реченні в ролі підмета.

Коли підмет виражений словосполученням із складеним числівником, що закінчується на *одін*, присудок, як правило, стоїть в однині. Але якщо присудок виражений зворотним дієсловом, то він здебільшого має форму множини («*Двадцять одна дівчина-третьокурсниця зібралися працювати влітку екскурсоводами*» (газ.).

У множині вживається присудок і тоді, коли при підметі є займенникове означення *наші, ваші, ті, ці, всі* тощо.

Коли в ролі означення виступають слова *всього, лише, тільки*, присудок стоїть в однині.

Коли до складу підмета, вираженого кількісно-іменним словосполученням, входять числівники *два, три, чотири*, присудок стоїть здебільшого в множині («*Два брати через дорогу живуть, а один одного не бачать*» (присл.). Якщо підмет — неживий предмет, то присудок може стояти і в однині («*У шафі висить два пальта*). Коли в підметі числівник ужито з іменником *років*, присудок уживається тільки в однині («*Минуло п'ять років*).

Коли до складеного підмета входять числівники *тисяча, мільйон, мільярд*, присудок, виражений формами дієслова минулого часу, узгоджується з числівниками і в роді.

Якщо підмет виражений складним словом з числівником *нів*, присудок стоїть в однині, а дієслово в минулому часі набуває форми середнього роду (*Піввідра фарби вилилося*). Таких самих форм набуває присудок і тоді, коли в ролі підмета виступає поєднання неозначено-кількісного числівника з іменником (*«Кілька парубків скочило до танцю...»* (М. Коцюбинський).

Коли до складу підмета входить кілька однорідних членів, або коли до нього відноситься відокремлене поширене означення, присудок ставиться в множині (*«У роботі конференції взяли участь тридцять п'ять викладачів, студентів та аспірантів»* (газ.)).

Коли дієслово-присудок виражає дію, що має активний характер, воно вживається в формі множини, коли ж ця дія має пасивний характер, перевага надається однині (*«Декілька парубків зазирали пильно у вікно»* (С. Васильченко); *«Декілька коней під сідлами вертілося ще в руках ординарців...»* (П. Панч).

ЧИСЛОВІ ІМЕННИКИ І ЛІЧІЛЬНІ СЛОВА

Крім числівників, для позначення кількості вживаються різні числові іменники: *одиниця, десяток, дюжина, сотня, пара*. На відміну від переважної більшості числівників, числові іменники мають обмежене вживання. Деякі мовознавці відносять до лічильних іменників і слова *тисяча, мільйон, мільярд*.

Іменники *pluralia tantum*, іменники третьої відміни — назви істот та деякі інші не можуть безпосередньо сполучатися з простими числівниками *один, два, три, чотири* та зі складеними числівниками, останнім компонентом яких є названі прості. Для сполучення таких іменників з числівниками використовуються лічильні слова: *штука, голова, пара* тощо.

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ, ПЕРШОЮ ЧАСТИНОЮ ЯКИХ Є КІЛЬКІСНИЙ ЧИСЛІВНИК

Складні та складені порядкові числівники не слід змішувати із складними прикметниками, першою частиною яких є числівник, наприклад: *п'ятикутний*.

Усі компоненти складних прикметників, до складу яких входить числівник, пишуться разом, їх творення відбувається шляхом основоскладання.

Числівникові основи *дво-, три-, чотири-* входять до складу прикметників, що починаються на приголосний.

Основи *двох-, трьох-, чотирьох-* сполучаються з основами,

що починаються з голосного. Ці ж основи беруть участь і в творенні порядкових числівників (*трьохсотий, чотирьохтисячний, двохмільйонний*), а також складних прикметників, до складу яких входить кілька числівникових основ (*двадцятидвохрічний*).

Числівники, що мають у родовому відмінку закінчення *-и*, зберігають його у складі складних прикметників.

Числівник *один* входить до складу складних прикметників у формі *одно-*.

Числівник *сорок* — у формі родового відмінка *сорока-*.

Числівники *дев'яносто, сто* — у формі називного відмінка.

Числівники *двісті* — *дев'ятсот* входять до складу складних прикметників у формі родового відмінка.

Тисяча — у формі *тисячо-*. Коли числівники *п'ятсот* — *дев'ятсот* стоять після числівника, що позначає тисячі, при творенні складних прикметників їхні основи виступають у формі називного відмінка, наприклад: *п'ятисотріччя*, але *тисячоп'ятсотліття*.

ЗАЙМЕННИК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАЙМЕННИКА

З а й м е н н и к — це самостійна частина мови, яка не називає предмети, їх ознаки і кількість, а лише вказує на них, напр.: «Поезія — це, як правило, нуртування душі, кипіння пристрастей, гра почуттів... Чи може, чи повинна вона бути *іншою* — такою, де верх над емоціями бере розсудливість, мисль?» (газ.). У другому реченні займенник *вона* не називає, а вказує на предмет, названий у першому реченні, — поезію. Займенник *такою* вказує на ознаку цього ж предмета (*поезії*), зміст якої розкривається підрядним реченням (*де верх над емоціями бере розсудливість, мисль*).

Невелика група вказівних слів, об'єднана єдиною назвою **з а й м е н н и к**, різноманітна за формами словотворення і словозміни та не має власного предметно-логічного змісту. Цим займенник протиставляється усім лексично повнозначним частинам мови. Конкретне значення займенника змінюється залежно від суб'єкта, ситуації, як у наведеному прикладі. Отже, виділення займенника як частини мови ґрунтується на особливій його семантиці — високій узагальненості значення. Так, займенник *він* може означати особу і будь-який предмет, *хто* — будь-яку особу (одну чи декілька), *який* — може вказувати на якість чи властивість особи або предмета, *стільки* — на кількість осіб чи предметів. Тобто займенникам властиві узагальнено-предметні, узагальнено-якісні і узагальнено-кількісні значення, які конкретизуються лише в контексті.

Займенники відмінюються, хоча кожен розряд і навіть переважна більшість окремих займенників має свої особливості відмінювання (для особових займенників характерний суфіксизм — *я, мене, мені*; наявність безприйменникових та прийменникових рядів відмінкових форм — *його, до нього*; відсутність у зворотного займенника *себе* форми називного відмінка тощо).

Порівняно з іншими частинами мови участь займенника в творенні інших слів мови обмежена. Лише окремі займенники, наприклад, *сам, себе, що* творять ряди інших частин мови типу *самобутній, самовар, самотній, самотою, самокритика, самоук; себелюбець, себелюбний; щовесни, щогодинний, щодня, щоніченьки*. Від інших займенників утворені прислівники *по-моєму, по-нашому, по-вашому, по-свійськи*, просторічні дієслова *тикати, викати* та деякі інші. Займенники послужили в оформленні відмінювання окремих повнозначних частин мови (постфікс *-ся* як форма займенника *себе* в дієслівних формах, вказівні займенники в закінченнях прикметників — *новий — новий — новий*).

РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

За своїм значенням усі займенники поділяються на такі розряди: **Особові. Особово-вказівні.**

До особових належать займенники *я, ти, ми, ви*. До особово-вказівних — *він, вона, воно, вони*.

Особові займенники не замінюють іменників, а називають осіб: займенник першої особи однини *я* означає того, хто говорить, напр.: *«Я вже казав про пам'ять, як про вічну книгу, де все записано і про них»* (О. Коломієць). Займенник *ти* означає адресата, до якого звертається мовець: *«Дорогий Борисе! Я саме до тебе адресував цей лист»* (О. Коломієць). Займенники *я, ти* і займенники *ми, ви* протиставляються як форми однини і множини. Проте мають такі значення: *ми* — це *я і ще хтось*, у публіцистичному і науковому стилях *ми* — це авторське *я*, вжите як засіб зближення автора з читачем; займенник *ви* вказує на багатьох осіб, до кого звернена мова, шанобливе ставлення, наприклад: *«Сьогодні ми помудріли»* (Б. Олійник); *«Ми опрацювали великий матеріал...»* (газ.); *«Вам лиш пам'ять одна і суддя й засторога: все, що вам дороге, зберігає вона... Перед нею одною — ви муж і жона»* (М. Карпенко).

Особово-вказівні займенники означають осіб, які виходять за межі розмовної ситуації, або предмети чи поняття, згадувані в розмові, наприклад: *«[...] до сторічного ювілею висадили біля школи алею зі ста каштанів. А веде вона не куди-небудь — до меморіального музею Остапа Вишні»* (газ.). Функції особово-вказівних займенників виходять за межі речення: вони є одним із важливих засобів організації тексту.

Зворотний займенник *себе*, вказуючи на особу чи предмет, не має форми називного відмінка, а також категорії роду та числа. Може стосуватися усіх трьох осіб: *Я знаю себе; Ти знаєш себе; Вони знають себе.*

У формі давального відмінка займенника *собі* його вживання характерне для розмовного мовлення: *«Був собі дід та баба»* (фольк.).

П р и с в і й н і займенники: *мій, твій, ваш, наш, свій, його, її, їх, їхній*. За значенням і граматичними ознаками близькі до прикметників: *«Здоров'я, щастя усім вашим працівникам, щоб вони глибоко орали свою журналістську ниву і в пухкий ґрунт клали тільки добірні зерна, пам'ятаючи — з нами Бог, з нами Україна»* (газ.). *«І тому для мене так трагічно Те, що ти чиясь, а не моя»* (В. Симоненко).

В к а з і в н і займенники *той, отой, цей, оцей, такий, отакій, сей* (ся, сі, се) та нестягнені форми *тая, тую, тії, цяя, ції* вказують на предмети та їх ознаки. Вказівний займенник *стільки* співвідносний з кількісним числівником. Напр.: *«Не розумію, чому оте все добро заслуговує іноді зневажливого слова «черепки»...»* (газ.); *«Овва, чого заманулося вам, люди-небораки! Забудьте про се, руки маєте короткі»* (С. Колесник); *«Сама колись діувала, тег лихо знаю»* (Т. Шевченко).

О з н а ч а л ь н і займенники *увесь (ввесь, весь), усякий (всякий), кожний (кожен), жодний (жоден), інший, сам, самий* вживаються в реченні в ролі узагальнено-якісних означень, а при субстантивзації — в ролі підметів і додатків.

Займенники *кожний* і *всякий* синонімічні між собою, означають окреме в даному кількісному ряді: *«Кожна птиця знайде свого Гриця; Всяка кузочка свою дружину має»* (нар. тв.).

Займенник *кожний* має значення «всі по-одному», «будь-який із подібних собі», наприклад: *«У кожного чоло життя і жаль порили, і в оці кожного горить любові жар»* (І. Франко).

Займенник *усякий* меншою мірою, ніж займенник *кожний*, виражає значення розділовості: *«У всякого своя доля і свій шлях широкий»* (Т. Шевченко).

Займенник *жодний (жоден)* уживається в двох значеннях:

1) «ні один», наприклад: *«Ви все це знаєте: і про десятки великих міст, де немає жодної або є одна-дві українські школи, і про півтори (півтори!) книжки на душу населення, видавані українською мовою...»* (Ю. Мушкетик).

2) «ніякий», наприклад: *«Скажіть мені, чи хто тут не зрозумів слів, сказаних по-українськи чи по-російськи? Всі ми тут розуміли і всі ми відповідно реагували, і не було у нас жодних проблем»* (Ю. Щербак).

Діалектне його значення «кожен, всякий», наприклад: *«До Мелашки ходити далеко, стали вони жоден вечір зиходитись під вербою, біля Веклиної хати»* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Слід розрізняти означальні займенники *сам, самий, сама, самого, самі, самих, самим* від *сам, сáмий, сáмого, сáмої* і т. д.

Перший уживається на означення того, що особа чи предмет виконує дію сама, без сторонньої допомоги: «*Самі й розшифрують зібраний матеріал, покладають його на ноти*» (газ.); «*Тільки нам'ятайте, що сама собою газета не з'явиться*» (газ.).

Другий займенник з наголосом на першому складі має значення крайньої просторової чи часової межі іменника, при якому він ужитий: «*Сумна арфістка, — рученьки вербові! — по сáмі плечі вкутана в туман. Зіграй мені мелодію любові, ту, без якої холодно словам*» (Л. Костенко); «*Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над сáмою Россю*» (І. Нечуй-Левицький).

У ролі підсилювальної частки при словах на означення часу, причини теж уживається займенник *сáмий*, наприклад: «*Що це?! Жодного такого камінця на Волині не зустрічається. Це могло бути лише одне. А сáме — ідол!*» (газ.); *сáме тому... сáме в той час*.

Питальні займенники: *хто, що, який, чий, котрий, скільки*. Вони містять у собі питання про особу, предмет, ознаку, належність і кількість предметів: «*А жінці хто потрібен, якщо вона — поет?*» (Л. Костенко); «*Або погибель, або перемога, сі дві дороги перед нами стане... Котра з цих двох нам судиться дорога?*» (Леся Українка).

Відносні займенники. Якщо перелічені питальні займенники приєднують підрядне речення до головного, тобто виступають як сполучні слова і є співвідносними словами до іменника чи займенника головного речення, тоді вони стають відносними займенниками. Є певні особливості їх уживання.

Займенник *який* уживається в усіх стилях мови, коли треба вказати на якісний характер ознаки, наприклад: «*Природно, яка позиція — такі й результати*» (журн.).

Займенник *котрий* вживається тоді, коли треба підкреслити вибір осіб, предметів, ознак з ряду однорідних: «*Полювання з крякухою дуже добутливе, спокійне полювання, особливо для мисливців, котрі вже в літах, котрим уже бродити по болотах та лазити по очеретах, скажуть би, важкувато*» (Остап Вишня).

Використання відносного займенника *котрий* у значенні *який* зустрічається значно рідше, наприклад: «*Чується... Шум океану. Луною котрого ця річка Воркоче*» (М. Рильський).

Відносний займенник *чий* вказує на належність предмета, вживається переважно в книжній мові: «*Наблизившись до високоправдивого таланту В. М. Шукшина, поруч побачив Григора Тютюнника, чий «немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові» вже непроминьальне*» (журн.).

Займенники *хто* і *що* співвідносні з іменниками — *хто* з особою, а *що* — з предметом або особою, *скільки* співвідносний з числівником.

До заперечних займенників відносяться слова *ніхто, ніщо, ніякий, нічий*. Вони утворені від відповідних питальних займенників додаванням частки *ні* і вказують на повну відсутність предмета або ознаки: *«А довкола гули КАМазі і турбіни ревли із-за тучі, Щоб ніхто ні внизу, ні на кручі Ані крику не чув, ані слів»* (В. Бровченко).

Неозначені займенники: *дехто, дещо, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, будь-хто, будь-що, казна-що, казна-хто, абихто, абиякий* та ін. Утворюються вони від відповідних питальних займенників додаванням часток *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь*. Вживаються для вказівки на невідомі, неозначені предмети, їх ознаки, якості, наприклад: *«Хтось задихається над ними — хто це, хто це?»* (І. Драч); *«Судили колгоспника й робітника, академіка й асенізатора. Будь-хто піддавався остракізмові»* (Б. Харчук).

Відмінювання займенників

Відмінювання особових займенників та зворотного займенника *себе*

	Однина			Множина	
Н.	я	ти	—	ми	ви
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам
З.	мене	тебе	себе	нас	вас
О.	мною	тобою	собою	нами	вами
М.	(на) мені	(на) тобі	(на) собі	(на) нас	(на) вас

Відмінювання особово-вказівних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	він	воно	вона	вони
Р.	його (нього)		її (неї)	їх (них)
Д.	йому		їй	їм
З.	його (нього)		її (неї)	їх (них)
О.	ним		нею	ними
М.	(на) ньому і (на) нім		(на) ній	(на) них

Відмінювання присвійних займенників

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	<i>мій</i>	<i>моє</i>	<i>моя</i>	<i>мої</i>
Р.	<i>мого</i>		<i>моєї</i>	<i>моїх</i>
Д.	<i>моєму</i>		<i>моїй</i>	<i>моїм</i>
З.	як Н. або Р.	<i>моє</i>	<i>мою</i>	як Н. або Р.
О.		<i>моїм</i>	<i>моєю</i>	<i>моїми</i>
М.	<i>(на) моєму</i>	<i>(на) моїм</i>	<i>(на) моїй</i>	<i>(на) моїх</i>

За таким же зразком відмінюються займенники *твій, свій*. Займенники *наш, ваш* відмінюються, як прикметники твердої групи; займенник *їхній* — як прикметник м'якої групи.

Відмінювання вказівних займенників *цей і той*

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	<i>той, цей</i>	<i>те, це</i>	<i>та, ця</i>	<i>ті, ці</i>
Р.	<i>того, цього</i>	<i>цього</i>	<i>їєї, цієї</i>	<i>тих, цих</i>
Д.	<i>тому, цьому</i>	<i>цьому</i>	<i>їій, цієї</i>	<i>тим, цим</i>
З.	як Н. або Р.	<i>те, це</i>	<i>ту, цю</i>	<i>тих, цих</i>
О.	<i>тим, цим</i>	<i>цим</i>	<i>їєю, цієї</i>	<i>тими, цими</i>
М.	<i>(на) тому, цьому (на) тім, цим</i>	<i>(на) цьому, (на) цім</i>	<i>(на) їій, (на) цієї</i>	<i>(на) тих, (на) цих</i>

Відмінювання означального займенника *увесь*

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	<i>увесь, весь,</i> <i>весь</i>	<i>усе, все</i>	<i>уся, вся</i>	<i>усі, всі</i>
Р.	<i>усього</i>		<i>усієї</i>	<i>усіх</i>
Д.	<i>усьому</i>		<i>усій</i>	<i>усім</i>
З.	як Н. або Р.	<i>усе, все</i>	<i>усю</i>	як Н. або Р.
О.		<i>усім, всім</i>	<i>усією</i>	<i>усіма</i>
М.	<i>(на) всьому</i>	<i>(на) всім</i>	<i>(на) всій</i>	<i>(на) всіх</i>

Відмінювання питальних, відносних, неозначених займенників

Н.	хто	що	хтозна-що	ніхто
Р.	кого	чого	хтозна-чого	нікого
Д.	кому	чому	хтозна-чому	нікому
З.	кого	що	хтозна-що	нікого
О.	ким	чим	хтозна-чим	ніким
М.	(на) кому (кім)	(на) чому (чім)	(на) хтозна- чому (чім)	(на) нікому

Відмінювання питально-відносного займенника **чий**

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	чий	чис	чия	чий
Р.	чийого		чисї	чийх
Д.	чийому (чисьму)	чисму чис	чийй	чийм
З.	як Н. або Р.		чию	як Н. або Р.
О.	чийм		чисю	чийми
М.	(на) чийому	(на) чисьму, (на) чийм	(на) чийй	(на) чийх

ЗАЙМЕННИК У ТЕКСТІ

Переважна більшість займенників не тільки виявляє свої значення в тексті, але й виступає в ньому в ролі засобу зв'язку. Зв'язок між елементами тексту може проявляти себе на різних рівнях синтаксису. Займенниками пов'язуються частини як складного речення, так і абзацу. Частини складного речення пов'язуються в першу чергу відносними займенниками, наприклад: «Західнонімецькі винахідники Юрген Браун і Пауль Кунстман сконструювали велосипед з електродвигуном, **який** одержує струм від сонячної батареї. Струм живить електродвигун, **що** забезпечує підвищення швидкості руху велосипедиста, коли той натискає на педалі» (газ.). Особові займенники можуть формувати паралельний зв'язок у висловлюванні: «Від того вечора ми більше не заводили розмов ні про слизьку дорогу, ні про ожеледь; я не починала їх, він допізна був на заводі, і лише ділові балачки пов'язували нас» (В. Добровольський).

Особово-вказівні займенники допомагають виражати послідовний зв'язок між одиницями висловлювання, наприклад: «У найтривалішу і дорогу подорож на таксі вирушили днями австрійці Г. Платтнер і Х. Кнофлахер. За десять діб ці жителі Зальцбурга мають намір подолати шлях до північної точки материкової Європи — норвезького мису Нордкап — і повернутися назад. Їм належить проїхати територією 16 країн і подолати відстань понад 14 тисяч кілометрів. Якщо все пройде, як задумано, шукачі мандрів, напевно, потраплять до «Книги рекордів Гіннеса» (газ.).

На займенниках може триматися побудова підсумкових, висновкових чи узагальнювальних частин тексту, що пояснюється значною мірою узагальнювальним характером займенникової семантики. Напр.: «Після того, як у місті було закрито чимало кооперативів, наші читачі збентежилися: «А чи не почепили замок і на «Смійтеся самі» (рубрика). Хочемо усіх заспокоїти—такого не сталося» (газ.).

Уточненням пов'язано початок тексту із заголовком: «Свою Україну любить...» Саме під такою назвою розпочнеться в неділю чергове засідання клубу «Юний художник» (газ.).

При побудові речення, абзацу, тексту слід постійно перевіряти зв'язок наступної думки з попередньою і особливо звертати увагу на вживання займенників, оскільки часто саме їх уживають неправильно. Найчастіше помилка вживання полягає в тому, що з тексту не зрозуміло, до якого слова стосується займенник, а це викривляє зміст, вносить у нього двозначність. Напр.: «У зовсім непристосованому приміщенні знаходиться молодняк великої рогатої худоби. Його (?) слід реконструювати» (газ.).

«А мала все допитується у бабусі. Де знати малій, чого такі ті очі, чого саме цієї осені, теплішої за всі на її (?) віку, почало з нею (?) таке діятись» (газ.).

Незрозумілим стає текст і тоді, коли будуються неправильні словосполучення, зокрема й займенникові: «Вони тинялися по танцмайданчику з одного кутка в інший, не знаючи, до чого себе приткнути, намагаючись утоптати хтозна-що в землю» (газ.).

ДІЄСЛОВО

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Дієслово — повнозначна частина мови, що означає дію як процес і виражає це значення за допомогою граматичних категорій виду, стану, способу, часу й особи, а також в окремих формах — роду й числа.

Процесуальність властива всім дієсловам незалежно від їх

лексичного значення. Дієслово як процес виражає динамічну змінну ознаку дії і стану протягом їх тривання (*будують заводи, вирощують хліб, люблять працю, славлять Вітчизну*), чим відрізняється від прикметника й прислівника, які передають статичну ознаку (пор.: *сміливий вчинок*. — *сміливо діяти* — *сміливішати з кожним днем; дорогий час* — *дорого коштує* — *дорожчає поступово*).

Змінна дієслівна ознака є однією з основних рис речення і в граматичній має назву **п р е д и к а т и в н і с т ь**. Вона виражається в часі й способі (теперішньому, минулому й майбутньому дійсного способу) або тільки в способі (наказовому і умовному). Наприклад, у реченні *«Мати кажуть, що ті розі посадила колись давним-давно ще бабуся в свої дівочі літа»* (І. Цюпа) виразником предикативності виступають дієслова у формі теперішнього часу *«кажуть»* і в формі минулого часу *«посадила»*.

Замість часу виразником предикативності в реченні може бути спосіб: *«У чужому краю Не шукайте, не питайте Того, що немає»* (Т. Шевченко); *«І люди б не знали, що ви за орли, і не покивали б на вас головою»* (Т. Шевченко). У реченні дієсловами-присудками *не шукайте, не питайте, не знали б, не покивали б* передано дії, яких реально поки що не існує. Вони бажані або можливі за певних умов. Тобто тут замість часу виразником предикативності виступає наказовий спосіб у першому реченні, у другому — умовний.

Дієслово охоплює відмінювані форми — дієслова і дієприкметники і невідмінювані — інфінітиви, дієприслівники і форми на *-но, -то*. Це одна з найбільших частин мови в сучасній українській мові.

Граматичні категорії, що характеризують дієслово, тісно пов'язані з його значенням і синтаксичною функцією. Категорія виду й стану властива всім дієслівним формам. Категорія способу характерна для відмінюваних дієслів (*читає, читай, читає би*), категорія часу — дієсловам дійсного способу (*читає — читав — читатиме*), категорія особи — дієсловам дійсного й наказового способів (*читаєш, читаєте, читай, читайте*), категорія числа — всім відмінюваним дієслівним формам.

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Неозначена форма дієслова, або інфінітив, — це вихідна форма дієслівної парадигми. Вона називає дію, процес, не виражаючи їхнього відношення до особи, числа, часу й способу: *робити, чекати, носити, спати*. Для неозначеної форми дієслова характерні загальнодієслівні категорії перехідності — неперехідності,

виду й стану: *стояти* — *стати*, *укривати* — *укрити*, *умивати* — *умиватися*, *побороти* — *поборотися*.

У реченні інфінітив може виступати у функції різних його членів, найчастіше — входить до складу простого і дієслівного складеного присудка. Напр.: «*Нинішній фестиваль буде проходити під девізом «Світ совісті і милосердя»* (газ.); «*У листі лікар пропонував відмовитись від примусового характеру лікувально-профілактичних заходів»* (газ.).

У формі інфінітива виступають усі дієслова сучасної української літературної мови. Творються неозначена форма за допомогою суфіксів *-ти* (*-ть*). У публіцистичному, науковому та діловому стилях уживається неозначена форма дієслова з суфіксом *-ти*, в художньому та розмовному стилях поряд із формами, що мають суфікси *-ти*, зрідка вживаються інфінітиви із скороченим варіантом суфікса *-ть*.

Між коренями, що закінчуються на приголосний, й інфінітивним суфіксом *-ти* можуть бути інші суфікси: *-ну-*, *-ува-(-юва-)*, *-а-*, *-и-*, *-і-* (*-ї-*): *стук-ну-ти*, *мандр-ува-ти*, *гост-юва-ти*, *чит-а-ти*, *бач-и-ти*, *ум-і-ти*, *до-ї-ти*. Ті корені, що закінчуються на передньоязикові приголосні *д*, *т* (*вед-у*, *плет-у*), ще на праслов'янському ґрунті зазнали внаслідок дисиміляції звукових змін (*вед-у* — *вед-ти* — *вес-ти*, *плет-у* — *плет-ти* — *плес-ти*). У сучасній українській мові це явище збереглося лише в небагатьох дієсловах: *брести*, *їсти*, *класти*, *мести*, *прясти*, *розповісти*, *сісти*, *упасти*.

Неозначена форма дієслова може використовуватись для вираження способу, вносячи в текст експресивне забарвлення. Вона вживається для посилення наказу, передачі необхідності дії, неминучості її: «*Працювати на злагоду!»* (газ.).

КАТЕГОРІЯ ВИДУ

Дієслівна категорія виду виражає дію з погляду того, як вона розвивається в часі. З допомогою категорії виду передається дія, яка сповна реалізована чи спрямована на реалізацію, або дія постійна, безперервна, що перебуває в процесі розгортання і становлення.

Видові значення наявні в усіх дієсловах. Залежно від контексту вони можуть бути доконаного або недоконаного виду.

Форми доконаного виду виражають дію, що має певну межу тривання: 1) дію повністю завершену чи завершену на певному етапі виконання (*сніг випав*, *сонце зійшло*, *колона рушила*, *дитина заплакала*); 2) дію, повторювану до певної межі (*попереписував вірші*, *понідирав двері*); 3) дію одноразову, раптову (*стукнув*, *смикнув*, *крикнув*).

Форми недоконаного виду виражають дію, що перебуває в процесі тривання (здійснення), незавершеної повторюваності: (сонце *сходить*, двері *підпирають*, стукає, смикає), багаторазовість дії (*постукувати*, *покрикувати*).

Видове значення не впливає на семантику дієслова. Те саме дієслово може мати як доконаний, так і недоконаний вид: *написати* — *написав* — *напишу* (доконаний вид); *написувати* — *написую* — *написував* — *написуватиму* — *буду написувати* (недоконаний вид).

Дієслова, що тотожні за своїм лексичним значенням і мають тільки різний вид, творять видові пари: *розповідати* — *розповісти*, *читати* — *прочитати*, *стояти* — *стати*, *допикати* — *допекти*. Формальне вираження виду при цьому може бути морфологічним або контекстуальним.

До морфологічного засобу вираження виду під час творення видових пар належить:

1) Суфіксальний спосіб творення: чергування або зміна суфіксів співвідносних основ: *-овува-/-ува-(-юва-)*: *мобілізувати* — *мобілізувати*, *організовувати* — *організувати*, *завойовувати* — *завоювати*, *переадресовувати* — *переадресувати*, *обраховувати* — *обрахувати*; *-ува- (-юва-)/-и-(-і-)*: *зменшувати* — *зменшити*, *зближувати* — *зблизити*, *розклеювати* — *розклеїти*; *-ува- / -а-*: *записувати* — *записати*, *об'єднувати* — *об'єднати*, *розпитувати* — *розпитати*; *-а- / -ну-* (із значенням одноразовості, раптовості): *кричати* — *крикнути*, *грюкати* — *грюкнути*, *стукати* — *стукнути*, *халати* — *халнути*. Дієслова доконаного виду цього типу творення можуть бути з суфіксом *-ону-* (*грюконути*, *рубонути*, *халонути*). Відтінок згрубілості, властивий цим дієсловам, надає тексту характеру розмовності: *-ва-/Ø*: *ставати* — *стати*, *дівати* — *діти*; *-а-/Ø*: *лягати* — *лягти*, *одягати* — *одягти*, *стирати* — *стерти*, *перебігати* — *перебігти*, *витікати* — *вистекти*; *-а-/ -и-*: *рішати* — *рішити*, *рушати* — *рушити*, *ступати* — *ступити*, *виряджати* — *вирядити*.

2) Префіксальний спосіб творення. Для творення дієслів доконаного виду від співвідносних основ недоконаного виду найчастіше використовуються префікси *в-*, *з-(с-)*, *за-*, *на-*, *по-*, *про-*. Вони лише змінюють вид дієслова, не вносячи в його семантику ніяких додаткових відтінків: *молити* — *вмолити*, *робити* — *зробити*, *питати* — *спитати*, *в'янути* — *зав'янути*, *кликати* — *покликати*, *інформувати* — *поінформувати*. Це один з найпродуктивніших способів творення дієслів доконаного виду.

Проте не кожний префікс може бути тільки видотворчим. Більшість із них є словотворчими. Вони вносять у семантику дієслова додатковий відтінок, розширюють або звужують його лексичне значення. Пор.:

будувати	{	— надбудувати	писати	{	— переписати
		— добудувати			— підписати
		— забудувати			— надписати
		— перебудувати			— дописати
		— відбудувати			— відписати
					— переписати

3) Комбінований спосіб творення. Цим способом творяться видові пари: безпрефіксне дієслово недоконаного виду — співвідносне префіксальне дієслово доконаного виду із зміною або чергуванням суфікса основи: *бродити* — *забрести*, *чіпляти* — *зачепити*.

У ряді випадків творення видових пар супроводжується чергуванням кінцевих приголосних основи та кореневих голосних: *заводити* — *завести*, *виїжджати* — *виїхати*, *стирати* — *стерти*.

4) Зрідка видові пари творяться шляхом семантичного зближення різнокореневих (суплетивних) основ: *брати* — *взяти*, *ловити* — *впіймати*, *говорити* — *сказати*, *шукати* — *знайти*.

В українській мові частина дієслів не має видової пари. Ці дієслова виступають або у формі недоконаного або у формі доконаного виду. Їх можна погрупувати за семантикою та морфемною структурою — за наявністю відповідних афіксів.

До одновидових безпрефіксних дієслів недоконаного виду належать дієслова на *-увати* із значенням ставлення до об'єкта (*годувати*, *гордувати*, *командувати*), на *-ати*, *-ити* дієслова мовлення (*говорити*, *базікати*, *твердити*), пересування і переміщення (*ходити*, *возити*, *літати*, *носити*, *тягати*), мислення (*марити*, *мріяти*) та ін. До одновидових дієслів недоконаного виду відносяться також дієслова з префіксом *по-* із значенням повторюваності дії: *пописувати*, *почитувати*, *подумувати*, *поглядувати*, *походжати*.

До одновидових дієслів доконаного виду належать переважно префіксальні дієслова: 1) з префіксом *роз-*, які вказують на результати дії (*розговоритися*, *розноситися*, *розкричатися*), 2) з префіксом *на-*, які виражають вичерпність виконаної дії (*находитися*, *начитатися*, *надивитися*, *нагостюватися*, *напрацюватися*), 3) з префіксами *за-*, *про-* (*запрацюватися*, *заплакати*, *затремити*, *пропрацювати*, *проплакати*), 4) з подвійним префіксом *попо-* на позначення імперативної завершеної дії (*поповодити*, *попоходити*, *поподумати*, *попожити*).

Дієслова недоконаного виду мають три часові форми: теперішній, минулий і майбутній (складну і складену форми), дієслова доконаного виду — минулий і простий майбутній.

Перехідність і неперехідність — це лексико-граматична категорія, тісно пов'язана з дієслівною семантикою. Усі дієслова поділяються на перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова означають дію, спрямовану безпосередньо на якийсь предмет. Це може бути: 1) конкретна дія, спрямована на предмет, який зазнає певних змін внаслідок такої дії або є результатом її: *побудувати завод, виорати землю, змонтувати прилад, перевірити вправу, написати лист*; 2) дія, від якої предмет, на який вона спрямована, не зазнає змін: *прочитати книжку, екзаменувати учня, відвідати товариша, одержати вітання*; 3) дія, як процес мислення, мовлення, сприймання, відчуття: *розуміти прочитане, думати думу, відчувати увагу, говорити правду, висловлювати думку, розповідати казку*.

Виразною ознакою перехідних дієслів є їхня здатність керувати іменником у формі знахідного відмінка без прийменника, який у реченні виконує функцію прямого додатка: *рубати дрова, косити сіно, любити пісню, оцінити знання*. Це їхня основна граматична (синтаксична) ознака.

Другою граматичною (морфологічною) ознакою перехідних дієслів є їх здатність утворювати пасивні дієприкметники: *принести — принесений, бити — битий, одержати — одержаний, врятувати — урятований*. Проте пасивні дієприкметники не творяться від тих перехідних дієслів, які означають процес мислення і переживання: *думати, розуміти, мислити, відати, терпіти, ненавидіти, зазнавати*.

Неперехідні дієслова означають стан або таку дію, яка не спрямована на інший предмет. Вони ніколи не керують іменниками — додатками у формі знахідного відмінка без прийменника. Від них не творяться пасивні дієприкметники: *ходити, сидіти, дякувати, зітхати, зеленіти, глузувати*.

Між перехідними і неперехідними дієсловами існує семантико-словотворча співвідносність. Неперехідні дієслова, як правило, творяться від перехідних. Є два способи такого утворення: морфологічний (словотворчий) і синтаксичний.

Морфологічний спосіб творення неперехідних дієслів полягає в тому, що до перехідного дієслова додається постфікс *-ся*: *одягати — одягатися, зустрічати — зустрічатися, переконувати — переконуватися, лікувати — лікуватися*.

У цих випадках постфікс *-ся* позбавляє дієслова як перехідності, так і можливості творити від них форми пасивних дієприкметників.

Постфікс *-ся* може приєднуватися й до неперехідних дієслів, утворюючи таким чином безособові дієслова: *лежить + -ся = лежиться, спить + -ся = спиться, говорить + -ся = говориться*.

Проте не всі перехідні дієслова мають неперехідні відповідники. Не мають їх перехідні дієслова, що не вживаються без постфікса *-ся*: *боятися, змагатися, жасатися, сторонитися* та дієслова *ходити, сидати, глузувати, дякувати*.

КАТЕГОРІЯ СТАНУ

Дієслівна категорія стану — це граматична категорія, яка виражає відношення між дією, дійовою особою (суб'єктом дії) і предметом (об'єктом), на який спрямована дія. Вона тісно пов'язана з категорією перехідності / неперехідності і підпорядкована їй. Категорія стану властива не всім дієсловам, а тільки перехідним і співвідносним з ними неперехідним, які утворені за допомогою постфікса *-ся*. Виявляється вона у формах слова та особливостях керування.

Категорія стану не властива:

1) неперехідним дієсловом без постфікса *-ся*: *сидіти, лежати, стояти, мерзнути, хворіти*; 2) дієсловом з постфіксом *-ся*, які утворені від неперехідних дієслів: *сміється, сидиться*, 3) безособовим дієсловом на *-ся*, а також особовим дієсловом, що вживаються в значенні безособових: *стається, хочеться, розводиться*; 4) дієсловом на *-ся*, що не мають співвідносних перехідних дієслів: *гордиться, усміхається, боїться*.

У сучасній українській мові розрізняється активний і пасивний стани. Окрема група — зворотні дієслова, в яких пасивне значення формується постфіксом *-ся*.

Активний стан мають усі перехідні дієслова, які означають дію, спрямовану на прямий додаток — іменник у формі знахідного відмінка без прийменника: «*Естафету гострого й дотепного слова Остапа Вишні сьогодні високо і впевнено несуть в Україні його учні*» (газ.); «*Нині ми всі обстоюємо плюралізм поглядів*» (газ.).

Пасивний стан мають неперехідні дієслова з постфіксом *-ся*, співвідносні за своїм лексичним складом і граматичним значенням з дієсловами активного стану. Вони означають дію, спрямовану на об'єкт, що виступає в реченні у функції підмета. Реальна дійова особа в таких пасивних конструкціях виконує роль додатка, вираженого іменником у формі орудного відмінка без прийменника: «*Спеціальні питання обговорюються депутатами в секціях*» (газ.); «*Кожен новий гол радісно зустрічається вболівальниками*» (газ.). У реченні з дієсловом пасивного стану реальний виконавець дії може й не називатися.

Пасивний стан може бути виражений також пасивним дієприкметником, неособовою формою предикативного дієприкметника на *-но, -то*, утвореними від перехідних дієслів. Пор.: *Товариство організоване. — Товариство організовано.*

Зворотні дієслова означають дію, яка спрямована на дійову особу. Залежно від лексичного зв'язку з іншими словами в реченні зворотні дієслова поділяються на підгрупи.

а) Власне-зворотні дієслова. Виражають конкретну дію, виконавцем якої є дійова особа, на яку ця дія й поширюється. Постфікс *-ся* в цих формах за своїм значенням дорівнює зворотному займеннику *себе* в знахідному відмінку: *одягатися, умиватися, голитися, взуватися* і под.

б) Непрямо-зворотні дієслова. Дія, передана ними, виконується дійовою особою, об'єкт дії виступає у функції непрямого додатка або зовсім усунений: *запасатися* (їжею), *поратися* (біля печі).

в) Загально-зворотні дієслова. Вказують на внутрішній стан людини, її настрій, переживання: *вертітися, гніватися, сміятися, журитися, турбуватися*.

г) Безоб'єктно-зворотні дієслова. Виражають дію, постійно властиву дійовій особі: *кропива жалиться, корова б'ється, собака кусається*.

г) Взаємно-зворотні дієслова. Означають дію, яку виконують дві або кілька дійових осіб, кожна з яких є одночасно і об'єктом дії. Дії суб'єктів спрямовані один на одного: *листуватися, радитися, зустрічатися, боротися*.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО ДІЄВІДМІНЮВАННЯ. ДВІ ОСНОВИ ДІЄСЛОВА

Дієв і д м і н ю в а н н я — це система змінних форм дієслова. Дієслова змінюють свою форму за особами, часами, способами, числами, а в минулому часі і умовному способі — за родами.

Інфінітив (дієйменник), дієприкметник і дієприслівник не змінюють свої форми за особами, не мають способу і тому не належать до дієвідмінюваних форм.

Як дієвідмінювані, так і недієвідмінювані форми дієслів творяться від двох дієслівних основ: а) основи інфінітива і б) основи теперішнього часу.

Основу інфінітива можна визначити, відкинувши від неозначеної форми дієслова суфікс *-ти*: *ходи-ти, носи-ти, вез-ти, брес-ти, каза-ти, мог-ти, дій-ти, хоті-ти, почу-ти, пи-ти, поді-ти*.

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення закінчення *-уть* (*-ють*), *-ать* (*-ять*) від дієслова теперішнього часу у формі 3-ї особи однини: *ход-ять, нос-ять, воз-ять, бред-уть, каж-уть, ді-ють, хоч-уть, почу-ють, п'-ють, надін-уть*.

Від основи інфінітива творяться:

а) дієслова минулого часу: *ходи-в, носи-в, віз, брі-в, каза-в, міг, хоті-в*;

б) дієслова умовного способу: *ходив би, носив би, віз би, брів би, казав би, міг би, хотів би*;

в) дієприкметники минулого часу: *прочита-ний, побаче-ний, випи-тий*;

г) дієприслівники доконаного виду: *прочита-вши, написа-вши, зміг-ши, приніс-ши*.

Від основ теперішнього часу творяться:

а) особові форми дієслів теперішнього часу: *вез-у, вез-еш, вез-е; вез-емо, вез-ете, вез-уть; ходж-у, ход-иш, ход-ить, ход-имо, ход-ите, ход-ять*;

б) особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду: *напиш-у, напиш-еш, напиш-е, напиш-емо, напиш-ете, напиш-уть; зробл-ю, зробл-иш, зроб-ить, зроб-имо, зроб-ите, зробл-ять*;

в) особові форми наказового способу: *нес-и, нес-імо, нес-іть; сядь, сядь-мо, сядь-те*;

г) дієприкметники теперішнього часу: *програму-ючий, зна-ючий*;

г) дієприслівники недоконаного виду: *пиш-учи, робл-ячи, відзнача-ючи, ді-ючи*.

Залежно від системи закінчень в особових формах однини і множини дієслів теперішнього і майбутнього (простого) часу дієслова поділяються на дві дієвідміни.

До першої дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини теперішнього або простого майбутнього часу мають закінчення *-уть (-ють)*, а в 2-й і 3-й особі однини, 1-й і 2-й особі множини — суфікс *-е-*: *вез-у, вез-еш, вез-е, вез-емо, вез-ете, вез-уть; чита(й)-у, чита(й)-еш, чи-тай(й)-е, чита(й)-емо, чита(й)-ете, чита(й)-уть*.

До другої дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини теперішнього або простого майбутнього часу мають закінчення *-ать (-ять)*, а в 2-й і 3-й особі однини, 1-й і 2-й особі множини — суфікс *-и-*: *робл-ю, роб-и-ш, роб-и-ть, роб-и-мо, роб-и-те, робл-ять; побач-у, побач-и-ш, побач-и-ть, побач-и-те, побач-ать*.

КАТЕГОРІЯ ОСОБИ Й ЧИСЛА

Категорія особи виражає відношення дії до дійової особи. Вона тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю — я читаю, читаєш — ти читаєш* і т. д.), її значення базується на протиставленні шести взаємопов'язаних форм: 1, 2, 3-ї особи однини і 1, 2, 3-ї особи множини. Якщо дійова особа є тією осо-

бою, що розповідає про дію, дієслово вживається у формі 1-ї особи однини або множини: «Я люблю вічний гомін у місті» (В. Сосюра); «Собі я бажая не сну, а життя» (Леся Українка); «Ми з тобою стали вільними людьми» (В. Сосюра). Якщо дійовою особою є не той, хто говорить, а співбесідник, до якого безпосередньо звертається той, хто говорить, то дієслово вживається у формі 2-ї особи однини або множини: «Волю ти й силу з ним маєш єдину» (М. Рильський).

Дієслово, що означає дію, у виконанні якої дійова особа не бере участі, а про неї розповідає той, хто говорить, належить до 3-ї особи однини або множини: «Вона бачить його завжди напруженим, бадьорим у труді» (С. Скляренко).

Категорія числа граматично виявляється у формах трьох парних протиставлень. 1-ша особа однини — 1-ша особа множини, 2-га особа однини — 2-га особа множини, 3-тя особа однини — 3-тя особа множини.

Особові форми у певних стилістично зумовлених ситуаціях можуть уживатися одна замість одної.

1. Форми 1-ї особи множини можуть вживатися замість 1-ї особи однини. Це буває в таких випадках: 1) якщо той, хто говорить, не хоче виділяти себе з числа своїх читачів або слухачів: «Розглянемо одне з речень наведеного уривка» (підручн.). Таке вживання властиве науковому і публіцистичному стилям. Воно має місце в наукових творах, доповідях, лекціях. 2) У мові імператорських і королівських указів, маніфестів і под. Такі конструкції в наш час сприймаються як анахронізми і використовуються в художніх творах.

2. Форми 1-ї особи множини вживаються в значенні 2-ї особи однини і множини. Це форма співчутливого ставлення до співбесідника: — Як ми себе почуваємо? — А ми скоро підростемо і підемо до школи.

3. Форми 2-ї особи однини спеціально замінюються формами 2-ї особи множини. Це так зване звертання на «ви». Воно є формою ввічливості і використовується як звертання до незнайомої особи, молодших віком до старших, дітей до батьків: «— Ви б лягли, мамо, спочили, — упоравшись коло печі, каже Христя» (Панас Мирний); «Але Ваші ніжні очі Обертають ночі в день, Обертають в казку ночі, сльози — в струмені пісень...» (О. Олесь).

БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Дієслова, що виражають дію або стан, які відбуваються без участі дійової особи, належать до безособових. Вони не можуть сполучатись у реченні з іменником або займенником у ролі підмета (чи з іншою частиною мови в цій же функції). Це окрема

група дієслів, своїм значенням вони не тотожні з будь-якою групою особових дієслів. До безособових належать дієслова таких семантичних груп:

1) дієслова фізичного стану: *морозить, трясє, лихоманить, тіпає, різє, пече, коле*;

2) дієслова психічного стану: *спитьсє, снитьсє, не сидитьсє, не лежитьсє, не їстьсє*;

3) дієслова міри наявності: *бракує, вистачає*;

4) дієслова, що означають явища природи: *свіжіє, смеркає, вечоріє, морозить, сутеніє, мрячить, похолодало*;

5) дієслова, що означають стихійні явища: *вигоріло, висушило, залило, замело*;

6) дієслова, що означають буття, міру наявності (або відсутності): *сталося, минулося, бракує, вистачає, не вистачає*;

7) дієслова успіху: *пощастило, поталанило, повелося*.

Безособові дієслова не змінюються за особами, хоч уживаються в теперішньому часі у формі 3-ї особи однини: «У лузі пахне вогкою травою» (О. Гончар); «*Бракує арфі струн, співцеві слів*» (Леся Українка). У минулому часі — у формі середнього роду однини: «*Починало розвиднятися*» (М. Стельмах); «*Рівно, тихо шуміло навкруги*» (О. Гончар).

У безособовому значенні можуть уживатися особові дієслова. Пор.: *Ніж добре різє* (особове); *У мене різє ногу* (безособове); *Квітка пахне* (особове); *Надворі пахне гниллю* (безособове).

Безособові дієслова можуть творитися від особових за допомогою постфікса -ся: *спить — спитьсє, їсть — їстьсє, живе — живетьсє, кінчає — кінчаєтьсє*.

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ

Категорія часу — це граматична категорія, яка виражає відношення дії до моменту мовлення. Дія протікає в трьох планах: 1) одночасно з моментом мовлення, 2) до моменту мовлення, 3) після моменту мовлення — тобто в теперішньому, минулому і майбутньому планах. Напр.: 1) «*Батька свого Данько пам'ятає мало, але часто бачить його в снах, найчастіше на човні, в тихе лунке надвечір'я, коли він випливає, було, виставляти ятері і співає пісню*» (О. Гончар); 2) «*Христя рівняла себе до Марії; згадала про свою долю. І її вижили з села, і її одірвали від рідної хати, виплюнули в найми на глум чужим людям*» (Панас Мирний); 3) «*Ось на цю мозаїку і впадуть промені, відбиті від обличчя артиста або будь-якого предмета. Але мозаїка — з фотоелементів. І світло, і тіні предмета вона перекладе на свою електричну мову*» (Газ.).

Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявля-

ється в особових формах. Така неособова категорія, як інфінітив, не має категорії часу, а дієприкметник і дієприслівник передають її безвідносно до моменту мовлення.

Час дієслова виражається морфологічно в дійсному способі. Виділяються такі часові форми: теперішнього часу, минулого, давноминулого і майбутнього.

Умовний і наказовий способи не мають часової диференціації.

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Теперішній час означає співвідносність дії з моментом мовлення. Його мають лише дієслова недоконаного виду. Момент мовлення може збігатися або не збігатися з моментом безпосереднього говоріння. Залежно від цього розрізняють пряме і відносне вживання форм теперішнього часу.

Форми теперішнього часу при їх прямому вживанні мають два значення: 1) значення теперішнього актуального і 2) значення теперішнього неактуального (їх ще називають прямим детермінованим значенням і прямим недетермінованим).

1. Теперішній актуальний — це основне значення теперішнього часу. Дія передається як така, що відбувається в момент мовлення. Як приклад такого значення можна навести уривок із твору Ю. Яновського:

«І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмії прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і відвинути у глибоке небо, де пливають хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам лежиши у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеши під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиши — скільки живих друзів у тебе в степену».

У цьому значенні дієслова теперішнього часу часто вживаються в газетних текстах, телерепортажах, де йдеться про події, очевидцем яких був автор: *«Давно вже немає Косинки. Могила його невідома... Я ж бачу його тільки живим, з м'якою мудрою усмішкою, ясними вдумливими очима, повними надзвичайної життєвої сили»* (газ.).

2. Теперішній неактуальний передає дію, яка розпочалася до моменту мовлення, відбувається під час мовлення, і триватиме після розповіді про неї. Він означає дію, яка відбувається постійно або регулярно повторюється: *Вода кипить при ста градусах.*

У вживанні неактуального теперішнього виділяється ще значення теперішньо-минулого і теперішньо-майбутнього часу.

Теперішньо-минулий час переносить дію у план минулого. Це досягається поєднанням дієслова у формі теперішнього часу з прислівниками і прислівниковими словами. Напр.: *«Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і полях,*

тягнуть на собі гармати і міномети, я чую гуркіт танків, які ринули з вихідних позицій у бій, наді мною ревуть мотори літаків, що йдуть на поземному льоті, мені пахнуть постріли і вибухи, солдатські чоботи і кров, розорана бомбами земля, і я чую різкий аромат стоптаного полину — це те, що відбувалося тут ще торік» (Ю. Яновський). Ця часова форма відома ще під назвою теперішнього історичного. Характерна вона для розповідей про події минулого.

Різновидом теперішньо-минулого часу є теперішній живописний. Він вживається для опису картин природи, обставин, за яких відбувається дія. Напр.: *«Раненько вдосвіта ви берете рушницю, весло, кошика, де покахкує крякуха, і йдете на Кримасове озеро...»*

Ви довгенько ходите понад осокою, вдивляєтесь, шукаєте, де прим'ята осока...

Ось вона!

Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиння, видираєтесь на купину і потім, з купини на купину перестрибуючи, наближаєтесь до очерету... Ось і човен.

Виштовхнувши човна на глибоченьке місце, ви сідаєте й правуєте на озеро...» (Остап Вишня).

Перед нами постає один із типових днів полповання, який пригадав автор. Він дає нам змогу, ніби на картині, побачити те, що бачив і переживав сам він не один раз.

Значення минулої дії може підсилюватись частками *було, бувало*: *«Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квіти та стрічки, голубить та жалує мене»* (І. Нечуй-Левицький).

Теперішньо-майбутній виражається поєднанням дієслова теперішнього часу з прислівниками й прислівниковими словами з часовим значенням. Він має місце як у художніх творах, так і в наукових текстах: *«Ми починаємо бій о шостій ранку — попередимо ворога на дві години... Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч — верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами і кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під шкритою. Рівно о шостій годині починає артилерія. Всі наші гармати ураганим вогнем мстимуть Павлівку... Через півгодини ти йдеши в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, поки тобі не допоможуть зліва»* (Ю. Яновський).

Такі випадки вживання зустрічаються в підручниках, посібниках, коли описується послідовність дій при виконанні дослідів, вправ: *«Ви добираєте речення, в яких є обставинні прислівники місця, і пишете їх у колонку ліворуч, а праворуч паралельно записуєте речення з тими ж самими прислівниками в ролі прийменника»* (підручник).

а) Майбутній час недоконаного виду.

Майбутній час недоконаного виду означає дію, яка буде здійснена після моменту мовлення. Відомі дві форми майбутнього недоконаного: синтетична й аналітична.

Синтетична форма утворюється за такою моделлю: інфінітив + суфікс майбутнього часу -м- + тематичний суфікс -е- + особове закінчення.

Я читати-м-у, косити-м-у, сидіти-м-у

Ти читати-м-е-ш, косити-м-е-ш, сидіти-м-е-ш

Він читати-м-е, косити-м-е, сидіти-м-е

Ми читати-м-е-мо, косити-м-е-мо, сидіти-м-е-мо

Ви читати-м-е-те, косити-м-е-те, сидіти-м-е-те

Вони читати-м-уть, косити-м-уть, сидіти-м-уть.

Аналітична форма складається з особових форм дієслова *бути* й інфінітива основного дієслова недоконаного виду. Дієслово *бути* змінюється за першою особовою парадигмою і є показником часу, особи й числа.

Я	буд-у	читати, писати
Ти	буд-е-ш	ходити, сидіти
Він, вона, воно	буд-е	говорити, робити і т.д.
Ми	буд-е-мо	
Ви	буд-е-те	
Вони	буд-уть	

б) Майбутній час доконаного виду.

Майбутній час доконаного виду означає дію, яка буде здійснена в момент мовлення або після нього. У переважній більшості дія майбутнього доконаного виду відбувається після моменту мовлення, рідше — в момент мовлення. У цьому випадку майбутній час набуває значення теперішнього. Це буває тоді, коли дієслова теперішнього і майбутнього часу вживаються в одному реченні як однорідні: «Утомився вороненький, *іде, спотикнеться*» (Т. Шевченко).

Як і теперішній час, майбутній час дієслів доконаного виду може означати дію постійну, позачасову. Проте сфера його вживання обмежена. Він зустрічається лише в приказках і прислів'ях з узагальнено-особовим значенням: *Що посієш, те й пожнеш; Ворон ворону ока не виклює; Вдача собака: не брехне — то й не дихне*.

Якщо дієслово майбутнього часу доконаного виду вживається в реченні поряд з формами минулого й теперішнього історичного часу, то воно виражає дію, що відбулася до моменту мовлення: «*Все небо облягли темні купчасті хмари, які шалено летять в одному напрямі. На мить з'явиться сонце, залле блиском синій океан і знову сховається за хмарами. Вітер реве... і виє у снастях*» (К. Станюкович).

Часто в художніх творах у таких випадках уживаються частка *було* і слово *бувало*, які наголошують на віднесенні дії до минулого: «*Було як почують хutorяни, що йде татарва, то заганняють скотину і ховаються по байраках і котлованах; як же бувало слобожани шурнуть звітіля татар, то й вони де не візьмуться, на коней, за мушкети, і собі проводжають непрошених гостей*» (О. Стороженко).

МИНУЛИЙ ЧАС

Дієслова минулого часу означають дії, які відбулись або відбувались до моменту мовлення.

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-в* (у кінці слова після голосного), його варіанта суфікса *-л-* (перед голосним), а також нульового суфікса (у кінці слова після приголосного). Напр.:

носи-(ти) + *-в* = носив, носи + *-л-* + *а(о)*,

біг-(ти) + $\emptyset$ = біг, біг + *-л-* + *а(о)*,

сказа-(ти) + *-в* = сказав, сказа + *-л-* + *а(о)*,

принес-(ти) + $\emptyset$ = приніс, принес + *-л-* + *а(о)*.

Дієслова бувають недоконаного й доконаного виду.

Дієслова недоконаного виду в минулому часі означають переважно дії, які виконувались у минулому й не пов'язані з моментом мовлення в теперішньому часі. Це дії, не завершені в часі, повторювані. Напр.: «*Транспортна магістраль, що вела з Подолу на Печерськ, відома з найдавніших часів під назвою Старої дороги. Від заснування Печерського монастиря та замиської князівської резиденції у Берестовому між власне Києвом і цією околицею підтримувалися найтісніші зв'язки. Та міською вулицею вона стала вже у XVIII столітті*».

Дієсловам минулого часу доконаного виду властива результативність дії, її завершеність: *писав — написав, казав — сказав, робив — зробив, відповідав — відповів*. Дієслова минулого часу означають дію, що почалася до моменту мовлення про неї, але її результат має продовження тепер. Напр.: «*Минуло трохи більше року, як землетрус обернув пишу Мессіну в грудю каміння... Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків*» (М. Коцюбинський).

Наслідки землетрусу, який відбувся в минулому, сприймаються тепер через його наслідки.

Іноді форми минулого доконаного вживаються із значенням близького майбутнього: *«Він повертається до неї (дружини) на порозі і, виходячи, промовляє спокійно: — Я пішов»* (О. Довженко).

ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС

Давноминулий (передминулий) час означає минулу дію, яка відбулася перед іншою минулою дією. Форми давноминулого часу аналітичні. Вони творяться додаванням до дієслова минулого часу переважно доконаного виду основної дії родової форми минулого часу допоміжного дієслова *бути*: *сказав був, відповіла була, зустрічавсь було, написали були*. Давноминулий час виступає переважно в складносурядному реченні, частини якого з'єднані протиставним сполучником: *«Ніби задрімав був зразу, але щось приверзлося, то й прокинувся рано»* (А. Головка); *«Віл щось почав був говорити, та судді річ йому спочатку перебили»* (Є. Гребінка).

У цих двох складносурядних реченнях присудки обох складових частин кожного речення виражають психологічні ситуації, в яких одна заперечує іншу. У першому реченні сну протиставляється пробудження, у другому — актові мовлення — раптове припинення його.

Уживається в одній із частин складнопідрядного речення: *«Коли його висока постать появилася було у дверях, Марія здригалася»*; *«Після того, як економ ледве був утік з поля, ніхто більше не важивсь займати коні»* (М. Коцюбинський).

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ

Категорія способу — це граматична категорія, що виражає відношення дії до дійсності, встановлюване тим, хто говорить. Категорія способу містить у собі форми дійсного способу, наказового і умовного.

Дійсний спосіб. Дієслова дійсного способу означають реальні дії, які відбуваються чи відбувалися, або ірреальні, які відбуватимуться в майбутньому і не мають модального значення: *«Цілий загін зупинився біля цього озера, дехто промиває рани, дехто хотів напитися, коні стиха іржали»* (Ю. Яновський); *«А йому байдуже; сиде собі, заспіває: «Ой не шуми, луже!»* (Т. Шевченко).

Категорія дійсного способу тісно пов'язана з категорією часу, вона існує тільки в його формах: у теперішньому й майбутньому часі — в особових, у минулому — в родових.

Наказовий спосіб. Наказовий спосіб виражає наказ,

заклик, прохання, спонукання до виконання якоїсь дії: «*Любіть Вітчизну, єдину у світі*» (П. Тичина); «*Ростіть, ростіть, огі-рочки, в чотири листочки*» (нар. пісня); «*Розвернися ж на всі боки, ниво-десятино, та посійся не словами, а розумом, ниво*» (Т. Шевченко). Ці модальні відтінки передаються в усному мовленні інтонацією.

Дієслова наказового способу не мають категорії часу, але мають категорію особи: 2-гу особу однини, 1-шу й 2-гу особу множини — прості форми; 1-шу й 3-тю особу однини, 3-тю особу множини — описові форми. Творяться прості особові форми наказового способу від основ теперішнього часу. Залежно від характеру основи теперішнього часу ці форми наказового способу можуть бути трьох видів:

1. Форми наказового способу, які в 2-й особі однини закінчуються на *-й*. Вони збігаються з основою теперішнього часу: *чита(й-у)ть* — *читай*, *ши(й-у)ть* — *ший*, *співа(й-у)ть* — *співай*, *б(й-у)ть* — *бий*, *ми(й-у)ть* — *мий*.

2. Форми наказового способу, які в 2-й особі однини мають закінчення *-и*. Вони творяться від основи теперішнього часу на приголосний. Це буває тоді, коли: а) основа теперішнього часу ненаголошена (*нес-уть* — *неси*, *бер-уть* — *бери*, *береж-уть* — *бережи*) і б) основа теперішнього часу закінчується збігом двох приголосних (*стисн-уть* — *стисни*, *притягн-уть* — *притягни*).

3. Усі інші дієслова наказового способу, утворені від основ теперішнього часу на приголосний, у 2-й особі однини мають чисту основу: *сяд-уть* — *сядь*, *вір-ять* — *вір*, *клич-уть* — *клич*, *сипл-ють* — *сип*.

Форми 1-ї і 2-ї особи множини дієслів наказового способу закінчуються на *-імо (-ім)*, *-іть (-іте)*: *ходімо*, *сядьмо*, *несіть*, *беріте*.

Деякі безпрефіксні дієслова наказового способу з флексією *-и* у 2-й особі однини у співвідносних префіксальних формах мають чисту основу. Пор.: *вези—привозь*, *неси—принось*, *мовчи—замовч*, *держи—підерж*. Такі префіксальні форми властиві переважно розмовному стилю.

Дієслово *істи* має такі прості форми наказового способу: *їж*, *їжмо*, *їжте*.

Описові форми 1-ї та 3-ї особи однини і 3-ї особи множини творяться від дієслів 1-ї та 3-ї особи однини й 3-ї особи множини теперішнього або доконаного майбутнього часу за допомогою частки *хай (нехай)*: *хай побачу*, *хай побачить*, *хай побачать*.

Таким чином, утворюється парадигма наказового способу, в якій 2-га особа однини, 1-ша й 2-га особа множини творяться синтетично, а 1-ша й 3-тя особа однини і 3-тя особа множини — аналітично:

О д н и н а

- 1-ша особа *хай (нехай) побачу, зроблю, напишу*
2-га особа *побач, зроби, напиши*
3-тя особа *хай (нехай) побачить, зробить, напише*

М н о ж и н а

- 1-ша особа *побачмо, зробімо (-м), напишімо (-м)*
2-га особа *побачте, зробіть, напишіть*
3-тя особа *хай (нехай) побачать, зроблять, напишуть*

Як правило, всі особові форми наказового способу вживаються в нейтральному значенні. Модальне значення наказового способу по-різному виявляється в дієсловах недоконаного й доконаного виду. Дієслова недоконаного виду наказ спрямовують на досягнення результату, й тому він категоричніший, ніж наказ, переданий дієсловами доконаного виду. Пор.: *Виходьте раніше — Вийдіть раніше*. У заперечній формі дієслово доконаного виду наказового способу виражає застереження, в недоконаному виді — наказ. Пор.: *Не стійте на дорозі. — Не станьте на дорозі*.

Загалом форми наказового способу можуть виражати різний ступінь наказовості — від категоричної вимоги до побажання. Найбільшим ступенем категоричності наділені форми 2-ї особи, якщо наказ, виражений ними, стосується багатьох осіб: *«Вставай, хто серцем кучерявий»* (П. Тичина); *«Зносить і труд, і спрагу, й голод, бо вам призначено скалу сесю розбити»* (І. Франко).

Найменшим ступенем наказовості наділені форми 1-ї особи множини. Вони є формами заохочення, бажання ще когось залучити до дії: *«Берімося краще до роботи, змагаймося за нове життя»* (Леся Українка).

Для пом'якшення наказу при дієсловах наказового способу вживаються частки *бо, но, ну, ану*. Таке використання форм наказового способу властиве усному мовленню: *«Ану, пане дозорцю, віддай-но дідові щучку»* (І. Нечуй-Левицький).

Для пом'якшення або посилення наказовості в мові часто використовуються синонімічні конструкції. Так, з метою пом'якшення наказу в реченнях замість форм наказового способу вживаються форми минулого доконаного виду: *«Ви б, тітко, самі пішли у двір, упали панові в ноги, може, він змилується і відпустить Миколу...»* (І. Тобілевич).

Щоб надати вислову з дієсловом наказового способу, яке виражає прохання, більшої ввічливості, це дієслово можна замінити аналогічним у формі умовного способу: *«О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще»* (І. Тобілевич).

Для вираження категоричності наказу, команди форми 2-ї особи однини і множини наказового способу можуть бути за-

мінені формами інфінітива: *«І щоб усяк боявся так робити — у річці вражу Щуку утопити»* (Л. Глібов).

Умовний спосіб. Умовний спосіб виражає дію ірреальну, тобто не ту, що вже відбулася або відбудеться, а лише бажану або можливу за певних умов: *«Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано»* (М. Бажан); *«Немає такої людини, дорослої чи малої, яка б не любила лісу»* (О. Довженко).

Утворюється умовний спосіб поєднанням форм минулого часу з відокремленою часткою *би* (*б*). Частка *би* вживається після слів, що закінчуються на приголосний звук; після дієслів, що закінчуються на голосний, ставиться частка *б*: *читав би, ходив би, знав би; читала б, ходила б, знала б; читали б, ходили б, знали б*.

Частка *би* (*б*) може стояти після дієслова, перед ним, може бути відділена від дієслова іншими словами: *«Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами»* (О. Довженко); *«Коли б рибалки розчаровувалися при кожній невдачі, давно б вони перевелись на світ»* (Ю. Збанацький).

Дієсловам умовного способу категорія часу не властива. Значення умови їм характерне тільки в реченні. Умовний спосіб дієслів може виражати значення спонукальне і бажальне.

Спонукальне значення дієслів умовного способу — це своєрідне поєднання умовності й наказовості. Пор.: *ти напиши — ти написав би; ви послухайте — ви послухали б*. Дієслова із цим значенням виражають спонукування пом'якшено, не так, як дієслова наказового способу. Їхньою додатковою ситуаційною ознакою є властивість поєднуватися з 2-ю особою однини і множини та 1-ю особою множини у реченнях із звертаннями: *«Таточку, голубчику, ви б краще лежали»* (І. Тобілевич); *«Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару»* (О. Довженко).

Форми умовного спонукального можуть утворюватись описово — додаванням до форм умовного способу наказової частки *хай* (*нехай*): *Нехай би вони самі це зробили. Хай би він заспівав нам*.

В особових реченнях дія, виражена дієсловом у формі умовного спонукального, стосується, як було зазначено, особи, вираженої займенником у формі 2-ї особи однини і множини та 1-ї особи множини.

У безособових реченнях умовний спонукальний виражається інфінітивом з умовною часткою *би* (*б*), який керує давальним відмінком іменника (займенника): *Мені б книжку цікаву купити; «І тільки думки, як би то йому погуляти весело»* (Марко Вовчок).

Бажальне значення умовного способу передається поєднанням дієслова минулого часу, що виражає ввічливе прохання, побажання, з неозначеною формою дієслова. Речення з цими формами не мають паралельних відповідників з дієсло-

вами наказового способу, як це, наприклад, мають конструкції з умовним спонукальним. Пор.: 1. Речення з умовним бажальним: «Тебе б я слухала довіку, куме мій, аби б хотів співати» (Л. Глібов). 2. Речення з умовним спонукальним: «Краще б ви поїхали нашими кіньми» (І. Тобілевич).

ДІСПРИКМЕТНИК

Дісприкметник — це неособова дієслівна форма, яка поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника. Він виражає ознаку предмета за виконуваною ним дією або тією дією, яка на нього спрямована: «*Прибулих друзів він притис до себе*» (М. Бажан); «*Весь степ червонів проти сонця, ніби **вкритий червоним туманом***» (І. Нечуй-Левицький).

Як і дієслова, дісприкметники мають категорію часу, виду і стану. Дісприкметник зберігає вид того дієслова, від якого він утворений (*виконувати* — *виконуючий*, *написати* — *написаний*), і керування, властиве цьому дієслову (*написати пером* — *написаний пером*, *пошити із шкіри* — *пошитий із шкіри*).

Як і прикметник, дісприкметник має категорію роду й відмінка і узгоджується з іменником, який пояснює, в роді, числі, відмінку.

За ознакою стану дісприкметники поділяються на активні і пасивні. Кожна із цих груп має теперішній і минулий час (майбутнього часу дісприкметники не мають).

АКТИВНІ ДІСПРИКМЕТНИКИ

Активні дісприкметники вказують на ознаку дійового предмета: *люблячий батько*, *зів'яле листя*, *осиротілі діти*. В теперішньому часі вони виражають таку ознаку дійового предмета, яка розвивається одночасно з дією дієслова-присудка: «*У темному небі яскраво сяяла вечірня зірка*» (А. Шиян).

Утворюються рідковживані в сучасній українській мові активні дісприкметники теперішнього часу від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів недоконаного виду додаванням суфікса *-уч-* (*-юч-*) для дієслів першої дієвідміни і *-ач-* (*-яч-*) — для дієслів другої дієвідміни і родових прикметникових закінчень: *правл-ять* — *правл-яч-ий*, *відпочива-ють* — *відпочива-юч-ий*, *догоря-ють* — *догоря-юч-ий*, *леж-ать* — *леж-ач-ий*, *рев-уть* — *рев-уч-ий*. Від дієслів, які не мають форм теперішнього часу, активні дісприкметники теперішнього часу не творяться.

Активні дісприкметники минулого часу виражають таку ознаку дійового предмета, розвиток якої закінчився раніше дії

дієслова-присудка: «*Перегоріле вугілля тліло, та вже не давало того світу*» (Панас Мирний); «*Це був величезний старий орел, злинялий од сонця й негоди*» (О. Довженко). Утворюються активні дієприкметники минулого часу від основи неозначеної форми префіксальних неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-* і родових прикметникових закінчень: *одерев'яні-ти* — *одерев'яні-л-ий*, *збідні-ти* — *збідні-л-ий*, *дозрі-ти* — *дозрі-л-ий*.

Активні дієприкметники з суфіксом *-ш-* (*-вш-*) в українській літературній мові тепер не вживаються. Як правило, ці дієприкметники замінюються описовою формою: *той, що переміг*; *той, що допоміг*.

ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета, на який спрямована дія, закладена в самому дієприкметнику: «*На лісовій галявині стояла крита очеретом хата. Біля хатини прихилився зроблений із хворосту і обмазаний глиною сарайчик*» (О. Довженко). Творються пасивні дієприкметники тільки від перехідних дієслів.

Пасивні дієприкметники в сучасній українській мові мають форму тільки минулого часу. Творються вони від основи неозначеної форми:

1. За допомогою суфікса *-н-*, якщо основа закінчується на *а(я)*: *писа-ти* — *писа-н-ий*, *вія-ти* — *вія-н-ий*, *різа-ти* — *різа-н-ий*. Якщо інфінітивна основа має тематичний суфікс *-ува-(-юва-)* або *-ва-*, то цей суфікс зберігається і в утвореному дієприкметнику, який в наголошеній позиції початкове *у* змінює на *о*. Пор.: *бетонува-ти* — *бетонова-н-ий*, *адресува-ти* — *адресова-н-ий*, але *переписува-ти* — *переписува-н-ий*, *розмальовува-ти* — *розмальовува-н-ий*.

2. За допомогою суфікса *-ен-* (*-єн-*) від основи неозначеної форми на *-и- (-і-)*, де суфікс *-ен-* (*-єн-*) виступає на місці суфікса основи *-и- (-і-)*, та на приголосний: *вари-ти* — *вар-єн-ий*, *загой-ти* — *заго-єн-ий*, *велі-ти* — *вел-єн-ий*, *при-нес-ти* — *принес-єн-ий*, *привез-ти* — *привез-єн-ий*. При творенні дієприкметників цього типу відбуваються морфонологічні чергування: д/дж: *попередити* — *попередж-єн-ий*; зд/ждж: *заїздити* — *заїждж-єн-ий*; г, з/ж: *зберегти* — *збе-реж-єн-ий*; вирази-ти — *вираж-єн-ий*; с/ш: *заносити* — *за-нош-єн-ий*; к, т/ч: *спекти* — *спеч-єн-ий*, *закрутити* — *за-круч-єн-ий*; ст/ш: *вимастити* — *вимащ-єн-ий*; б, п, в, м, ф/бл, пл, вл, мл, фл: *послабити* — *послабл-єн-ий*, *покропити* — *покропл-єн-ий*, *забарвити* — *забарвл-єн-ий*, *оформити* — *оформл-єн-ий*, *розграфити* — *розграфл-єн-ий*.

3. За допомогою суфікса *-т-* від однокладних інфінітивних основ, що кінчаються на *и(і), а(я), у, ер*: *ми-ти* — *ми-т-ий*, *грі-*

ти — *грі-т-ий*, *жа-ти* — *жа-т-ий*, *ду-ти* — *ду-т-ий*, *дер-ти* — *дер-т-ий*. Від основи інфінітива, яка закінчується на *о* або має в своєму складі суфікс *-ну-*, можуть творитися дієприкметники з суфіксами *-ен-(-єн-)* і *-т-*: *коло-ти* — *коло-т-ий* і *кол-єн-ий*, *поро-ти* — *поро-т-ий* і *пор-єн-ий*, *гор-ну-ти* — *гор-ну-т-ий* і *горне-н-ий*.

Пасивні дієприкметники в реченні часто виконують роль присудка: *«Вихід на масштабне вирішення соціальних проблем, що нагромадилися у суспільстві, пов'язаний з докорінними перетвореннями нашої економіки»* (газ.); *«У цій програмі буде сформульована вся сутність умов, необхідних для втілення в практику Закону про мови»* (газ.).

Проте пасивні дієприкметники можуть виступати і в ролі означення: *«Переглядаємо колекції писанок, відтворених художницею, і переконуємося, що не знайти і двох сіл, писанки яких повторювалися б»* (газ.).

Дієприкметники вживаються переважно в книжній писемній мові, зокрема в науковому та діловому стилях, де вони виконують роль уточнення: *«До текстурних ознак осадових порід належать особливості будови природи, набуті нею під впливом механічних причин»* (В. Бондарчук). Використовують їх для лаконічного й чіткого оформлення думки.

Уживаність активних і пасивних дієприкметників у текстах неоднакова. Подвійна функція пасивних дієприкметників (означення і присудок) зумовлює їх більшу частотність. Вони співвідносяться з активними як 5 : 1¹.

ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

Дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки часу, виду, стану, а також здатність керувати іменниками. У цьому випадку вони виражають постійну, сталу ознаку предмета і нічим не відрізняються від прикметників: *родючі поля, блискучий оратор, пекучий біль, сіяне борошно, колючий дріт, вихована людина*. Це явище називається ад'єктивацією дієприкметників.

Здебільшого переходять у прикметники пасивні дієприкметники. Якщо дієприкметник, виконуючи функцію присудка, втрачає здатність керувати іменником, то це є свідченням його переходу до прикметника. Напр.: *«Очі в Маланки стали наляканими, круглі»* (М. Коцюбинський); *«Очі в усіх видючі, вуха чуйні»* (М. Коцюбинський).

Дієприкметники від прикметників відрізняються також наголосом. У дієприкметниках наголос здебільшого на корені, в прикметниках — на суфіксі: *пéчена картопля* — *печéна картопля*, *вáрений* — *варéний*, *у́чений* — *учéний*.

¹ Сучасна українська літературна мова: Морфологія. С. 417.

Дієприкметники, як і прикметники, можуть переходити в іменники, субстантивуватися. У таких випадках вони втрачають прикметникові ознаки і виражають не ознаку предмета, а сам предмет: *«Гріх не гріх, а береженого й бог береже, Маковею»* (О. Гончар).

ПРЕДИКАТИВНІ ФОРМИ НА -НО (-ЕНО), -ТО

Окрему групу пасивних дієприкметників становлять предикативні форми на **-но (-ено), -то**: *завдання виконано, лист написано, фільм показано*.

Утворюються предикативні дієприкметникові форми, як і пасивні дієприкметники, від основ неозначеної форми перехідних дієслів додаванням суфіксів **-н-, -ен-, -т-** та суфікса **-о**: *прочита-ти — прочита-н-о, сказа-ти — сказа-н-о, зби-ти — зби-то*.

Як і дієслова, форми на **-но (-ено), -то** керують іменниками. Будучи утвореними від перехідних дієслів, вони керують здебільшого іменниками у формі знахідного відмінка: *«Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево»* (М. Коцюбинський).

Предикативні дієприкметники на **-но (-ено), -то** — невідмінювані форми, в реченні вживаються тільки в ролі присудка: *«На засіданні було заслухано доповідь підкомісії. Затверджено розроблені нею пропозиції»* (газ.).

ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник — це незмінна дієслівна форма, яка об'єднує в собі ознаки дієслова і прислівника. Він вказує на додаткову дію і пояснює основну, виражену дієсловом: *«Де-не-де похитуються над нами ще незвичні у цих краях високі горбаті верблюди, мовби несучи вже з собою на Каховку подих далеких безводних пустель»* (О. Гончар); *«Він ішов собі, похнюпившись, тихо ногу за ногою посилаючи»* (Панас Мирний).

Дієприслівник як дієслівна форма в мові є порівняно новим. Особливість історичного розвитку дієприслівників в українській мові полягає в закріпленні дієприслівникових (давніх дієприкметникових) форм на **-чи, -ши**: *розмовляючи, стоячи, пишучи, покінчивши, приїхавши*. Проте в українських творах ХІХ ст. ще можна зустріти форми дієприслівників на **-а (-я)**, які в сучасній українській літературній мові вважаються позанормативними: *«Не співає чорнобрива, стоя під вербою»* (Т. Шевченко); *«Трошки погодя, чують, що кашель у Марусі ніби перестав»* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Дієприслівникам властива така дієслівна ознака, як здатність виражати категорії виду і часу. Часове значення у дієприслівниках морфологічно не виражене.

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу. Їхнім формальним показником є суфікс *-чи*: *читаючи, кажучи, лежачи, гудучи, взуваючи, теплячи*.

Дієприслівники недоконаного виду можуть означати довготривалу другорядну дію, яка відбувається одночасно з дією основною, вираженою дієсловом-присудком: *«І нат коло каганця лагодив шлеї, сидячи на триногому стільчику»* (М. Коцюбинський).

Дієприслівники недоконаного виду можуть виражати такі дії, тривалість яких більша, ніж тривалість дій, виражених дієсловом-присудком. Це так звані конструкції із значенням в к л ю ч е н н я : *«Сторож, несучи снідання, стукнув дверима»* (Панас Мирний); *«На дереві спросоння тьохнула пташка, обриваючись з дерева»* (М. Стельмах).

Значно рідше дієприслівники недоконаного виду виражають другорядну дію, яка відбулася перед основною дією. Це конструкції із значенням попередності другорядної дії: *«Машина, петляючи гарячими задимленими вулицями, вилетіла на помережене надвечірніми тінями шосе»* (М. Стельмах).

Значення н а с т у п н о с т і другорядної дії, вираженої дієприслівником недоконаного виду, в основному зумовлене семантикою дієслова-присудка у формі доконаного виду: *«Випускаючи метал, він зовсім забув про яму, залишену йому нічною зміною»* (В. Собко).

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи минулого часу. Їхнім формальним показником є суфікс *-ши (-вши)*: *написавши, прочитавши, відповівши, принісши, перемігши*.

Як правило, дієприслівники минулого часу означають другорядну дію, яка передує основній дії: *«Козирнувши прикордонникам, вони зійшли на переправу, вичоггану вже за кілька днів тисячами ніг»* (О. Гончар); *«Настя, вставши удосвіта, палила в печі на обід»* (М. Коцюбинський). Можуть також виражати другорядну дію, яка відбувається одночасно з основною дією або після неї. Такі дієприслівники стоять переважно після дієслова: *«Весна пройшла степом, визеленивши луки раніше, ніж минулого року»* (М. Стельмах); *«Вчорашня рада отаманів, хоч і розігнана завчасно, все ж таки настрахала наймачів, позначившись якоюсь мірою на загальній ярмарковій ситуації»* (О. Гончар). Як і дієслово, дієприслівник може керувати іменниками і мати при собі пояснювальні слова, разом з якими він утворює дієприслівниковий зворот.

Будучи невідмінюваною дієслівною формою, дієприслівник, як і прислівник, виконує у реченні роль обставини.

Дієприслівники і дієприслівникові звороти у функції обставини способу дії іноді виконують роль поширених порівнянь:

«Крутий трохи винувато глянув на Ковальова, ніби бажаючи попросити пробачення...» (В. Собко).

Деякі дієприслівники можуть утрачати дієслівні ознаки й повністю переходити в прислівники. Цей процес називається адвербіалізацією дієприслівників. Пор.: дієприслівник: *«Кого колишете вночі? Лягаючи і встаючи, за кого молитесь?»* (Т. Шевченко); адвербіалізований дієприслівник: *«Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче»* (Т. Шевченко).

ПОМИЛКИ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ДІЄПРИСЛІВНИКОВИХ ЗВОРОТІВ

При використанні дієприслівникових зворотів трапляються помилки логіко-синтаксичні та синтаксичні.

1. Логіко-синтаксичні помилки:

Згідно з сучасними мовними нормами в реченнях із дієприслівниковим зворотом дія, названа присудком, і дія, названа дієприслівником, обов'язково мають виконуватися одним суб'єктом. Помилки, як правило, трапляються тоді, коли суб'єкти цих двох дій в описуваній у реченні дійсності різні. *Готуючи альманах «Вітрила», нашу увагу привернув своїми оповіданнями прозаїк Володимир Кезля.* Якщо сприймати це речення згідно з правилами, то виходить, що прозаїк Кезля і готував альманах, і привернув до себе увагу. Насправді ж альманах готували інші, а Кезля тільки привернув їхню увагу. Речення слід було побудувати так: *Готуючи альманах «Вітрила», ми звернули увагу на оповідання прозаїка Володимира Кезлі.*

Купуючи костюм прямо на фабриці, він вам обійдеться на 25% дешевше, ніж у магазині. Складається враження, що костюм на фабриці купує він, тобто сам же костюм. Слід було написати: *Купуючи костюм на фабриці, ви заплатите за нього на 25% менше.*

Увага! У художніх текстах XIX століття можна натрапити на речення з дієприслівниковими зворотами, які (речення) з сучасного погляду виглядають помилковими: *Отак поплававши немало і поблудивши по морям, як ось і землю видно стало, побачили кінець бідам* (І. Котляревський). Використання подібних конструкцій пояснюється тим, що на той час сучасна норма ще не була встановлена.

2. Синтаксичні помилки:

Синтаксичні помилки трапляються тоді, коли в реченні наявні дві дієслівні форми, яким дієприслівниковий зворот може синтаксично підпорядковуватись. Автор тексту бачить тільки одну, потрібну йому можливість, читач же помічає другу або обидві відразу, що й призводить до непорозуміння: *І в наші дні віруси ховають у собі загрозу, яку не завжди можна передбачити,*

викликаючи десятки інфекційних захворювань. У наведеному складному реченні є два присудки: у головному реченні — *ховають*, у підрядному — *можна передбачити*.

Автор тексту мав на увазі зв'язок дієприслівникового звороту з присудком головного речення: віруси ховають у собі загрозу, викликаючи десятки захворювань. Читач же пов'язує дієприслівник з головним членом підрядного речення, оскільки воно стоїть безпосередньо перед зворотом: *не завжди можна передбачити, викликаючи десятки захворювань*. У результаті виходить, що захворювання викликають не віруси, а вчені-вірусологи.

ПРИСЛІВНИК

Прислівником називається самостійна частина мови, що виражає якісну або кількісну ознаку дії чи стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки і доповнює значення дієслова, виражаючи різні обставини, за яких відбувається дія. Напр.: *«Учився я в Сосницькій початковій, а потім у вищій початковій школі. Навчання давалося мені легко. Я був те, що зветься тепер відмінником; це мене часто-густо бентежило. Мені здавалося, що вчителі самі щось не зовсім розуміють і тому їм здається, що я відмінник. Це почуття подиву, а іноді й гіркоти при оцінці тих або тих деталей моїх робіт я переживаю й тепер. Проте якась частка пізнаної мудрості промовляє свідомості — як же мало все-таки зроблено, як багато чого треба вчитися і як багато думати і знати, а не тільки відчувати, щоб досягти цілковитої виразності зображення»* (О. Довженко).

Семантика прислівників різноманітна, тому за значенням вони поділяються на кілька груп, які об'єднуються двома рядами: означальні та обставинні прислівники. Виділенням групи означальних прислівників підтверджується перша частина визначення прислівника як частини мови, що виражає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки. Означальні прислівники в свою чергу поділяються на групи якісних, кількісних і способу дії: *добре зробив, щільно зачинена, весело заспівали* — якісні; *дуже весела людина, досить пристойно, особливо активно виступав* — кількісні; *крутився колесом, поводився по-дитячому, їхати верхи* — спосіб вияву ознаки. Означальні прислівники виступають у реченні то обставинами (*майже спілий, працює наполегливо, добре загартований*), то означеннями, якщо прислівник сполучається безпосередньо з іменником (*майже дитина, биточки по-селянськи, коплеті по-полтавському*).

До обставинних належать різні прислівники, що означають зовнішні просторові, часові обставини (*вгорі, знизу, надворі,*

зверху, увечері, зранку, потім, згодом), внутрішні — причини і мети (спересердя, спросоння, зопалу, зозла, навмисне, наперекір, на щастя, до лиха): «Стояла тиха і по-своєму хвилююча година: згори на верховіття лісу опускався сизий присмерк, а внизу з-під кожного куща виповзав туман, і тому здавалося, що над землею коливалося два неба: *внизу* — сіре, *вище* — сизе» (М. Стельмах); «*Незнарошна* ревноув своїм басом і коваль Михайлик» (О. Ільченко); «*Поранено* було й самого Гармаша, в руку. *Зопалу* був і не звернув уваги, думав — дряпнуло» (А. Головка); «*А Грицько, як нарочито* — не тільки не слухає, а ще і *наперекір* робить» (Панас Мирний).

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ І СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ

Більшість прислівників у сучасній українській мові являє собою вторинні утворення, що виникли від різних частин мови — дієслова чи імені. Їх легко виявити, зіставивши з відповідними частинами мови: *ясно* — *ясне*, *по-нашому* — *по нашому*, *знадвору* — *з, на, двір* тощо. Отже, за походженням і способом творення прислівники поділяються на первинні і вторинні. До первинних належить незначна кількість прислівників, які утворилися давно і так змінилися, що в них важко встановити первісну форму: *тут, там, завжди, де, тоді, куди, доки* та ін. Найдавніші відзайменникові первинні прислівники граматично і функціонально не пов'язані з іншими частинами мови так, як вторинні прислівники.

Первинних прислівників відзайменникового утворення небагато, але вони є у всіх розрядах за значенням, крім мети і кількісно-означальних: місця — *де, куди, звідки, там, тут, туди, звідти, всюди*; часу — *коли, тоді, відколи, доти, доки, поки, іноді, ніколи, інколи, завжди, тепер, потім*; причини — *чому, тому*; способу дії — *так, як, інакше, ніяк, усяк, однак, якось, ледве*. Вони бувають питальними, заперечними, неозначеними, відносними, вказівними та означальними, як сучасні займенники: «*А як же ти думав? Прошеніє треба тут одно написати, друге губернатору подати... А поїхати туди та звідти, а там прохати*» (Панас Мирний).

Не співвідносні з іншими частинами мови і ті відзайменникові утворення прислівників, які виникли з будь-яких слів із займенником: *торік, натомість, повсякчас, звідусіль, звідусюди*. Утративши своє словотворення, первинні прислівники почали утворюватися повторенням займенникових основ, злиттям з ними прийменників, флексій, суфіксів імен, унаслідок чого виникали нові прислівникові утворення: *так-сяк, куди-не-куди, доти,*

відколи, деколи, відтіля, звідси, звідусіль, дець, ніде, коли-небудь. Це прислівники невласного утворення. Вони є проміжними між первинними і вторинними. Серед них немало розмовних (*кудою, тудю, сюдою*), деякі мають здрібніло-пестливе значення: *ось-дечки, тамки, тутечки* («Чиста загибель *тепереньки* чоловікові: заробити нема *де*, землі зроду не було, *комірне* плати, *кругом* злидні, а їсти *мусиш*» (М. Коцюбинський). А найбільше вживається в мовленні загальнономовних, стилістично нейтральних первинних прислівників: «*То тут, то там* зринали запізнiлi голоси» (М. Стельмах).

Основну частину прислівникового складу становлять в т о р и н н і прислівники. У них розвинулося власне суфіксальне та префіксальне словотворення, яке в сучасній мові є досить продуктивним. Найбільше виявляються тут морфолого-синтаксичний і морфологічний способи словотворення. Якщо у прислівників *добре, гаряче* ще живий зв'язок із морфолого-синтаксичним способом словотворення, то у словах *по-латині, весело, по-ударному* переважає морфологічний спосіб, де *по-* та *-і, -о, -ому* вважаються префіксами і суфіксами, а не закінченнями.

Багато прислівників виникло шляхом адвербіалізації. Під адвербіалізацією (від лат. *adverbium* — прислівник) розуміється перехід інших частин мови в прислівники. Якщо слово вже відірвалося від своєї початкової форми, то воно повністю адвербіалізувалося: *праворуч, навзник, упорозжні, вплав*. Коли ж простежується зв'язок з первісною формою, то така адвербіалізація вважається неповною: *уперше прийшов до нової бібліотеки і постукало в перше вікно*. Ознаками адвербіалізації є також невідмінюваність, злиття прийменниково-відмінкових форм в одне слово (*запанібрата, слідлоба, попідтинню*), набування нових синтаксичних функцій і зв'язків (*добре слово і поведився добре*), зміна наголосу (*бігóm, кругóm, набік, надворі*). Крім того, з простих прислівників (первинних) за допомогою різних часток з'явилося чимало нових прислівників (*будь-де, куди-небудь, абияк, подекуди, хтозна-коли, казна-звідки, деінде, коли-не-коли, як-не-як*).

Перехід інших частин мови у прислівники відбувається протягом усієї історії української мови, внаслідок чого з'явилося немало прислівникових сполучень, що зберігають зв'язок з частинами мови (*без кінця, до вподоби, до загину, в цілому, в основному, з розгону, на відшибі, по правді, по щирості, все одно, у цілості, на світанку, поки що та ін.*).

Вторинні прислівники, наявні в сучасній українській мові, є іменникового походження: утворилися вони від іменників у родовому відмінку з прийменниками (*догори, до купи, дотла, зсередины, збоку, зозла, зразу, одвіку, щохвилини*), від знахідного з прийменниками (*збік, угору, вслід, всмак, навиліт, наперед*,

напам'ять, напрокат, насилу, повік, поряд, уголос), від орудного з прийменниками і без них (*попідвіконню, наскоком, похапцем, часом, весною*), від місцевого з прийменниками (*ввечері, вгорі, врешті, надалі, поволі, поодиноці, поночі, усередині*). Чимало є прислівників прикметникового походження з прийменниками і без них: *далеко, блискуче, довго, дочиста, затепла, здалеку, невдало, невимовно, спроста, по-братньому, по-новому*; відзайменникового: *аніж, потім, передусім, повсюди, якраз, нізачо, онде, відтоді*; відчислівникового: *удвоє, вдвох, двічі, заодно, натрое, учетверо, по-друге, обабіч, стократ, забагато*; віддієслівного: *врозтіч, врозсип, навідоріз, уплав, навідліг, сидьма, ліжма*.

ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Правопис прислівників ускладнюється тим, що поряд з прислівниками, які за загальним правилом повинні писатися разом, уживаються різні прислівникові сполучення, що застигли в невідмінюваних конструкціях і пишуться окремо: *напрокат — на світанку, спозаранку — з ранку до вечора, наостанку — до останку, надвечір — під вечір, безперестанку — без краю, опівночі — о пів на шосту*. Так само можуть писатися через дефіс прислівники, а співзвучні їм інші частини мови — окремо: *по-твоєму — по твоєму сліду, по-молдовському — по молдовському слову, вчотирьох — в чотирьох відрах і т. д.*

Насамперед слід пам'ятати, що прислівники пишуться разом: *абикуди, аніскільки, аніж, безвісти, безустанку, вволю, вчетверо, утьрох, водно, взаперті, вдосвіта, влад, внічю, впереміж, вповні, впору, врозтіч, вщерт, деінде, довіку, дотла, дотепер, заодно, забагато, заочі, здуру, зісподу, зозла, навздогін, натрое, навхрест, надміру, нарозхват, насміх, натщесерце, урозсип, чимраз, спідсподу, нарозпашку, напропале, насилу, поодиноці, попервах, щораз, щосили, щодуху, якнайбільше, щонайкраще*.

Прислівники, співвідносні з іменниками та прийменниками, розрізняються тільки в контексті: *«Назустріч котились широкі, як море, стети»* (О. Гончар) і *«Чужинець, видно, теж ніяк не сподівався на зустріч і зупинився з розгону, важко дихаючи»* (О. Гончар). Деякі прислівники відрізняються від однозвучних слів наголосом: *надворі, набік, насміх, внічю, вповні*. (*«Вечір надворі, ніч наступає...»* — нар. тв.; *На дворі були розбиті клумби*). Погано засвоюється правопис сполучення числівника з прийменником та однозвучний прислівник: *«Вони вдвох хуленько піднялися на гору»* (О. Десняк); *«Помістилися ми в двох хатах дуже добре і просторо, так що, здається, ніхто нікому не завважає»* (Леся Українка). Іноді помилки трапляються через

нерозуміння самого слова, способу його утворення: «Тарас спідлоба глянув на дядька» (О. Іваненко); «Кінь скаче вчвал щосили, щодуху» (Леся Українка).

Прислівникові сполучення, які пишуться окремо, запам'ятати важко, бо їх дуже багато. Краще усвідомити, з якими прийменниками такі сполучення вживаються, щоб потім вони відклалися у пам'яті. Пишуться окремо з прийменниками *без*: *без відома, без краю, без ліку, без наміру, без пуття, без упину, без черги, без сумніву*; деякі прислівникові сполучення з прийменником *в* (*у*): *в далечинь, у (в) затишку, в ногу, в обмін, в обріз, в (у) разі, в цілості, в (у) цілому, в основному*; з прийменником *до*: *до кінця, до загину, до краю, до запитання, до обіду, до лиха, до останку, до побачення, до речі, до смаку, до лиця*; з прийменником *з*: *з вечора до ранку, з ранку до вечора, з боку на бік, з ноги на ногу, з краю в край, з переляку, з розгону, з дня на день, але: зверху донизу і знизу доверху*; з прийменником *за*: *за дня, рік за роком, день за днем, за кордон, за рахунок, за світла, за безцінь*; деякі прислівникові сполучення з прийменником *на*: *на бігу, на льоту, на ходу, на біс, на весну, на видноті, на відчай, на відшибі, на гамуз, на диво, на добраніч, на зло, на око, на мить, на незабудь, на смерть, на слово, на ура, на самоті*; з прийменником *під*: *під боком, під гору, під кінець, під силу, під вечір, під час*; з *по*: *по двоє, по змозі, по можливості, по суті, по щирості, по честі, по черзі*; з *у*: *у вічі, у поміч, у вись, у стократ, рік у рік, раз у раз, день у день*.

Через дефіс пишуться прислівники, що утворилися з прикметників, присвійних займенників на *-ому* (*-ьому*), зрідка *-и* та прийменника *по*: *по-доброму, по-батьківськи, по-вашому, по-літньому*; з прийменника-префікса *по* та порядкового числівника на *-е*: *по-перше, по-десяте, по-четверте*. Прислівники, які складаються з повторюваних синонімічних та антонімічних основ, також пишуться через дефіс: *врешті-решт, з діда-прадіда, з давніх-давен, давним-давно, не сьогодні-завтра, рано-вранці, більш-менш, видимо-невидимо*. Прислівники з частками *-то, -от, -таки, будь-, -небудь, казна-, хтозна-*: *десь-то, просто-таки, так-таки, як-от, будь-де, коли-небудь, казна-куди, хтозна-як*; окремі прислівники: *по-латині, на-гора, десь-інде, десь-інколи, десь-колись, геть-чисто, де-факто, де-юре* пишуться через дефіс. Чимало прислівників мають у своєму написанні два дефіси, особливо з часткою *не*, прийменником *на*, які стають префіксами: *як-не-як, коли-не-коли, де-не-де, десь-не-десь, хоч-не-хоч, віч-на-віч, всього-на-всього, пліч-о-пліч, будь-що-будь*.

Іноді спостерігається плутання в написанні *и* і *ни* у суфіксах прислівників. Слід пам'ятати, що коли прислівник утворено від прикметника з одним *и* чи дієприкметника, то пишеться одна літера *и*: *самовіддано, неждано-негадано, неприховано, нечувано, несподівано, натхнено, шалено*, якщо ж у прикметнику вживається *ни*, то

й прислівник пишеться з двома н: *нескінченно, страшенно, бездоганно, безцеремонно, старанно, законно, сезонно, натхненно, незліченно, незчисленно, священно*.

Частки *аби-, ані-, чи-, що-, не-, ні-*, стаючи префіксами, пишуться з прислівниками *р а з о м*: *абикуди, абияк, аніскільки, аніколи, чимало, неабияк, неспокійно, небезпечно, ніяк, нікуди, щодень і щодня, щогодини, щомісяця, нехвально, нехитно, нізвідки*.

О к р е м о пишуться деякі прислівникові сполучення, в яких поєднується форма називного відмінка з орудним: *кінець кінцем, сама самотою, один одним*. Фразеологічні сполучення, що є еквівалентами складних прислівників, також пишуться *о к р е м о*: *ні слуху ні духу; ні собі ні людям; ні на йоту; один в один; один за одним; нога за ногою; ні в сих, ні в тих; курям на сміх; ні з цього, ні з того; ні за що, ні про що; сам на сам; рука в руку; лице в лице; час від часу*.

Прислівники можуть переходити в прийменники, частки, виконувати функції службових сполучних слів, ставати префіксами в таких словах, як: *передплата, колобродити, дехто*, творити нові частини мови: *попередити, учорашній, тьмяно-зеленаві*. Напр.: «*Ніхто не знає, коли й де побудовано цю шхуну*» (М. Трублаїні); «*Куди голова задумала, то туди й ноги несуть*» (нар. тв.). Отже, сполучними словами стають відносні первинні прислівники. Перехід прислівників у прийменники і творення похідних прийменників від іменників з прийменниками спричинили плутанину в написанні таких сполучень, як: *всередину — у середину, вбік — у бік, зсередини — з середини, збоку — з боку, всередині — в середині, напочатку — на початку, наполовину — на половину, нашивідку — на швидку, втретє — в третє, впорожні — в порожні, на решті — на решті, зрештою — з рештою, тимчасом як — тим часом*. Крім *тим часом*, усі прислівники пишуться *р а з о м*: «*Напочатку тиша пригнічувала його, адже любив гомін, людський вир*» (Ю. Мушкетик); «*Вивантажували зерно, коли бункер наповнювався наполовину*» (газ.); «*А тим часом висока мета, широкий, вагомий замір, як відомо, породжує впевненість, мобілізує всі творчі зусилля митця*» (В. Козаченко). У решті випадків іменники з прийменниками, прикметники, числівники з прийменниками треба писати *о к р е м о*: *на середину ріки, в середині розділу, в середині місяця, з боку адміністрації, в бік Дніпра, на швидку руку, в порожні мішки, зупинились на решті фактів, на початку повісті, з рештою товаришів, з середини речення, на половину кімнати*.

Окрему групу слів становлять слова категорії стану.

Це незмінні слова прислівникового чи іменного походження, які виражають стан і виконують функцію головного члена у безособовому реченні. Їх у мові небагато. Вони розподіляються за значенням на кілька груп: а) ті, що виражають фізичний і психічний стан людини: *важко, легко, боляче, страх, досадно, шкода,*

боязко («Було якось чудно і по-новому **приємно**, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так **спокійно**, як на небі» — М. Коцюбинський); б) слова, що виражають стан природи: *тихо, темно, видно, холодно, тепло, вітряно* («Ой **видно** село, широке село під горою...» — нар. пісня); в) слова, що виражають модальні значення — можливості, неможливості, необхідності: *можна, слід, потрібно, треба, необхідно* («Але **досить** холодних зимових тем!» — журн.).

Категорія часу виявляється у зв'язі *бути* або в її замісниках — *стати, робитися*: *Дітям було (стало) весело, дітям буде весело, дітям весело*. Частково виявляється спосіб і вид: *надворі видно, надворі зробилося видно, надворі стане видно, надворі було б видно*. У минулому і майбутньому часі переважає доконаний вид, у теперішньому — тільки недоконаний вид. Нечіткість граматичних категорій, здатність виконувати роль головного члена, невиразність меж і пізні утворення дає підстави багатьом мовознавцям заперечувати слова категорії стану як окрему частину мови. В українських академічних працях слова категорії стану приєднано до прислівників і розглянуто як окрему групу за синтаксичними функціями.

ПРИЙМЕННИК

Прийменник — дуже давня частина мови. Відомості про нього зустрічаємо ще в кінці II ст. до н. е. Назва **п р и й м е н н и к** означає слово, що стоїть при імені.

Це службова частина мови, яка разом з непрямыми відмінками оформляє залежність одного повнозначного слова від іншого в словосполученні чи реченні й тим самим виражає відношення тих предметів, дій, станів чи ознак, які передаються цими словами. Відношення передаються як залежність керованих відмінкових форм іменників, займенників, субстантивованих прикметників чи числівників від керуючих дієслів, іменників, прикметників, займенників, числівників, прислівників; зв'язковою ланкою між ними виступає прийменник. Напр.: *сиджу за столом, ваза для квітів, близький до істини, піднятий на поверхню, кожний із студентів, п'ятеро з них, далеко від хати*.

ЗНАЧЕННЯ ПРИЙМЕННИКА

Прийменник має лексичне і граматичне значення. Лексичне значення більш виразне у недавно утворених прийменниках, тобто похідних (*коло, близько, неподалік*) і менш прозоре, затемнене часом — у прийменників первісних. Звичайно, прийменники,

як і кожне слово, мають граматичне (категоріальне) значення, що розуміється як властивість прийменників указувати на характер синтаксичних відношень між словами (підрядний зв'язок). Категоріальне значення прийменника не залежить від значення тих слів, які він з'єднує.

Лексичне ж значення прийменника — це властивість виражати змістові відношення між словами, тобто передавати різні відношення об'єктивної дійсності. Воно залежить від значення з'єднуваних прийменником слів і відрізняється від лексичного значення самостійних частин мови тим, що прийменникові не властива предметна співвіднесеність, він переважно позбавлений чи поступово втрачає речовий зміст і тримає зв'язок з ним лише через посередництво слів-назв. Наприклад, у конструкціях *поставив під стіл* — *прийшов під вечір* однакове граматичне значення, однотипний характер підрядного зв'язку, але різне лексичне значення — в першій конструкції указується на просторові відношення, в другій — на часові; *поставив під стіл* — *стоїть під столом* — різні граматичні значення (знахідний відмінок, орудний), однакове загальне лексичне значення (просторові відношення), але різні часткові лексичні значення (напрямі і місце). Крім того, у кожного прийменника є пряме, первісне значення і похідні, вторинні. Первісне, як правило, — просторове, решта — переносні, вторинні.

Підтвердженням лексичного значення прийменників є внутрішньовідмінкова і міжвідмінкова синонімія їх. Наприклад, значення розміщення предмета поряд з іншим передається словосполученням з прийменниками: *біля, коло, при, під, поблизу* та ін.

Показником лексичної значущості прийменників є також антонімія їх, яка утворює прийменникові антонімічні пари. Основою антонімії, як відомо, є протилежність лексичних значень, а не граматичних (*до* — *від*, *під* — *над*, *з* — *в* тощо).

МОРФОЛОГІЧНІ ГРУПИ ПРИЙМЕННИКІВ

Прийменники сучасної української мови являють собою певну систему і класифікуються в залежності від їхнього походження, морфологічного складу та значення.

За походженням розрізняють первинні (первісні) прийменники і вторинні (похідні). Первинних прийменників небагато відносно їх загальної кількості: *на, у (в), за, від (од), над, до, без, для, з, між, крізь, під, по, при, про, ради, через, о (об)*. Вони відрізняються від вторинних більшим ступенем абстрактності й узагальненості значень, давністю походження та повною чи частковою втратою джерел утворення.

Друга група — прийменники вторинні, чи похідні. Це прийменники, які утворилися від різних частин мови, від слів з конкретним лексичним значенням порівняно недавно. Найбільшу групу серед похідних прийменників становлять ті, що утворилися від прислівників (*навколо, близько, всупереч, вверху, вслід, замість, іззаду, згідно, кругом, мимо, насупроти, напередодні, поблизу, навпроти, спереду, уздовж, осторонь, обабіч, проти, поруч* тощо). Меншу частину складають відіменні (*край, кінець, протягом, коло, круг, внаслідок, перед, шляхом* тощо) та дієслівні (*завдяки, виключаючи*). Переходячи в прийменники, ці самостійні слова втрачають не лексичне значення, а категоріальне (належність до тієї чи іншої граматичної категорії: прислівника, іменника, дієслова), а лексичне піддається складному процесові якісних змін.

За структурними ознаками та морфологічною будовою розрізняються прийменники прості — з однією кореневою основою (*за, перед, на, коло, між* тощо); складні — утворені з двох чи більше первинних прийменників (*поверх, заради, поза, щодо, повз, із-за, поміж, із-під, з-поперед, з-поміж*); складені — ті, що утворилися з різних категорій повнозначних слів і прийменників (*у напрямі до, незважаючи на, слідом за, згідно з* тощо). Складні прийменники належать до розряду первинних, складені — до розряду вторинних.

Прийменники диференціюються за семантикою. Найбільшу групу складають прийменники зі значенням просторовості. Воно було первісним і послужило (як і часове) вихідною основою для розвитку інших значень.

Загальна кількість прийменників в українській мові порівняно з іншими частинами мови невелика — понад 220 слів¹. Серед них з просторовим значенням функціонує 137 прийменників. Вони диференціюються за характером передаваних відношень. Одні в складі прийменникових конструкцій означають місце дії (відповідають на питання *де?*): *зупинились біля села, бігав по стадіону, летить над морем*. Прийменники із значенням місця дії можуть передавати два типи відношень — контактні відношення (*на столі, в кишені, посеред поля*) та відношення просторової близькості (*біля лісу, над морем, під ліжком, поблизу школи, неподалік від селища, перед будинком, за горою* тощо).

Інші прийменники (друга група), передають напрям руху (відповідають на питання *куди? звідки?*): *пішов до школи* (досягальне значення), *приїхав з міста* (віддільне значення).

Існують ще прийменники (третя група), які, сполучаючися з одними відмінками (орудним, місцевим), передають місце дії (*рос-те у полі, лежить на столі, стоїть між вербами, розташувалися за озером*), а при сполученні з іншими відмінками (знахідним) —

¹ Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. С. 201—228.

напря́м руху (побі́г у поле, поклав на сті́л, майну́в за о́зеро, пішо́в між люди́).

Четверта група — дистрибутивні прийменники, які, вживаючись з одним і тим же відмінком, указують на місце дії чи напрям у залежності від предикативної ознаки предмета (посади́ли вздов́ж доро́ги (де?) — майну́в уздов́ж доро́ги (куди?).

Поряд із просторовими в українській мові функціонує порівняно невелика група прийменників часових (темпоральних) у кількості 38 одиниць. Більша частина їх формально споріднена з просторовими прийменниками, тобто вони можуть виражати і просторові, і часові відношення: бі́ля, бли́зько, в, від (од), до, впродов́ж, вслі́д за, слі́дом за, з, за, коло, між, ме́жи, помі́ж, на, над, перед, під, по, при, проти, се́ред, посере́д, чере́з, о (об). Напр.: за п'я́ть кіломе́трів — за хви́лину, се́ред сте́пу — се́ред дня, чере́з поле — чере́з го́дину. І лише 13 (менша частина) виражають чисто часові відношення: одно́часно з, під час, пі́сля, пі́зніше, опі́сля, протя́гом, ра́ніше (ра́ніш), у мі́ру, в проце́сі, у ходи́, напе́редодні, наприкі́нці, почи́наючи з.

Серед прийменників української мови виділяються також прийменники, що передають відношення причинові, цільові, допустові, об'єктні тощо — так звана «зона логічних відношень», що охоплює 46 прийменників. Серед них найбільш спеціалізовані прийменники з причиновою та цільовою функціями.

У колі прийменників причинових відношень домінантою є прийменники через («Через ту бандуру бандуристом став» — нар. пісня). Крім того, до цієї групи належать також: від (засмі́явся від ра́дості), за («За дурною головою і ногам горе» — присл.), з (засу́мував з го́ря), внаслідок, у резу́льтаті, завдя́ки, у зв'язку з, у си́лу, з приво́ду, з наго́ди, з огля́ду на, зва́жаючи на то́що.

З-поміж прийменників, що виражають цільові відношення, домінантою є прийменник для (побуду́вали для жи́телів Хми́льни́ка, придба́ли апа́рат для де́монстрації фі́льмів то́що). Сюди ж відносяться прийменники на (пода́рував на зга́дку), під (ско́пали зе́млю під грядку), по (пі́шла по во́ду), з мето́ю, ра́ди, зара́ди, за́для, на предме́т, в ім'я́, в інте́ресах, про (про́ вся́к ви́падок) то́що.

За відтінками значень прийменники цільових відношень поділяються на дві групи: ті, що передають відношення власне мети (для́, з мето́ю, на предме́т), і ті, що, передаючи цільові відношення, загалом мають конкретний відтінок присвяти (в інте́ресах спра́ви, на знак по́шани, на че́сть прибу́ття то́що).

Допустові відношення передаються прийменниками всупе́реч, напе́рекір, незва́жаючи на, незале́жно від, по́при, при (всу́переч ло́гіці; напе́рекір сти́хія́м; при всі́й пова́зі до ва́с то́що). Домінантою серед них є прийменник незва́жаючи на.

Можна виділити також прийменники зі значенням умови: у ра́зі, на ви́падок (у ра́зі пере́моги... на ви́падок до́щу...).

Іще функціонують у мові прийменники, що передають відношення відповідності чи невідповідності. Перші з них: *відповідно до, згідно з, залежно від, виходячи з, у світлі, у дусі, у розрізі, на підставі, за, на тощо* (згідно з постановою, відповідно до наказу, за рішенням колективу). Домінантою є прийменники *відповідно до, згідно з*. До другої групи відносять: *у розріз, на противагу*.

СИНОНІМІЯ ПРИЙМЕННИКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ

Необхідність позначати мовними одиницями нові відношення між предметами і явищами об'єктивної дійсності, що поступово з'являються, диференціація і узагальнення їх приводять до збільшення числа прийменників і прийменникових сполучень, а вживання їх у близькому чи тотожному значенні — до розвитку синонімії. В сучасній українській мові прийменникові конструкції складають чи не найбільшу групу синтаксичних синонімів.

ПРОСТОРОВІ ВІДНОШЕННЯ

Синтаксична синонімія досить поширена серед прийменників просторового значення. Виділяється значна кількість синонімічно споріднених прийменників, що передають значення просторової близькості. Домінантою цієї групи є прийменник *біля* — найуживаніший, особливо на сторінках газет. Будучи домінантою синонімічного ряду, він постійно взаємодіє з іншими прийменниками, які, при близькості значення з прийменником *біля*, мають і суттєві відмінності в семантиці чи стилістичних відтінках. Розглянемо окремі прийменники, що створюють один синонімічний ряд з прийменником *біля*.

Прийменник *при* — передає значення безпосередньої близькості, щільності місцезрештування, наприклад: «*Сидить при березі з вудкою*» (Ю. Смолич). *При* — один із синонімічних варіантів прийменника *біля*. Пор.: «*При вході до гуртожитку маячить вартовий*» — «*Піде перевіряти пост, виставлений біля входу до корпусу*» (О. Гончар); «*Дівчина сідала при відчиненому вікні й подовгу мрійно дивилася на посріблені місяцем вільхи*» (Я. Галан) — «*Сідила вона біля вікна*» (О. Гончар).

До цього ж ряду приєднуються прийменники *коло* і *над*. Пор.: «*Зустрілись біля Дніпра*» — «*Козаче село Глибове при самому Дніпрі*» (Марко Вовчок) — «*Катерина стоїть коло Дніпра*» (О. Довженко) — «*А тут ось маєте: пором і верболози над Дніпром, обов'язкові при поромах*» (М. Рильський). Прийменник *коло* — власне, такий же нейтральний, як *біля*, але вирізняється меншою частотністю вживання. Прийменник *над* зберігає відтінок підвищення, підняття, розташування одного

предмета вище за іншого, що є його первинним значенням. Відтінок розташування біля, поруч — додатковий, вторинний.

До цієї ж групи примикають прийменники *край, кінець* (зрідка *кінці*), які, передаючи значення просторової близькості, уточнюють його — місце дії на краю предмета. Пор.: «*Ось їх величезні юрби біля берега*» (О. Довженко) — «*Край берега у затишку прив'язані човни*» (Л. Глібов). До цього ж ряду іноді приєднується контактний прийменник *на*, набуваючи невласного для нього відтінку значення просторової близькості, наприклад: «*Ось він на березі моря*» (газ.). У значенні просторової близькості, із вказівкою на місце дії, вживається іноді прийменник *від* як синонім *біля*, наприклад: «*Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста*» (М. Кошубинський). Цей синонімічний ряд може включати в себе (зокрема, при назвах предметів побуту) й інші прийменники як периферійні, наприклад: «*Застали її в саду біля столика*» (О. Гончар) — «*Господар сидить коло столу*» (П. Загребельний) — «*Ми сиділи при столу, сердито мовчали і сьорбали холодний чай*» (Ю. Смолич) — «*Богдан, присівши край столу, обдумував...*» (О. Гончар) — «*Сидить батько кінець стола, на руки схилився*» (Т. Шевченко) — «*Скинув хутро опанчі, до столу сівши*» (М. Бажан) — «*Дівер примостився за столом*» (А. Дімаров) — «*Він розсівся перед столом недбало, незалежно*» (Ю. Збанацький).

Біля — це ще і *поруч, поряд* (*поруч з, поряд з*), особливо коли йдеться про назви осіб чи взагалі живих істот. Пор.: «*Присіла на колесі біля Вітилика*» — «*Йому випало сидіти поруч з Томею*» (О. Гончар) — «*Поряд нього за столом сидів*» (А. Головка).

Прийменник *побіля* — того ж значення, що й *біля*, але з відтінком (як і всі прийменники з префіксом *по*) поширення дії, протягу в довжину, наприклад: «*Птиці оселяються побіля стагу*» (М. Стельмах), «*Дробаха, вставши з гурту, пішов ходити побіля вагонів*» (О. Гончар). Як синоніми до прийменника *побіля*, а отже й *біля*, вживаються також прийменники *понад, уздовж, понід* — тобто ті, що передають відтінок видовженості. Пор.: «*Біля шляху вирости тополі*» — «*Побіля рядочка дрібних кленів-покленів зупинились коні*» (М. Стельмах). «*Понід горою гай*» (Л. Глібов) — «*Особливо дружні оплески лунають на тротуарах уздовж траси, коли повз імprovізовані трибуни мчить велосипедист із 72-м номером на майці*» (газ.) — «*Верби так розкішно хиляться понад ставками*» (О. Гончар).

ЧАСОВІ ВІДНОШЕННЯ

Часові відношення, які виражаються прийменниковими конструкціями, можуть передавати різні значення, що підтверджується й питаннями: коли? з яких пір? до яких пір?

Проявляють себе як синоніми прийменники *на* — *у* (в), наприклад: «*І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав*» (Т. Шевченко) — «*В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає*» (Т. Шевченко).

Конструкції з прийменником *по* при значенні тривалості, повторюваності дії створюють синонімічний ряд з безприйменниковою конструкцією — іменником в орудному відмінку. Пор.: *по* ночах багато думала — *ночами* багато думала; *по* цілих днях не розмовляли — *цілими днями* не розмовляли. Загальновживанішою в сучасній українській мові є конструкція орудного відмінка.

При значенні тривалості дії в одному синонімічному ряду функціонують прийменники *за* + родовий відмінок, *при* + місцевий відмінок, *під час* + родовий відмінок, наприклад: *за кріпосного права* було це — *при кріпосному праві* було це — *під час кріпосного права* було це, тобто в період кріпацтва. Вимоги стилю та авторська індивідуальність відіграють суттєву роль при виборі одного з цих варіантів.

Часові прийменникові конструкції об'єднуються в одну групу, якщо вони виражають момент чи відрізок часу, який передусім іншому моментові. Спеціалізованими прийменниками цієї групи є *до*, *перед*. Як стилізований варіант використовується прийменник *під*. Усі вони пов'язані між собою синонімічними зв'язками. Пор.: *Встала до сходу сонця* — *Встала перед сходом сонця*; *Зайдіть перед Новим роком* — *Зайдіть під Новий рік*. Іноді до цього ряду може прислунуватися прийменник *проти*. Пор.: *Куди ти йдеш проти ночі?* — *перед настанням ночі*.

Час початку дії виражається в українській мові двома прийменниками з *та від* (од). Вони синонімічні, різниця у значенні неістотна: з дня народження — *від дня народження*; з початку зими — *від початку зими*. Прийменник *од* — розмовний, застарілий, уживається як стилістичний варіант.

Синонімічно зближеними вживаються прийменники *по* і *до*, якщо вони вказують на час завершення дії, наприклад: *До вечора* не затихала буря — *Належних заходів по сьогоднішній день* не вжито (газ.) — *до сьогоднішнього дня*. Більш уживаним при цьому є прийменник *до*.

Щоб передати значення часу дії, що відбувається пізніше чи після чогось, уживаються в українській мові найчастіше чотири прийменники: *після* + родовий відмінок, *по* + місцевий відмінок, *через* + знахідний відмінок, *за* + знахідний відмінок. Синонімічний ряд утворюється так: *після* — *по*; *через* — *за*, наприклад: *зайдіть після обіду* — *по обіді*; *через тиждень* екзамен — *за тиждень* екзамен. Прийменник *по* більш архаїчний і стилістично обмежений у цьому значенні. Прийменники *через* — *за* вживаються паралельно, без суттєвої різниці у значенні.

Для вираження причинових відношень використовуються конструкції з прийменниками *від* + родовий відмінок, *через* + знахідний відмінок, *за* + орудний відмінок, *з* + родовий відмінок. Домінантою є прийменники *від*, *через*: Почорніла *від* горя, *Через* свою неньку нежонатий ходжу (нар. пісня). Ці прийменники практично майже не створюють синонімічного ряду, рідко коли можуть бути взаємозамінними. Значно ближчими з погляду синонімії виступають прийменники *від* і *з*, які здатні замінити один одного, хоч і не завжди: конструкція з прийменником *від* означає перш за все причину руху, дії, яка міститься поза об'єктом (*від вітру* хитається, посвітліло *від променів* сонця); внутрішню причину можуть паралельно передавати прийменники *від* і *з* (заплакала *від* горя — *з* горя). Отже, синонімічний ряд *від* — *з* виникає, як правило, за умови, що конструкції виражають значення причини, яка криється в самому об'єкті дії. При значенні зовнішньої причини створюється синонімічний ряд прийменниками *за* — *від* — *через*, пор.: *за вітром* нічого не чути — *від вітру* нічого не чути — *через вітер* нічого не чути.

ВІДНОШЕННЯ МЕТИ

Значення мети передаються в українській мові конструкціями з прийменниками *для* + родовий відмінок, *на* + знахідний відмінок, *по* + знахідний відмінок, *за* + орудний відмінок, *ради* (заради), *задля* + родовий відмінок, *про* + знахідний відмінок.

Синонімічні ряди створюють прийменники *для* — *на* (приготували *для* продажу — приготували *на* продаж), *по* — *за* (пішла *по* хліб — *за* хлібом), *ради* (заради) — *задля* — *для* (роблю *ради* матері — *задля* матері — *для* матері), *на* — *про* (бережу *на* всякий випадок — *про* всякий випадок).

Аналізуючи синонімію прийменникових конструкцій, приходимо до висновку про її надзвичайне багатство й різноманітність.

ПРАВОПИС ПРИЙМЕННИКІВ

Прийменники завжди вживаються з іменними частинами мови (в непрямих відмінках), стоять, як правило, перед ними і пишуться від них окремо.

Прийменники, утворені з двох простих, пишуться разом (*поміж*, *понад*), крім тих, що в першій частині закінчуються на приголосний *з*. Такі прийменники пишуться через дефіс (*з-під*, *з-над*, *з-поміж*).

Похідні прийменники прислівникового, відіменного чи дієслівного походження, як правило, пишуться разом: *попереду, внаслідок, завдяки, напроти, вслід, посеред, всупереч* тощо.

Складені прийменники (що утворилися із самостійних частин мови й прийменників) пишуться окремо: *у зв'язку з, згідно з, залежно від, на шляху до, незважаючи на*.

В особових займенниках після прийменника з'являється буква *н*: *побачив його, але був у нього*.

В українській мові прийменники *у* — *в* одного значення. Їх уживання визначається правилами орфоєпії. Пор.: *був у нього, була в нього*. На початку речення перевага надається прийменникові *у*, якщо наступне слово починається приголосним, *в* — якщо голосним, наприклад: *У Києві..., В Одесі...*

Особливої уваги потребує вживання прийменників при перекладі з російської мови: *согласно чему* — *згідно з чим, скучать по сыну* — *скупати за сином, смеяться над тобой* — *сміятися з тебе, в адрес съезда* — *на адресу з їзду, по невнимательности* — *через неухважність*.

СПОЛУЧНИК

С п о л у ч н и к о м називається службова частина мови, що вживається для поєднання слів, словосполучень і частин складного речення.

Сполучник є важливим граматичним засобом вираження узагальнених понять про різні зв'язки між предметами і явищами навколишньої дійсності. Чим людство глибше пізнає ці зв'язки, тим більше уточнюються, увиразнюються і збагачуються семантико-граматичні відношення в реченні. Це відбивається на розвитку й оновленні граматичної будови речень. Сполучники допомагають зрозуміти такі граматичні відношення в реченнях.

Розрізняються сполучники однозначні і багатозначні. О д н о з н а ч н і виконують лише функцію зв'язку слів, функцію сполучення — *бо, якщо, якби, так що, доки, поки, хоч*: «*І якщо пісня вийде в люди, то полмінь серця не вгашу*» (А. Малишко); «*Загинув би, напевно, люд нещасний, якби погасла та маленька іскра любові братньої*» (Леся Українка); «*Хоч мороз і припікає, зате комарів немає*» (присл.).

До багатозначних належать такі слова в сполучниковій функції, які можуть виступати то як сполучник, то як сполучне слово, то як повнозначне слово. У цій ролі найчастіше вживаються сполучники підрядності *що, як, коли, чим*. Вони ж і багатofункціональні. Напр.: «*Я думаю, що ми з тобою знов стоїмо біля основ життя*» (О. Довженко); «*А там, на ланах, пишиця коливається, що безмежне море хвилюється*» (газ.); «*Навколо лежала рідна земля, що мусила ожити*» (С. Скіяренко).

ПОХОДЖЕННЯ СПОЛУЧНИКІВ

Порівняно з давнім періодом система сполучників збагачувалася і вдосконалювалася. З 29 сполучників, зафіксованих у мові пам'яток, збереглося вісім: *а, і, бо, або, але, ані, ні, аби*. Деякі дійшли у змінений фонетичній формі: *ніж, що, щоб*.

Крім старовинних сполучників, які одержала староукраїнська мова від давньоруської, на основі прислівників, займенників, часток та давніх сполучників утворилися нові сполучники. Отже, сучасна система сполучників — наслідок довготривалого історичного процесу. Деякі сполучники могли змінювати своє значення.

Спочатку сполучники не розрізнялися за функціями як сурядні й підрядні. На ґрунті спільнослов'янської мови сформувалася група підрядних сполучників. Частина первісних сполучників почала обмежуватися сурядними функціями (*і, а* та ін.), деякі перейшли до підрядних (*бо*), а ще інші виконували функцію то сурядних, то підрядних (*да, ли*). У процесі історичного розвитку складнопідрядних конструкцій деякі слова за певних умов утрачали ознаки самостійної частини мови і перетворювались у підрядні сполучники. Так із займенників утворилися сполучники *як, що, хто, який, чий, котрий*, прислівників *куди, де, коли, звідки*, часток *аж, бо, ніби*, дієслів *хоч, мов*.

На пізніших етапах історії слов'янських мов утворилися складені сполучні вислови, особливо в літературних мовах (напр.: *тому що, через те що, в міру того як, незважаючи на те що* та ін.).

Самі сполучники також зазнали змін: звузилася багатозначність і багатофункціональність старих сполучників, деякі стали стилістичними синонімами, а діалектні відповідники вийшли з ужитку.

Тенденція до постійного уточнення і вдосконалення формальних способів вираження змістових зв'язків між компонентами висловлюваних думок приводить до розвитку службово-лексичних засобів — заміни безприйменникових конструкцій прийменниковими, безсполучникових — сполучниковими. Ця тенденція триває в слов'янських мовах і тепер.

ТИПИ СПОЛУЧНИКІВ

За походженням виділяється два типи сполучників: 1. Н е п о х і д н і — *і, а, бо, ні, та, чи* тощо. 2. П о х і д н і — *або, аби, ніби, отже, неначе, мовбито, якщо*, які утворилися від різних частин мови: а) від дієслів — *хоч, лише, незважаючи на те що*;

б) частково від займенників — *щоб, якщо, тим-то*; в) від прислівників — *буцім, де, коли, куди, однак, дарма що*.

За будовою вирізняється три типи сполучників: 1. Прості — це непохідні сполучники. 2. Складні — *також, якщо, немовби, начеб, нібито, щоб, цебто, причому, притому, зате, проте*. 3. Складені — *тому що; лиш тільки; подібно до того, як; в міру того як; незважаючи на те, що; у зв'язку з тим, що; внаслідок того що; через те, що; завдяки тому що; під впливом того, що* — поєднання відмінкових форм іменників, займенників та прислівників із простими сполучниками. Сюди належать парні — *що—то, чим—тим, не стільки—скільки* («*Що голова, то й розум*» (присл.); «*Бої точилися не тільки за кожний будинок, але й за кожний поверх, кімнату, горище, підвал, вхіднику*» (О. Гончар).

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ Й ПІДРЯДНОСТІ

За характером синтаксичних зв'язків між словами чи реченнями сполучники диференціюються на сполучники сурядності й підрядності. Сполучники сурядності вказують на зв'язок граматично рівноправних слів чи речень, сполучники підрядності — на підрядну залежність предикативних частин складнопідрядних речень. Серед сполучників сурядного характеру розрізняється три групи: єднальні сполучники: *і (ї), та (ї), також, теж*; протиставні: *а, але, проте, зате, однак*; розділові: *або, то—то, чи—чи, хоч—хоч*.

Підрядні сполучники не піддаються чіткій класифікації, бо взяті самі по собі, у відриві від певної конструкції складнопідрядного речення, не виявляють з достатньою виразністю своїх значень.

Серед сполучників підрядності за синтаксичними функціями в реченні розмежовуються сполучники і сполучні слова. Різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами полягає в тому, що сполучне слово в підрядному реченні виступає в ролі підмета, присудка або додатка і буває синонімом до повнозначних слів (*котрий, який, це*), співвідноситься з яким-небудь корелятом у головному реченні або має на собі логічний наголос.

Сполучник не виступає членом речення, має послаблене лексичне значення, не може бути замінений якимось синонімічним сполучним словом, не співвідноситься ні з яким корелятом у головному реченні і не має логічного наголосу. Напр.: «*Горнись до тебе, Україно, Як син до матері, горнись*» (М. Бакай); «*Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі?*» (П. Тичина).

Сполучними словами виступають відносні займенники та прислівники займенникового походження (*який, чий, що, хто, де,*

звідки, коли та ін.). Напр.: «Де було тільки ми не зупинимось, де тільки не ступну, там уже — за звичкою — і дерево посаджу або зроблю щеплення» (О. Гончар).

Слова *що, чим, коли* можуть бути і сполучниками, і сполучними словами. Багатозначні сполучники, як правило, багатофункціональні. Так, багатозначний сполучник *що* може зв'язувати підрядні з'ясувальні, означальні, міри і ступеня, порівняльні з головним реченням. Напр.: «Я думаю, *що* ми з тобою знов стоїмо біля основ життя» (О. Довженко), «У нас є лицарі й гетьмани, *Що* за собою поведуть» (М. Бакай); «На ринок до сусіднього села Повіз господар продават' осли. І так втомився, *що* напівдорозі Прип'яв осли та й захропив на возі» (В. Симоненко).

Сполучник *коли* може виступати в часових, умовних, додаткових, означальних та інших реченнях. Напр.: «Так було завжди, *коли* він їхав на роботу» (М. Руденко); «*Коли* вам страшно, геть ідіть з дороги» (Леся Українка).

Різні значення може передавати і сполучник *щоб*. Напр.: «Горнуй до тебе, Україно, *Щоб* нас ніхто не роз'єднав, Підставля плечі, *щоб* калину У лузі вітер не зламав» (М. Бакай); «Будинок має бути таким, *щоб* у ньому можна було жити» (газ.).

Сполучник *як* поєднує в собі часові, причинові порівняльні, умовні значення та інші. Напр.: «І музикою сповнюється ліс, *Як* зашумлять осики стрункостволі» (Л. Тендюк); «Слухала його читання, *як* слухають безнадійно хворі люди гомону неспокійних морських хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі» (Леся Українка).

Деякі сполучники належать до однозначних (із застереженнями, бо зміст підрядних речень може набувати переходових відношень). Сполучники *бо* («*Ти маєш право на гордість, бо ти — творець*». — О. Корнійчук); *якщо* («*Якщо* пісня вийде в люди, то племін'я серця не вгашу». — А. Малишко); *якби* («Загинув би, напевно, люд нещасний, *якби* погасла та маленька іскра любові братньої». — Леся Українка); *так що* («Теплий туман слався по полю, і налив балку по самі вінця, *так що* дерева потопали в ньому». — М. Коцюбинський); *доки, поки* («*Ніколи не хвались, поки* гаразд не зробиш діла». — Л. Глібов); *хоч* («*Хоч* не рідний син Ярема, а щира дитина». — Т. Шевченко).

Залежно від модальних аспектів повідомлення думки визначаються такі функції підрядних сполучників *.

* Уточнимо сам термін модальний — модальність: крім значення відношення мовця до висловленої думки з погляду її імовірності, можливості, необхідності, модальність у синтаксисі виражає характер віднесеності змісту речення до дійсності, тобто вказує на наявність чи відсутність зв'язку між змістом речення і дійсністю. Отже, думка виражається в плані реального та ірреального способу. Виявити значення слова ірреально.

1. З'ясувальні сполучники, що створюють з'ясувальні конструкції. Сюди належать сполучники *що, щоб, як, чи, ніби, немов-би*, а також відносні (сполучні) слова — *хто, що, як, який, скільки* в усіх відмінках, напр.: «Хороше думати, *що* колись тебе *хто-небудь* згадає» (О. Гончар); «*Та* *ви* вже знаєте, *як* сплять *гаї*» (П. Тичина).

2. Сполучники повної (чистої) відносності. Таке визначення дав О. О. Потебня. Чистою відносністю називається такий зв'язок між компонентами складнопідрядного речення, при якому відносний займенник або прислівник у функції сполучника цілком збігається обсягом свого змісту з пояснюваним ім'ям (іменником, займенником головного компонента). Напр.: «*Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була*» (П. Тичина). Сюди належать *що* (невідм.), *який, котрий, що його, чий, коли, де, куди, звідки*.

3. Порівняльні сполучники — *як, що, мов, мовби, наче, неначе, нібито*. Напр.: «*За вікнами шуміло море, наче дихав під скелями якийсь велетенський звір*» (З. Тулуб).

4. Умовні — *якщо, коли, якби, аби*. Напр.: «*Якщо буде-те в Полтаві восени, то привезіть з собою і «Гамлета»*» (Панас Мирний).

5. Часові — *коли, як, після того як, тільки, як тільки, щойно, ледве, поки, доки, відколи*. Напр.: «*Ледве почало світати, вирушили в дорогу*» (журн.).

6. Причинові — *бо, тому що, через те що, затиш що*. Напр.: «*Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти*» (Леся Українка).

7. Меті — *щоб, для того щоб, аби*. Напр.: «*Ми не підем тоді за тобою, щоб чужого добра здобувать*» (Леся Українка).

8. Наслідкові — *так що*. Напр.: «*Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш, не знайдеш між зеленим листям*» (М. Трублаїні).

9. Допустові — *хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те, що, як, на що, чи*. Напр.: «*Хай слово мовлене інакше — та суть в нім наша зостається*» (П. Тичина).

СИНОНІМІКА СПОЛУЧНИКІВ

Можливість заміни одного сполучника іншим є одним із шляхів удосконалення форми вислову, передачі тонких нюансів думки. Так, при підрядному означальному реченні найпоширенішими є сполучники *який, що*. Синонімічні їм *котрий, де, куди, коли*, напр.: «*Час, який ми провели в читальних залах, не пропав марно. Бій був для нього якимось священнодійством, ради котрого Вася Багіров не давав пощади ні собі, ні своїм підлеглим*» (О. Гончар);

«Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов» (В. Сосюра); «Наступили ті осінні, тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє» (Вас. Шевчук).

Створюють синонімічний ряд сполучники *бо, тому що* при значенні причиновості. Напр.: «Якщо сніг розтас, його потрібно добавляти, **бо** саме він забезпечує успішну зимівлю. При зниженні температури до мінус 40—45 °С дерево ще утеплюють, але в жодному разі не можна заносити його в приміщення, **тому що** воно почне рости» (М. Артеменко).

Синонімічні сполучники *сурядності: або — чи*: Напр.: «Ці показники повинні впливати на рівень оплати праці **або** преміювання не тільки колгоспників **чи** працівників радгоспів, але й спеціалістів, керівних працівників» (В. Скакун).

Синонімічні сполучники *і, та*: Напр.: «Побудовано житлові і виробничі комплекси, культурні **та** адміністративні центри» (журн.).

Багаті синонімічними барвами сполучники порівняльні: *ніби, наче, неначе, мов, мовби, як, гей би*. Напр.: «Стояла біла, **гей би** крейдяна» (Ю. Мушкетик); «Глід у куцах, **мов жар**, полум'яніє» (Л. Тендюк).

ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ

1. Складні сполучники: *тож, адже, також, аніж, мовби, немовби, немовбито, начеб, начебто, неначебто, нібито, буцімто, щоб, себто, тобто, цебто* завжди пишуться разом.

2. Сполучники: *щоб, якби, якже, якщо, зате, проте, теж* також пишуться разом, але однозвучні їм слова-омоніми пишуться окремо (*як би, гей би, як же, за те, про те, те ж*).

3. Завжди пишуться окремо: *або ж, адже ж, але ж, коли б то, хоч би, хоча б*.

4. Пишуться через дефіс: *отож-то, тому-то (тим-то), тільки-но*.

5. Складені сполучники завжди пишуться окремо: *тому що, та й, через те що, замість того щоб, з того часу як, з тим щоб, зати́м щоб, дарма що, тимчасом як, незважаючи (невважаючи) на те що*.

ЧАСТКИ

Ча́стко́ю називається неповнозначна частина мови, яка надає окремим словам чи реченням додаткових змістових, емоційно-експресивних і модальних відтінків або бере участь у творенні морфологічних форм і нових слів. На відміну від сполучників і прийменників, частки не служать засобом вираження синтаксичних відношень.

За синтаксичними можливостями частки поділяються на ті, що мають вільне, відносно вільне та фіксоване місце в реченні (препозиція, постпозиція щодо слова, до якого відносяться).

За особливостями функціонування частки поділяються на два типи — фразові та слово- і формотворчі.

ФРАЗОВІ ЧАСТКИ

Фразові частки оформлюють певний тип речення, виражають ставлення мовця до змісту всього речення або виділяють один із компонентів речення. Усі фразові частки за функціонально-семантичними особливостями поділяються на такі групи:

1. Частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень.

2. Частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень.

3. Емоційно-експресивні частки, що виражають емоційну оцінку висловлення та експресивно-підсилювальні частки, які підсилюють виразність мовлення.

1. Частки, що виражають різні змістові відтінки значення слів, словосполучень або речень

До цієї групи часток належать:

а) вказівні частки: *ось, он, онде, ген, це, оце, то, от, ото* («От сонечко вже за синю гору запало, *от* уже й вечір». — Марко Вовчок).

Перед прислівниками *ось, от* набувають підсилювального характеру;

б) означальні частки: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно*. Деякі з цих часток можуть виступати в ролі прислівника, вони можуть відноситися до всіх повнозначних частин мови. Означальні частки вказують на кількісну неповноту, приблизність, уточнюють зміст слова, до якого відносяться («Сиділи ми в садку, там *саме* зацвітало і сипався з каштанів білий цвіт». — Леся Українка);

в) видільні частки: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч би, хоч, хоча б, аж, же (ж), -таки, уже (вже), собі, бодай, все ж*. Видільні частки служать для логічного виділення у реченні слова, до якого вони відносяться («*Прийди хоч уві сні і нахились до мене*». — В. Сосюра).

2. Частки, що виражають модальні і модально-вольові відтінки значень

До цієї групи часток належать:

а) власне модальні частки: *мовляв, мабуть, ніби, наврод, наврод чи, ледве чи, ба, ой, ну й*.

Власне модальні частки надають висловлюванню певного

емоційно-оцінного забарвлення. Це може бути як сумнів у вірогідності повідомлення, так і впевненість у його правдивості, важливості тощо.

Як і модальні прислівники, частки цієї групи в реченні виступають синтаксично не зв'язано з іншими членами речення, однак, на відміну від прислівників, вони не можуть виступати у предикативній функції («*Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні*». — О. Довженко);

б) стверджувальні частки: *так, еге, еге ж, атож, аякже, авжеж*. Вони вказують на те, що сказане цілком відповідає дійсності або що мовець повністю згоден з повідомленням. З метою підсилення частка *так* може повторюватися. Інші частки зустрічаються переважно в розмовній мові і в мові художньої літератури (« — *По-твоєму, то всі б то люди готові поїсти одні других?* — *Атож! Авжеж готові!*» — І. Нечуй-Левицький).

Частка *да* не відповідає нормам сучасної української літературної мови. У діалектах української мови зустрічаються стверджувальні частки *айно, йо*.

в) заперечні частки: *не, ні, ані*.

Частка *не* вживається майже з усіма частинами мови. У залежності від місця в реченні вона може заперечувати як зміст висловлення повністю, так і якийсь із компонентів речення. Коли частка *не* вживається в реченні двічі — перед допоміжним дієсловом і перед інфінітивом у складеному присудку — заперечення нейтралізується; речення набуває стверджувального змісту (*Він не міг не прийти*).

Коли в реченні з часткою *не* у присудку є заперечний займенник, заперечний зміст речення посилюється: («*Тихо, любо жилося дитині, І ніщо не сушило серденька*». — Леся Українка).

Частка *ні* вживається для підсилення заперечення, вираженого дієсловом-присудком з часткою *не* або словом *нема*. Вона може підсилювати заперечення як одиничного додатка, так і кожного з кількох однорідних додатків. У цій функції частка *ні*, повторюючись, виступає одночасно в ролі підсилювального єдиного сполучника («*Нас не сплять ні холод, ні спека, ані куля, ні яд, ні багнет...*» — В. Сосюра).

Крім того, частка *ні* виступає еквівалентом речення при заперечній відповіді.

Частка *ані*, варіант частки *ні*, вживається для більш експресивного заперечення одиничного додатка або групи однорідних додатків (при повторенні). («*Так уже я зів'яв, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю!*» — Марко Вовчок);

г) питальні частки: *чи, хіба, невже* та ін. Питальні частки служать допоміжним засобом для оформлення питальних речень. Вони можуть входити до складу питального речення або бути еквівалентом питального речення («*Невже справжній*

смак свободи можна відчувати лише в обмеженнях її?» — О. Гончар). Части́ки *хіба* і *невже* надають питальному реченню відтінку сумніву. У ролі еквівалентів питального речення можуть вживатися і стверджувальні частки з питальною інтонацією (« — *До Марусі? Еге так?* — сказала Христіна, подаючи руку Ломицькому. — *Еге!* — обізвався Ломицький». — І. Нечуй-Левицький).

Розмовні питальні частки *га*, *ну* можуть служити для перепитування або спонукати до продовження розмови, виражати недовіру до почутого тощо.

3. Емоційно-експресивні та експресивно-підсилювальні частки

Частки *як*, *який*, *що за*, *що то за* вживаються як допоміжний засіб для оформлення окличних речень, вони увиразнюють емоційну оцінку висловлення («*Яке се щастя! Я можу зараз волю ту вволити, бо вілла та моя!*» — Леся Українка).

Частки *просто*, *адже*, *адже ж*, *от уже*, *куди там*, *де там*, підсилюючи виразність мовлення, наближаються за значенням до видільних часток, але служать не для логічного, а для емоційного виділення слова чи словосполучення, до якого вони відносяться («*Що вас єднає? Адже ви такі різні.*» — Є. Гуцало).

СЛОВОТВОРЧІ ТА ФОРМОТВОРЧІ ЧАСТКИ

Словотворчі частки завжди виступають у сполученні з іншими словами. На відміну від словотворчих морфем, вони можуть міняти місце в структурі слова і навіть відриватися від нього при відмінюванні. Словотворчу роль в українській мові відіграють частки *будь-*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*, *-завгодно*, *-сь*, *аби-*, *де-*, *не-*, *ні-*, *-би*, *-б*, *-же*, *-ж*. З їх допомогою творяться неозначені і заперечні займенники, прислівники, сполучники: *будь-який*, *хто-небудь*, *казна-де*, *якийсь*, *мовби*, *щоб*, *ніхто*, *негарний*, *немов*, *неначе*.

Формотворчі частки використовуються для творення різних граматичних форм:

умовного способу — *би*, *б* («*Яка б розкішна в кралі не була коса, Зітне колісь без жалю і її коса.*» — Б. Кравців);

наказового способу — *хай*, *нехай* (« — *Нехай мене оця сира земля поглине! Бодай я втопився в канаві, в оцім болоті! Ще не вірите?*» — І. Нечуй-Левицький);

зворотної форми дієслова *-ся*, *-сь*;

форми давнини минулого часу — *був*, *була*, *було* («*Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року... Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної*

української держави — України». — Акт проголошення незалежності України);

вищого ступеня порівняння прикметників — *най-*.

Для підсилення форм вищого ступеня порівняння прикметників використовуються частки *що-, як-: найменший, щонайменший, якнайменший*.

ВИГУК

В и г у к — один з найкоротших способів для вираження реакції людини на різноманітні явища або події реального оточення, на розмову зі співбесідником. Цей спосіб настільки важливий, що він зумовив утворення своєрідної мовної групи слів.

В и г у к и — незмінні слова, що служать для безпосереднього вияву почуттів, емоцій, різних волевиявлень людини, не називаючи їх.

Вигуки, які супроводять речення, зберігають свою самостійність, відокремлюються помітною паузою й мають відносно закінчену окличну інтонацію. Від вставних слів вони відрізняються специфічним емоційним значенням. Вигук є основним носієм і виразником емоційності всього висловлення й приєднується до речення у повній відповідності з його загальним емоційним забарвленням.

Розрізняють вигуки *первинні* і *вторинні* (похідні). *Первинні*: *а! о! у! і! е! ай! ах! ох! на! ну! ого!* та ін. За незначними винятками, вони спільні для всіх східнослов'янських мов.

Вторинні походять від окремих повнозначних слів чи словосполучень, що втратили номінативну функцію і перетворились у виразники різних почуттів: *Ось тобі й маєш! Геть! Годі! Цить!*

За своєю природою і функціями вигуки належать до усної мови. Вважають, що в давньоруській мові їх було більше, ніж засвідчено в пам'ятках.

Вторинні вигуки виникли в слов'янських мовах окремо в процесі розвитку кожної з них.

Основну групу становлять *емоційні* вигуки. Вони формуються з повнозначних слів. Первинні сформувалися давно й не підлягають морфологічному аналізу. Характерною властивістю їх є багата інтонація, яка й визначає зміст. Вигук, наприклад, може висловлювати різні реакції людини на навколишню дійсність: здогад, захоплення, здивування, докір, страх, біль, незадоволення, рішучість, погрозу, насмішку, зловтіху, гнів. Простежимо це на вигукові *Ох!*: захоплення («*Ох, і машина!* —

захоплено вирвалося в Софії». — М. Стельмах; «Так, пам'ятаю, того літа такі кавуни вродили, *ох* і кавуни... найменший — як підситок!» — Остап Вишня; співчуття («А шкода, *ох*, яка шкода». — Панас Мирний; «*Ох*, як я втомилась!» — Т. Шевченко); докір («*Ох*, і в'дливий ти, як оса!» — М. Стельмах); задоволення («*Ох*, і влетить сьогодні Січкареві». — М. Стельмах); досаду («*Ох*, і ловко ж ви мене підманули». — М. Стельмах) та ін.

До емоційних відносять словосполучення: *Ой лишенько! О Боже мій милий! Горенько моє!*

Волевиявлення передається також спонукальними вигуками, до яких належать *Гайда! Геть! Ну! Годі! Цить! Вйо!* та ін. Такі вигуки граматично можуть підпорядковувати члени речення, а інтонаційно й за змістом приєднуватися до них, напр.: «Привіт, молодий лейтенанте! — гукнув він на ходу. — *Гайда по коні!*» (О. Гончар).

До вигуків належать і звуконаслідувальні слова. Вони позбавлені номінативної функції, не виражають і емоцій. Їх майже необмежена кількість, і функція в них відмінна від вигуків емоційних (напр.: «Коли це гусак як закричить — *те-те-те-те!* — *та по воді крилами ляп-ляп!*» (Остап Вишня).

Умовно називають вигуками й слова типу *Ляп! Клац! Бац! Хлоп!* Це дієслівні вигуки, які мають звуконаслідувальний характер. Проте серед них є дієслова, які не мають нічого спільного з наслідуванням звучання: *скік, хап, зирк* та ін. Вони утворюються від дієслів доконаного виду (*гульк, стриб, смик*) і, як правило, супроводжують розмовну мову й, відповідно, діалоги в художній літературі та публіцистиці.

(«Сидимо мовчки всі, коли у двері хтось — *стук-стук*». — Марко Вовчок; «Тільки б Рєкс голос подав — я одразу клубком вниз, *шасть* — і в очерети, а там хай шукають...» — О. Гончар).

Отже, вигуки (передусім емоційні), зберігаючи свою самостійність, функціонально зближуються зі вставними словами, але відрізняються від них значенням: вигуки є основними носіями емоційності всього висловлення.

З більшою втратою самостійності емоційні та інші вигуки можуть тісніше пов'язуватися з реченням, входячи в нього нарівні з частками *який, як, скільки, і, же* або зливаючись інтонаційно із звертанням чи займенником. У таких випадках вигук можна розглядати як експресивну частку.

Деякі вигуки, здебільшого наказові, спонукальні, можуть вступати в типові синтаксичні зв'язки з членами того речення, яке вони супроводять.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ

ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Синтаксис як розділ мовознавства належить до тих дисциплін, категоріально-поняттєвий апарат яких залишається до кінця не визначеним. Це проявляється навіть в описі предмета синтаксису. Так, в одному з найвідоміших досі підручників із синтаксису сучасної української літературної мови для студентів філологічних факультетів педінститутів синтаксис розглядається як «розділ граматики, який вивчає будову простих і складних речень, їх типи і форми та умови вживання», розділ, у якому слово — це член речення і елемент словосполучення¹. Академічне видання «Сучасної української літературної мови» тлумачить синтаксис як «вчення про внутрішню і зовнішню граматичну структуру речення». Автори «Граматики української мови» розуміють під синтаксисом мови «сукупність діючих у самій мові правил, які регулюють творення та функціонування синтаксичних одиниць»².

Визначення синтаксису, і речення відповідно, не може бути дане тільки в межах лінгвістичної системи, оскільки ці поняття мають сенс лише в системі таких понять, як свідомість, психіка, думка, судження тощо. Мова не є самодостатнім, автономним, ізольованим явищем. Її самостійність, об'єктність — відносні. І ця відносність стає неприхованою, видимою особливо на рівні синтаксичному. Тому визначення синтаксису в межах мовознавчої системи завжди будуть неповними.

Система і структура мови опосередковані характером відображення навколишньої дійсності й способом взаємодії людини з нею. У мові, як формі свідомості, відбиті розчленований і системний характер відображення дійсності та активна, динамічна взаємодія людини з предметом відображення. Так, здатність людей членувати предмет відображення, що перебуває у фокусі уваги мовця, на форму і його, наприклад, якісну ознаку закріплена у мовних, синтаксичних категоріях підмета й означення, які виражаються іменниками та якісними прикметниками. Таке

¹ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: У 2-х ч. 2-га частина: Синтаксис. К., 1965. С. 5.

² Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. К., 1983. С. 133.

атрибутивне відношення у структурі української мови є стійким елементом мовної системи, зумовлює появу різних прикметниково-іменникових словосполучень, що мають неоднакове лексичне наповнення.

У цьому розумінні речення є тією структурою-матрицею, яка й відбиває характер взаємодії людини з розчленовано відображеною дійсністю. Власне, речення є найвищого рівня мовною структурою.

Синтаксична будова української, як і будь-якої мови, має свої особливості; національний синтаксис історично є найбільш стабільною системою, яка через віки зберегла життєдайний шар мови, пов'язаний з умінням українського народу тонко відображати почуття і думки, формувати й виражати своє світобачення в розгорнутому висловлюванні. Синтаксичний опис будь-якої мови тим і цінний, що він поєднаний із такими категоріями, як мислення, думка, судження. Тому історія синтаксису — це історія світобачення народу в найзагальніших його структурних проявах; сучасний стан синтаксису — це сформована поколіннями картина пізнання дійсності людиною і суспільством.

Синтаксичні одиниці української мови, зокрема члени речення, речення як структурна одиниця більшою мірою, ніж елементи інших рівнів, типологічно зіставні з синтаксичними одиницями інших мов, а саме тих, що належать до праіндоевропейської мовної основи. Синтаксичні категорії переважно є лінгвістичними універсаліями. Так, підмет і присудок, означення, додаток і обставини існують у кожній мові, речення є категорією будь-якої мови. Саме синтаксичний пласт мови об'єднує українців із іншими народами, є формою існування вселюдської свідомості.

В українському мовознавстві термін синтаксис уживається в двох значеннях: як система лінгвістичних понять про синтаксичну будову української мови, розділ мовознавства і як власне мовна структура. Традиційно синтаксис сучасної української мови поділяється на синтаксис простого і складного речення.

Складне речення є комбінаторним утворенням, поєднанням власне простих речень. Через це можна говорити про комбінаторику речень, синтактику. Складне речення не є окремою внутрішньою формою мовної системи на тій підставі, що члени речення і зв'язки між ними у частинах складного речення ті самі. Але на відміну від структурно довільних сполук простих речень типу *Вітер розігнав хмари. Засяяло сонце*, складні речення — це такі сполуки, які мають усталений, типовий синтаксис, тобто закріплені мовною практикою структури і спеціальні мовні засоби для їх вираження, напр.: *якщо..., то...; і..., і... тощо*.

Складне речення як специфічне комбінаторне утворення пройшло шлях від безсполучникових і сурядних аж до підрядних

структур (від паратаксисту до гіпотаксисту). Стабільними утвореннями складного речення можна вважати складні підрядні речення, оскільки їхні підрядні частини щодо головного є корелятами членів простого речення, або ізоморфними до членів речення.

Як і будь-які мовні явища, синтаксис можна розглядати в різних аспектах: соціально-психологічному, семіотичному, мовленнєвому, комунікативному, історичному, нейролінгвістичному, системному, функціональному тощо. Це в свою чергу веде до різних визначень предмета синтаксису і утворення різних мовознавчих дисциплін, що вивчають синтаксичну будову мови. Синтаксис має предметні зв'язки з різними галузями гуманітарних знань, розділами мовознавчої науки. Він пов'язаний із морфологією, лексикологією, правописом, зокрема пунктуацією, діалектологією, стилістикою тощо.

РЕЧЕННЯ І СУДЖЕННЯ. ПРЕДИКАТИВНІСТЬ

Дискусії між синтаксистами ведуться переважно навколо зв'язку речення з судженням, так званих зовнішньосинтаксичних ознак речення — предикативності й модальності. Традиційно в рамках логіко-граматичного вчення про діалектичну єдність мови і мислення, яка є класичною і для українського мовознавства, думка розглядається тільки у формі судження, що, як вважається, має двочленну структуру, паралельну двочленній структурі речення. Згідно з цим ученням, структурний паралелізм думки (= судження) і речення — це паралелізм змісту і форми: логічний суб'єкт — підмет, логічний предикат — присудок, або суб'єкт-предикат — глибинна змістова структура, пропозиція, яка найчастіше виражається синтаксичним центром — підметом-присудком, хоч може набувати й іншого мовного вираження (наприклад, у вигляді односкладних речень).

Структурний паралелізм змісту й форми спричинив появу в лінгвістиці таких термінів, як мовний (семантичний, граматичний) суб'єкт (тобто підмет), мовний (семантичний, граматичний) предикат (тобто присудок), предикативні словосполучення і т. д. У такому термінологічному контексті, що є результатом як еклектики, так і ототожнення понять логіки та синтаксису, предикативність (присудковість) вважається синтаксичною категорією, пов'язаною з поняттями часу й модальності, що виражається насамперед присудком.

Логіко-граматичному вченню про мову і мислення протистоїть логіко-психологічне. За цим ученням, що його розвивали О. О. Потебня, Л. С. Виготський, А. Р. Лурія, думка має кілька етапів формування: (а) долокутивний (не спрямований на

спілкування), домовний, словесно не оформлений; (б) домовний, але локутивний і (в) нарешті — локутивний, мовний (вербальний), пов'язаний із мовним вираженням думки.

Найчастіше етап формування думки попадає в сферу ідеалістичних концепцій. Насправді ж думка — це не продукт культурно-історичного стрибка психіки людини, а продукт поступового розвитку й удосконалення нижчих форм психіки під час принципової зміни умов її існування, тих форм, які пов'язані з першою сигнальною системою людини — системою образів. Перехід думки до мовного стану відбувається лише за умови спілкування, необхідності передавати інформацію. Речення тут виступає як одна з форм думки, зокрема, на вищому етапі її прояву — етапі понять, свідомого, а свідомість є вищою формою розвитку психіки людини. У цьому випадку речення відтворює тільки поняттєву структуру думки, а не її суб'єктно-предикатну основу.

О. О. Потєбня, розглядаючи аперцепцію як «участь відомих мас уявлень в утворенні нових думок» шляхом «накладання» вироблених індивідуальним досвідом уявлень-стереотипів, які визначають характер розуміння, на сприйняте явище, відзначає постійну двочленність аперцепції, що вказує на її тотожність із судженням, яке «зовсім не тотожне і не паралельне» реченню. «Аперцепційоване (об'єкт сприймання), що підлягає поясненню, є суб'єкт судження, аперцепційоване (уявлення-стереотип) і визначальне — його предикат...»¹

У судженнях типу *Пожежа. Іде дощ* не поєднуються уявлення про пожежу чи дощ з уявленнями про буття, а просто впізнаються явища сприймання свідомістю, вписуються в поняттєву систему свідомості, яка лежить в основі логіки предикатів. Це підтверджується нейрофізіологічними дослідженнями. На стадії аналітико-синтетичної діяльності мозку під час сприймання мобілізуються в корі головного мозку саме ті його частини, які в процесі минулого життєвого досвіду активізувалися під дією цих же об'єктів. Під дією об'єкта проходить процес мобілізації нейронних популяцій, а не їх «тримірка» до популяцій, що вже зберігаються в пам'яті, тим більше не поєднання нейронних ансамблів, активізованих під дією об'єкта (так званого логічного суб'єкта, наприклад *дощ*), з ансамблями, що відповідають за сприйняття властивості (так званого логічного предиката, наприклад, *іде*) цього об'єкта. Таке послідовне відображення спочатку об'єкта, а потім його властивостей неможливе з тієї причини, що відображення об'єкта поза його властивостями нереальне. Ця нейронна популяція, активізована певним об'єктом,

¹ Потєбня А. А. Полн. собр. соч. Т. 1. Мысль и язык. Одесса, 1992. С. 68, 95, 117.

нього, оскільки вони за допомогою мовних засобів або контекстуально виражають логічну предикатність, без якої речення як категорія і мовне явище просто не існує. Логічно ж предикативність встановлює зв'язок між реченням і судженням, мовою та інтелектуальною діяльністю, опосередкованою мовою.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1 Словосполучення — це мінімальна непередикативна одиниця синтаксису, утворена за нормами й правилами національної мови з двох чи більше лексично повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку.

Зміст і структура словосполучення є закономірною ланкою у вченні про побудову мовлення, адже мовлення починається саме з окремих одиниць і правил їх поєднання. Першоосновою висловлювання є слова, які співвідносяться з предметами та явищами дійсності, а передають їх взаємозв'язки, тільки поєднавшись у словосполучення.

Будь-яке словосполучення з'являється для найменування в складній формі глибше пізнаних дій, предметів, явищ, ознак, які вже не вкладаються в номінацію, виражену окремим словом. У словосполученні відбивається національна специфіка мови, національне мислення народу. Реальні відношення між предметами, явищами, діями впливають на стандартизацію сполук для їх номінації. Тому в певному мовному колективі виникають значною мірою стандартизовані кліше для передачі тих чи тих реалій.

В українській мові виробилися й усталилися, наприклад, такі словосполучення на означення сприйняття чогось: *слухати оперу, слухати Ніну Матвієнко, але дивитися виставу, фільм; писати листа, відозву і писати олією, картину, етюд*. Є також словосполучення, стандартизація яких призвела до їх лексикалізації і навіть фразеологізації, як-от: *брати — до відома, до серця, до уваги, курс, на замітку, під захист, приклад, реванш, слово, собі за правило, у свідки, участь тощо*.

Поєднання слів у словосполучення може бути показником освіченості людини, її обізнаності в певній галузі. Так мовець, знайомий з військовою справою, додасть грамотні означення до слова *офіцер*, називаючи поняття: *кадровий, армійський, гвардійський, піхотний, штабний, відставний, вищий, старший тощо*. Проте словосполучення якийсь важливий офіцер¹ можливе в мовленні людини, недостатньо обізнаної зі структурою армії чи

¹ Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. Львів. 1989. С. 6.

даної військової установи. Тобто словосполучення тим чи іншим способом виявляє сприйняття людиною світу залежно від ступеня його пізнання.

У побудові словосполучення виявляється також рівень знання мовцем семантико-граматичних особливостей мови, її норм узагалі. Типові помилки виявляють незнання синтаксису як науки про побудову висловлювання. У мовленні засобів масової інформації можна зустріти помилки типу: *ми є свідками в тому (замість того), треба думати за тих (при нормі про тих), надія в краще майбутнє (замість на краще майбутнє), зрадити друга (замість друга), мова йдеться (замість мова йде або йдеться)* і под.

ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ

2 Залежно від мети утворення словосполучення та лексико-синтаксичних особливостей його компонентів усі словосполучення класифікуються за двома принципами — кількісним і формально-граматичним. За кількісним принципом словосполучення поділяють на прості і складні. За формально-граматичним принципом моделі словосполучень можуть бути іменними, дієслівними та прислівниковими.

Просте словосполучення включає до свого складу два лексично повнозначних слова: *духовні витoki, плід розуму, троянди й виноград, зіграти внічию, уникати фальші, оригінальний у поглядах, від роду до роду*.

До простих словосполучень належать і такі, що складаються не тільки з двох, а й з трьох, чотирьох слів, у яких є аналітичні форми вищого чи найвищого ступенів порівняння прикметників або аналітичні форми присудків, виражені лексично неповнозначними дієсловами *бути, стати, хотіти* і под., що відповідають однослівним: *більш авторитетний учений — авторитетніший, буде співати аріозо — співатиме, буде виглядати найбільш ошатно — виглядатиме найошатніше*. Як прості розглядаються і словосполучення, в яких залежним компонентом виступає зв'язане словосполучення — синтаксично зв'язане (*накази солдатських матерів, перечитати «Слово о полку Ігоревім», виступати в чвертьфіналі Кубка володарів кубків, двоє з редакції та один з друкарні*) або фразеологічно (*їх лизень злизав, грошей як кіт напалав, свято на носі, іти нога в ногу, точать зуби на нас*).

Прості словосполучення не тільки називають предмет чи дію, а й виражають емоційну оцінку, ознаку їх, належність, об'єкт реалізації дії, а також обставини її здійснення. У цьому полягає відмінність номінації словосполучення й слова.

Складні словосполучення у своїй будові мають три й більше повнозначних слів. Вони утворюються шляхом поширення

простого словосполучення залежними від нього словами: *скарги на недоліки* — *багато скарг на недоліки* — *дуже багато скарг на недоліки* — *дуже багато скарг на недоліки в роботі транспорту* — *дуже багато скарг на недоліки в роботі міського пасажирського транспорту*.

В основі як простого, так і складного словосполучення лежить граматично панівне слово. Залежно від того, якою частиною мови воно виражене, словосполучення поділяються на і м с н і — *дрібні опеньки, жінка в плащі; гарна на вигляд, схожий на церковного регента, старшенький серед дітей, вицвілі від сліз, досвідчений у житті; одна з країн, десятий полк, два примірники газети; хтось із співрозмовників, мій на все життя; дієслівні* — *опинитися поміж двох непримиренних опозиційних сил, читати філософські твори, до чужої амуніції додати ще й імідж «борця з диктатурою», повернувшись у Київ, розмахувати несподіваним козирем; прислівникові* — *майже просто неба, вночі проти Нового року, відповідно до наказу й т. д.*

ТИПИ ГРАМАТИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Слова, які формують словосполучення, передають зв'язки між предметами, явищами навколишнього світу. Граматично ці зв'язки можна оформити такими мовними засобами: 1) зміною форми слова (найчастіше — закінчення) — *побачені сім чудес світу, руда лисиця, фарбований лис*; 2) прийменниками — *ключ від квартири, прибуток на члена сім'ї, подалі від гріха, від аза до іжиці, сильніший за закон*; 3) сполучниками — *батько й мати, зранку й до вечора, саркастичний, бо злий, безбарвний, мов вилинялий, працюватий, хоч і не без таланту, молодий, та ранній, світить, та не гріє*; 4) порядком слів, чітко визначеним для певних членів речення (означення, наприклад, повинне стояти перед означуваним словом — *вечірній сад*; при зворотному порядку слів — *сад вечірній* — означуване слово тяжіє до значення присудка). За допомогою цих мовних засобів слова поєднуються в словосполучення підрядним і сурядним типами зв'язку.

Підрядний зв'язок у словосполученні виражає граматичну залежність одного слова від іншого. Специфіка того чи іншого способу вираження підрядного зв'язку обумовлюється в основному не головним, а залежним від нього компонентом, його граматичним оформленням. Перші два засоби граматичного оформлення словосполучення (словозмінність і прийменники) та частково третій (підрядні сполучники) неоднаково застосовуються в трьох типах підрядного зв'язку — угодженні, керуванні та приляганні.

Узгодження — тип підрядного зв'язку між компонентами словосполучення, за якого форми залежного слова уподібнюються формам головного, стрижневого слова: *чарівний куточок, чарівна усмішка, чарівне слово, чарівні очі*. Головним компонентом за такого зв'язку є іменник або субстантивована частина мови, а залежним — прикметник (*мудрий оракул, тривала розмова, охочий до мандрівок добродій*), займенник (*усі небезпеки, моє благословення, такі вісті*), порядковий і кількісний числівники у непрямому відмінку (*перший синочок, обидва рожни, сімома пирогами*), дієприкметник (*вичахле багаття, відчинена брама, потерпілі сусіди, зігнутий цвях*), іменник-прикладка (*бард Панчишин, велетка Баббед, річка Рось*).

Залежне означуване слово, як правило, стоїть у препозиції до основного слова і виявляє повне узгодження в можливих спільних формах, якими є форми роду, числа, відмінка: *досвідчений тлумач, досвідченого тлумача, досвідченому тлумачеві, досвідчені тлумачі*. Крім повного, узгодження може мати форми й неповного узгодження. Зокрема воно виявляється у словосполученнях з іменником — *місто Київ, річка Рось, село Гвоздів, місто Черкаси*.

Керування — вид підрядного зв'язку, за якого залежне слово набуває форми того непрямого відмінка, якого вимагає відповідно до своїх лексико-граматичних особливостей керівне слово. За характером вираження керування може бути безпосереднім, коли засобом граматичного зв'язку є закінчення залежного компонента (*підставити вітрила вітрові, символ правосуддя, зціляти недужих, молитися богові, його друзі, забороло шолома*), або опосередкованим, коли граматичний зв'язок виражається не тільки відмінковим закінченням, а й прийменником (*чкурнути на вулицю, як заведено в тамтешніх людей, скидатися на розкішний палац, проникнути в серце, пристати на це, трапезувати за столом*). Керування та узгодження є найчастотнішими видами підрядного зв'язку, якими виражаються змістові відношення між предметами. Керуванням можна об'єднати близькі й навіть протилежні семантичні класи компонентів словосполучення.

Прилягання — вид підрядного зв'язку, за якого залежне слово має незмінну форму й поєднується з головним тільки за змістом. Залежний компонент виражається прислівником (*неусинно пильнують, особливо яскраво, гарненько обміркувати, напрочуд шляхетно, щодуху тікають*), дієприслівником (*сидіти склавши руки, цілитися стоячи, мовчати посміхаючись, дивитися телевизор лежачи*), неозначеною формою дієслова (*не люблять тупцюти на місці, звеліти атакувати, зібралися стати на відпочинок*).

Головним компонентом словосполучення з приляганням можуть бути слова будь-якої частини мови, але їхня сполучуваність

обмежена граматичними й семантичними особливостями. Так, якісні прислівники неможливі при іменниках, а дієприслівник уживається тільки з дієсловом. Інфінітив сполучається з кожною частиною мови, щоправда, зі словами певної семантики, зокрема: модального значення (*хочу побачити, треба залагодити, не можна вирушати*), фазового (*стали нищпорити, кинув палити, продовжував сперечатися, закінчити вечеряти*), руху (*прийшов попрощатися, зібралася поспівати*) тощо. Отже, при зв'язку прилягання в словосполученні переважають семантичні чинники послідовності, поступаючись граматичним, оскільки залежні слова граматично індиферентні.

Сурядний зв'язок у словосполученні виражає граматичну рівноправність, незалежність одного компонента від іншого; кожен із компонентів не пояснюється іншим і не пояснює його сам. Слід відзначити однофункціональність компонентів словосполучення, тобто вони відіграють однакову роль у створенні синтаксичної конструкції.

Залежно від кількості компонентів та сполучникових засобів їх поєднання розрізняють **з а к р и т и й** сурядний зв'язок і **в і д к р и т и й**. Закритим сурядним зв'язком поєднуються тільки два компоненти словосполучення за допомогою сполучників протиставних (*а, але, проте, зате, однак*): «*А унизу — мовчить трава, іще зелена і ворсиста, і чує всі його слова, але не розуміє змісту*» (Л. Талаялай); пояснювальних (*а саме, тобто*): «*Можна сказати, що Котермак був справжнім енциклопедистом, тобто мав ґрунтовні знання в різних науках*» (Ф. Михайленко); градацийних (*не тільки... а й, не тільки... але й та ін.*): «*Не тільки зброя, ох, не тільки зброя, а в козаків і музика була*» (О. Пахльовська). Відкритим сурядним зв'язком може поєднуватися необмежена кількість компонентів, чому сприяють інтонація переліку: «*У Парагваї деякі місцевості мають суто українські назви — Нова Україна, Нова Волинь, Богданівка, Перевертівка, Тарасівка, Морозенко тощо*» (журн.) та сполучники — єднальні (*і, й, ні... ні та ін.*): «*Та ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому. Ні отець, ані мати, ні брат, ні сестриця, ні жона його*» (нар. пісня) і розділові (*чи, або, хоч, то... то та ін.*): «*Одна з таких чи то каменюк, чи то маленьких скель стирчала тільки за метр від берега*» (Ю. Шовкопляс).

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Граматичне значення словосполучення виявляється в синтаксичних відношеннях між його компонентами при врахуванні характеру лексем головного й залежного слова. Виділяються кілька типів граматичних значень словосполучень:

1. **Атрибутивні** (означальні) відношення встановлюються між компонентами із значенням предмета та його ознаки, наприклад: *політичні аутсайтери, короткокрилий птах, перша прочитована поезія, моє покоління; плоди дубів, збірка поета, пляж Матвіївської затоки, чоловічок з відстовбурченими вухами, хлопця у джинсах; гуска з яблуками; вигляд водолаза у скафандрі, проба сметани, блакить неба, м'ясо дичини*. Залежне слово з атрибутивною семантикою в реченні виступає означенням. Атрибутивні відношення конкретизуються в словосполученні різними відтінками, які залежать від семантики компонентів. Ці відтінки становлять семантичну структуру словосполучення.

2. **Об'єктні** відношення встановлюються між компонентами словосполучення із значенням дії (або ознаки) й назви предметів, на які переходить дія (або ознака), напр.: *списати аркуш, уникнути відповіді, зателефонувати приятелеві, хотіти відвертості; уточнити подробиці; навчати дітей, володіти інтонаціями, їсти виделкою й ножем, мислити категоріями, сказати про рукопис, згадати про Ніццу, думати про загадкову особу; слухати по радіо, пересівати на сито; схожий на старого кавалериста*. Залежне слово з об'єктною семантикою в реченні виступає додатком.

3. **Обставинні** відношення встановлюються між компонентами словосполучення із значенням дії (або ознаки) й обставини, що характеризує саму дію (або ознаку), напр.: *різко повернутися, нарешті прибути, жити по-людському, шугнути високо вгору, купити на ярмарку, бачити на власні очі, розпластатися на піску, опинитися поміж Сциллою і Харибдою, розкинутися обабіч шляху*. Слово з обставинною семантикою в реченні виконує роль члена речення обставини.

ФУНКЦІЇ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Словосполучення виконує в мові такі функції: 1) служить будівельним матеріалом для речення, входить до його складу; 2) вживається в ролі назви (зокрема заголовка); 3) виступає складовим елементом тексту з сегментованою побудовою.

Розглянемо кожну функцію окремо. Зауважимо тільки: очевидним є те, що перша функція словосполучення є основною, а решта — факультативними.

Граматичне вираження стрижневого компонента накладає на потенційне словосполучення певні обмеження і, разом з тим, вимагає цілком певних і обов'язкових зв'язків із залежними поширювальними словами. Так, головний дієслівний компонент може підпорядковувати всі повнозначні частини мови, утворюючи різнопланові словосполучення. Слід враховувати, що

основна роль у формуванні висловлювання належить дієслову, оскільки воно співвідносить думку з часом її вияву, у ньому виражається спосіб дії (дійсний, умовний, наказовий), її завершеність чи незавершеність. Крім граматичних значень, кожне дієслово має власну семантику, яка передбачає й певну валентність (сполучуваність) дієслова. Цілком певне дієслово наперед регламентує визначену кількість з відповідною семантикою іменників, якими можна поширити речення. В українській мові є дієслова, що можуть сполучитися з чотирма, п'ятьма й більше іменниками, і є дієслова, які іменниками не поширюються.

Візьмімо для прикладу дієслово *віз*, яке за своєю семантикою (означає дію особи, передбачає адресата дії, об'єкт дії, означення засобу пересування, а також передає рух у певному напрямку) може сформувати речення з шістьма залежними іменниками. Отже, потенційно можливе з ним таке речення: *Фірма везла залізницею товар для компаньйонів з Польщі в Київ*.

Підпорядковуючи повнозначні частини мови, дієслово утворює з ними словосполучення — фрагменти речення. Граматично зв'язок дієслова з поширювальними словами, вираженими іменними частинами мови, реалізується в керуванні, а з прислівником, діприслівником та інфінітивом — у приляганні. У свою чергу іменники, вже як стрижневі слова нових потенційних словосполучень, поширюються іншими елементами. Типовими відношеннями між ними є означальні (атрибутивні) або доповнювальні, додаткові (об'єктні). Таким чином, наше речення можна поширити в такий спосіб: *Фірма-посередник між трьома об'єднаннями за домовленістю везла залізницею оптом закуплений товар, призначений для компаньйонів, з сусідньої Польщі в столичний Київ*. Приклад ілюструє основну функцію словосполучення.

По-різному виконує словосполучення функцію називання. Це може бути нерозчленована назва в тексті (*«Того зимового вечора, після кафе «Хрещатий яр», Сідалковський так і не повернувся додому»* (О. Чорногуз); *«Жіноча рада захисту малозабезпечених дітей, сиріт та пенсіонерів через «Вечірку» звернулася до Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра, Київської міськради за допомогою»* (газ.), заголовок твору (*«Слово про слово», «Дорогами тисячоліть»* — назви книжок); складовим елементом сегментованого тексту (*«Інтелектуал Світу 1993 року. Ним став Патріарх української культури Олесь Гончар»* (газ.).

ПОБУДОВА ПРАВИЛЬНИХ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ

З погляду норм сучасної літературної мови правильними є словосполучення, побудовані за законами цієї мови. Слід враховувати засоби й типи синтаксичного зв'язку, за якими

будується словосполучення, семантику та граматичні характеристики компонентів, пов'язуваних цим типом зв'язку, лексичну й стилістичну диференціацію компонентів. Тому, будуючи те чи інше словосполучення, тримають у полі зору всі ці складові схеми словосполучення.

1. Щоб словосполучення справді виконувало номінативну функцію, у ньому повинні бути дібрані слова, які точно передають думку. Так, у вислові *удвічі збільшити існуючі тарифні ставки та оклади* неправильно вжито слово *існуючі*, оскільки передбачається, що можна збільшити й неіснуючі оклади. Тут слід було вжити словосполучення *теперішні тарифні ставки й оклади*. З погляду незнання точного значення слів деякими мовцями розглянемо і такі словосполучення, як у реченні *У нього ціла бібліотека книг*, у якому слово *бібліотека* означає саме «зібрання книг». Правильно слід було сказати *У нього ціла бібліотека* або *У нього книг — ціла бібліотека*. Інші приклади, в яких неточно відтворюються компоненти фразеологічних виразів: *Напевно, буде запропоновано не один шлях виходу з глухого тупика* (замість *з глухого кута*); *Я в цьому питанні ні гу-гу* (треба *ні бе, ні ме*); *Між нами пробігла іскра чи щілина* (напевно, згадувався кіт (*пробігла кінка*), але не було згадано потрібного образу); *Ресторан розкинувся обабіч шляху* (треба *збоку, понад шляхом*, бо *обабіч* означає «по обидва боки чогось»).

2. Неправильними, або такими, що не відповідають літературній нормі, є й словосполучення плеонастичні (плеоназм — від гр. *pleonastos* — надмірність, багатослів'я), в яких уживаються близькі за змістом, а тому й логічно надлишкові слова: *підніматися вгору, спускатися вниз, селяни села, зображувальний образ*.

3. Часто порушуються норми щодо вживання певного відмінка залежного слова. Зокрема це стосується місцевого відмінка у словосполученнях зі значенням місця типу *ходити по горах, розійтися по квартирах* (замість правильних *по горах, по квартирах*). Значна кількість помилок припадає на числівникові словосполучення. Ось найбільш типові: а) з числівниками *два, три, чотири* вживають іменник у формі родового відмінка однини (*будинка, зоотехніка, фермера*) замість нормативного називного множини (*будинки, зоотехніки, фермери*), *двадцять чотири співробітника* замість *співробітники*. Іменник з дробовим числівником уживають у родовому відмінку множини (*12,5 відсотків, 3,6 метрів*) замість родового однини (*12,5 відсотка, 3,6 метра*). Рідко коли в усному мовленні мовець наважиться прочитати тризначне число, тому часто можна почути неправильно узгоджений з іменником такий числівник. Наприклад, чуємо *допомогти тим двісті п'ятдесят шести хворим людям* замість правильного *двомастам п'ятдесяти шести (п'ятдесятьом шістьом)*.

Мають особливості відмінкових узгоджень словосполучення-прикладки, один компонент яких номенклатурна назва, а другий — власна географічна. Тут діють такі закономірності. Географічні власні назви відмінюються, якщо номенклатурна назва це слова *місто, село, ріка, озеро*, напр.: у *місті Харкові* (а не *Харків*), у *селі Петрівці* (а не *Петрівка*), *коло річки Ворскли* (а не *Ворскла*), і залишаються в незмінюваній формі з номенклатурними назвами *станція, гора, острів, півострів, мис*, напр.: на *станції Полтава-Південна*, *біля станції Ромодан*, *поблизу гори Монблан*, на *острові Куба*, *біля півострова Крим*.

5. Окремої уваги вимагають словосполучення, в яких внутрішня форма зумовлюється прийменником¹. Такі конструкції досить продуктивні в українській мові, тим більше, що прийменник як частина мови досить широко спеціалізується на передачі різних обставинних значень. У прийменникових конструкціях найбільшою мірою виявляється національна специфіка мови. Порівняймо побудову таких словосполучень української та російської мов однакової семантики:

Українська мова

*брати до відома
повертати до притомності
знущатися з когось
в особистій справі
на свій розсуд
з чисті провини
над усяке сподівання
над усяке порівняння
за оболільною згодою
через відсутність чого
зав'язаний до науки
хворий на грип
трохи не місяць
відповідно до наказу*

*серед нічної тиші
давати перевагу кому (чому), над ким (чим)*

Російська мова

*приймає к сведению
приводить в сознание
издевается над кем
по личному делу
по своему усмотрению
по чьей вине
сверх всякого ожидания
вне всякого сравнения
по обоюдному согласию
за отсутствием чего
ретивый (упорный) в науке
больной гриппом
за малым не месяц
соответственно (согласно)
приказу
в ночной тиши
предпочитает кого (что)
кому (чему) и отдавать пред-
почтение кому (чему), перед
кем (чем)*

Помилки в побудові прийменникових словосполучень можуть бути викликані незнанням значення прийменника або впливом інших мов, в Україні — найчастіше російської.

¹ Удовиченко Г. Я. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. К., 1968.

Так, розрізняються відтінки значень, зумовлені прийменниками, наприклад, у часових конструкціях¹. Прийменник *за* з іменником у родовому відмінку дуже поширений в українській мові, визначає час, що на нього припадає дія: *Жили за царя Хмеля, як людей була жменя, чоловік та жінка; за козаччини, за Центральної Ради, за часів Київської Русі*. У російській мові цим зворотам здебільшого відповідають конструкції *во время, при...* тощо. Під їх впливом уживають і в українській мові неправильні словосполучення типу *при Хмельницькому, при демократії*. Прийменник *як* може надавати словосполученню значення «коли миттєво», «коли скінчиться» (відповідає російському *через*): *за кілька років виріс великий*.

Значна кількість українських прийменників, передаючи різні часові значення, відповідають російському прийменникові *под*, який нерідко чинить вплив на українські конструкції. Пор.: *над ранок, перед ранком* (рос. *под утро*); *в ніч проти Нового року* (рос. *под Новый год*); *на старість, при старості* (рос. *под старость*).

Інші обставинні значення можна проілюструвати прийменниками, що відповідають російському прийменникові *по*. Помилки в українських конструкціях зумовлені тим, що подібні вислови розвивалися і розширювали своє вживання в радянському діловому мовленні, яке в українській мові розвивалося слабо, бо цей стиль, власне, не функціонував. Російські конструкції блоками заповнили український мовний простір.

Отже, значення «рід діяльності, місце її поширення» передаються конструкціями з прийменниками *з, у (в), по* або без прийменника: *інструктор з плавання, спеціаліст з генетики, агент у справах продажу, міністерство в справах молоді, інспектор з техніки безпеки, різьбяр по дереву, комітет цін*.

Об'єктні значення виражаються переважно прийменниками *за, з, на, щодо*: *другий за значенням, міркування щодо події, підручник з латини, хірург за фахом, дебати на доповідь*.

Причинові значення можна передати прийменниками *через, з, за*, напр.: *помилитися через неувважність, з вини пішохода, за підозрою у скоєному злочині*. Часом зустрічаються подібні конструкції в неправильній формі типу *із-за неувважності, по вині, по підозрі*. Значення мети, призначення нормативно в українській мові передається прийменниками *для, до, щодо, у справах*: *інструкція для (до) складання кошторису, комісія для призначення екзаменів, комітет у справах роззброєння, майстерня для*

¹ Смеречинський С. Нариси з української синтаксис у зв'язку з фразеологією та стилістикою. Х., 1932. Фотопередрук з післямовою Олексі Горбача. Мюнхен, 1990. С. 47—52.

ремонту взуття, товариство для охорони (або без прийменника — товариство охорони) тварин, рекомендації щодо лікування хворого тощо.

РЕЧЕННЯ

ВИЗНАЧЕННЯ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ОЗНАКИ РЕЧЕНЬ

У синтаксисі вивчаються структурні моделі речень та словосполучень, способи сполучень слів у них. Напр.: «Час пролітає з реактивним свистом» (Л. Костенко). Це речення складається із словосполучень: *пролітає з свистом, реактивним свистом, пролітає з реактивним свистом*. Слова: *час, пролітати, з, реактивний, свист* — компоненти речення, відповідно оформлені і поєднані між собою за допомогою різних способів граматичного зв'язку між словами. У морфології вивчається зовнішня граматична форма слова і його внутрішня граматична будова. В синтаксисі слово розглядається як компонент речення, що дозволяє глибше вникнути в структуру речення, ознайомитися з різними моделями речень та словосполучень.

Речення — це основна граматично оформлена, інтонаційно завершена, комунікативна мовна одиниця, в якій формується й виражається відносно самостійна думка, що відображає частинку реальної дійсності і показує різні відношення повідомлюваної змісту до буття.

У визначенні речення криються його найважливіші ознаки. Найважливішою з них є **предикативність** (від лат. *praedicativus* — висловлювання). Під предикативністю розуміється співвіднесення змісту речення з реальною дійсністю.

У мовній свідомості виділяються в реченні два елементи: носій ознаки і сама ознака, яка виявляється у відповідному граматичному часі та способі. Виразником першого елемента (носія ознаки) є називний відмінок іменника або інше субстантивоване слово в цьому ж значенні, а виразником другого елемента виступає дієвідмінована форма дієслова. Це найтиповіша модель речення, яка збігається із судженням. У граматичці предикативна ознака виражається поєднанням підмета і присудка в предикативне ядро, без якого не може бути речення. В односкладних реченнях носій ознаки й ознака виражаються одним членом, тобто не розчленовуються: «*Може б, іще морозива зїсти?*» (М. Вінграновський). Усі явища дійсності проходять у часі, зміст висловленого співвідноситься до котроїсь із трьох осіб і саме висловлення мовця супроводжується вираженням його

ставлення до змісту. Отже, граматичними засобами вираження предикативності є категорія часу, особи і модальності. Предикативність та інтонація повідомлення є найбільш загальними ознаками речення.

У мовознавстві **інтонація** (від лат. *intono* — голосно вимовляю) розглядається як складна єдність висоти, сили, темпу і тембру мовлення, які є засобом організації словесного вираження, висловлювання й емоційно-вольових показників виразності. Крім того, що інтонаційними засобами встановлюються комунікативні значення слів у реченні, відбувається членування речення, здійснюється його внутрішня єдність. Кожне речення у мовленні має свій інтонаційний малюнок, який відображає думку мовця та емоційно-вольове ставлення його до змісту висловлення: *«Людство не усвідомить себе як єдине ціле — не буде йому добра»* (О. Гончар). Тут складне речення, крім загального інтонаційного малюнка, за яким у кінці речення спадає голос, має всередині логічний наголос, який падає на слово *ціле*, тому тон підвищується особливо. Після слова робиться пауза, яка на письмі передається відповідним розділовим знаком — тире.

Вираження конкретної думки здійснюється за допомогою різних способів дієслова та відповідної інтонації, що становить синтаксичну категорію **модальності** (від лат. *modus* — спосіб). Напр.: *«Тарас і Максим зараз вийшли зі схованки і мали йти додому»* (А. Чайковський).

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ

Речення класифікуються за будовою й типами синтаксичних зв'язків на **прості і складні**: *«Наближалась весна»* (М. Хвильовий); *«Навально сунула чорною хмарою німецька орда, і не було чим зупинити»* (А. Головка). Прості розподіляються на **неускладнені і ускладнені**: *«А потім раптово впали сніги»* (О. Гончар); *«Я вчув Бояна спів із давнини у перший день, у першумить війни»* (П. Воронько). Складні речення поділяються на **сполучникові** (складносурядні, складнопідрядні) і **безсполучникові**: *«Весна бажана прийшла, і з нив веселими струмками Вода цілюща потекла»* (С. Черкасенко); *«Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сороці будня»* (М. Хвильовий); *«Дзвенять затьмарені трамваї, хриплять розначливо гудки»* (Ю. Клен). Окремо виділяються багатокomпонентні складні речення з різними типами зв'язків (складні синтаксичні конструкції): *«Вже сонце сховалося за обрієм, почало вечоріти, як зібралася вся козацька сила в одне місце»* (А. Чайковський).

За головними членами речення класифікуються на **дво-**

складні та односкладні: «Добирався Баглай до міста на попутних» (О. Гончар); «Марную день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять» (Л. Костенко). Односкладні речення поділяються на означено-особові: «Розплети задуму на полотнах сонця» (М. Хвильовий), неозначено-особові: «Женуть селян у колективи, збирають по повітах продналог» (Ю. Клен), узагальнено-особові: «Не дрімай! Бери кайло — Довбай!» (С. Черкасенко), безособові: «Не спалося Онисій» (Є. Гуцало), інфінітивні: «Зброжеж. Як мені розуміти пана патрона?» (М. Куліш), номінативні: «Весна» (О. Кобилянська).

Другорядні члени сприяють поділу речень на непоширені і поширені: «Ми летимо» (М. Вінграновський); «Дмитро рвався відчинити двері» (А. Чайковський).

Наявність усіх членів речення або пропуск їх у мовному потоці дає змогу класифікувати речення на повні і неповні: «Почалася нова смуга в Єльчиному житті» (О. Гончар); «Ми його спитали, чи ловлять у селі рибу. — Ловлять, — охоче відказав хлопчина. — В Стиру й на озері. — А Стир далеко? — Та чому ж далеко? Близько» (Є. Гуцало). Окремо виділяються слова-речення: «Зарембські й. Тут живуть... Граси? — Граса. Так. Прошу... — Зарембські й. Скільки платите за цю кімнату панові Зброжеку? — Граса. Двадцять злотих. — Зарембські й. Так. Від завтра платитимете безпосередньо мені. Ви за цей місяць уже заплатили комірне? — Граса. Ні. Ще ні» (М. Куліш).

За модальністю речення поділяються на розповідні: «І зробив цар Соломон дві сотні великих щитів із кутого золота» (Біблія), питальні: «Хто по-справжньому піклується підготовкою відповідних спеціалістів?» (О. Гончар), спонукальні: «Мокиї. Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба не бачите?..» (М. Куліш), умовні: «Палкими блискавицями, мечами Хотіла б вас виховати, слова!» (Леся Українка), бажальні: «Якби мої думи німії та піснею стали без слова» (Леся Українка), переповідні: «На нас ображаються, на письменницьку зухвалість пишуть скарги, що ми, мовляв, часто-густо вторгаємося не в свої сфери» (О. Гончар), гіпотетичні: «Не всяка хмара з громом, а хоч і з громом, то, може, й не гряде, хоч і гряде, то не по нас, а як по нас, то, може, тільки опалить, а не вб'є» (нар. творчість).

МОДАЛЬНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ

РОЗПОВІДНІ РЕЧЕННЯ

Розповідні речення — це такі речення, в яких повідомляється думка, стверджуючи чи заперечуючи що-небудь, дається відповідь на запитання чи реєструється результат

пізнавальної роботи людини: «За Києвом, коло Дніпра, як синь, синіє ліс дрімучий» (С. Руданський).

У межах цих речень розрізняються стверджувальні та заперечні. У стверджувальному реченні думка стверджується незаперечно: «Кожне людське життя неповторне» (газ.). Заперечними вважаються речення, у яких заперечується присудок або якийсь інший член. Тому вони бувають загальнозаперечними і частково заперечними: «Борців не лякають пригоди...» (П. Грабовський); «Суто моральні поняття не мають одиниць виміру» (газ.); «Артем відповів не одразу» (А. Головка). Може підсилювати заперечення частка *ні*: «Не дивилася ні вправо, ні вліво, лише перейшла скоренько попри ясно освітлену елегантну кав'ярню...» (О. Кобилянська). У діалозі заперечення відбувається за допомогою інтонації та інших лексичних засобів: «Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукатиме» (Г. Тютюнник).

У розповідних реченнях голос підвищується на логічно виділеному слові і знижується в кінці речення: «Пливе перон за сизими шибками» (Л. Костенко).

ПИТАЛЬНІ РЕЧЕННЯ

Питальні речення — це речення, в яких виявляється прагнення мовця вияснити невідоме, або переконатися в чомусь, чи звернути на щось увагу: «— Чого ж мені боязко? — кинув Чапчик, який давно вже чекав, що в'їдливий Швидкий від натяків перейде до прямих колючих запитань. — Хіба там що — вовки ходять?» (М. Хвильовий); «Що я вже встиг помітити? Немає в нашому цеху поділу на «моє» і «не моє»» (газ.).

Питальні речення часто використовуються в діалогах і полілогах: «Дід згорнув жарок і присипав зверху землею, щоб не жевріло. — Прости? — Що? — Істи. — Прошу. — Дають? — Коли як... — Значить, не вмієш просити» (Г. Тютюнник); «Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор з портфелем, блідолиций, в кепчині, в червоному картатім кашне. — Як тут у вас, дівчата? Кіно буває? — бадьоро опитував. — Та бува. — Оплати досить? — Та досить. — То чого ж вам ще не вистачає? — допитувався з щирим подивом» (О. Гончар). Це власне питальні речення. Ними часто послуговуються журналісти в інтерв'ю: «Хто найчастіше порушує закон? — Це має масовий характер. Але найчастіше — СП, кооперативи, інші комерційні структури...» (газ.).

Питально-риторичні речення містять у собі приховане ствердження і не вимагають відповіді: «Запитувати людей? Чи не забагато буде гласності?» (О. Гончар); «Хіба сестра сестру повинна вбити?» (Леся Українка); «Чого ти стогнеш, море синє, Об скелю хвилями б'ючи?» (В. Забаштанський); «Чи не тому так

рясно в Іванівці талановитої в труді молоді?» (газ.). Нерідко їх можна зустріти в заголовках газет: *Тактика... навіпомацки?*; *Ціни рівноваги — де вони?*

П и т а л ь н о - с п о н у к а л ь н і речення мають у собі спонукання до дії: *«Ану ж, побачимо, які тут жарти вигадують пекельні мастаки! Хіба ж на це поглянути не варто?»* (Ю Клен); *«Та й справді: наслідки возню полинні, Хіба не варто про таке ректи?»* (В. Забаштанський).

Для всіх питальних речень головним і обов'язковим показником питальності є інтонація. Логічний наголос падає на питальні слова, виражені займенниками та іншими частинами мови. Підвищення тону спостерігається і в кінці речення: *«Так оце ми так довіку й будемо бідувати? І ніхто нам не допоможе?»* (М. Драгоманов).

СПОНУКАЛЬНІ РЕЧЕННЯ

С п о н у к а л ь н і речення — це такі речення, в яких висловлюється спонукання до дії, до співучасті, або вони закликають до чогось. Присудок найчастіше виражається дієсловом наказового способу, інфінітивом чи дієсловом дійсного способу: *«Поліксено! Не придивляйся до моїх очей, Не говори до мене, не питай нічого, нічогісінько...»* (Леся Українка).

Інтонаційний малюнок такий: голос підвищується на логічно наголошеному слові, потім знижується, а в кінці знову підвищується, коли це речення окличне.

ГІПОТЕТИЧНІ РЕЧЕННЯ

Г і п о т е т и ч н і речення — це речення, в яких виявляється міра реальності судження, що виражає особистий або колективний досвід мовця. Семантика гіпотетичності передається за допомогою повнозначних членів речення, вставних слів та модальних часток, які виконують службову функцію: *ніби, нібито, буцімто, наче, чи не, навряд чи, десь, може* та ін.: *«Думаю: навряд чи знайдеться в районі економіст, який поскаржився б на не увагу до економічної служби»* (журн.); *«Чи не краще було б перевезти зерносушарку до току»* (газ.); *«А як до діла, так і пішли різні об'єктивні й суб'єктивні причини, які нібито не дали можливості реалізувати рекомендації»* (журн.).

ПЕРЕПОВІДНІ РЕЧЕННЯ

Речення з переповідною модальністю — це такі, у яких думка виявляється не безпосередньо, а передається висловлення інших осіб. Оформлюються ці речення за допомогою

часток *ніби, начеб, мов, мовляв* (як вставне слово), *нібито, буцім-то* та ін.: «Мама плакала й казала, що я зовсім неможливо поводжуся з нею. Ну, навіщо, *мовляв*, їхати кудись у невідомий край? Ну, навіщо?» (М. Хвильовий); «На Щуку хтось бомагу в суд подав, *Що буцімби* вона такеє виробляла, *Що у ставу ніхто життя не мав...*» (Л. Глібов). Як і в гіпотетичних реченнях, у переповідних виражається потенційна модальність, тобто можливість здійснення різних дій, явищ.

РЕЧЕННЯ БАЖАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Речення бажальної модальності — це такі, у яких модальне значення бажальності виражається як бажання суб'єкта мовлення встановити відповідність змісту речення з дійсністю. Виразниками бажальної модальності виступають частки *би (б), аби, щоб, бодай, нехай, хай, хоч би, коли б, якби*: «*Хай же думка моя вільно лине, — Я не буду на ранок чекати*» (Леся Українка); «*Один лиш вечір запашилий страшний всі спогади з душі моєї стер би*» (Ю. Клен).

РЕЧЕННЯ УМОВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Речення умовної модальності — такі речення, у яких їхньому змісту надається значення можливості відповідного явища за якоїсь умови: «*Філоксера однаково за кілька літ знищила б йому виноградники*» (М. Коцюбинський); «*Коли б і нас, небесних, розлучили — Загинули б не тільки Ти і я: Не вийшло б сонце На альпійські схили, Спинилася б Дніпрова течія*» (М. Руденко).

Присудок виражається переважно дієсловом умовного способу. Такий же спосіб вираження присудка і в реченнях бажальної модальності, через те іноді вони поєднуються в одному реченні або їх можна розрізнити тільки за змістом: «*Якби побачити мені хоч верби у звечорілому промінні дня, з якою радістю я завтра вмер би*» (Ю. Клен).

ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

Речення, які виражають емоції, називаються *о к л и ч н и м и*. Вони не зв'язані з модальністю. Будь-яке модальне речення може бути окличним, якщо його висловити з почуттям. Тому в таких реченнях часто супроводжують їх окличні слова, вигуки, частки: «*О майбутній віку! О далі зоряні! Обпали мене, часе, своїм диханням!*» (А. Малишко); «*О золото глибоких надр, Що хвилями усе затопить! О золото некуче ватр, Що захлинулась ним Європа!*» (Ю. Клен); «*О вільний стел! О золоті часи! Я вас благословляю за помірність*» (М. Руденко).

Різновидом окличного речення можуть бути й такі: «*Чому,*

коли шукаєш слово, Де слів слов'янських бірюза, Тебе означить барвінково, Чому одне сонцеголовом, Чому одне бринить — сльоза?!» (І. Драч). У цьому реченні одночасно міститься і риторичне питання, й висловлюється почуття суму, досади. Такі речення називаються **п и т а л ь н о - о к л и ч н и м и**. Вони супроводять і власне питальні, і питально-риторичні: «*Чи чуєш ти мене, о Адоною?!*» (Ю. Клен), і питально-спонукальні: «*Хто в небі сонця світ погасить? Хто згасить промінь той, що вік В душі ховає чоловік?!*» (М. Чернявський).

Окремо виділяються окличні речення - привітання: «*Уклін земний земній твоїй утомі І сивим пасмам серед чорних кіє!*» (М. Рильський) та побажання: «*Дарма ніщо не пропада, Працюй — і слід твій не загине!*» (М. Чернявський); «*Лібералізуємось!*» (газ.). У спонукальних реченнях поетичних рядків часто міститься експресивний заклик: «*Не надавайте значення Сатурновим вінцям, доволі жити для себе, черство! Усім планетам, всім сонцям свобода, рівність і братерство!*» (П. Тичина).

Інтонаційний малюнок окличних речень різноманітний і залежить від змісту висловленого. Проте голос у кінці окличного речення обов'язково підвищується.

ПРОСТІ РЕЧЕННЯ

Простим називається речення, в якому є тільки один предикативний центр. Предикативний центр може складатися з двох членів — підмета й присудка (*Дівчина співає*) чи з одного, співвідносного за своєю формою з присудком або підметом (*Весна. Світає. Принесіть води! По радіо передають новини*).

Речення, предикативний центр якого складається з двох членів, називається **двоскладним**.

Речення, предикативний центр якого складається з одного члена, називається **односкладним**.

Просте речення є основним структурним типом речення в українській мові й служить матеріалом для побудови складних речень: *Прийшла весна. + Розтанув сніг. = Прийшла весна, й розтанув сніг.*

Члени простого речення поділяються на **головні й другорядні**.

Головні члени — підмет і присудок — означають суб'єкт, що виконує дію (підмет), і дію, що виконується суб'єктом (присудок). Вони взаємопов'язані й утворюють предикативний центр (або граматичну основу) речення.

Другорядні члени — означення, додаток, обставина — пояснюють головні або ж інші другорядні члени речення й синтаксично залежать від них.

Так, у реченні *Молодий спортсмен легко підняв штангу від підмета спортсмен* залежить означення *молодий*. Присудок *підняв*, що пов'язаний із підметом *спортсмен*, керує додатком *штангу*, від присудка залежить також і обставина *легко*.

Усе речення поділяється на групу підмета (*молодий спортсмен*) і групу присудка (*легко підняв штангу*).

Просте речення може бути **непоширеним і поширеним**.

Непоширене речення складається тільки з предикативного центру, який не має залежних від нього другорядних членів: *Сніг падає. Світить сонце. Ніч. Смеркає.*

Поширеним називається речення, що має другорядні члени на пояснення головних: *Тихо падає лапатий сніг. У блакитному небі яскраво світить весняне сонце. Темна, холодна ніч. Нарешті вже смеркає.*

Просте речення може бути **повним і неповним**.

Повним реченням є те, у якому наявні всі структурно необхідні члени: *Я бачу небо. Потяг переїжджає міст.*

У неповних реченнях пропущено один або кілька структурно необхідних членів: *Я привітався з ним. Він — зі мною.* Друге речення є неповним контекстуальним із пропущеним, але структурно необхідним присудком *привітався*.

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

ПІДМЕТ

Підмет — головний член двоскладного речення, який означає предмет, котрому в реченні приписується дія чи стан, названий присудком. Відповідає на питання *хто? що?*

Поняття предмет у даному визначенні слід розуміти максимально широко. Це може бути й абстрактне поняття — *Радість* охопила його, й опредмечена ознака — *Нове* — це добре забуте старе, і узагальнена дія, виражена інфінітивом — *Життя прожити* — не поле перейти.

За своєю структурою підмет може бути **простим** (вираженим одним словом) і **складеним** (тобто вираженим кількома словами).

ПРОСТИЙ ПІДМЕТ

Спеціалізованою формою для вираження підмета в українській мові є називний відмінок іменника та іменникових займенників: *«Доктор Рудольф боязко зиркає в зелені чекаючі очі. — Я... нічого не думаю»* (В. Винниченко).

У ролі підмета може виступати й будь-яка інша частина

мови, але за умови, що вона субстантивована (найчастіше це бувають прикметники й дієприкметники): *«Коли б усі одурені прозріли, коли б усі убиті ожили...»* (В. Симоненко); *«Слава! Слава! докотилось і лягло до ніг»* (П. Тичина).

Про субстантивованість таких підметів свідчить те, що вони можуть мати при собі означення: *«Незмовкаюче серед темряви «ура» підіймалося дедалі вище, охоплюючи вершини»* (О. Гончар).

Підмет може виражатись також інфінітивом, що означає узгалянену дію: *«З вовками жити — по-вовчому жити»* (нар. творчість); *«Пане Попель, розмовляти з вами — велика присмність»* (Ю. Андрухович); *«Повертатися йому зовсім не кортіло, але залишатися без шкіри — не вабило теж»* (В. Стус).

Певні труднощі викликає розрізнення двоскладних речень з інфінітивом-підметом і предикативним прислівником-присудком та односкладних безособових, у яких головним членом виступає прислівник із залежним від нього інфінітивом: *Співати — завжди присмно. Нам завжди присмно співати.*

У першому випадку інфінітив-підмет стоїть у препозиції й від прислівника-присудка його відділяє чітка інтонаційна пауза — отже, це двоскладне речення. У другому випадку інфінітив стоїть у постпозиції, а інтонаційна пауза неможлива — це безособове речення.

СКЛАДЕНИЙ ПІДМЕТ

Складений підмет побудований із кількох слів, що в реченні виступають як синтаксично неподільна єдність.

Виділяються такі типи складених підметів:

1. Підмет-словосполучення, що означає кількість, міру, сукупність предметів. Це може бути:

а) сполучення кількісного числівника або іменника, що має числове значення, з іменником: *«П'ять чоловік їхати відмовились»* (газ.); *«Мільярди вір зариті у чорнозем, мільярди щастя розвіяні у прах»* (В. Симоненко);

б) сполучення неозначено-кількісного числівника (*багато, мало, чимало, трохи, сила, море, гора, кілька* і т. д.) з іменником: *«Є ще ціла низка конкретних питань, які ставились депутатами і ретельне вивчення котрих ще триває»* (газ.); *«Крові багато витекло», — насилу вимовив Остап»* (М. Коцюбинський); *«І чимало води з того часу збігло»* (газ.);

в) сполучення іменника, що означає сукупність (*група, зграя, табун, череда, загін* і т. ін.) з іменником: *«Табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм звуком вільне повітря степів»* (Панас Мирний); *«...І раптом із-за стіни обгорілого корівника вискочила група німецьких солдатів»* (О. Гончар).

2. Складений підмет зі значенням спільності. Він має таку

конструкцію: іменник (займенник) у називному відмінку + прийменник *із* + іменник (займенник) в орудному відмінку: «*Але ми з тобою... ми не вічні, ми з тобою просто — ти і я*» (В. Симоненко); «*Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю*» (І. Нечуй-Левицький).

При такому підметі присудок стоїть у формі множини, оскільки підмет виступає як єдине синтаксичне ціле.

Якщо ж присудок має форму однини, то іменник в орудному відмінку слід трактувати як додаток. Порівняймо: *Микола з Петром розмовляли до ранку* і *Микола з Петром розмовляв до ранку*.

3. Складений підмет із значенням вибіркової, йому властива така конструкція: займенник (числівник) + прийменник *із* + іменник (займенник) у родовому відмінку: *двоє з нас, хтось із хлопців, деякі з солдатів* і т. ін. Напр.: «*Один із санітарів звернув увагу свого товариша на стіну біля вікна: «Дивись, Каширін, щось наскрибано...»*» (О. Гончар); «*Ігорку, — спитав Мартофляк, — як ти гадаєш, хто з них більше нежилець на цьому світі*» (Ю. Андрухович).

4. Складений підмет, виражений фразеологічним словосполученням або цитатою: «*Чи не опиняється третя влада під п'ятою п'ятою*» (гат.); «*І «Ніч яка, господи, місячна, зоряна», і «Ой видно село», і «Їхав стрілець на війсьоньку*» мають своїх відомих на ім'я — не всім, звичайно, — авторів» (М. Рильський).

Єдиним підметом є також прізвище, ім'я та по батькові людини: «*Нарешті Махтеї Федотович... розтлумачив дідові, що од нього треба*» (Остап Вишня).

ПРИСУДОК

П р и с у д о к — головний член двоскладного речення, що означає дію, стан або ознаку, котра приписується в реченні підметові. Відповідає на питання *що робить підмет?* *яким він є (був, буде)?* *ким (чим) він є (був, буде)?*

Дія, стан, ознака приписуються підметові обов'язково в часі.

За своєю структурою присудок може бути простим, складеним та складним.

ПРОСТИЙ ПРИСУДОК

Спеціалізованою формою вираження простого присудка є особова форма дієслова.

Дієслово-присудок передає граматичні значення часу, способу, виду, особи, числа. Спосіб, вид і час орієнтуються безпосередньо на описувану в реченні дійсність, особа й число — узгоджуються з підметом: *Я йду. Ти ходитимеш. Вони б пішли. Іди вже ти додому.*

В українській мові існують різновиди простого присудка, в

Однак у деяких випадках у мові допускаються варіанти, а в мовленні спостерігаються певні види типових помилок у виборі форми присудка.

СКЛАДНОСТІ Й ПОМИЛКИ ПРИ ВИБОРІ ФОРМИ РОДУ

Якщо підмет виражено іменником чоловічого роду, що означає професію і в даному реченні стосується особи жіночої статі, то присудок може стояти як у чоловічому, так і в жіночому роді: *Директор наказав і Директор наказала*. У офіційно-діловому стилі переважають форми чоловічого роду.

При підметах-іменниках спільного роду форма присудка орієнтується на стать особи, названої підметом: *Нероба снав* (про чоловіка); *Нероба гуляла* (про жінку).

Якщо іменник є власною назвою, то рід присудка визначається родом родової назви: *Нагасакі (місто) нам сподобалося; Широко розлилася Лімпопо (ріка); Перед нами з'явився Таїті (острів); Зімбабве (країна) — велична й прекрасна*. Помилковим є невмотивоване використання середнього роду: *Таїті велике; Зімбабве прекрасне*.

Якщо підмет виражено аббревіатурою, присудок орієнтується на граматичний рід ключового слова: *ОУН (організація) вирішила, ФРН (республіка) заявила*. Проте деякі аббревіатури, що закінчуються на приголосну, морфологізувалися як іменники чоловічого роду, і присудок при них набуває тієї ж форми: *дот (довгочасова огнева точка) замовк*.

Якщо підмет і іменна частина присудка виражені іменниками в називному відмінку, то рід дієслова-зв'язки може орієнтуватися як на підмет, так і на присудок: *Футбол був його єдина розвага і Футбол була його єдина розвага*. Якщо ж іменна частина присудка стоїть в орудному відмінку, зв'язка узгоджується з підметом: *Футбол був його єдиною розвагою*. Коли підмет виражений займенником *це*, зв'язка завжди орієнтується на іменник присудка: *Це був грім; Це було сонце; Це була хмара*.

СКЛАДНОСТІ Й ПОМИЛКИ В КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА

Якщо складений підмет виражено сполученням кількісного числівника, неозначено-кількісного числівника (*багато, мало, кілька*), кількісного іменника (*більшість, решта, частина*) з іменником у формі родового відмінка множини, то присудок може мати як форму однини, так і форму множини: *П'ятеро гостей прийшли і П'ятеро гостей прийшло*.

Можна виділити такі закономірності:

а) якщо акцент робиться саме на кількості виконавців дії, присудок ставиться в однині і вся сукупність виконавців сприймається як одне ціле: *Сто шістдесят делегатів узяло участь у нараді*. Коли акцент робиться на назві виконавців, присудок ставиться в множині і кожен виконавець зберігає свою автономність: *Семеро артистів підготували чудову програму*;

б) якщо присудок означає активну дію (як правило, дію живих істот), то він ставиться у множині: *Кілька юнаків носили цеглу*. Якщо підмет означає неживий предмет, перевага віддається однині: *Кілька дерев росло поблизу*;

в) претпозиція підмета сприяє вибору однини, постпозиція — множини: *Приїхало до матері три сини*; *Три сини приїхали до матері*;

г) якщо до складеного підмета входить кілька однорідних членів — іменників або якщо в реченні є кілька однорідних присудків, то, як правило, присудок має форму множини: *Багато хлопців і дівчат прийшли на концерт*; *Троє друзів поїли, попили, порозмовляли*;

г) якщо іменна частина підмета має означення, що стоїть у множині, то й присудок, коли він постпозиційний, також ставиться у множині: *П'ять високих сосон росли на галявині*. Претпозитивний присудок може мати форму однини: *На галявині росло п'ять високих сосен*;

д) якщо складений підмет означає часовий відрізок — вік людини, кількість років, годин та ін., то присудок ставиться в однині: *Минуло сім років*; *Мені виповниться сорок років*;

е) якщо до складеного підмета входить неозначено-кількісний числівник (*багато, мало, чимало, трохи* та ін.), то присудок частіше має форму однини: *Багато людей так і не змогло потрапити на стадіон*.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Другорядними називаються члени речення, що пояснюють головні або інші другорядні члени й синтаксично залежать від пояснюваних слів.

Термін *другорядний* означає лише те, що член речення є синтаксично залежним. В інформативному плані саме він може бути найголовнішим у реченні: *«Вона померла не від часу, а від страждань»* (П. Загребельний) (логічний наголос падає на обставину *від страждань*).

Другорядні члени речення поділяються на означення, додатки та обставини.

Означення — це другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета: *«Суворих слів, холодних і жорстоких, перебираю низку, ніби чотки»* (М. Рильський).

Додаток означає предмет, який є об'єктом дії, на який у той чи інший спосіб дія поширюється: *«Оддав той москаль бумагу якусь пані»* (Марко Вовчок).

Обставина — це другорядний член речення, що вказує, як відбувається дія з точки зору її інтенсивності, якості, а також способу, місця, часу, причини, мети, умови виконання: «*По обіді ми подалися пішки до книгарні*» (В. Діброва).

Для вираження кожного типу другорядних членів речення в мові існують спеціалізовані (морфологізовані) граматичні форми: для означення — прикметник, для додатка — іменник у непрямих відмінках, для обставини — прислівник.

Однак головним критерієм при визначенні другорядного члена речення є не його граматична форма, а змістові відношення між ними і словом, до якого він синтаксично приєднується. Так, означення може передаватися не лише прикметником, а й іменником: *книга Івана* (= *Іванова книга*), додаток — інфінітивом: *наказав стріляти* (= *ввідав наказ про стрільбу*), обставина — іменником: *Він живе в Америці* (порівняймо: *Він живе далеко*).

З іншого боку, та сама словоформа в залежності від змістових зв'язків з іншими членами речення може виступати в ролі різних другорядних членів. Наприклад, у реченні *Діти зіпсували зі снігу бабу* словоформа *зі снігу* виступає додатком (*зіпсували* — із чого?), у реченні *Баба зі снігу всім сподобалась* — означенням (*баба* — яка?), а в реченні *Проліски повиростали зі снігу* — обставиною місця (*повиростали* — звідки?).

Різні синтаксичні функції може виконувати й інфінітив: *Співати* — *присмна річ* (підмет); *Я хочу співати* (частина складеного присудка); *Бажання співати не полишало його* (означення: *бажання* — яке?); *Він попросив мене співати* (додаток: *попросив* що?); *Я пішов у клуб співати* (обставина: *пішов* з якою метою?).

ОЗНАЧЕННЯ

Означенням називається другорядний член речення, що вказує на ознаку (якісну, кількісну, відносну) предмета й відповідає на питання *який? чий? котрий?*, а також *скільких? скільком? скількома?* на *скільких?*

Як другорядний член, означення може приєднуватися до іменника й до будь-якої субстантивованої частини мови: «*Візьми моє маленьке гніве я*» (В. Симоненко); «*Вода прибувала з великою люттю*» (О. Довженко).

Означення поділяються на узгоджені й неузгоджені.

УЗГОДЖЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Такі означення узгоджуються з означуваним словом у роді, числі й відмінку. Вони виражаються:

1) прикметником: «*Рука принцеси Елізи потискає гарячі, тверді, залізни пальці*» (В. Винниченко);

Увага! Не є означеннями прикметники, що входять до лексикалізованих словосполучень: *морська свинка, біле вино, Чорне море*. Такі словосполучення виступають як єдиний член речення.

2) дієприкметником: *«В дзеркалі видно обхоплену руками, сперту як в одчаї, придавлену мукою голову доктора Рудольфа»* (В. Винниченко);

3) займенником, співвідносним із прикметником: *«Пригадав свою просту героїчну молодість»* (О. Довженко);

4) порядковим числівником: *Скоро народилась і третя дитина;*

5) кількісним числівником у непрямих відмінках (крім знахідного, що за формою збігається з називним): *«Недавно я зустрів трьох старих друзів»* (Газ.).

НЕУЗГОДЖЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Неузгоджені означення приєднуються до означуваного іменника зв'язком керування (*книга батька*) або прилягання (*прохання заспокоїтися*). Функція їх як означень у реченні визначається тільки за змістовими відношеннями.

Неузгоджені означення виражаються: іменником у непрямому відмінку з прийменником чи без нього, прислівником, дієприслівником, інфінітивом, присвійними займенниками *його, її*.

Означення, виражені іменником у родовому відмінку без прийменника, означають належність у розпиреному розумінні цього слова. До такого означення можна поставити запитання чий? Наприклад: *капельюх батька, рука друга, народ України, місто щастя, слава нації, прибуття делегації, шлях пізнання*.

Означенням буває також родовий відмінок іменника із залежним від нього прикметником. Таке сполучення виступає як єдиний член речення і характеризує означуваний предмет стосовно віку, розміру, кольору, інших якісних ознак: *чоловік років п'ятдесяти; хлопець високого зросту; людина великої душі й щирого серця, чоботи чорного кольору*. У таких значеннях іменник не може виступати без прикметника, оскільки саме прикметник містить основну інформацію.

Безприйменникове іменникове означення може стояти і в орудному відмінку. Воно дає якісну характеристику означуваного предмета через порівняння з предметом, названим означенням: *борода клином, брови дугою, голова редькою вгору*. Вживання таких означень в українській мові обмежене.

Означення, виражені іменником із прийменником, дають означуваному предметові найрізноманітніші якісні характеристики — за матеріалом, наявністю/відсутністю якоїсь риси чи деталі, за походженням, належністю, місцем, часом, кількістю і т.д. Означення такого типу, як правило, поєднують у собі елементи

значення додатка чи обставини, але до них можна поставити запитання який? Наприклад: *тітка з Києва*, *люди з заводу*, *дорога на південь*, *бутерброд із сиром*, *прикраси з золота*, *група з двадцяти осіб*, *робота до ночі*, *свобода без меж*, *банка з-під варення*, *таблетки від застуди*, *набір для креслення*, *горілка з перцем*, *дівчинка в новій сукенці*, *бій під Крутами*. Часто таке іменникове означення можна трансформувати в прикметникове морфологізоване означення: *дядько з Одеси* — *одеський дядько*, *траса на Львів* — *львівська траса*, *хлопець із чорним волоссям* — *чорноволосий хлопець*, *монета зі срібла* — *срібна монета*. Це ще раз свідчить про атрибутивну сутність іменникових конструкцій.

Атрибутивність іменникових конструкцій великою мірою залежить також від позиції в реченні. Якщо прийменниково-іменникове сполучення стоїть безпосередньо після іменника, то воно тяжіє до нього й виступає як його означення: *Дядько з Одеси приїхав у гості*. Якщо ж сполучення з *Одеси* дистанціювати від іменника, воно переорієнтує свої синтаксичні зв'язки на дієслово і виконуватиме функцію обставини: *Дядько приїхав у гості з Одеси*.

Неузгоджене означення може виражатися присвійними незмінними займенниками *його*, *її*: *Це його машина*; *Це її машина*. Таке означення лишається неузгодженим навіть якщо і означуваний іменник стоїть у родовому відмінку: *Його машини на місці не було* — збіг граматичних форм тут випадковий (*його машина*, *його машини* і т. д.).

Прислівникові означення можуть виникати і в результаті еліпсису: *котлета по-київськи* (котлета, приготовлена по-київськи), *кава по-віденськи*, *місто вночі*.

Інфінітив також може бути означенням, якщо він приєднується до іменника. Як правило, це віддієслівні іменники або іменники з абстрактним значенням, яке передбачає можливість певного процесу: *прохання читати*, *наказ стріляти*, *талант малювати*, *здатність розуміти*.

У ролі неузгоджених означень можуть виступати й фразеологізми: *Майстер на всі руки*.

ПРИКЛАДКА

П р и к л а д к а — різновид означення, що виражається іменником, узгодженим з означуваним іменником у відмінку й числі.

Прикладка одночасно означає, характеризує й дає іншу, паралельну назву означуваному: *До кімнати зайшла дівчина-санітарка*.

Прикладка може стосуватися іменника, займенника, а також інших субстантивованих частин мови.

Прикладки бувають непоширені, тобто виражені одним словом, і поширені, тобто виражені кількома словами: *Я передплачую газету-рекламу*; *Я передплачую газету «Голос України»*.

Якщо прикладка виражена іменником на зразок *чоловік, людина, штука, річ* і т. ін., то в її складі обов'язково мають бути пояснювальні слова, котрі, власне, й несуть конкретну інформацію: *«На роль вибрали Нестеренка, людину літню й худу»* (газ.).

Досить часто прикладки, зокрема поширені, можуть відокремлюватися: *«Наш командир, Петро Петрович Гуцул, славився розумом»* (газ.).

Прикладки — назви міст узгоджуються в усіх відмінках із родовою назвою: *місто Київ, міста Києва, місту Києву*... Проте в географічній і військовій літературі назва міста зберігає форму називного відмінка: *міста Київ, місту Київ*... Це дає змогу уникнути можливої плутанини при визначенні форми називного відмінка. Так, із словосполучення *місту Катманду* неможливо однозначно встановити називний відмінок: *місто Катманду* чи *Катманду*.

Зберігають форму називного і прикладки — власні назви гір, озер, станцій, планет: *на горі Говерла, на озері Байкал, до станції Жмеринка, з планети Марс*.

Узгоджені конструкції типу *на горі Говерлі, на озері Байкалі* — характерні для пісенно-поетичного жанру.

Власні назви неживих предметів — кораблів, заводів, газет, журналів, установ і т. ін.: *крейсер «Іван Мазепа», видавництво «Український письменник», газета «Слово»*. Такі прикладки зберігають форму називного відмінка при відмінюванні: *журнал «Дзвін», журналу «Дзвін»*...

Увага! Не слід uważати сполученням іменника з прикладкою такі утворення і складні слова: *диск-жokeй, стоп-кран, вагон-ресторан, музей-квартира*; сполучення синонімів: *море-океан, путь-дорога, рід-плем'я*; антонімів: *імпорт-експорт, купівля-продаж*; асоціативні сполучення: *руки-ноги, батько-мати, хліб-сіль*.

ДОДАТКИ

Додаток — другорядний член речення, що означає об'єкт, на який спрямована чи поширюється дія або ознака, знаряддя дії. Відповідає на питання непрямих відмінків.

Додаток у деяких типах речень може означати предмет, який насправді є виконавцем дії чи носієм ознаки, але в таких випадках сама структура речення подає виконавця дії, названого іменником у непрямому відмінку, як непрямий об'єкт дії: *Будинок будувався робітниками* (= *Робітники будували будинок*);

Петра й досі не було (= *Петро й досі був відсутній*); *Мені було п'ять років* (= *Я мав п'ять років*).

Додаток виражається:

1) іменником з прийменником або без нього: *бачу друга, підходжу до друга, чекаю товариша, чекаю на товариша*;

2) іменниковим займенником: *друг побачив мене*;

3) будь-якою субстантивованою частиною мови: *відвідую хворого, третій день чую це бух-бух*;

4) синтаксично нерозкладними словосполученнями: *бачу п'ять коней, з'їв багато вареників, сфотографував групу туристів*;

5) фразеологізмом: *купую газовану воду, бачу летючого змія*;

6) інфінітивом: додаток-інфінітив означає абстрактну дію, яка є об'єктом іншої дії. Дієслова, що можуть присднувати додаток-інфінітив, як правило, виражають наказ, прохання, спонукання, повчання, поширення своєї волі на когось: *Я наказав йому співати; Я навчив його співати; Я порадив йому співати*. У цих конструкціях виконавець дії особового дієслова й виконавець дії інфінітива — різні суб'єкти. Такий інфінітив називається об'єктним.

Обмежена кількість інфінітивів, що означають найпоширеніші дії (*їсти, пити, умиватися, почитати*) розвинули в собі здатність виступати додатками й при дієсловах інших семантичних груп: *я зварив собі їсти, мені принесли напиться, куплю собі почитати*.

Додатки найчастіше присднуються до дієслова, але можуть підпорядковуватися також іменникові, прикметникові, дієприкметникові, прислівникові та дієприслівникові.

Додаток при дієслові має форму непрямого відмінка, позначаючи різні об'єктні відношення: *у мене нема друга, даю щось другові, бачу друга, горджуся другом*.

Додаток може присднуватись до дієслова не лише безпосередньо, а й за допомогою прийменника. У таких випадках характер об'єктних відношень визначається взаємодією значення відмінка й значення прийменника. Прийменник, як правило, конкретизує значення відмінка: *йду без друга, роблю для друга, сміюся з друга, знімаю щось із друга, стою біля друга*.

Увага! Іменник, що стосується дієслова, може також виконувати в реченні функцію обставини, а не додатка. Іноді межа між додатком і обставиною настільки розмита, що сказати однозначно, який це член речення, неможливо. Синтаксична функція іменника в реченні визначається характером відношень між дією та її об'єктом. Якщо в цих відношеннях переважає просторове, часове чи інше обставинне значення, тоді це обставина, якщо ж превалює значення об'єкта, на який спрямована дія, то це додаток: *Він сидів на стільці* (на чому?) — додаток; *Він сидів на березі* (де?) — обставина; *З кохання плакав я, ридав* (через що? з якої причини?) — обставина; *Усі сміялися з його кохання* (з чого?) — додаток; *Він повернувся до Києва* (куди?) — обставина; *Він зник до Києва* (до чого?) — додаток.

Додатками також вважаються іменники, що відносяться до іменника, який означає керівника, власника, виконавця, автора:

директор заводу, командир загону, автор книги, власник машини (у словосполученнях же робітник заводу, борець загону, книга автора, герой книги, машина власника залежні слова розцінюються як означення).

Прикмети і додатка, і означення одночасно поєднують у собі прийменникові словосполучення на зразок: *пісня про море, спогади про дитинство, упевненість в успіхові, сміливість на пожежі, дружба з Петром, відро з водою, суп із м'ясом*.

Додатки можуть стосуватися також членів речення, виражених прикметниками. Такий прикметник означає стан, а додаток — предмет, на який цей стан поширюється: *впевнений у перемозі, радіий зустрічі, гордий собою, багатий на події, здібний до навчання, повен води, схожий на батька*.

Якісні прикметники можуть керувати додатками у порівняльних конструкціях, при цьому прикметник стоїть у формі вищого чи найвищого ступеня порівняння: *вищий за брата, найвищий з братів, розумніший від усіх, найрозумніший з-поміж усіх*.

Прикметники керують додатком у конструкції прикметник + від + іменник, яка означає причину виникнення ознаки: *червоний від морозу, п'яний від щастя*.

Додатки можуть підпорядковуватись також прислівникам; дуже часто це прислівники предикативні: *дітям холодно, він біжить швидше за всіх, присутнім це було присмодно, він зробив добре для себе*.

Додатки бувають прямими й непрямыми. Прямий додаток означає предмет, на який дія спрямована безпосередньо й охоплює його цілком. Він синтаксично підпорядковується перехідним дієсловом, формам на *-но, -то*, а також предикативним словам прислівникового й іменникового типу, що означають сприймання або почуття: *їмо кашу, пишу книгу, чути музику, забито корову, видно село*.

Прямий додаток, як правило, виражається формою знахідного відмінка без прийменника, проте в деяких випадках він може стояти й у родовому відмінку:

1) у заперечних конструкціях із часткою *не*: *взяв книгу — не взяв книги*;

2) у сполученні зі словами *жаль, шкода*: *шкода часу, жаль собаки*;

3) у художньому й розмовному стилях, де прямі додатки мають паралельні форми родового й знахідного відмінків: *узяв ніж — узяв ножа, співав пісні — співав пісень, загострив олівець — загострив олівця*.

Прямий додаток може виражатись і невідмінованими частинами мови, якщо вони субстантивувалися і стоять у відповідній синтаксичній позиції: *«І кожне «ні» —вогненне чує «так»»* (М. Рильський).

Непрямий додаток означає об'єкт, який тільки певною мірою причетний до дії. Непрямий додаток виражається не-прямими відмінками з прийменником і без нього, за винятком знахідного без прийменника.

ОБСТАВИНИ

Обста́вина — це другорядний член речення, що характеризує дію або ознаку з точки зору їх якості, кількості, інтенсивності, місця, часу, мети й причини.

Обставини можуть виражатися прислівниками, дієприслівниками, іменниками, інфінітивом, фразеологізмами й синтаксично нерозкладними словосполученнями. Оскільки ці ж мовні одиниці можуть виконувати й інші синтаксичні функції, основним фактором, що визначає той чи інший член речення як обставину, слід уважати його значення в реченні.

Спеціалізованою формою вираження обставини є прислівник, оскільки бути обставиною — основна синтаксична функція цієї частини мови: *«Уранці йшли бадьоро, швидко, легко: вітер дув збоку, а не супроти»* (Г. Тютюнник).

Подібно до прислівника функціонує й дієприслівник: *«Слізаччи ідуть діачата»* (Т. Шевченко). Разом із залежними словами дієприслівник утворює дієприслівниковий зворот і виступає в реченні як відокремлена обставина: *«Під'їжджаючи до дому разом з Катериною, Кравчина помічає світло і рух у домі»* (О. Довженко).

Надзвичайно активно в ролі обставин виступають іменники з прийменниками й без них: *жити в Києві, вештатися вулицями міста, говорити басом*.

Інфінітив може бути обставиною мети й означає дію, заради якої відбувається основна дія: *їду учитися, сів їсти, ліг поспати*.

Фразеологізм також здатен виступати в ролі обставини: *зігнути в три погибелі, працювати засукавши рукава, зробити як кіт наплакав*.

Як єдиний член речення — обставина виступають кількісно-числові сполучення: *прожити вісім років*.

Обставини найчастіше підпорядковуються дієсловам (дієприкметникам, дієприслівникам). Можуть вони відноситись і до прикметників та прислівників: *дуже холодно, надзвичайно розумна людина*.

Крім того, обставини можуть стосуватися не одного конкретного слова, а всього речення. У такому разі вони стоять на початку речення й найчастіше означають місце чи час, на тлі яких розгортається дія в реченні: *«В Лос-Анджелесі пальми синтетичні уже врастають коренем в асфальт»* (Л. Костенко); *«Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і*

дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись» (О. Довженко).

Обставини характеризують умови дії, стану чи ознаки в найрізноманітніших аспектах. За значенням вони традиційно поділяються на такі групи:

1. **Обставини способу дії.** Відповідають на запитання як?, означають якість дії, стану, ознаки та спосіб їх вияву: «*Батько ставився із зневагою до Холода*» (О. Довженко); «...*Я прудко побіг через сніги і двір до клуні навишпильки*» (О. Довженко); «*І раптом сильно, голосно, металічно б'є у вухо: «Дозволяю!»*» (В. Винниченко).

Обставини цієї групи можуть мати значення порівняння. Вони виражаються:

а) орудним відмінком іменника: «*Звуки струн моїх дрижать. В стіни, в вікна б'ються градом, То каскадом, водоспадом Набіжать і одбіжать*» (Г. Чупринка);

б) іменниками з прийменником *подібно до*: «*Колись цими степами подібно до чорної хмари сунула орда*» (газ.);

в) порівняльними зворотами зі сполучниками *як, ніби, наче, буцім* і т.ін.: «*Будинки, як чотири високі скелі, обступають по-двір'я*» (О. Гончар).

Серед обставин способу дії виділяється група обставин, що вказують на сумісне чи роздільне виконання дії. Вони виражаються прислівниками *разом, удвох, по одному, на самоті, вроздріб, гуртом, віч-на-віч* і т.ін.: «*Гуртом і батька добре бити*» (нар. творчість); «*І пішли вони разом обойко полем*» (Марко Вовчок); «*Вчотирьох вони стояли перед сином і сіпалися, немов прип'яті до однієї мотузки*» (В. Діброва).

2. **Обставини міри й ступеня.** Відповідають на запитання *наскільки?* Характеризують дію чи ознаку за ступенем і мірою їх вияву. Ці обставини можуть підпорядковуватися дієсловом, прикметникам та прислівникам. У ролі обставин цієї групи виступають слова на зразок: *дуже, трохи, ледве, надзвичайно, впень, вищерт, вволю, дотла, догола, до нитки, разів шість, тричі, цілий тиждень* і т. ін.: «*Від самого спуску і до церкви — третини села як не було: вигоріло дотла*» (О. Довженко); «*Ванько стенув плечима, постояв ще трохи, зітхнув неважливо, по-дитячому, і поїхав*» (Г. Тютюнник); «*Голова усміхнувся до Степана, дащо офіційно потиснув йому червону від іржі руку*» (Г. Тютюнник); «*Знаю, знаю. Скільки разів обпикався*» (В. Діброва); «*Сповнилось серце ущерт*» (Лєся Українка).

До цієї групи належать означально-якісні прислівники у формі вищого ступеня порівняння: «*Ще трохи краще край Господніх брам людська душа себе відчутти може*» (В. Стус); «*Не слуха Жаба, дметься гірш*» (Л. Глібов).

3. **Обставини місця.** Відповідають на запитання *де? куди?* *звідки?* Означають: а) місце, в якому відбувається дія (де?);

б) напрямок руху (куди? звідки?); в) шлях руху (кудою?): «*Ліворуч і праворуч гримить кам'яний Будапешт*» (О. Гончар); «*Я скликав раду в суботу не в таборі, не в гетьманському наметі, а на пасіці, знайденій метким моїм Демком*» (П. Загребельний); «*Плавким льотом Над болотом Чайка лине, чайка в'ється*» (Г. Чупринка); «*Віє метелиця, Крутиться, мелеться, Котиться полем у млі*» (Г. Чупринка); «*Біг і прибіг я до вільного моря*» (О. Олесь).

4. **Обставини часу.** Відповідають на запитання коли? доки? відколи? Означають: а) час, у який відбувається дія (коли?); б) вихідний або кінцевий момент виконання дії (доки? відколи?): «*Вчавтра зранку козаки мої забирають гармати, хоругви і вогнепальну зброю*» (П. Загребельний); «*По дорозі дідусь сказав, що ми молодці*» (газ.); «*Він з'явився обідньої пори в невеличкому містечкові*» (Ю. Вишничук); «*До самого ранку горів у нас вогонь на курені над Десною*» (О. Довженко).

5. **Обставини мети.** Відповідають на питання для чого? з якою метою? Вказують на мету виконання дії. Виражаються прислівниками *навмисне, зумисне, навіщо, на зло*, інфінітивами, а також іменниками з прийменниками. Іменники — обставини мети часто вводяться за допомогою прийменників *для, заради, з метою, в інтересах, на честь* і т. ін.: «*Йому здавалось, що все це робиться навмисне, йому на зло*» (газ.); «*Заради досягнення мети вони готові на все*» (газ.); «*Раз Жаба вилізла на берег подивитися та й трошечки на сонечку погріється*» (Л. Глібов); «*Курей тим часом із десятків прийшло напиться води*» (Л. Глібов).

6. **Обставини причини.** Відповідають на питання чому? з якої причини? Означають причину настання дії чи ознаки: «*Спросоння Андрій не міг нічого второпати*» (газ.); «*Годі вам брехати та одно другого знічев'я вихваляти*» (Л. Глібов); «*А як вони були посварилися, то вона зозла й пішла за того спортсмена*» (В. Діброва).

Обставини причини — іменники вводяться за допомогою прийменників *від, з, через, з нагоди, з причини, завдяки, в силу, на основі* і т.д.: «*Внаслідок дезінтеграційних процесів відпадає Північ*» (журн.); «*Через ту бандуру бандуристом став*» (нар. творчість); «*І коханням плакав я, ридав*» (П. Тичина).

7. **Обставини умови.** Відповідають на питання за якої умови?: «*Сам генерал Макар Нечипорук ...кинув на виручку Кравчині весь полк, пообіцявши, в разі невдачі, здерти з нього шкіру*» (О. Довженко); «*При пожежі дзвонити 01*».

8. **Обставини допусту.** Відповідають на питання всупереч чому? Означають обставину, усупереч якій відбувається дія. Обставини допусту — іменники вводяться за допомогою прийменників *всупереч, наперекір, незважаючи на*: «*Незважаючи на недавню травму, він узяв участь у матчі*» (газ.).

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Означено-особовими називаються односкладні речення, головним членом яких є особова форма дієслова, що визначає особу, яка виконує дію.

Головним членом у таких реченнях можуть виступати тільки дієслова у формі першої та другої особи однини й множини теперішнього й майбутнього часу, а також дієслова першої й другої особи однини й множини наказового способу: «*Бери Орисю! Рятуй її! Ховай!*» (М. Старицький) — підметом у цих реченнях може виступати лише займенник *ти* й ніяке інше слово; «*З нудного себе знову вислизаю, як равлик із палаючої хати*» (І. Малкович) — можливий підмет — тільки *я*; «*Не дуже тут затишно. Як думаєш, Чумаченко?*» (О. Гончар) — можливий підмет — *ти*.

Односкладні означено-особові речення, хоча й не мають підмета, за своєю структурою є повними, оскільки підмет їм не потрібен, а значення особи передається закінченням дієслова.

Увага! Не є означено-особовими речення, присудки яких виражені дієсловом у третій особі або дієсловами минулого часу й умовного способу, оскільки підмет у них точно встановити неможливо. Порівняймо: *Піду в кіно (я), Підеш, в кіно (ти); Підє в кіно (він, вона, воно, брат, сестра і т. ін.); Пішов у кіно (я, ти, він, брат...)*. Ці речення є неповними контекстуальними чи ситуативними.

Усі односкладні означено-особові речення можуть бути перетворені на двоскладні: *Піду в кіно — Я піду в кіно; Піди в кіно — Ти піди в кіно*. Ці речення є синтаксичними синонімами й не розрізняються за значенням. Відмінність є тільки в стилістичному забарвленні.

Для речень із присудками в дійсному способі нейтральною є двоскладна структура. Односкладні речення широко вживаються в діалогічному мовленні, яке тяжіє до максимального скорочення кількості слів у репліках:

«Марія: А хата?»

Зарудний: Добудуємо самі. Стару тільки завтра ламайте. Два дні даю — і марш... До побачення» (О. Довженко).

У художньому й публіцистичному стилях односкладні означено-особові речення, порівняно з двоскладними, виглядають більш енергійними, динамічними, піднесеними: «*Чи пам'ятаєш дні ті гарні, ясні. Коли сміялось сонце, грало море*» (М. Вороний).

У наказовому ж способі нормою є односкладне речення, двоскладний варіант уживається при наголошенні, підсиленні прохання чи наказу: *Принеси книжку! — Ти принеси книжку! — Принеси ти книжку!*

Узагальнено-особовими називаються односкладні речення, головний член яких означає дію, що може стосуватися будь-якої особи в будь-який момент часу: «Багато будеш знати — швидко постарієш» (нар. творчість); «До кого пристанеш, такий і сам станеш» (нар. творчість); «Вік живи — вік учись» (нар. творчість).

Головний член таких речень, як правило, виражений дієсловом другої особи однини теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу. Хоча рідше у значенні узагальненості можуть уживатись і деякі інші форми дієслова:

1) перша особа однини й множини: «Як робимо, так ходимо, як об'ємо, так маємо» (нар. творчість); «Чужого не хочу, свого не дам» (нар. творчість);

2) минулий час: «Продав — загубив, купив — знайшов» (нар. творчість);

3) третя особа множини: «За одного битого двох небитих дають» (нар. творчість).

Якщо речення із другою особою дійсного й наказового способів вживаються у фольклорі, розмовному, художньому, публіцистичному стилях, то речення з першою й третьою особою використовуються також у діловому та науковому стилях. За їх допомогою, зокрема, даються інструкції, рецепти, позначаються закономірності: «Насіння виймають зі зрілих плодів, сушать на повітрі, але не смажать» (журн.).

За своїм значенням узагальнено-особові речення поділяються на дві групи:

1. Речення, що означають загальне судження, правило, пораду, закономірність. Вони стосуються не якоїсь конкретної, а будь-якої, точніше — кожної особи. Узагальненість тут максимальна. До цієї групи належать:

а) численні приказки та прислів'я: «Сном не прогодуєшся; Не родися красна, а родися щасна» (нар. творчість);

б) речення, що описують типовий перебіг процесу чи виконання дії: «Страву варять півгодини, потім подають на стіл» (журн.);

в) речення, що означають можливість/неможливість виконання дії: «Роботи там — і за рік не зробиш» (журн.);

г) підрядні речення допусту: «Хоч проси, хоч не проси, нічого не дасть» (газ.); «Таке незрушне все — куди не глянь» (В. Стус).

Багато таких зворотів фразеологізувались: хоч убий, хоч криком кричи; хоч стій, хоч падай, хоч вовком вий.

2. Речення, що означають конкретну дію або стан самого мовця. Це найчастіше спогади, перекази, описи душевних станів, думок, переживань: «Ідеши отак у доброму косарським товаристві і бачиш, ідучи, й вечірнє небо, і ясну зорю» (О. Довженко).

Узагальнено-особові односкладні речення можуть мати й двоскладні аналоги з підметом *ти*. Двоскладні речення є синтаксичними синонімами до односкладних і мають те ж узагальнене значення.

НЕОЗНАЧЕНО-ОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

Неозначено-особовими називаються речення, головний член яких виражений дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або у формі множини минулого часу й умовного способу: *Завтра до вас подзвонять; Мені принесли листа; Уже збирають урожай.*

Виконавець дії в реченні не називається — уся увага зосереджується на самій дії та її результаті: *Дивись, усе вже розкупити.*

Хоча виконавець дії в неозначено-особовому реченні не називається, мовна традиція передбачає, що ним може бути лише людина. Так, із речення *У селі співають* випливає, що співають обов'язково люди. Це не можуть бути, наприклад, півні.

Виконавець дії може бути:

а) невідомим мовцеві й адресатові мовлення: *Через сотні років нас пам'ятатимуть;*

б) відомим їм або тільки одному з них: *Мені це вчора розказали.*

Хоч головний член речення завжди має форму множини, але виконавцем дії може бути й одна особа: *Мені потисли руку.*

Цією особою може бути й сам мовець: *Вас же по-людськи просять не заважати!*

Синонімами до неозначено-особових речень часто можуть виступати безособові речення на *-но*, *-то* або двоскладні пасивні речення: *Будинок побудували — будинок побудовано — будинок побудований.*

Якщо в неозначено-особовому реченні наголос робиться більше на дію, то в безособовому та двоскладному варіантах — на її результат.

Неозначено-особові речення слід відрізнити від їх синтаксичних омонімів:

а) узагальнено-особових речень: *Подарунок назад не беруть* — узагальнено-особове речення, яке формулює правило. Виконавцем дії може бути будь-яка особа; *Мені подарували подарунок. Я намагаюсь його повернути, але подарунок назад не беруть* — неозначено-особове речення. Дія має цілком конкретного виконавця, хоч не названого, але відомого мовцеві;

б) від неповних речень із присудком у третій особі множини та із пропущеним підметом: *Я хотів повернути подарунок друзям — не беруть назад подарунок.*

Безособовими називаються односкладні речення, головний член яких називає дію або стан, котрі не мають виконавця чи носія, або реалізуються незалежно від них.

Безособові речення надзвичайно різноманітні, поділяються на велику кількість структурних та семантичних груп. Але ядро їх складають ті речення, головні члени яких називають дії й процеси, котрі в принципі не можуть мати виконавця. Ці речення означають переважно зміну станів природи: *Надворі вечоріє; Уже світає.*

В іншій групі, що також описує явища природи, суб'єкт дії наявний — це різні природні стихії: *Вітром звалило дерево; Снігом замело вулиці.* Такі речення легко трансформуються в двоскладні: *Вітер звалив дерево; Сніг замів вулиці.* Але якщо двоскладні речення подають ці стихії як повноцінних виконавців (що само по собі умовне, бо ні вітер, ні сніг не є особою, яка свідомо виконує дію), то безособові, навпаки, подають їх лише як інструмент якоїсь невизначеної сили. Дія чи ознака, таким чином, відриваються від виконавця чи носія.

Цей же прийом «відриву» застосовується, коли наявна конкретна особа-виконавець дії: *Я хочу — Мені хочеться; Я сумую — Мені сумно; Я не сплю — Мені не спиться.* Головні члени безособових речень подають дії й стани виконавця як незалежні від його волі самостійні прояви певних сил, почуттів тощо.

В інших випадках безособова конструкція допомагає змістити акцент з виконавця дії на її результат: *Досягли великих успіхів — Досягнуто великих успіхів.*

У будь-якому випадку, отже, безособові речення означають дію чи стан, які не можуть мати виконавця, або ж подають дію чи стан як незалежні від виконавця.

За способом вираження головного члена безособові речення поділяються на такі групи:

1. Речення, в яких головний член виражений безособовим дієсловом. Кількість таких дієслів обмежена. Вони означають: а) природні явища: *Смеркає; Сутеніє; Розвидняється;* б) фізичні й психічні стани істоти: *Мені кортить їсти; Мене нудить;* в) наявність чи відсутність чогось: *Води вистачає; Бракує хліба;* г) дії невизначених сил чи обставин: *Мені поталанило; Йому щастить.*

Безособові дієслова активно творяться від особових за допомогою частки *-ся*. Речення з такими дієсловами означають: а) стан, настрій особи: *Щось мені не їсться; Тут легко пишеться;* б) конкретні дії осіб, частіше групи осіб, що подаються як прояви стихії: *«Пилося й гулялося до ранку»* (журн.); в) необхідність виконати дію: *Доведеться мені їхати.*

Специфічною рисою безособових дієслів є те, що вони не здатні мати при собі підмет, уживаються тільки в третій особі однини, а в минулому часі завжди набувають форми середнього роду.

2. Речення, в яких особові дієслова вживаються в ролі безособових. У таких випадках особові дієслова набувають усіх граматичних ознак безособових (третя особа однини, середній рід), часто зазнає змін і їхня семантика. За значенням речення цієї групи схожі з попередньою: *Надворі темніє; Мене всього трусило; Мені завжди везе; Де тебе носило?* У цих реченнях, як і в реченнях із безособовим дієсловом, реального виконавця дії бути не може.

Близькими до цих речень є такі, де суб'єктом дії мислиться містична сила: *Його покликало* (суб'єкт не людина, а містична сила).

Головним членом безособового речення може виступати й дієслово *є* (було, буде): *Нам буде про що поговорити.*

У реченнях з особовим дієсловом у ролі безособового суб'єкт дії може існувати у реальній дійсності, але він подається як невизначений: *«Убило лейтенанта Номоконова»* (О. Гончар); *«Мене добре труснуло»* (газ.).

Дія може подаватися і як незалежна від виконавця, навіть відомого. Суб'єкт дії, як правило, також природна сила або неживий предмет: *пахло травою* (пахла трава); *градом побило врожай* (град побив).

3. Головний член безособового речення може бути виражений безособово-предикативними словами:

а) прислівникового походження: *Надворі вогко й холодно.* Головний член може мати при собі допоміжне дієслово (*було, буде, стало, стає, стане*), яке передає граматичні значення часу й способу; головному членові може підпорядковуватись і залежний інфінітив: *Прийшло було сидіти й милуватися краєвидом;*

б) іменникового походження, кількість таких слів в українській мові незначна: *страх, жаль, сором, шкода, гріх, охота, час, пора* та ін. Вони теж можуть мати залежні допоміжне дієслово та інфінітив: *Сором було брехати людям; Пора пакувати валізи;*

в) модальним предикативним словом типу *треба, потрібно, можна, необхідно, доцільно*: *Було б доцільно розглянути й це питання;*

г) заперечними предикативними словами *нема, нікому, ніде, ні з ким* та ін.: *Ні з ким навіть поговорити; Нема в мене грошей.*

Різновидом цієї групи є заперечні речення із повторюваним сполучником *ні...ні...ні*: *Ні хліба, ні води в цьому домі.* У таких реченнях завжди можна відновити слово *нема*;

г) предикативними словами, утвореними з інфінітива. Таких слів кілька: *чути, знати* тощо: *Було чути, як він щось шепоче;*

д) безособовими формами на *-но, -то*: *Багато людей урятовано; Місто відбудовано.*

З номінативними реченнями не слід плутати такі синтаксичні утворення:

Назви організацій, установ, книжок, газет, написи на вивісках і т. ін.: «Літературна Україна», «Кобзар», «Інком-банк», «Перукарня». У даному випадку іменник тільки називає предмет, але не має значення буттєвості, що притаманне номінативним реченням.

Імена людей при рекомендації, у підписах і т. ін.: «Дозвольте відрекомендуватися: Федюрко Іван Семенович» (газ.); «Жди, писатиму на полк. Саша Сіверцев» (О. Гончар). Такі речення є по суті неповними двоскладними з пропущеним присудком: *Писав Саша Сіверцев; Я є Федюрко.*

Не є номінативним реченням і називний відмінок уявлення, тобто іменник у називному відмінку, що вживається ізольовано, але тематично пов'язаний із наступним реченням: «Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано» (О. Гончар); «Шовкун! Хороший, милий Шовкун з підв'язаною щелепою! Як вона раніше не помічала, що в нього таке симпатичне обличчя, такі добрі, лагідні очі!» (О. Гончар).

Називний відмінок уявлення не передає значення буття, він лише викликає в уяві читача образ предмета, про який ітиметься далі, задає тему. Називний уявлення, отже, хоч і вживається окремо, не є самостійним. Як правило, він продубльовується у наступному реченні тим чи іншим його членом: *Щастя — воно.*

НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Неповними називаються речення, в яких пропущено, тобто не представлено словом, один із структурно необхідних синтаксичних членів.

Те, що в реченні пропущено необхідний член, можна встановити з наявності членів, синтаксично залежних від пропущеного елемента. Наприклад, у реченні *Я купив англійську книжку, а ти — німецьку*, слово *німецька* є означенням до пропущеного слова *книжка*, яке в свою чергу є додатком до пропущеного присудка *купив*. Отже, наявність означення *німецька* вказує на пропуск структурно необхідних членів і дає можливість відновити їх із контексту.

Від неповних слід відрізняти обірвані речення: *Я купив англійську книгу, а ти...* На відміну від неповного речення, у цьому випадку думка лишилася незакінченою, структура речення незавершеною, встановити відсутні члени неможливо.

Неповне речення — це похідний варіант від повного. Але це не означає, що в тексті повний варіант завжди буде основним. Навпаки, дуже часто саме неповне речення вважається стилістичною нормою. Наприклад, у реченні «Продавав Свирид не все, що

має *приблешеного*» (Г. Тютюнник) відновлення пропущеного підмета *Свирид* у підрядному реченні буде стилістичною помилкою.

Неповними можуть бути різні типи речень — як двоскладні, так і односкладні: *«По праву руку в шах-заде сидів його візир Соколду, по ліву руку — імам і поет»* (П. Загребельний) — неповне двоскладне речення з пропущеним присудком *сидів*; *«Бо тут треба було певної вже кваліфікації, а найголовніше — поважності»* (Остап Вишня) — неповне односкладне безособове речення з пропущеним головним членом *треба було*.

Слід мати на увазі, що двоскладне речення з пропущеним підметом чи присудком лишається двоскладним, хоча промовляється чи пишеться всього один головний член: *«Він чудово розмовляє по-англійському. Три роки прожив у Лондоні»* (газ.). Друге речення тут є неповним двоскладним, оскільки підмет *він* легко відновлюється з контексту. У діалозі *Куди ти ходив? — У кіно* — друге речення, як і перше, теж є двоскладним, бо воно відновлюється до *Я ходив у кіно*.

З іншого боку, односкладне речення, в якому немає підмета чи присудка, є повним, оскільки ці члени тут узагалі не передбачаються структурою речення: *«З великим інтересом читаю ваші листи»* (газ.) — односкладне означено-особове повне речення, в якому підмет *я* не потрібен.

У неповних реченнях, як уже зазначалося, можна відновити пропущені члени. Залежно від того, на основі чого відбувається це відновлення, розрізняються контекстуальні, ситуативні та еліптичні неповні речення.

У контекстуальних неповних реченнях пропущене слово може бути відновлене завдяки контекстові. Власне, й причиною його пропуску є саме те, що в контексті це слово раніше вже вживалося і немає потреби його ще раз повторювати: *«...Вірять ті люди в Бога, чи ні, а якщо вірять, то в котрого — отця, сина чи святого духа?»* (Г. Тютюнник), повний варіант: *Вірять ті люди в Бога чи ні, а якщо ті люди вірять у Бога, то в котрого Бога ті люди вірять — у Бога-отця, Бога-сина чи Бога-святого духа?*

Рідше слово, за яким відновлюється пропущений член речення, стоїть у контексті після пропуску: *«Погниє од старої торішньої картоплі молода, струхлявіє од старої нова сушениця садкова»* (Г. Тютюнник). Повний варіант: *струхлявіє од старої сушениці садкової нова сушениця садкова*.

У неповних реченнях можуть опускатися не лише головні або другорядні члени, але також і головна або підрядна частина складнопідрядного речення:

«Хлопчик: І тато вернеться тепер з війни?»

Мати: Так, сину... з-під далекої землиці.

Хлопчик: Коли не буде сонця на сосні.

М а т и : Як холодом повіє від криниці» (Б. Бойчук).

Неповні контекстуальні речення вживаються в усіх стилях, але особливо характерні вони в діалогічному мовленні. При чергуванні запитань і відповідей репліки «чіпляються» одна за одну, утворюючи єдине діалогічне ціле, в якому немає потреби повторювати вже сказане. Часто в репліці опускаються всі члени речення, крім того, який є ремою:

« — *Маріє, серденько, здорова? Вже?*

— *Здорова.*

— *Сьогодні я цілий день думав про тебе.*

— *І я» (О. Довженко).*

Пропуск членів у неповних реченнях — надзвичайно важливий чинник економії в мові, він дозволяє стисло й динамічно викласти інформацію.

У ситуативних реченнях пропущений член стає зрозумілим не з контексту, а з мовленнєвої ситуації. Оскільки всі учасники розмови знають, про що йдеться, те чи те слово може випускатися: «*Сержант випустив повід цяцькованої вуздечки і неохоче сплигнув з коня.*

— *Сідай, молодшой! — гукнув Козаков Чернишеві. — А я собі зараз добуду!» (О. Гончар).*

Козаков у першому реченні пропускає непрямий додаток (*сідай на коня*), а в другому — прямий додаток (*добуду коня*). І хоча слово *кінь* у розмові персонажів не згадувалося, вони розуміють, про що йде мова, із ситуації.

Ситуативні неповні речення вживаються в основному в усному мовленні. При цьому зрозуміти їхній зміст допомагають також жести, міміка, інтонація.

В еліптичних реченнях відсутній член, а це завжди присудок, можна відтворити не з контексту чи ситуації, а з самої конструкції речення. Наприклад, із речення *А Петро взяв шапку та й з хати* однозначно випливає, що мається на увазі дієслово руху: *пішов, вибіг, кинувся, вискочив* і т. ін.

Зауважимо, що, на відміну від контекстуальних, в еліптичних реченнях можна відновити не конкретне пропущене дієслово, а лише тематичну групу, до якої воно належить.

Можливість установлення значення відсутнього присудка забезпечується кількома факторами: а) наявністю членів речення, синтаксично пов'язаних із пропущеним: «*Ех! — вона за рога-ча і в контратаку» (Остап Вишня).* У цьому реченні є підмет *вона*, який передбачає наявність присудка, і головне — залежний від присудка додаток *за рога-ча* (*взялась, ухопилась за рога-ча*), а також обставина *в контратаку*, яка дає можливість відновити інший однорідний присудок (*пішла, кинулась в контратаку*); б) лексичним та граматичним значенням залежних від пропущеного присудка слів: «*Ми з кумом на*

зарані підготовані позиції — в погрібник» (Остап Вишня). Обставини місця на позиції, в погрібник уже передбачають рух; в) однотипністю конструкцій еліптичних речень, обмеженістю їх семантичних груп, мовною традицією. Саме традицією можна пояснити той факт, що в реченні *На горі — церква* кожен мовець відновить дієслово перебування — *є, стоїть, знаходиться*, а не, наприклад, дієслово *будується* чи *горить*.

За своїм значенням еліптичні речення поділяються на такі групи:

а) Наказові й окличні речення. Семантика відсутнього дієслова, як правило, означає побажання, наказ рухатися, наказ дати щось. Багато з таких речень-побажань стали вже формулами етикету: *Коня! Назад! Музику! На здоров'я! Щастя Вам!*

б) Речення із значенням руху: *«Та з тим знову перебіжками на берег, на човна й на той бік»* (Остап Вишня); *«Звісно, куди в таку тьму? — підтримав котрийсь із шоферів»* (О. Гончар); *«Люди до неї — щоб то їй по-своєму вітати»* (Марко Вовчок).

в) Речення із значенням говоріння, мовлення: *«Вартуй! Вартуй!»* — з Кирилівської брами. *«Вартуй! Вартуй!»* — від Київських воріт» (Л. Костенко); *«Ти йому про діло, а він тобі про козу білу»* (нар. творчість); *Тоді молодичка до мене: «Дівчино-серденько! Скажи нам усю ширу правдоньку, як душа до душі...»* (Марко Вовчок).

г) Речення із значенням перебування, існування, місцезнаходження: *«Небо Вкраїни над тобою широкє, все в вінках із проміння, голубе-голубе...»* (В. Сосюра); *«Тиша у військах. Жайворонки над військами. І ось нарешті 6.00»* (О. Гончар).

д) Речення із значенням енергійної дії (ударити, кинути, схопити і т. ін.): *«Ну що ж, товариші, давайте звечора приготуємось, щоб зранку не вовтузитись, а зразу за рушницю й по місцях»* (Остап Вишня); *«А він мене за руку, — пригорнув і поцілував»* (Марко Вовчок); *«Ах! — і руку до грудей, а другу — до бинди голубої на голові»* (А. Головка); *«Облизався неборака та меншого в пузо — аж загуло»* (Т. Шевченко).

Хоча для кожного еліптичного речення можна дібрати відповідне дієслово-присудок, не слід уважати, що еліптичне речення є похідним, скороченим варіантом повного. Воно похідне тільки в історичному плані, у сучасній же мові еліптичні речення є абсолютно самостійними синтаксичними утвореннями, не залежними від своїх аналогів — повних речень. Це відрізняє їх від інших типів неповних речень.

До ускладнених речень належать такі синтаксичні конструкції: речення з однорідними членами, речення з відокремленими членами, речення із звертаннями, речення із вставними і вставленими компонентами.

За семантичними й граматичними ознаками ускладнені речення перебувають між простими і складними реченнями. З простими їх споріднює наявність ускладненої частини в ролі головних і другорядних членів — підметів, присудків, додатків, означень, обставин. Із складними реченнями об'єднують синтаксичні відношення, синонімія ускладнених конструкцій з певними групами складних речень.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Однорідними звуться члени речення, які виконують одну синтаксичну функцію, об'єднуються однаковими синтаксичними відношеннями до того самого члена речення. Однорідними можуть бути головні і другорядні члени речення.

О д н о р і д н і с т ь — категорія синтаксична. Основною ознакою однорідності є наявність синтаксичної функції і зв'язок із тим самим членом речення. Ряди слів об'єднуються за допомогою сурядного зв'язку, ці об'єднання виникають тільки на рівні речення. Вони певним чином ускладнюють структуру речення. Скільки б членів речення не входило до однорідного ряду, кожен з них і всі разом узяті виконують одну синтаксичну функцію, є одним членом речення. Однорідні члени речення виражаються однією частиною мови, у деяких випадках вони бувають морфологічно різнорідними: 1) *«Коса нагадує їй дівування, весільну пару, особливо передшлюбний вечір»* — у реченні однорідні додатки, виражені іменниками; *«Молодиці розсідані на лавах попід стінами, перебирають настрижену й знесену сюди мирту від найближчих сусідів, добутий по горбах у Голосному потоці барвінок і шиють велич, обсипають його живою зеленню й червоними сосновими ягідками, купленими на торговлиці»* (В. Качкан) — у реченні кілька груп однорідних членів: однорідні присудки, однорідні означення, однорідні додатки, об'єднані інтонацією й сурядним зв'язком, виражені однотипними частинами мови в кожній групі; 2) *«Береги річки положисті, з великими піщаними плесами, з рідкими кущиками верболозу, нагадували мальовничі акварелі Левітана»* (Є. Івженко) — однорідні означення, виражені прикметником та іменниками з залежними словами, що деталізують виклад, морфологічно різнорідні.

Найтиповішим видом зв'язку для однорідних членів речення є сурядний зв'язок, що формально виражає єднальні, зіставно-протиставні, розділові відношення. Сурядний зв'язок передається за допомогою сурядних сполучників та інтонації. Інтонація при вимові однорідних членів буває різна. Якщо зіставляються однорідні члени речення, то інтонація перелічувальна, причому в розповідних реченнях вона поступово знижується, в окличних підвищується. В питальних реченнях інтонація різко підвищується на останньому однорідному члені. Однорідні члени, що протиставляються, на першому однорідному члені мають різке піднесення інтонації, на другому — зниження: Напр.: *«Ще не вмерла Україна, і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля»* (П. Чубинський); *«Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води... В годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди, Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну...»* (В. Сосюра); *«Світе тихий, краю милий, моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?»* (Т. Шевченко).

Синтаксична однорідність тісно пов'язана з однорідністю змістовою, логічною. Це виявляється в тому, що однорідні члени речення називають поняття одного логічного ряду, — тобто близькі за суттю. Тому при побудові речень з однорідними членами треба звертати увагу на те, щоб усі вони були однорідні за логічними поняттями і однаково сполучалися зі словом, до якого відносяться. Це правило порушено, наприклад, у реченнях: *«Ішов дощ і два студенти, один — в університет, другий — у калашах; У магазині «Сільгосптехніка» є у продажу рами для машин, реміні для комбайнів, блоки циліндрів, калій та інші мінеральні добрива»* (газ.).

Не є однорідними членами:

1. **Повторювані слова:** вони вживаються в реченні для підкреслення кількості предметів, тривалості дії, вираження експресивності, емоційності. Такі слова розглядаються як єдиний член речення: *«Ой повішу колисочку у поли, у поли, будуть дитя колисати соколи, соколи»* (нар. пісня); *«Квітки куплю в переході, ніжну, ніжну красу, радість в теплих долонях в дім принесу, принесу»* (О. Чубачівна); *«Усе дозволено! Все можна! А десь на дні у глибині хтось тужить — журиється тривожно: «Минають дні, минають дні»* (В. Еллан).

2. **Повторювані однакові форми,** об'єднані частками *не, так:* хоч не хоч, писати так писати; а також сполучення з двох дієслів, одне з яких лексично неповне: *візьму та й скажу, піду та нап'юся;* такі сполучення вживаються у розмовному стилі.

3. **Стійкі сполучення з парними сполучниками:** *ні те ні се, і сміх і гріх, ні слуху ні духу.*

Між однорідними членами речення встановлюються єднальні, зіставно-протиставні та розділові відношення. Вони виражаються сполучниками сурядності.

Єднальні відношення виражають різні відтінки поєднання між однорідними членами, а саме: єднально-перелічувальні, приєднальні, перелічувально-розподільні, перелічувально-видільні тощо. Єднальний зв'язок виражають сполучники: *і(й), та* (в значенні *і*), *та й, ні... ні, як... так і, не тільки... а(але) й, не лише... а(але) й*. Напр.: «*Не так тії вороги, як добрії люди — і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять*» (Т. Шевченко); «*Розцвітай же, слово, і в родині, і у школі, й на заводі, і у полі пречудесно, пречудово — розцвітай же, слово!*» (П. Тичина); «*Тихо та ясно у материній душі. І така тиха, зоряна і ясна ніч. А в ній у голубім сяйві вервечками бродять дівчата молоді з піснями лункими. Аж заслухається Катря і сидить, як заворожена, а в душі бродять юрбами радісні та спілшіє материні думи*» (А. Головка); «*Ой не хочу хатки, ані сіножатки, ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка...*» (нар. пісня).

Найчастіше між однорідними членами вживається сполучник *і*, що може бути поодиноким і повторюваним. Поодинокий сполучник указує, що перелік закінчився, тому він ставиться між двома або перед останнім з однорідних членів. Таким чином створюється з а к р и т и й однорідний ряд. Повтор сполучника перед кожним однорідним членом речення створює незакінчений, або в і д к р и т и й, однорідний ряд, напр.: «*Солов'ї, ці невтомні співці весни і кохання, залиvisto перетьохкуються у вербах, по садках і в кущах біля річки*» (О. Гончар); «*Мово рідна! Красо моя! В тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; в тобі, мово, неосяжна душа народу — його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку... Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого*» (С. Плачинда) — сполучник *і* створює в тексті незамкнений ряд, об'єднуючи однорідні члени окремо й попарно.

Парні сполучники *не тільки... а(але) й, не лише... а(але) й, як... так* передають відношення зіставності, порівняння. Ці сполучники вживаються тільки між двома однорідними членами: «*У старі князівські часи на нашій батьківщині набув великої популярності образ Марії у вигляді Оранти: віруючі називали цей образ Марії як Заступницею, так і непорушною стіною*» (І. Степовик).

Протиставні відношення виражають об'єднання двох протилежних, несумісних, контрастних однорідних

членів. Однорідність виникає всупереч логічному значенню членів речення, оскільки вони сприймаються як протилежні, взаємовиключні. Таких членів у реченні, як правило, не більше двох. Протиставні відношення виражаються сполучниками: *а, але, проте, зате, однак, хоч, так, та* (у значенні *але*), *хоча*. Сполучники *а, але* вказують на протиставлення одних предметів, явищ, дій, ознак іншим.

Сполучники *проте, та* (у значенні *але*), *так* зіставляють поняття, одне з яких обмежує інше: *«Сонце без проміння, однак червоне, ніби ясний світ на широку картину. За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, проте з жовтим сутінком імла»* (І. Нечуй-Левицький). Сполучники *зате, однак* виражають значення протиставлення з відтінком заміщення (замість того): *«А з низу, з-під палуби, лине сумна, неголосна, зате рідна, українська пісня»* (С. Плачинда). Сполучники *хоч (хоча)* мають відтінки допустовості: *«Випросталася Лисавета Гулевичівна, зупинилась на мить, задумалася: побудувала колегію, хоча сина втратила»* (С. Плачинда).

Розділові відношення між однорідними членами полягають у тому, що логічний зв'язок між ними передає роздільність, чергування або взаємовиключення понять, які входять до однорідного ряду. Такі відношення виражаються сполучниками: *або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то, хоч... хоч*. Конструкції з поодинокими сполучниками *або* та *чи* виражають просту роздільність однорідних членів, у реченнях же з повторюваними сполучниками *або... або, чи... чи, хоч... хоч* виражається перелік понять, що взаємно виключають одне одного; у реченнях із сполучником *то... то* виражається перелік повторюваних явищ, подій, предметів, які чергуються; такі самі відношення, але з відтінком питальності, сумніву або непевності виражаються в реченнях з однорідними членами зі сполучниками: *чи то... чи то, не то... не то*. Напр.: *«Які неповторні шляхи випрядє нива: вона то стрясоне дужими і м'якими крилами і до самого обрію летить, то враз відкинеться назад, стихне, як пісня»* (П. Загребельний); *«Усі мости в цій землі були дерев'яні, через що людям захожим: або чужинцям, або мандрівникам, або завойовникам, або апостолам, або й пройдисвітам, здавалося, ніби тут і зовсім немає мостів...»* (П. Загребельний); *«Спинився — волошка чи не волошка вистромила голівку з-поміж колосочків?»* (С. Васильченко).

ОДНОРІДНІ Й НЕОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ

О д н о р і д н и м и називаються означення, які, перелічуючи споріднені ознаки, однаково відносяться до того самого пояснюваного слова і мають з ним безпосередній зв'язок. Однорідні означення пов'язуються одне з одним сполучниками

сурядності, інтонацією переліку, єднальними паузами. Якщо означення пов'язані між собою сполучниками, вони завжди однорідні: «*А з поля йшла, струнка і тонковида, ще невідомо чарівничих зваб, богиня квітів, юная Хлориди, у жовтому віночку із кульбаб...*» (Л. Костенко); «*Запахна, співуча, гнучка і милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів — рідна мова...*» (О. Гончар).

Однорідні означення а) характеризують предмет з одного боку (при переліку різновидів чогось): «*Сиві, рожеві, блакитні дими кучеряві плинуть з високих, мов бапти, стрімких димарів*» (М. Рильський); «*Двори стоять у хуртовині айстр. Яка рожева й синя хуртовина*» (Л. Костенко); б) вказують на різні споріднені ознаки (позитивні або негативні риси, розміри предмета тощо), часто одного узагальненого характеру: «*Я люблю тебе, друже, за те... за волосся твоє золоте, за чоло молоде і відкрите, я люблю тебе, друже, за те...*» (В. Сосюра); «*Збирають світлі, золоті меду веселокрилі та прозорі бджоли*» (М. Рильський); в) посилюють, уточнюють або пояснюють одне одного: «*Всі звели очі в дивні вигляди на Дніпро, на небо, то ніби помальоване чудовими кольорами на заході, то сизе, аж чорне за горою Царського садка*» (І. Нечуй-Левицький).

Однорідними є також художні означення (епітети): «*Пекучий день, лісів солодка млява, смага стежок, сонливиці левад, іде гроза двійка і кучерява, садам замлілі руки цілувать*» (Л. Костенко); «*Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень*» (М. Стельмах); «*Гасне зірка найясніша, ангел ангела втіша... То — жіноча, найніжніша, найчарівніша душа*» (П. Грабовський).

Неоднорідними називаються такі означення, які характеризують предмет з різних боків. Кожне попереднє з неоднорідних означень стосується всього подальшого словосполучення, а не безпосередньо означуваного (пояснюваного) слова. Неоднорідні означення найчастіше стоять перед означуваним словом, але можуть бути й після нього; неоднорідними є також означення, одне з яких виражене займенником, а друге — прикметником або дісприкметником, оскільки займенник відноситься до всього словосполучення. Неоднорідні означення виражаються, як правило, сполученням якісного і відносного, якісного і присвійного прикметників. Характеризуючи предмет з різних боків, неоднорідні означення можуть стати однорідними, коли вживаються для опису зовнішності, інтер'єру, позитивної або негативної оцінки тощо: «*Сонце вдарило з-за лісу червоним потужним промінням на київські гори. Широка зелена Оболонь і Поділ укрились тінню і потемнішали. Виразніше виступили високі смужки київських гір під яким чистим небом, обсіпані збоку червонястим промінням. Вигляд став якийсь фантастичний... Київські сизі гори стали*

фіолетові... Ліс чорнів широкою смугою на горяному правому березі Дніпра. Вишгород розкинувся по широкому невисокому шпилі... Весь вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених городів. На сукупних, скрізь одгороджених тинами городах зеленіла розкішна соковита бутина та бадилля кукурудзи. Коло хатів у садах темніли купи вишень та стрімилі здорові старі дикі груші» (І. Нечуй-Левіцький).

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

У реченнях з однорідними членами можуть бути узагальнювальні слова. Узагальнювальне слово — це граматична форма, що вживається як назва найближчого родового або більш широкого поняття, яке об'єднує видові й конкретні поняття в межах однорідного ряду. Між узагальнювальним словом і однорідними членами речення існують змістові відношення родового типу і відношення частини й цілого: «Ураз усе покращало біля мене: і ясени з блакитними тіннями й зеленим шумом, і нагорблена клуня з чотирма вітрами, і скриплаві ворота, і маківки, і навіть ледачі гарбузи в різнобарвних сорочках...» (М. Стельмах); «На степу росте багато істівного зеля; різні там брандушки, або козельці, або молочайчик, або пасльон та дикий мак — це все неабиякі ласощі, степові гостинці... Бачиш, скільки в степу живих друзів: і жайворонок, і орел, і черногуз, і ящірка, дикі бджоли, ховрашок, цвіркунці... скільки їх у тебе!» (Ю. Яновський).

Узагальнювальні слова виражаються різними частинами мови, але найчастіше — займенниками (означальними або заперечними), іменниками, прислівниками; також словосполученнями й синтаксичними конструкціями. Узагальнювальні слова можуть стояти перед однорідними членами або після них. Узагальнювальне слово і однорідні члени — однойменні синтаксичні категорії, виступають у ролі того самого члена речення. Між однорідними членами й узагальнювальним словом устанавлюються синтаксичні відношення уточнення, тому однорідні члени відповідно будуть називатися уточнювальними підметами, присудками, додатками, означеннями та обставинами: «Усе в чеканні: спілі краллі рос, земля і місяць, вишні і тополі, І тиша в тиші, і тумани в полі...» (Б. Олійник). У реченні узагальнювальне слово — означальний займенник *усе*, що виступає в ролі підмета, однорідний ряд складається з уточнювальних підметів, виражених іменниками. Узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами: «Вся краса, всі пейзажі, всі сходи й заходи сонця, всі трави, квіти, плоди, насіння, всі жива, всі пори року — все, що дороге й любе живій людині, все це наше» (О. Довженко) — узагальнювальне слово стоїть після однорідних

членів, спосіб вираження аналогічний попередньому реченню: «*Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві або впіймати*» (О. Довженко) — узагальнювальне слово виражається іменником, далі йдуть слова типу *як-от, а саме, наприклад*, потім однорідні члени речення, уточнювальні додатки. Уточнювальний характер однорідних членів речення підтримується інтонацією: узагальнювальне слово має інтонацію, що попереджує про наступний перелік.

При узагальнювальних словах уживаються такі розділові знаки: 1) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами і вказує на перелік, то після нього у вимові робиться пауза, а на письмі перед першим однорідним членом або словом, яке до нього відноситься, ставиться двокрапка: «*Ось такий і є вересень: удень надійний, вночі тривожний*» (М. Стельмах); «*Над дорогою прямо різнокольоровими пагорбами піднімаються: і горшки, і миски, і полумиски, і глечики, і ринки, і макітри, а жінки руками вибирають із них передзвін*» (М. Стельмах); 2) якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед ним робиться пауза, а на письмі ставиться тире: «*Найменший шерхт, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокіт копит — усе резонувало тут надзвичайно лунко, чисто, повноголосо!*» (О. Гончар); 3) якщо однорідні члени речення йдуть за узагальнювальним словом і не закінчують речення, то перед однорідними ставиться двокрапка (рідше тире), а після них тире: «*Тут усе: і повітря, і тиша, і вода, і дерева — сповнене такої сили, що й сам мимоволі сильнішим стаєш*» (Газ.).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Функція розділових знаків при однорідних членах речення номінативна. Розставляючи розділові знаки, треба так членувати текст, щоб правильно передати кількість учасників подій, їхніх ознак, дій тощо.

Однорідними можуть бути всі члени речення, якщо вони пояснюють той самий член речення і виконують однакові синтаксичні функції. Критерії вибору розділових знаків при них — змістові, синтаксичні, морфологічні та фонетичні.

К о м а ставиться між однорідними членами за відсутності сполучників: «*Не дивися так привітно, яблуновоцвітно... Не милуй мене щовково, ясно-соколово*» (П. Тичина); «*Ми з Левадихою шусть у коноплі та й присіли. А Палажка присурганилась до криниці, глянула на цямрини, заглянула в криницю та й бубонить сама до себе...*» (І. Нечуй-Левицький).

При поєднанні однорідних членів сполучниками кома ставиться:

1) при протиставних сполучниках; 2) при єднальних та розділових, якщо вони повторюються: *«Хай на ньому цвіте росяниста доріжка, і зелені луги, й солов'їні гаї, і твоя незрадлива материнська ласкава усмішка, і засмучені очі хороші твої...»* (А. Малишко); *«Лаврін приїхав до млина, позносив з воза мішки, заїхав за верби, розтріг воли, поклав їм сіна, а сам ліг спати...»* (І. Нечуй-Левицький); *«Любов наснажувала її творчість, з любові виникали чудові образи то легендарного Василя Порики, то композитора Леонтовича, то Нечуя-Левицького, то Лесі Українки...»* (О. Гончар).

Кома не ставиться: 1) між однорідними членами, коли єднальні і розділові сполучники вжиті один раз: *«Любіте храм Краси і Слави, природи співчуття, Любіте землю, трави і все життя»* (П. Тичина); 2) у стійких висловах, фразеологізмах (навіть при повторенні сполучників): *ні те ні се, ні риба ні м'ясо, і сміх і гріх.*

Тире ставиться: 1) при протиставленні; 2) коли наступний однорідний член (присудок) виражає причину, наслідок, швидку зміну подій, уточнення попередньої дії: *«Коли б швидше додому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти. а впасти на лаву — і вмиг склепити очі»* (М. Коцюбинський); *«То не хмара — біла пташка хмарою спустилась»* (Т. Шевченко).

Синтаксична однорідність тісно пов'язана з однорідністю логічною, змістовною, оскільки однорідні члени речення називають поняття одного логічного ряду. При побудові речень з однорідними членами треба дбати, щоб вони були однорідними за змістом і однаково сполучалися із словом, якого стосуються. Логічні однорідні ряди використовуються для класифікації, детального опису предмета, явища. У науковому, офіційно-діловому стилях функціонують однорідні ряди, для яких характерна повнота, вищерпність переліку, послідовність опису.

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Відокремлення — це виділення одного із членів речення (як одиничного, так і з пояснювальними словами) за допомогою інтонації з метою надання йому певної синтаксичної самостійності. Інтонаційне членування речення з відокремленим членом (паузи, фразовий наголос, тон і темп мовлення) залежить від змісту повідомлення, стилю мовлення, емоційно-експресивного забарвлення. Так, наприклад, для нехудожніх стилів (офіційно-ділового, наукового, окремих жанрів публіцистичного) відокремлення — це переважно прийом оформлення довідкових, уточнювальних повідомлень, засіб виявлення основного і другорядного в реченні. У художньому стилі відокремлення допомагає створити художній образ, подати оцінку описуваного явища,

буває засобом організації розповіді. Наприклад, у реченні: *«Серед сортів огірків овочівники віддають перевагу тим, які виводять за межами України, зокрема болгарській «левині»»* (газ.) виділено засобом відокремлення (на письмі — комою, в усному мовленні — інтонацією) поширену прикладку зокрема болгарській «левині», якою повідомляється точна назва того сорту огірків, що йому надають перевагу овочівники. У реченні: *«Але це прояснення схоже на осінній день, коли з димчатої хмарної проріхи прогляне якась пляма, схожа на сонце»* (М. Стельмах) виділене поширене означення *схожа на сонце*, яким автор, порівнюючи пляму з сонцем, створює художній образ прояснення.

Відокремленими бувають другорядні члени, яким властивий відтінок додаткового повідомлення, що доповнює основний зміст речення, виражений головними членами. Тому відокремлений другорядний член речення змістовно й граматично залежить від двох членів речення: безпосередньо — від того слова, до якого відноситься, опосередковано — від присудка або підмета речення.

Відокремлення бувають **напівпредикативні** і **пояснювальні**. Наприклад, у реченні: *«Підтягнувши щит ближче до світла, Ігор провів по ньому рукою»* (Ю. Щербак) відокремлена поширена обставина *підтягнувши щит ближче до світла* виконує напівпредикативну функцію. Вона формально (граматично) залежить від дієслова-присудка *провів* (*провів як? — підтягнувши щит ближче до світла*). За змістом це відокремлення залежить також від підмета — іменника *Ігор*, називає його процесуальну ознаку, додаткову до тієї, яка виражена дієсловом-присудком. Такою додатковою процесуальною ознакою в цьому реченні є часовий план двох дій — другорядної, вираженої основним словом відокремлення дієприслівником *підтягнувши*, яка передує дії основній, вираженій дієсловом-присудком *провів*. Таке відокремлення не залежить від місця відокремлюваного члена в реченні.

Пояснювальне відокремлення завжди постпозитивне стосовно того слова, до якого відноситься. Воно уточнює, конкретизує, пояснює той член речення, від якого залежить, подає додаткову інформацію про нього. Наприклад, у реченні *«Біля берега озера, при самій воді, синіли квітки петрових батогів»* (газ.) відокремлена обставина *при самій воді* уточнює попередню обставину місця *біля берега озера*.

Відокремлення — це синтаксична категорія на рівні речення. Воно ускладнює предикативне ядро речення. Існуючи в складі речення, відокремлення має відносну змістову самостійність, співвідносну з підрядним реченням або присудком основного речення, пор.: *«Вже є велика комплексна програма, яка містить створення школи-інтернату для дітей, потерпілих від*

чорнобильської катастрофи» (газ.) — *«Вже є велика комплексна програма, яка містить створення школи-інтернату для дітей, що потерпіли від чорнобильської катастрофи»*; *«Лісова, у хвої земля, лоскочучи підноси ніг, пружинила під кроками»* (А. Колісниченко) — *«Лісова, у хвої земля лоскотала підноси ніг, пружинила під кроками»*.

Основна умова відокремлення — комунікативно-змістова. Відокремлення підсилює комунікативне спрямування повідомлення, сприяє виділенню в ньому основного й другорядного, збільшує інформативність, робить його стислішим і компактнішим. Відокремленню сприяє наявність пояснювальних слів і порушення усталеного порядку слів (інверсія).

Відокремлення бувають **о б о в'язк о в і**, зумовлені структурними та іншими особливостями речення, і **ф а к у л ь т а - т и в н і**, залежні від волі автора. Факультативні відокремлення широко представлені в художніх текстах, де вони іноді зустрічаються в несподіваних варіантах, які важко підвести під загальноприйняті правила: *«І таки, на його гроші, купив сиву кобилу»* (М. Стельмах); *«Не тягнуло на сон і тих, хто мав отримати землю, не спали й ті, які мали позбутись частини своїх, правдою і кривдою, добутих урочищ»* (М. Стельмах).

Залежно від морфологічної належності основного слова відокремлення виділяються звороти прикметникові, дієприкметникові, дієприслівникові, субстантивні (іменникові) та прислівникові. За синтаксичною функцією вони поділяються на три групи: відокремлені означення, відокремлені обставини і відокремлені додатки.

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

ВІДОКРЕМЛЕННЯ УЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕНЬ

Відокремлення узгоджених означень, виражених дієприкметниковими і прикметниковими зворотами, а також одиничними дієприкметниками і прикметниками, залежить від їх місця в реченні щодо іменника, якому вони підпорядковуються, а також інформативного навантаження основного члена відокремленого звороту.

1. Відокремлюються поширені постпозитивні узгоджені означення (дієприкметникові і прикметникові звороти), близькі за значенням до означальних підрядних речень. Вони містять додаткове повідомлення про предмет, виражений означуванним словом — іменником, характеризують його: *«Новий п'ятиповерховий будинок інституту, обкладений білою керамічною плиткою, світлою примарою впливав з туману»* (Ю. Щербак); *«Світло сонця, живе від млявих порухів і клубочіння нічного застоюного туману, проривалося крізь вологе верховіття лісу»* (А. Колісниченко).

Поширене відокремлення, що стоїть після означуваного слова, часто містить додаткове обставинне значення. У такому випадку воно тісно пов'язане з повідомлюваним у реченні, що вимагає його змістового й інтонаційного виділення: *«Невтомний розум людини, втілений у корисний труд, дає щастя»* (А. Малишко). Відокремлене поширене постпозитивне означення *втілений у корисний труд* вказує не лише на ознаку предмета *розум*, а й передає умову, за якої можлива дія основної частини речення, виражена дієсловом-присудком *дає*.

Постпозитивне відокремлене означення може пояснювати означуване слово: *«Темна ніч, напосна степовими пахощами, пропливала над Асканією»* (О. Гончар); *«Через балконні двері в кімнату летілася вечірнє повітря, напоєне пахощами літнього саду»* (М. Коцюбинський).

Постпозитивне відокремлене означення — прикметниковий зворот здебільшого виражає постійну ознаку предмета — суб'єкта дії: *«Румун, худющий, смаглий, з горбатим полупленим носом, дивився на Маковейчика, а той — на нього»* (О. Гончар).

Відокремлення поширених постпозитивних означень обов'язкове. На письмі вони виділяються комами, в усному мовленні — інтонацією.

2. Одиначні постпозитивні узгоджені означення відокремлюються рідше, ніж поширені, їх відокремлення здебільшого факультативне. Відокремлення відбувається тоді, коли одиначні означення містять додаткові повідомлення — пояснення або уточнення: *«Сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо»* (М. Рильський). Це здебільшого однорідні означення, їх відокремлення обов'язкове тоді, коли перед пояснюваним іменником уже є означення: *«Безлюдне повітря, просте, піскувате й гаряче, нагадувало собою шматок південної пустелі»* (О. Гончар).

Увага! Якщо відокремлене означення має виразно підкреслене експресивне значення, то на письмі воно може виділятися за допомогою тире: *«Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою»* (М. Коцюбинський); *«І тоді ж світ, уся земля — буйна й радісна — поринула в цім болю»* (М. Хвицький). У газетних текстах таке відокремлення буває зумовлене бажанням автора привернути увагу до відокремленого означення, яке розкриває зміст пояснюваного слова: *«Тамару Михайлівну підтримує багато людей, підтримують і організації — громадські й державні»* (газ.).

Важливим чинником, що сприяє відокремленню непоширених означень, є його позиція в кінці речення. У цьому випадку відокремлення може набирати такої виразності, що інтонаційно відділяється від основної частини речення і оформляється як окреме речення: *«Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. Зеленого, соковитого»* (Ю. Смолич). Таке відокремлення суто авторське, факультативне і не набирає обов'язковості.

Увага! У тих випадках, коли постпозитивні непоширені означення не мають яскраво виражених напівпредикативних ознак, а перед пояснюваним

словом відсутнє означення, їх відокремлення факультативне: пор.: «*Дедалі попадалися вже сосни, старі, руді, кострубаті*» (М. Коцюбинський); «*Небо, ясне й бірюзове, рідко бачили мандрівники*» (О. Донченко); «*По небу шматками розіслалися хмари темно-зелені*» (Панас Мирний); «*Швидко надходить вечір морозний і зоряний*» (М. Коцюбинський).

3. Препозитивні поширені й одиничні означення відокремлюються тоді, коли мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.). Вони виявляють залежність не лише від пояснюваного слова-іменника, а й від дієслова-присудка: «*Наляканий грозовицею, кінь тихенько заіржав*» (М. Стельмах); «*Не ляканим у цій напівдикій лісовій річечці, в'юни допливали мало не до ніг Марка*» (А. Колісниченко). Відокремлені обставини в цих реченнях мають додаткове причинове значення.

Увага! Відокремлюються як препозитивні, так і постпозитивні означення й тоді, коли вони віддалені від пояснюваного слова. У реченнях з препозитивним відокремленням можлива інверсія головних членів: «*Він не чув, як, зрушений пострілами, сиплеться з гілля дерев і криває його пушистий сніг*» (С. Скіяренко); «*Дружина підійшла до вікна, висока, в білій сорочці, що сягала їй аж до п'ят, бліда, прекрасна і страждання, і ніщо в світі не могло звільнити її від цього страждання*» (П. Загребельний). Таке віддалення узгодженого відокремленого означення від пояснюваного слова є особливістю мови художніх творів.

4. Узгоджені означення (поширені й одиничні) можуть пояснювати особовий займенник. Незалежно від місця в реченні вони завжди відокремлюються і виділяються на письмі комами: «*А він іде, високий, посивілий, на схід, на захід поле оглядає*» (А. Малишко); «*Високий, сутулий, у брезентовому плащі, він ходив із сажнем по полю, заміряв виоране*» (Г. Тютюнник). Оскільки особові займенники завжди позначають якісь конкретні особи чи предмети, то вони майже ніколи не потребують диференційних ознак. Саме тому вони не мають при собі невідокремлених означень. Такі означення мають додаткове обставинне або уточнювальне значення: «*Ніколи не байдужий, я оплакував згублену волю мого народу*» (О. Довженко); «*Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитися на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг*» (М. Коцюбинський).

5. Узгоджені означення відокремлюються і в тому випадку, коли слово, яке вони пояснюють, відсутнє в основній частині речення, але на яке вказує контекст або ситуація, тобто коли такі речення за своєю структурою неповні: «*І, залита жарким рум'янцем, перемаїнула до іншого куца, вхопила той куц і не знала, що з ним робити*» (О. Гончар).

ВІДОКРЕМЛЕННЯ НЕУЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕНЬ

Відокремленими бувають переважно неузгоджені означення, виражені іменником, рідше — інфінітивом. Обов'язковою умовою відокремлення виступає семантичне навантаження їх.

1. Неузгоджене означення, виражене іменником у непрямому відмінку, відокремлюється, якщо воно вказує на якусь особливу ознаку пояснюваного слова, підкреслює її. Однією з важливих умов відокремлення таких означень є їх місце в реченні. Здебільшого відокремлюються неузгоджені означення, які стоять в однорідному ряді з відокремленими узгодженими означеннями. У таких випадках умови відокремлення узгоджених означень поширюються і на відокремлення неузгоджених. На письмі вони виділяються комами: *«На тракторі сиділа дівчина, кругловида, закінтюжена, у засмальцьованому комбінезоні, у червоній, як шмат полум'я, косинці»* (О. Гончар); *«Яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з віконцем жовтого ніздрюватого каменю, щільно складеного, злеглого так ніби від природи»* (О. Гончар).

2. Відокремлюються неузгоджені означення, що відносяться до власної назви та особового займенника. Такі означення передають додаткову інформацію про конкретну особу або предмет, які вони пояснюють: *«Юрій Яновський — високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, то морщить лоба, то ледь помітно усміхається»* (П. Панч); *«У сатиновій сорочці, у полатаних штанях, він прийшов сюди першим з дружиною й дітьми»* (А. Шиян).

3. Виділяється на письмі тире, а в усному мовленні — інтонацією поширене неузгоджене означення, виражене неозначеною формою дієслова із залежними словами. Це відокремлення постпозитивне (здебільшого в кінці речення) і має уточнювальне значення (перед ним можна поставити *a same*): *«Серед командирів батальйонів уже давно виробився зухвалий гвардійський звичай — заздалегідь обирати пункти, не зайняті ворогом під свої майбутні КП»* (О. Гончар); *«Одне лише мав на меті — знайти їду»* (Ю. Покальчук).

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ПРИКЛАДКИ

Відокремлена прикладка — це субстантивний (іменниковий) зворот, який виступає в реченні у функції означення. Як і невідокремлена прикладка, вона узгоджується з означуваним словом у відмінку. Відокремлена прикладка — один із виразних стилістичних засобів. З одного боку, вона дає можливість у стислій формі висловити свої думки, передати їх ієрархію, з другого — вона виступає як яскравий зображувально-оцінний засіб. Сприяють відокремленню прикладок такі фактори, як зміст, наявність пояснювальних слів, характер означуваного слова, місце прикладки в реченні та ін.

1. Завжди відокремлюється постпозитивна поширена прикладка, що пояснює або уточнює іменник. Тоді прикладки передають

додаткове повідомлення про означуваний предмет. Це переважно інша назва особи або предмета, уже названого означуваним словом, яке може бути як загальною, так і власною назвою: «*Автор її — колишній розвідник, став згодом відомим істориком, професором Лондонського та Оксфордського університетів*» (газ.); «*І світає, і смеркає, і знову смеркає, а москаля, її сина, немає, немає*» (Т. Шевченко). Відокремлені приклади з таким значенням властиві всім функціональним стилям сучасної української літературної мови. Крім того, у художньому стилі відокремлена прикладка виступає з чітко вираженою означальною функцією і має порівняльний, оцінний характер: «*І Оксану, мою зорю, мою добру волю, щодень божий умивали*» (Т. Шевченко). У фольклорних творах та творах, стилізованих під фольклорні, прикладка часто виступає об'єктом поширення звертань: «*Ой ти, Петруню, ой ти серце, набери води у відерце*» (нар. пісня); «*Ой дівчино, дівчинонько, квітко розмаїта, чому ми ся так не любим, як там того літа?*» (коломийка).

2. Одиничні постпозитивні приклади відокремлюються тоді, коли мають додаткове самостійне значення. Це буває в тих випадках, коли відокремлена прикладка пояснює означуване слово — іменник власну назву. Це найчастіше прізвища, імена або псевдоніми, а також географічні назви, які потребують уточнення: «*До мене підходить друг мого дитинства Григорій Безверхий, архітектор*» (О. Довженко). Приклади — власні імена і прізвища — відокремлюються тоді, коли вони названі вперше: «*Найменша дочка його, Соломія, підвісиви голову, оглядала обсипану плодами яблуню*» (М. Стельмах).

3. Препозитивні приклади відокремлюються, коли мають обставинно-означальне значення, переважно причинове. Така прикладка пов'язана не тільки з іменником-підметом, а й з дієсловом-присудком: «*Сам депутат, Іван Петрович добре розумів усі складності сучасної економічної політики*» (газ.). Такі приклади на письмі відокремлюються комою.

Увага! Якщо препозитивна прикладка має тільки означальне значення, то комою вона не виділяється: «*Старшина мінометної роти Вася Базіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичайною справою*» (О. Гончар).

4. Одиничні й поширені приклади, які пояснюють особовий займенник, відокремлюються незалежно від місця в реченні. У постпозиції такі приклади мають уточнювальне-пояснювальне значення: «*Він, вісімнадцятилітній хлопець, повертався з весняного лісу, засіяного синім рясом і прозоро-голубими дзвониками*» (М. Стельмах); «*А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру*» (Т. Шевченко). У препозиції ці приклади мають додаткове обставинне значення: «*Нащадок козаків, щирий патріот, він дбав про збереження української культури*»

(газ.). *«Польова билиня, вона не призвичаєна до густої садової тіні»* (Панас Мирний).

5. Завжди відокремлюються прикладки, які до означуваного слова приєднуються за допомогою слів *на прізвище, на ймення, родом, так званий, як-от, а саме, тобто, або (тобто), чи (тобто), наприклад, зокрема, особливо та ін.* Ці прикладки мають уточнювальне або уточнювально-видільне значення: *«Гей був у Січі старий козак, на прізвище Чалий»* (нар. пісня); *«Більшість, особливо молодь, вбачала у поїзді до Морниці веселу розвагу»* (І. Вільде); *«Деякі риби, як, наприклад, корюшка, в'ють під водою гнізда і відкладають туди ікру»* (газ.).

Прикладки, що приєднуються з допомогою сполучника *як*, відокремлюються лише тоді, коли мають додатковий причинний відтінок. Таке відокремлення не залежить від місця прикладки в реченні: *«Івась, як менший, завжди терпів від Карпа»* (Панас Мирний).

Увага! Не відокремлюються прикладки, які разом із *як* вказують на інші додаткові відтінки або мають значення *«в ролі кого, чого»*: *«Черкащина давно оспівана як хлібний край»* (газ.).

6. На письмі відокремлені прикладки виділяються комами, рідше — тире. Тире ставиться тоді, коли прикладка стоїть у кінці речення, щоб відрізнити її від однорідних членів речення, або тоді, коли автор хоче підкреслити її пояснювальне значення: *«На смуглявому обличчі біліє кілька ямок — сліди вітряної вісти»* (М. Стельмах); *«Стоять стиглі ниви — Золоті озера — широко і дзвінко в далечинь розлиті»* (В. Лісничий).

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ОБСТАВИН

1. Обставини, виражені одиничним дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, у реченні майже завжди відокремлюються. Такі відокремлення виконують особливу роль. Виражаючи другорядну дію, вони відносяться як до дієслова-присудка, так і до підмета. Тому в реченнях з відокремленою обставиною, вираженою дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, виконавець основної і другорядної дії спільний: *«З лави, стогнуци, підвівся Бараболя»* (М. Стельмах); *«Шарахнувся врізноміч люд, розступаючись перед баскими кінми»* (О. Гончар).

Увага! Не відповідають нормі сучасної української літературної мови речення, в яких дієслово-присудок основної частини і відокремлена обставина-дієприслівник мають різних виконавців дій. Такі речення зустрічаються в творах письменників XIX ст., мова яких стилізована під тогочасну уснорозмовну: *«Вже смеркаючись, через велику силу доповзли вони до города»* (Г. Квітка-Основ'яненко); *«Не сівши, не ораши, не буде родити»* (нар. прислів'я). Ненормативні також речення, підмет яких стоїть у середині дієприслівникового звороту: *«Послухавши Еней Охріма, укрившись на полу ліг спатъ»* (І. Котляревський).

Відокремлені дієприслівникові звороти й одиничні дієприслівники можуть виражати дію, яка відбувається одночасно або послідовно з основною дією речення, вираженою дієсловом-присудком, а також дію, яка передує основній: *«Сторож, не-сучи снідання, стукнув дверима»* (Панас Мирний); *«Волосний і писар, побачивши окрижавлену Кайдашиху, полякалися і побігли до Кайдашенків»* (І. Нечуй-Левицький). У таких реченнях дієприслівникові звороти за своєю семантикою близькі до присудка. Проте подвійність природи дієприслівника, який містить у собі ознаки дієслова і прислівника, може виражатись і в посиленні його обставинної функції. Обставинні відношення більш чітко виступають у тих випадках, коли дієприслівник виражає стан, при якому відбувається основна дія речення. Такі відокремлення можуть виступати:

а) у функції обставини способу дії: *«На багато верств тяглися петербурзькі трущоби, халупи, де жили, ні, існували, постійно борючись із злиднями, тисячі простого знедоленого люду»* (О. Іваненко).

Відокремлені обставини способу дії можуть поєднуватися з дієсловом-присудком за допомогою сполучників *мов, немов, наче, неначе, ніби*, які надають відокремленню уявного (ірреального) значення: *«Спокійно, наче зважуючи кожне слово, гетьман заговорив»* (Натан Рибак). Часто такі відокремлені обставини мають уточнювально-порівняльне значення: *«То тут, то там вже починали бриніти перші заробітчанські пісні, поступово наростаючи, немов розгойдуючись»* (О. Гончар); *«З того часу вже пройшло близько шести років, але він не міг забути, як, широко змахнувши руками, ніби бажючи обхопити всю землю, він упав з простреленими грудьми»* (В. Собко).

Здебільшого у функції обставини способу дії виступають дієприслівникові звороти фразеологічного типу. Якщо такі дієприслівникові нерозкладні словосполучення разом з дієсловом-присудком становлять одну ритмомелодичну групу, то вони в реченні комами не відокремлюються: *«І оді вже панами сидіти згорнувши руки»* (І. Нечуй-Левицький). Становленню єдиної ритмомелодичної групи допомагає безпосередня постпозиція дієприслівникового словосполучення стосовно дієслова-присудка (*бігти не чуючи ніг, працювати не покладаючи рук*). Якщо дієприслівниковий фразеологічний зворот віддалений від дієслова-присудка іншими словами або стоїть в препозиції до нього, тоді він і дієслово-присудок творять різні ритмомелодичні групи, і такий зворот виділяється комами: *«Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи»* (Панас Мирний); *«І зовсім інша річ, коли він сам, позичивши в Сірка очей, поспішає до тебе на берег»* (О. Гончар);

б) у функції обставини часу: *«Перед ним відкривалась та жорстока і складна правда, яку часом він особисто відчував,*

вдумуючись у зловісний і не завжди передбачуваний хід подій» (Натан Рибак). Такі відокремлення можуть бути своєрідним уточненням до попередньої обставини часу, вираженої прислівником: «*Вчора* (коли саме?), *згадуючи Рай-город, батьків і Катрю*, він був у полоні скорботних почуттів» (Натан Рибак);

в) у функції обставини причини: «*Старий, люблячи Варисона, хотів пригасити суперечку*» (М. Стельмах). Обставинне значення причини у таких відокремленнях може поєднуватися із часовим: «*Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву*» (М. Кошопинський);

г) у функції обставини мети: «*З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі*» (Панас Мирний). Такі відокремлені дієприслівники і дієприслівникові звороти вносять у речення додатковий відтінок бажання, намагання, наміру: «*Полки гетьмана прямували на Волинь, прагнучи вийти до кордонів раніше коронного війська*» (Натан Рибак);

г) у функції обставини умови: «*Не піймавши, не кажи, що злодій*» (нар. прислів'я). Умовні відношення між відокремленим дієприслівником і дієсловом-присудком можуть поєднуватися з часовими: «*Ой, не клійте, гайворони, чумацького трупу: наклювавшись, подохнете коло мене вкулі*» (Т. Шевченко);

д) у функції обставини допусту: «*Не хочачи, образив я людину*» (Леся Українка). Відокремлені обставини цього типу означають умову, всупереч якій відбувається основна дія, виражена дієсловом-присудком.

Дієприслівники, співвідносні з дієсловом-зв'язкою, лексичного значення не мають. У таких відокремленнях семантика передається залежним від дієприслівника словом: «*А молодим будиши, хто не захоплювався?*» (Іван Ле); «*І от тепер, ставши начальником, він раптом заспівав отакої*» (О. Гончар). У реченні такі відокремлення виконують обставинну функцію.

Деякі дієприслівникові звороти фразеологічного типу, до складу яких входить дієприслівник, утворений від дієслова мовлення (*кажучи, говорячи*), виступають у функції вставних словосполучень. На письмі вони виділяються комами: «*Мене, правду кажучи, все це навіть заінтригувало*» (О. Гончар); «*Розмову почали навіть, власне кажучи, не вони, а Степанида Петрівна*» (В. Собко). Дієприслівник у цих випадках втрачає своє лексичне значення.

Дієприслівники і дієприслівникові звороти, що стоять після сполучників сурядності і підрядності, у вимові паузою від них не відділяються і становлять одну ритмомелодичну групу. Проте на письмі такі обставини відокремлюються від сполучника комою в тих випадках, коли цей сполучник стосується інших членів речення, з'єднує складові частини речення: «*Настечка засвічує каганець і, прикривши рукою, несе його до столу*» (М. Стельмах);

«Остан стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати кружка Соломїїне волосся» (М. Коцюбинський); *«Подивись тепер на матір, на свою Україну, що, колишучи, співала про свою долю, що, співаючи, ридала, виглядала волю»* (Т. Шевченко).

Увага! Якщо сполучники і. а виконують роль підсилювальної частки до відокремленої обставини, то вони виділяються комою разом з обставиною: *«І вибігши з хати, пішов у садок»* (М. Коцюбинський); *«А вступаючи в двір, схопимо з себе, покидаємо, та так було жалко тих вінків кидати, так жалко»* (Марко Вовчок).

Не ставиться кома перед неповторюваними сполучниками і, та (в значенні і), або, чи, які з'єднують дві відокремлені обставини, виражені дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами. Такі обставини вважаються однорідними: *«Хвилюючись і все ще не отямившись, солдат розповідав про себе»* (О. Гончар).

Але якщо такий сполучник не з'єднує однорідні обставини, а стосується інших складників речення (з'єднує присудки, речення та ін.), то кома може ставитися як перед таким сполучником, так і після нього: *«Вигріваючись на сонці, привільно й владно розтягнувся він [Дніпро] широкою долиною, викручуючись поміж горами та вилискуючи піщаними лисинами мілин, і, зникаючи з зору, танув у блакитній імлі десь аж на обрії»* (В. Козаченко). У цьому реченні неповторюваний єднальний сполучник та з'єднує однорідні обставини викручуючись і вилискуючи, тому перед та кома не ставиться: єднальний сполучник і з'єднує дієслова-присудки розтягнувся і танув. Коми, що стоять перед і після сполучника і, виділяють відокремлені обставини, не з'єднані цим сполучником.

Словосполучення з прийменниками *незважаючи на, починаючи з, кінчаючи*, утвореними шляхом переходу дієприслівників у прийменники, завжди відокремлюються (на письмі — комами, в усному мовленні — інтонацією): *«Незважаючи на ріст цін на будівельні матеріали, кількість заяв на виділення ділянок для спорудження житла на селі збільшується»* (газ.).

2. Відокремлюються обставини, виражені відмінковими формами іменників та прислівниками, які мають уточнювальне та пояснювальне значення і відносяться до іншої однотипної обставини, безпосередньо пов'язаної з дієсловом-присудком. Уточнювально-пояснювальними бувають:

1) обставини місця: *«Привозять їх із табору, розташованого неподалік, у дюнах»* (О. Гончар);

2) обставини часу: *«Збирає на луках трави, в'ялить їх, перекладає мохом, як тоді, у партизанах»* (В. Земляк);

3) обставини способу дії: *«Свирид Якович цілує сина в скроню, якось жалісно, по-жіночці, посміхається, відходить від нього, щоб не розбудити»* (М. Стельмах).

Уточнювально-пояснювальні слова і словосполучення відокремлюються в тому випадку, коли вони уточнюють зміст попередньої обставини (перед ними можна поставити слова *а саме*): *«Востанне батько та мати співали в неділю, двадцять другого червня»* (Ю. Мушкетик); *«І от тут, в Ольгівці, хоче Тамара Михайлівна матеріалізувати свою ідею»* (газ.).

Якщо ж подібні обставини не мають уточнювально-обставинного значення, то вони не відокремлюються: «*Там далеко під горами смужкою блищить Дніпро*» (І. Нечуй-Левицький); «*Восени перед відлетом у вирій тривожиться і табунами збирається птаство*» (М. Стельмах).

Увага! В окремих випадках відокремлення уточнювально-пояснювальних обставин факультативне, воно залежить від того, який зміст у нього вкладає автор: «*Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, куди мавши*» (І. Нечуй-Левицький). Пор.: «*На цім боці близько мосту важко дивити паровий млин*» (А. Головко).

Факультативно відокремлюються обставини, виражені іменником з прийменником або прийменниковим словосполученням. Ці синтаксичні групи відносяться до дієслова-присудка і не виражають уточнення. Найчастіше вони виступають у функції обставини причини, умови. Починаються вони словами *залежно від, відповідно до, згідно з, подібно до, у зв'язку з, завдяки, внаслідок, на випадок, за браком, за відсутністю, на відміну від* та ін.: «*Завдяки високому рівню викладання літератури, студент-філолог осягає складну науку аналізу та оцінки художнього твору*» (газ.); «*У зв'язку з ухвалою комітету, Федерація профспілки звернулася до громадськості розпочати благодійну роботу*» (газ.).

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ДОДАТКІВ

Порівняно з означеннями і обставинами, додатки відокремлюються рідко. Їх відокремлення залежить від змістового навантаження. Формально-лексичною ознакою їх відокремлення виступає наявність на початку такої синтаксичної групи прийменників *крім, окрім, замість, за винятком*. Вони виступають з іменниками у родовому відмінку. Така синтаксична група має значення виключення або заміщення і перебуває в безпосередньому зв'язку з іншим додатком або виступає в ролі додатка при дієслові-присудку: «*Нікого тут нема, крім мене й господині*» (М. Рильський); «*Замість єднання та братерства між двома народами, езуги в котелих посіли пекельну ненависть та ворогування*» (І. Нечуй-Левицький); «*І ніхто того не чув, не знав й не бачив, окрім Марка митенького*» (Т. Шевченко). Ці синтаксичні групи на письмі відділяються комами.

ЗВЕРТАННЯ

Перш ніж говорити про звертання, тобто про слово або групу слів, що позначають особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення, тїсуюмо два засадничі питання: спосіб вираження звертання та його стосунки з іншими членами речення. У багатьох працях із синтаксису української мови (зокрема в книжці «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис». К., 1972) можна

прочитати твердження про те, що звертання виражається кличною формою і називним відмінком.

Протягом досить тривалого часу кличний відмінок звався кличною формою. Питання про те, якій назві віддати перевагу, мало не мовознавче, а швидше політичне забарвлення. Був період, коли українська мова мусила в усьому бути схожа на російську. Тож мати на один відмінок більше, ніж у російській мові, вважалося недозвеною розкішшю. Запровадили назву клична форма.

Але коли виходити з того, що відмінок — це граматична категорія іменних частин мови, яка виражає синтаксичні стосунки між словами в реченні й виявляється в протиставленні семи відмінкових форм закінчень, то чому називний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий — відмінки, а кличний — форма? Кожен іменник може стояти в формі будь-якого відмінка. Якщо *мамо, брате, друже, сестро, Оресте, Віро, Надіє, Любове* — кличні форми, тобто форми кличного відмінка, то ці іменники в давальному (*мамі, братові, другові, сестрі, Орестові, Вірі, Надії, Любові*) чи в орудному (*мамою, братом, другом, сестрою, Орестом, Вірою, Надією, Любов'ю*) відмінках так само можна назвати давальними чи орудними формами. Отже, форма в цьому випадку більш загальне поняття порівняно з конкретнішим відмінок. Тому єдино правильним терміном в українській мові є кличний відмінок (пор. гр. *klētikē ptōsis*, лат. *vocativus casus*). Так, до речі, завжди називали його М. Рильський, Б. Антоненко-Давидович та інші видатні діячі української культури, глибокі знавці нашої мови: «Короленко вже самим початком оповідання «Судний день», самим уживанням кличного відмінка, характерного для української мови і майже не вживаного в сучасній російській, вводить нас, як сказав, в українську атмосферу» (Максим Рильський).

Твердження про можливість використання в звертанні називного відмінка поряд із кличним викликає чимало заперечень. Кличний відмінок — це не просто «залишок староруського відмінка»¹, а повнокровна, жива категорія сучасної української мови. Якщо хтось при звертанні замість *мамо, тату, батьку, Остапе, Маріє* каже *мама, тато, батько, Остап, Марія*, то це порушення граматичної норми, як, скажімо, *хліп, сніх, грядка* замість *хліб, сніг, грядка* — порушення орфоепічної норми; *нараліч, пїтання, рєшетб* замість *параліч, питання, рєшето* — порушення акцентуаційної норми; *получаю, стройтель, учбовий* замість *одержую (отримую), будівельник, навчальний* — порушення лексичної норми і т. д.

¹Синтаксична будова української мови. К., 1968. С. 86.

Кличний відмінок у ролі звертання — така природна українська конструкція, що автори-українці Т. Шевченко, М. Гоголь, В. Короленко та інші вживають його навіть у творах, писаних російською мовою:

*Ты хороша собой. Оксано.
Я это знаю, и мне жаль —
Твой сон недобрый очень рано
Тебе приснился... (Т. Шевченко).*

Для кличного відмінка, як і для називного, характерні особові відношення. Наприклад, у рядку з поезії І. Франка «Не покидай мене, пекучий болю» та в видозміненому варіанті «Не покидає мене пекучий біль» іменник *біль* у кличному й називному відмінках відіграє роль виконавця дії, тобто особи. У будь-якому з непрямих відмінків цей іменник відтворює об'єктні відношення, тобто править за об'єкт дії: *Я не відчуваю пекучого болю* (род. відм.); *Я лишився на самоті зі своїм пекучим болем* (ор. відм.) і под. За відношенням до особи кличний відмінок, виражаючи значення другої особи, протистоїть і називному, що передає значення третьої особи: «*Ви збираєтесь далі воювати, пане гетьмане*» (Р. Іваничук) — *Пан гетьман збирається далі воювати.*

На стосунки звертання з іншими членами речення існують два погляди. Одні мовознавці, серед яких О. Пешковський та О. Шахматов, категорично стверджують, що звертання стоїть поза реченням і не є його членом, оскільки не підпадає під жоден із типів граматичного зв'язку — узгодження, керування чи прилягання. Надмірна категоричність такого погляду очевидна. Адже як член речення, хоч і своєрідний, звертання має прямий стосунок до висловлення думки.

Щоб з'ясувати роль звертання в реченні, слід, напевне, спрямувати увагу на взаємозв'язок частини мови і члена речення, оскільки перебування слова в ролі певного складника речення є «показником належності його до якоїсь із частин мови»¹. Як правило, звертання виражається іменником: «*Слухай, Якове, — сказав він по хвилі мовчання, — ворожі сили надто міцні, щоб я міг удержати тебе від згубних кроків*» (Б. Антоненко-Давидович);

*Прийми мене, весно рожжева,
Слугою твоєї краси.
Візьміть мене братом, дерева,
Візьміть мене в прийми, ліси (О. Олесь).*

Будь-яка інша частина мови може вживатися в ролі звертання тільки тоді, коли вона субстантивується:

*Кохайтесь, чорнобриві.
Та не з москалями,*

¹Синтаксична будова української мови. С. 85.

Бо москалі — чужі люде,*
Роблять лихо з вами (Т. Шевченко);

Кохана, ось плече моє зіпертись,
Солодкий твій тягар, що вмерти можна. (І. Калинець).

Отже, основним засобом вираження звертання є іменник або наділена його властивостями інша частина мови. Іменник, як відомо, найчастіше виступає також у ролі підмета, за відсутності якого функцію суб'єкта дії виконує звертання. Це дало підстави О. Потебні дійти висновку, що звертання, «маючи певну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому»¹. Звертання, таким чином, можна вважати членом речення, своєрідність якого полягає в його граматичній незалежності.

Розрізняють власне звертання і риторичні звертання. В л а с -
н е з в е р т а н н я позначає конкретну особу, до якої спрямова-
не мовлення, і розраховане на реакцію цієї особи. Використо-
вується здебільшого в діалогах та полілогах:

Д з в і н к а.
Ви звідкіля прийшли до нас, ватажку?
Д о в б у ш.
Звідкіля прийшли?.. Молодице!
Для опришка немає хати,
Це вітра питати.
Звідкіля прилітає... (Б.-І. Антонич).

«Василина ввійшла в хату й не знала, де стати, де сісти, —
Здорова була, **чорнобрива!** — гукнув з-за стола мірошник, —
А ходи до нас, та сідай коло нас, та випий з нами по чарці...
Василина сіла коло стола й не знала, чи їсти, чи не їсти. Писар
накидав вареників у тарілку й поставив перед Василююю.
— Постривай-бо, **пане писарю!** Треба ж почастувати **дівчи-
ну...**» (І. Нечуй-Левицький).

Широко вживаються власне звертання в діловому та приват-
ному листуванні: «**Дорогий пане Володимире!** Ви, певно, дістали
вже мого листа, посланого сими днями. В додаток пишу цю карт-
ку, бо забув попрохати Вас ось що: українці з Праги, бажаючи
робити переклади на чеське моїх оповідань, прохали мене прислати
їм щось з своїх книжок, але я такий звичайно бідний на це, що
нічого не маю. Дуже Вас прохаю, пошліть, коли це можливо, один
примірник книги «У грішний світ»...» (з листа М. Коцюбинського
до В. Гратюка від 25 грудня 1908 р.); «**Слава Україні! Дорогий
Іване!** Чому цілісіньке літо не чути твоїх позивних?.. За все літо я
бачив дуже мало живих людей, найяскравішими серед них були

* Сучасна норма — люди.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1—2. Х., 1888. С. 94.

панянки Зубченко та Горська. В останню я майже закохався. І
никаючи по Каневу, ми зголосилися на тому, що слід ввести таке
вітання: — Слава Україні! — Навіки слава! Агітую тебе прис-
тавати до нашого тріумфірату і пропагувати нові радянські об-
ряди та звичаї...» (з листа Василя Симоненка до Івана Світлич-
ного від 27 серпня 1963 р.).

Риторичні звертання формально нічим не відрізняються від
власне звертань. Однак щодо змісту й призначення вони (рито-
ричні звертання) не являють собою засіб спонукати співрозмов-
ника до відповіді, а використовуються як стилістичний прийом,
як спосіб відтворити стан мовця, його вподобання, думки, почут-
тя. Крім загальних та власних назв людей, у ролі риторичних
звертань можуть виступати найменування речей, рослин і тварин,
абстрактних понять, імена міфічних персонажів та історичних
осіб. Основне поле поширення таких звертань — художні, пуб-
ліцистичні, ораторські тексти:

*Я не тебе люблю, о ні,
Моя хистка лілеє,
Не оченька твої ясні,
Не личенько блідес...* (Іван Франко);

«Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості —
сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він
усі кривди й знущання, яких зазнав у покинутому краї, і, твердо
упираючись ногами в нову, не панцизняну землю, він затис кулак і
погрозив на той бік річки. — Бодай ти запалася, **треклята країно**,
з твоїми порядками!.. — заляв він наголос» (М. Коцюбинський);
«Я кажу тобі, сивий: ой **хатонько** моя, **голубонько**, спасибі тобі —
прощай. Мені жаль розлучатися з тобою. В тобі так гарно пахло
оавлиною, рутюю м'ятою, любистком, і добра щедра ніч твоя пах-
ла стравами, печеним хлібом, печеними й сушеними яблуками і
сухим насінням, зіллям, корінням...» (О. Довженко);

*А ти, Бетховене, прости мене за те,
Що я не мав часу прийти до тебе,
Що знаю я симфоній полів,
Але твоєї жодної не знаю.
Прости мені, Бетховене, за це...
Простить, Родени, Моцарти, Ейштейни* (І. Драч).

Риси власне звертань і риторичних звертань поєднують у
собі напівриторичні конструкції. Такі звертання спрямовані до
конкретних осіб, розраховані на реакцію, хоч і не безпосередню,
і подіючас передають емоційний стан мовця:

*Милі друзі літ моїх дитячих,
Щирі і незлобні диваки!
Ви од кривд людських, недобрих мачух,
На луги втікали, на річки* (М. Рильський);

«Дорогий мій сучаснику! Як же нам треба **плекати кожне**

словечко рідної мови, передане у спадок нам від багатьох-багатьох попередніх поколінь! У ньому зберігається тепло їхнього дихання. Хай же й наше тепло його зігріє. Прийдуть генії і зберуть те тепло в снопи могутніх гарячих променів людяності і переломлять їх через свою індивідуальність дивовижно-прекрасними, невідомими світові тональностями спектрального сйва» (М. Шумило).

Звертання при підметі, вираженому особовим займенником, як правило, інтимізує мовлення, надає йому пестливих відтінків:

Се ти, єдина моя?

Се ти, моя царице?

З-за моря припливла сюди,

Кохана царівниці? (Лєся Українка).

Таке саме забарвлення мають і звертання, в ролі яких виступають прикметники з суфіксами пестливості: «*Не бійся, дуренька. Нас вони ніколи не зачеплять*» (В. Антоненко-Давидович). Звертання, яке відтворюється несубстантивованим прикметником, може бути прикладкою до звертання-іменника, коли між ними стоїть повторюваний присудок:

Ой не сійтеся, сніги, ой не сійтеся, рясні,

Згиньте в темній безодні навіки!

Хоча пізно, а все ж діждемось ми весни, —

Свята волі, і світла, і втіхи (О. Олесь).

Якщо присудок у реченні виражається дієсловом не в наказовому, а в дійсному способі, звертання здебільшого є емоційно насиченими, оцінними прикладами при особових займенниках:

А ви, що звикли продавати

слова і славу, хром і храм, —

мої діла ревидувати

не вам, ласкудики, не вам! (Л. Костенко).

Мені ти всюди помагала,

Мене ти всюди доглядала...

І я живу, і надо мною

З своєю Божою красою

Гориш ти, зоренько моя,

Моя порадонько сяяти!

Моя ти доле молодая!

(Т. Шевченко).

Крім розглянутих типів звертань, для яких характерна звертально-спонукальна інтонація, є звертання-речення (вокативні речення). Такі речення нерозчленовано відтворюють якусь думку і характеризуються звертальною (а не звертально-спонукальною) інтонацією. Залежно від контексту, а також міміки, жестів та інших позамовних засобів речення-звертання можуть передавати захоплення, відчай, гнів, радість, прохання, заклик, заборону, пересторогу тощо: «*Ось воно, його довгождане щастя, стоїть перед ним. Він тільки бачить гнучкий стан, пишний закручений волос, соромливе лице, тремтливі ямки на щоках, тепло*

стрім бамбукова гущавина темних очеретів понад шляхом, небо
листяною зливою, воно вже зовсім потемніло, злилося в суцільний
хаос, у якому, **проте**, птахи оті бродячанські десь, може, ще й досі
летять» (О. Гончар); «Хоч на чверть кроку, а **проте** попереду»
(С. Журахович); «Заклопотана щоденними турботами, важкою
роботою, мати, **однак**, помічала, що на селі і в панському дворі
почалося діятись щось незвичайне...» (Г. Донець); «**Однак** недарма
люди кажуть: маленьке, та важеньке» (Газ.).

У другу групу умовно можна виділити вставні словосполу-
чення і сполучення слів: **чого доброго, коротше кажучи, кажучи**
відверто, з дозволу сказати, чесно кажучи, з одного боку, як прави-
ло, як звичайно, як відомо, на щастя, на лихо, на диво, за словами...
Словосполучення бувають вільні і фразеологічні (дієслівні та
іменні). До вільних належать такі: **на мою думку, сказати по прав-**
ді, за словами (переказами) чиймись тощо. До фразеологічних —
в усякому разі, таким чином, власне кажучи, так би мовити,
хвалити Бога (долю), пробачте на слові та ін.: «**В усякому разі,**
довелося поморочитися, немало страхіть усяких нагородити»
(А. Головка); «**Ми добросовісно (я б навіть сказав доскіпливо)**
ознайомилися з їх досвідом, але, чесно кажучи, одержали відповідь
не на всі питання...» (журн.).

Характер відношень між вставним словом і словосполучен-
ням, з одного боку, і словом речення, з яким вони пов'язані,
зовсім інший, ніж у звичайному синтаксичному словосполу-
ченні при вільному сполученні слів. Тут нема граматичної злигос-
ті, семантичної єдності компонентів, які дозволяють словосполу-
ченню виконувати номінативну функцію: «**Постать Джмелева**
як пасічника, либонь, найколеритніша на Україні» (С. Колесник).
Віднесеність вставного слова **либонь** до присудка зумовлена ме-
тою, характером та обстановкою висловлювання в цілому, а не
необхідністю семантичного розкриття присудка.

Вставними можуть бути й цілі речення, переважно одно-
складні — означено-, неозначено- та узагальнено-особові, без-
особові: «**Для художника глибоких ідейних переконань, для того,**
хто усвідомлює свій синівський обов'язок перед народом, мені
здається, ніякі віяння та моди не страшні, адже вони вража-
ють здебільшого людей поверхових» (О. Гончар); «**Не плакали**
друзі, бо сльози, як кажуть, в обози Здають ще до першого бою»
(П. Воронько); «**Чуєте, гарного косаря виростила мати**»
(С. Колесник). Вживаються також двоскладні речення з особо-
ними займенниками **я, ти, ми, ви**: «**Полювання, як ви потім по-**
бачите, потребує чимало часу» (Остап Вишня); «**Як ви знаєте,**
через наш район будеється асфальтова дорога» (Ю. Яновський).

За значенням виділяються такі групи вставних конст-
рукцій:

1. Ті, що виражають ступінь вірогідності повідомлюваного:

безперечно, безумовно, справді, очевидно, можливо, може, розуміється, певно, звичайно, мабуть, здається та ін.: «Однаке, не долітаючи до нас, табуни знов повертають назад, певне, є там десь лимани, озера, адже не одне оце наше висхле озеречко — вся ця придніпровська місцевість зветься Чари-Комиші» (О. Гончар).

2. Ті, що вказують на зв'язок думок, послідовність викладу чи його завершення: *по-перше, по-друге, між іншим, до речі, втім, проте, однак, отже, значить, словом, таким чином* тощо: «По х-му р и й. ...Робітників привабив, а казарм стільки, як і було, та й ті порозвалювались: *словом, без вікон, без дверей* повна горниця людей» (С. Черкасенко); «*По-перше, жодний цех об'єднання не може кроку ступити без «дріб'язкової» продукції* тринадцятого. *По-друге, тут трудяться справжні віртуози-верстатники*» (газ.); «Віddaючи належне досягнутому, ми, *однак, не можемо відчувати повного задоволення*» (газ.).

3. Вставні конструкції, які виражають почуття мовця: *на жаль, на лихо, на щастя, на диво, чого доброго, на біду превелику* тощо. «Г у л ь б и ц ь к и й. ...*На щастя, жорстока дійсність* розвіяла вітром усі ці хлоп'ячі дурниці й примусила розсудливо зазирнути дійсності в вічі» (С. Черкасенко); «*На жаль, інколи ресурсовитрати значно випереджають виробництво продукції*» (журн.).

4. Ті, що вказують на характер висловлення або способи оформлення думок: *сказати по правді, коротіше кажучи, іншими словами, так би мовити* та ін.: «Головую я в умовах, *сказати, скрутнуватих*» (С. Колесник); «Зміни на краще, *можна сказати, відбулися на моїх очах*» (журн.).

5. Вставні конструкції, які вказують на джерело повідомлення: *на думку..., за словами..., як кажуть, признатися, думаю, каже, за повідомленням..., на наш погляд, по-моєму* тощо: «Голос у нього гучний і спочатку завжди впевнений і респектабельний, *як кажуть, голос людини з знанням справи*» (О. Довженко); «*Василь, признатись по правді, боїться того сухого дерева*» (І. Цюпа).

6. Вставні конструкції, звернені до співбесідника, щоб привернути увагу: *розумієте, бач, бачте, чуєш, пам'ятаєте, уявіть собі, даруйте, пробачте* на слові та ін.: «Перебування в Києві, *уяви собі, багато дало мені для п'єси*» (О. Довженко); «*Бачте, ті, що вчаться, хліб повинні їсти. А жито з неба не падає. Не-не...*» (С. Колесник). Інші групи менш виразні і не дуже численні.

Місце розташування вставних конструкцій в основному реченні довільне, проте найчастіше розміщуються вони на початку і в середині речення. Рідше зустрічаються в кінці його: «Газик *рвонувся вперед, замолов колесами, пішов, пішов і, нарешті, вибрався на рівне*» (О. Гончар); «*Міркував собі так: якщо мама ніколи не розповідають про це, то неспроста, мабуть*» (А. Головка).

З розділових знаків, що виділяють вставні конструкції в реченні і відокремлюють їх від інших членів, переважають коми.

місцях! (Ніхто не звертає уваги, розмовляючи тихо). От народ! от люди! (Б'є об поли руками)» (С. Черкасенко). І, нарешті, за допомогою вставлених конструкцій оформляються посилення на джерело цитування: «Тищенко, коли йому по обіді Ірина показала газету (не могла не показати), прочитав її досить спокійно» (Мушкетик Ю. Сонячна вежа//Вітчизна. 1981. № 3. С. 50).

Вставлені конструкції здебільшого виділяються дужками: «Три сини, та дочка, та дорослі онуки (Від обличчя твого відірватись несила) Підняли тебе легко на дужій руки. Так, як ти їх легенько в житті проносила» (А. Малишко). Навіть одне слово може виділятися дужками, коли воно має в собі додаткове пояснення: «За селом зелено-зелено, і по хвилях переливи червоні (од сонця)» (А. Головка). Невеликі вставлені конструкції, які стоять переважно в середині основного речення і мають із ним тісніший змістовий контакт, виділяються з обох боків тире: «За вікном — згорі було видно — шуміло, вирувало залите сонцем місто» (С. Скляренко); «Од лісу — сигнал чи то з переляку — пальнули з гармати» (С. Колесник). Комами з тире відокремлюються від інших членів основного речення вставлені конструкції тоді, коли на місці розриву повинна бути кома: «Не було ще такого літнього ранку, — хіба вже каміння з неба, — щоб дід Арсен, прозваний Бушлею, всидів дома» (Г. Тютюнник); «В теплушках люди без води. Оці хлоп'ята і діди. Ці матері, — і в тебе ж мати, — А ген за ними тліють хати, Пожежі чорної сліди» (А. Малишко). У складних синтаксичних конструкціях, у яких використовуються вставні і вставлені структури, спостерігається їх органічне поєднання. В такому разі вони експресивно забарвлюють текст і наповнюють його різними модальними та семантичними відтінками: «Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею» (М. Коцюбинський); «Єдина лишилась надія на батька — от, може, він скоро повернеться і виїме з мішка мені чобітки...» (М. Стельмах). Розділові знаки тут розподіляються так: вставні слова виділяються комами, а вставлені конструкції — тире або дужками.

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Речення, яке складається з двох і більше предикативних частин, що утворюють змістову, структурну та інтонаційну єдність, називається **с к л а д н и м**: *Веселий вересень у лісі Повісив ліхтарі, І сонце на злотистім списі Гойдається вгорі* (Ю. Клен). Під предикативною частиною складного речення розуміється така його частина, яка за формою являє собою просте речення і разом з іншими частинами утворює складне речення. Дві предикативні частини наведеного складного речення відносно автономні, але

все складне речення утворює структурно-семантичну єдність. Тут дві предикативні частини — двоскладні речення. Може бути якась із них — односкладне речення: *Люби музику — вона облагороджує твої думки і почуття* (В. Сухомлинський).

Єдність складного речення виявляється в інтонації завершення: будь-яке складне речення має інтонацію кінця, яка зосереджується на кінцевій предикативній частині складного речення. Крім того, інтонація служить засобом вираження семантичних відношень між предикативними частинами складного речення: перелічувальні, протиставні або зіставні, часові, умовні, з'ясувальні, причинові та ін.: *А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — всюди велична тиша; вона й мертва, і неначе в їй повно якогось могутнього схованого життя — воно розливалось в цих хвилях рухливого повітря* (Б. Грінченко). Інтонація характерна для всіх типів складних речень, особливо велика її роль у безсполучникових складних реченнях.

Змістова єдність виявляється у складному відображенні зв'язків між подіями, яке може виражатися семантичною неповнотою однієї з предикативних частин: *Щасливий той, хто бачив мрію* (Д. Павличко). Також ця цілісність передається співвідношенням форм і способів дієслівних присудків: *Над полями, над яругами Дощ летить, Позолоченими смугами, нитками, сітками миготить; Оживає все потомлене, — хоче жити! В краплях сяйво переломлене дугами, кругами в грі дрижить* (Г. Чупринка). Змістова єдність залежить також від порядку розташування компонентів: *Не клювало, бо в дощ риба залягає на дні й спить* (Г. Тютюнник). У цьому реченні порядок предикативних частин *ф і к с о в а н и й*, тобто закріплений, і переставити їх не можна. У реченні *Тим загибелі нема, кому світять ідеали* (П. Грабовський) поміняти місцями предикативні частини можна, але тільки з відповідною стилістичною метою. І лише у складносурядних реченнях та безсполучникових умовно можна переставити компоненти без зміни змістової єдності: *Великі хмари холодом нагусли, Червоне листя падає в гаю* (Л. Костенко); *Один лиш птах кричав-болів За морем, за горами, І наш різдвяний стіл білів В кутку під рушниками* (М. Вінграновський).

Залежно від структури і від того, якими основними засобами поєднані предикативні частини у складному реченні, усі різновиди їх поділяються на дві групи — *сполучникові* складні речення і *безсполучникові*: *Де тонко, там і рветься* (нар. творчість); *Гантус вечір жовтим шовком Блакитні килими, А чорний день зробився вовком, Повививись у дими* (Ю. Клен); *Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна* (Д. Луценко). Складні речення із сполучниковим зв'язком залежно від сполучників і сполучних слів поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи — *складносурядні* і *складнопідрядні*: *Не тільки жайворонки нас, Мене й товаришів, вітали, Але й гречки в той самий час*

Розжевим гомоном співали (М. Рильський); Як сонце тільки-но червонило небо на сході, Арсен уже сидів у човні біля своєї верби і пильнував за вудками (Г. Тютюнник).

У мовній практиці виділяється ще один різновид складних речень — складні синтаксичні конструкції, або складні речення з ускладненою синтаксичною будовою. До них належать складнопідрядні речення з кількома підрядними (*Та хочу сказати, що не поодинокі ще випадки, коли діти взагалі не знають, чим займаються їхні батьки.* — Журн.), складносурядні речення з кількома сурядними (*Там череду вже з наші жєнуть, а там пісень співають, а за річкою коваль кус.* — Марко Вовчок), складні речення з сурядністю і підрядністю (*Окупація — слово не наше, і прийшло воно з темних країн, щоб захмарити наше блакитне небо.* — М. Хвилювий), багатокомпонентні безсполучникові складні речення (*Сонечко блищить і горить, гаї розвиваються; садки зацвітають; увечері десь тьохнув соловейко на листятому клені; кус зозуля на високій березі; гуде бджола; мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою; хрущі літають гучливі — якийсь гомін, гук якийсь чи з-під землі, чи з води, чи з неба!* — Марко Вовчок) і багатокомпонентні складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком (*Небо вже геть розмерзлося, і тепер його видно наскрізь, видно аж туди, де сонце на однокілісному велосипеді котиться.* — В. Яворівський).

Отже, у складних реченнях чітко виступають три типи зв'язку: сурядний, підрядний і безсполучниковий. Вони й утворюють три моделі складних речень: складносурядні, складнопідрядні і безсполучникові.

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складносурядним називається таке складне речення, частини якого пов'язані між собою сполучниками сурядності.

Структурна та змістова самостійність сурядних речень має відносний характер. Пор.: «Красна пташка своїм пір'ям, а людина — знанням» (присл.); «Козацький вітер вишмагає душу, і я у ніжність ледве добреду» (Л. Костенко).

У першому прикладі в другому сурядному реченні опущений присудок, що надає цій частині характеру неповного речення. У другому прикладі сурядні речення формально незалежні, але в складносурядному реченні виразно відчутні причиново-наслідкові відношення.

Прості речення, які входять до складу складносурядного, можуть бути однотипними (двоскладними, односкладними) або різнотипними (одна частина складного речення — двоскладне речення, інша — односкладне). Напр.: «Він так сказав, і той його обличив» (Л. Костенко); «Приходив дощ, а потім було зимно» (Л. Костенко).

Характерною ознакою складносурядних речень є те, що предикативні одиниці поєднуються в них сполучниками сурядності, які завжди містяться тільки між предикативними одиницями і не належать жодній з них, а всьому реченню в цілому. Поміняймо місцями предикативні частини речення: *«Довкола сніг, мороз або завірюха така, що й світа не видно, а під кущем суха руда осока, пропахчена осіннім сонцем»* (Г. Тютюнник) — *Під кущем суха руда осока, пропахчена осіннім сонцем, а довкола сніг, мороз або завірюха така, що й світа не видно.*

Важливу роль в організації складносурядних речень відіграє така синтаксична ознака, як структурна відкритість та закритість. Складносурядні речення в і д к р и т о ї структури мають вільний порядок предикативних одиниць, які однотипно побудовані і мають значення одночасності. Частини цих речень мають відповідність видо-часових форм дієслів-присудків. Такі складносурядні речення можуть мати будь-яку кількість частин, обмеження виникають лише з точки зору лексичної достатності. До даного розряду складносурядних речень належать речення з відношеннями єднальними і розділовими. Напр.: *«Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а тил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг»* (Ю. Яновський);

*Чи то весни колиска запашна
мене гойдала в чисті небозводи.
чи, може, хто з благословенним словом
до мене в душу стиха нахилився* (М. Вінграновський).

У реченнях з а к р и т о ї структури предикативні одиниці мають сталий, незмінний порядок, це завжди дві взаємозумовлені частини, пов'язані між собою граматичною будовою і семантикою. До цього розряду складносурядних речень належать речення з протиставно-зіставними і приєднувальними відношеннями. Напр.: *«Старе поволі забувається, а нового не варто порушувати»* (У. Самчук). Іноді до закритої структури потрапляють речення з єднальними сполучниками — в тих випадках, коли складносурядне речення об'єднує в собі частини контрастні чи результативні, наприклад: *«Гетьманові фотель поставлено проти бандуристів, гості посідали й поставали кругом, і бандуристи вдарили в струни»* (Б. Лепкий). Це свідчить про те, що властивість відкритості чи закритості структури пов'язана не стільки з характером самого сполучника (хоч це дуже важлива умова, наприклад, при протиставно-зіставних сполучниках), скільки із семантико-структурним взаємозв'язком частин. Так, речення *«Танула сиза мла, й у первісній величі сходило сонце»* (В. Підмогильний) можна вважати відкритою структурою, бо вона передбачає продовження ряду через те, що предикативні основи кожної частини мають паралельну будову (видо-часові категорії дієслів-присудків збігаються). Проте якщо

змінити форму присудка в першій частині, причиново-наслідкова залежність компонентів речення може проявитися чіткіше і ряд замкнеться: *Розтанула сиза мла, й у первісній величі сходило сонце.*

СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У складносурядних реченнях найчастіше виражаються відношення єднальні, протиставні й розділові (пор. функції сурядних сполучників та їх класифікацію). Окрім того, складносурядні речення можуть виражати зіставні, приєднувальні, пояснювальні відношення з різними додатковими відтінками значень.

РЕЧЕННЯ З ЄДНАЛЬНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Засобами вираження єднальних відношень є інтонація та єднальні сполучники *й(и), та, а* (в значенні *і*), які можуть бути одиничними й повторюваними, *та й* (з приєднувальним відтінком значення), повторювані сполучники *ні...ні, ані...ані*.

Складносурядні речення із сполучником *і* найчастіше виражають часові відношення. Для вираження цих відношень служать дієслівні форми (часові й видові), порядок простих речень у складі складного, інтонація, сполучники, додаткові лексичні засоби.

У межах єднальних відношень виділяються такі різновиди:

1. Власне єднальні відношення, в яких виражаються:

а) одночасність двох або кількох дій, явищ, подій. Значення одночасності передається, як правило, збігом часових форм дієслів-присудків у простих реченнях, які входять до складу складносурядного. Найчастіше дієслова-присудки бувають недоконаного виду, рідше — доконаного: *«Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу»* (Л. Костенко);

*На високій скелі ранньою добою
Кулею підбитий сокіл клекодав,
І могутній клетіт розлітався луною
І орлів на волю поплід хмари звав* (О. Олесь).

Проте дієслівні форми в таких випадках можуть і не збігатися: *«Заснули доли, і полонина в тиші спить»* (О. Олесь).

Значення одночасності підкреслюється наявністю в частин складносурядного речення спільного другорядного члена (найчастіше — обставини, рідше — додатка), який завжди міститься в першому реченні. У такому випадку кома між сурядними реченнями не ставиться: *«А сьогодні над Харковом пушилися табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашилий і надзвичайно теплий»* (М. Хвильовий); *«Тоді я звертався до них і ми перекидаємось словами»* (М. Хвильовий);

б) послідовність дій або станів (сполучники *і, а, а там, а потім*). Значення послідовності виражається порядком частин складносурядного речення і видо-часовими дієслівними формами в сурядних реченнях. Напр.:

*Водевіль і трагедія нагло зійшлися
І заграли шалений танок,
І як вихор ми враз понеслися,
Всі в вінках із червоних квіток...* (О. Олесь);

«Рантом у двір швидко ввійшов якийсь дядько, і вони з Семеном поспішно, тасмиче почали про щось говорити» (В. Винниченко).

2. Причиново-наслідкові відношення (сполучники *і, а тому*) виражаються порядком речень, який не можна змінити, та інтонацією. Напр.: *«Можє квіти зійдуть — і настане ще й для мене весела весна»* (Леся Українка); *«Сонце зайшло, і надворі почало вже темніти»* (І. Нечуй-Левицький); *«А ти вийшла — і сталося чудо якесь...»* (О. Олесь).

Причиново-наслідкові відношення створюються тільки реальним змістом сурядних речень.

3. Перелічувальні відношення виражаються інтонацією та повторюваними сполучниками *і...і, ні...ні*, які оформляють перелік кількох тверджень. Напр.:

*І стонадцятий сніг ті поля притрусив,
і уже прилетять не ті самі делеки* (Л. Костенко);

«Ані птиця не порхала, ані вітер не віяв» (М. Вовчок).

РЕЧЕННЯ З ПРОТИСТАВНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Складносурядні речення з протиставними сполучниками (*а, але, проте, та* — в значенні *але, зате, однак*) виражають відношення протиставлення або зіставлення, іноді з різними додатковими відтінками (невідповідності, обмеження та ін.). З цієї причини порядок слів у другій частині зумовлений характером її протиставлення першій частині. Характерна ознака таких речень — вони можуть бути лише двочленними, тобто складатися тільки з двох предикативних одиниць. Напр.:

*Усе іде, але не все минає
над берегами вічної ріки* (Л. Костенко).

Сурядні речення зі сполучниками *проте, однак* контрастні за значенням. Напр.: *«Він десь пішов і не вернувся, проте тут була його тінь, була про нього згадка»* (У. Самчук).

Протиставний сполучник *зате* надає реченню додаткового відтінку значення — компенсації. Напр.: *«Думки критиків щодо виставлених робіт не збігалися, зате наші враження були якнайкращими»* (Газ.).

Сполучник *а* виражає значення протиставлення, як правило,

тоді, коли в обидва сурядні речення в складносурядному вводяться антоніми (слова чи групи слів). Напр.: «Ця назва є, а річки вже немає» (Л. Костенко).

Протиставне значення сполучника **а** підсилюється поєднанням його з підсилюваними частками або сполучником **проте**. Напр.: *«Шкільництво нині переживає не найкращі часи, а проте є всі підстави стверджувати, що матимемо все необхідне»* (газ.).

Відтінку допустовості складаюся сурядним реченням із протиставними відношеннями надають конструкції типу *ще...а вже, тільки...а вже, вже...а ще, ще...а, вже...проте, ще...але вже* та ін. Перша частина такої конструкції стоїть у першому сурядному реченні, а друга, куди входить і сполучник, — у другому. Напр.:

Ще немає ні людства, ні преси, ні головліту,
а цензура вже є... (Л. Костенко).

РЕЧЕННЯ З РОЗДІЛОВИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

У складносурядних реченнях із розділовими відношеннями предикативні частини поєднуються розділовими сполучниками *або, чи, а чи, чи...чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то.*

Складносурядні речення з розділовими сполучниками передають значення несумісності, взаємовиключення, чергування.

Складносурядні речення, що позначають несумісні, взаємовиключені дії, явища, як правило, двочленні, двокомпонентні, хоч серед них, зокрема з повторюваними сполучниками, зустрічаються й багатоконпонентні.

Сполучники *або, чи, а чи* передають значення взаємовиключення. Напр.: «Чудно склалась моя доля! Чи воно без талану чоловік уродився, чи талану у бога не заробить?» (І. Карпенко-Карий).

Сполучник *то...то*, повторюваний, вказує на послідовну зміну подій: «*То шумів зелений лист, то в вінку мінився злотом ряст весняний, то золотим дощем лились пісні*» (Леся Українка).

У реченнях із сполучниками *чи то...чи то, не то...не то* передаються семантичні відношення чергування, наслідковості між предикативними частинами складносурядного речення. Ці сполучники мають значення непевності, невизначеності, припущення. Напр.:

Чи то було мені, чи снилося мені —
Синіли груші, груші чи смереки... (М. Вінграновський).

Сполучник **чи...чи** вживається у складносурядних реченнях розділових, що виражають перелік взаємовиключених подій, явищ. Напр.:

*І що мені робить, коли
 малий зажинок
Судилося почать на ниві нерясній?
Чи викинути серп і йти
 байдикувати,
Чи долю проклясти за лютий недорід?..* (В. Симоненко).

РЕЧЕННЯ З ГРАДАЦІЙНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

У складносурядних реченнях можуть передаватися особливі відношення градації, тобто підсилення, чи, навпаки, послаблення значення другого компонента речення в порівнянні з першим. Такі значення характерні для сполучників *не лише...а й, не тільки...а й, не стільки...скільки, не те щоб...але, хоча й...але*. Ці сполучники завжди складені, перша частина розміщується перед першою частиною складносурядного речення, друга — перед другою. Напр.: «Не тільки злива лила в ту ніч, а й блискавки шмагали потріскані від спеки поля» (газ.).

Речення з градаційними сполучниками своїм значенням зближуються із складносурядними реченнями з єднальними сполучниками. порівняймо: «І злива лила в ту ніч, і блискавки шмагали потріскані від спеки поля».

РЕЧЕННЯ З ПРИЄДНУВАЛЬНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Предикативні частини складносурядних речень з приєднувальними відношеннями нерівноправні. Друга, приєднувана, частина речення являє собою додаткове повідомлення, доповнює ту думку, яка висловлена в попередній предикативній частині.

Приєднувальне значення передається за допомогою сполучників *та й, ще й, також, причому, притому, при цьому*. Напр.: «Розпитали, порадилися, та й за старостами пішов Марко» (Т. Шевченко).

Приєднувальне значення може передаватися й сурядними сполучниками *а, але, і*. Напр.:

Книжок немає зовсім. —
це вже лихо,
А друге й більше —
дощова весна (Є. Плужник).

У дужих дні — немов слухняна глина,
Покірна волі й пальцям різьбяр;
А я схилився тихенько на коліна... (Є. Плужник).

Сполучник *і* в ролі приєднувального виступає в поєднанні із вказівним займенником *це* в різних його формах і надає другому реченню означального відтінку. Напр.: «Він дарував людям красу, і в цьому був сенс його життя» (газ.).

Для приєднаної частини складносурядного речення із сполучниками *і, а, але* характерне повторення однокоренового слова (чи його синоніма), що було позначене в першій частині складного речення, із вказівним займенником. Напр.: «Вона да-

яко була вже від місця пригоди, а все ж ся гідка історія гнітила її як сонна мара — і мутила, й підіймала в серці злість» (М. Коцюбинський).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

На відміну від складносурядних речень у складнопідрядних предикативні частини граматично залежні одна від одної: одна з них виступає головною, а друга — підрядною, тобто залежною від першої, підпорядкованою їй: *«Поет не боїться від ворога смерті, бо вільна пісня не може умерти»* (Леся Українка). З погляду семантики друга частина важливіша, бо узагальнює життєвий досвід, однак граматично вона підпорядкована першій частині. Отже, речення, яке складається з двох або більше предикативних частин, що поєднуються підрядним зв'язком у єдине структурне, семантичне та інтонаційне ціле за допомогою сполучників підрядності або сполучних слів та інших граматичних засобів, називається **складнопідрядним**.

В основу класифікації складнопідрядних речень покладено структурно-семантичний принцип, який полягає в тому, що складне речення розглядається як єдине ціле із взаємозв'язком складових частин — головної і підрядної. За цим принципом ураховується, що саме пояснює підрядна частина — одне слово чи все головне речення, у яких змістових відношеннях перебувають головна і підрядна частини і за допомогою яких формально-граматичних засобів підрядна частина поєднується з головною. На основі структурно-семантичного принципу виділяються такі типи складнопідрядних речень: **з'ясувальні**, **означальні** та **обставинні** (місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри — ступеня, допусту, наслідку).

Залежно від типів зв'язку між предикативними частинами, тобто до всієї головної частини відноситься підрядна чи до одного слова, складнопідрядні речення бувають **нерозчленовані**, або **прислівні**, і **розчленовані**. До **нерозчленованих** (прислівних) речень належать з'ясувальні та означальні. В них поряд із засобом зв'язку між підрядною і головною частинами формальну і змістову організацію складнопідрядного речення визначають опорні слова в головній частині, тобто наявність і характер будови підрядної частини залежить від складу головної частини. Цим і відрізняються нерозчленовані речення від розчленованих. Напр.: *«Ті, що в будинках розкішних живуть, Нам не допоможуть в неволі»* (Г. Чупринка). Тут опорне (співвідносне) слово **ті** у головній частині передбачає поширення його підрядною частиною.

До **розчленованих** складнопідрядних речень належать

складнопідрядні обставинні та супровідні. Для них характерна віднесеність підрядної частини до всієї головної частини в цілому: «*Чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім*» (О. Довженко). При певних ускладненнях будови головної частини можливі відхилення від типової співвіднесеності частин і підрядна частина може відноситися до окремого слова головної частини, однак зв'язок між головною і підрядною частинами все ж не такий тісний, як у складнопідрядних нерозчленованої структури: «*Доти чоловік добрий, доки десятицм не стане*» (нар. тв.).

У розчленованих складнопідрядних реченнях головна і підрядна частини зв'язуються за допомогою семантичних сполучників, тобто таких, які закріплені за відповідними видами підрядних частин. Вони виступають головним організуючим центром складнопідрядного речення. Саме за семантикою сполучників і виділяються типи підрядних частин у складнопідрядному реченні: одні засоби служать для зв'язку підрядних місця, ініці часу, причини і т. д. У цих реченнях сполучникові засоби виступають диференційною ознакою: «*Де тонко, там і рветься*» (нар. тв.); «*Доки сонце зійде, роса очі виїсть*» (нар. тв.); «*Не дми в попіл, бо очі запорошиш*» (нар.тв.); «*Хоч руки чорні, та робота біла*» (нар. тв.).

Сполучники підрядності та сполучні слова у складнопідрядному реченні виражають якусь модальність — реальність, гіпотетичність, можливість, бажаність, необхідність, спонування та ін. Вони поділяються на с е м а н т и ч н і, які виражають конкретну семантику і відповідні семантичні відношення (причинові, допустові, наслідкові тощо): *бо, тому що, через те що, так що, хоч, хай, дарма що, якби, якщо, та а с е м а н т и ч н і* (поліфункціональні), які не мають визначеної семантики і виражають лише залежність однієї частини від іншої: *що, щоб, коли, як, наче, мов та ін.*

До сполучників підрядності належать такі: *що, як, мов, наче, ніби, щоб, бо, якби, якщо, коли, чи;* до сполучних слів — *що, хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як, чому, скільки, наскільки.* У ролі сполучних слів виступають відносні займенники в різних відмінкових формах та прислівники займенникового походження.

У складнопідрядних реченнях порядок частин переважно ф і к с о в а н и й (закріплений) — у реченнях з підрядними з'ясувальними, означальними, наслідковими, причиновими. Якщо ж порядок частин не ф і к с о в а н и й, то його функція зв'язана з будовою складнопідрядного речення: розташування частин визначається ситуацією мовлення, комунікативним завданням і виражає актуальне членування речення: «*Учителіві потрібні роки, щоб зерна, дбайливо покладені в родючу землю, дали перші*

паростки» (В. Сухомлинський); «Що в пісні співається, те в житті збувається» (нар. тв.).

Інтонація як засіб поєднання предикативних частин у складнопідрядному реченні виконує допоміжну роль. Вона є універсальним засобом у завершеності речення, в якому поєднуються предикативні одиниці в єдине ціле.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ з ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними належать до нерозчленованих структур, у яких підрядна частина визначається семантичною та граматичною природою пояснюваного слова головної частини: «Я *вважаю*, що на сьогодні матеріалом кінематографії повинен бути день сьогоднішній і день завтрашній» (О. Довженко). Дієслово *вважаю* з семантичної групи мислення тільки позначило тему, а розкриває її і з'ясовує конкретний зміст повідомлюваного вся підрядна частина. Такий зв'язок між головною і підрядною частинами називається **прислівним** (бо до одного слова головної частини відноситься підрядне) і **з'ясувальним**. **З'ясувальним** називається такий зв'язок між головною і підрядною частинами, коли пояснюваний член головної частини лише окреслює зміст загально, а з'ясовує його конкретно вся підрядна частина. Головна частина інформаційно неповна. Для повноти висловлення необхідно мати ще компонент, який би завершив головну частину і в змістовому, й у структурному відношенні. Дієслово *вважаю* потребує пояснення, розгортання або підрядною частиною, або відповідним додатком у простому реченні, бо його уцерблена семантика не дозволяє закінчити речення й граматично: синтаксичним зв'язком керування слід приєднати в конкретному випадку цілу підрядну частину, щоб завершити думку.

Структурна і змістова неповнота — це диференційна ознака складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними. Отже, складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним називається така синтаксична конструкція, в якій головна частина характеризується змістовою та структурною неповнотою, а підрядна, з'ясовуючи конкретно зміст повідомлюваного, заповнює її.

Структура складнопідрядного речення з підрядною з'ясувальною частиною зумовлюється не тільки природою опорного слова головної частини, його семантикою, а й валентністю (здатністю сполучатися з іншими словами) та різними граматичними властивостями (зокрема, виявленням синтаксичного

зв'язку керування). Через те до опорних слів головної частини належать окремі семантичні групи дієслів, слів категорії стану, деякі прикметники та дієприкметники, співвідносні з дієсловами віддієслівні іменники та займенники.

Найчастіше підрядні з'ясувальні залежать від дієслів із значенням мовлення: *заявляти, питати, зауважувати, оголошувати, говорити, казати, передавати, інформувати, повідомляти, розповідати* та ін.: «Його взяли за руку й сказали, що вже час подавати й «нагора» (М. Хвильовий); «Зайнявши місце в машині, пасажир чемно поздоровкався до таксиста і з привітністю в голосі *запитає*, чи йому, водієві, дорога достатньо знайома» (О. Гончар); «*Принагідно зауважу*, що професія журналістська нагадує кравецьку» (С. Колесник).

Часто підрядні з'ясувальні залежать від дієслів із значенням мислення: *думати, розуміти, гадати, вважати, планувати, передбачати, визначати, дізнаватись, припускати, пам'ятати, згадувати, зазначати* тощо: «*І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькій слові хліб*» (Д. Павличко); «*І я зрозумів, що футбольна честь нашого інституту того вечора залежить і від моїх ніг*» (М. Вінграновський).

В окрему групу виділяються дієслова із значенням відчуття, сприймання: *чутти, бачити, відчувати, помічати, почувати, уявляти, спостерігати, дивитися, примічати, стежити* та ін.: «*Почуваєте, як тут тепло? Чувте, як упевнено хрумтять коні і як спокійно поблискують ліхтарі?*» (М. Хвильовий); «*Я бачив, як стояв у задумі композитор під хатинськими дзвонами...*» (Я. Гоян).

З інших груп дієслів виділяються дієслова із значенням впливу, впливання, спонукання: *вимагати, хотіти, бажати, прагнути, застерігати, попереджувати, забороняти, заохочувати, дозволяти, радити, наполягати, нагадувати* тощо: «...Бронко *попереджав*, що сьогодні в нього термінова робота...» (І. Вільде); «*Хочете, щоб «юнkersи» накрили і розтерзали нас...*» (С. Колесник);

При дієсловах, що означають психічний стан, також групуються підрядні з'ясувальні речення: *радіти, шкодувати, жалкувати, сумувати, образитися, боятися, соромитися, журитися, вітати* та ін.: «*Не сумуй, що врода Опадає з личка; Не сумуй: то шкода Дуже невеличка. А журиш, що марно Гине сила краща...*» (П. Грабовський); «*Перепілка ця, видно-таки, пустунка, вона нібито радіє, що є нагода їй побавитись з маленькою людиною*» (О. Гончар).

Підрядні частини можуть приєднуватися до групи дієслів із значенням сподівання, віри: *чекати, сподіватися, вірити, впевнюватися* тощо: «*Я вірю в те, що вернеться тепло. Я вірю в щастя, бо воно було*» (Д. Павличко).

Деякі дієслова при підрядних з'ясувальних означають підсумок: *визначати, показувати, стверджувати, підкреслювати, підтверджувати*: «Треба показати, пояснити, що світ наш не замерзає і не згасає. Показати, що майбутнє за нами» (О. Довженко).

Додаються підрядні з'ясувальні до дієслів із значенням буття та виявлення: *виявляти, траплятися, статися, виділяти, виявлятися, свідчити* та ін.: «Виявляється, що опублікування в пресі статті про це викликало широкий відгук в усьому світі» (О. Довженко); «Практика передових господарств свідчить, що ключем до розв'язання усіх цих проблем є підвищення культури виробництва» (газ.).

Іноді підрядні з'ясувальні приєднуються до дієслів, що означають цікавість, піклування, пошану, турботу: *дбати, піклуватися, турбуватися, шанувати, переживати* та ін.: «Закінчивши читання, Довженко поцікавився, скільки мені років» (М. Вінграновський); «І найбільше Артеменка зараз непокоїло, чи вдалося їй самій уникнути небезпеки» (О. Гончар).

Деякі дієслова із значенням дії вимагають підрядних з'ясувальних: *знайти, роздобути, перебудувати, робити, додати, дописати* тощо: «— Допишіть там, що межа пеньками тепер проходить, — і Корон дописував, аби межа проходила пеньками» (Г. Косинка); «Додамо, що і хліб байдужими руками, холодним серцем не виростити» (газ.).

Можна ще виділити групу дієслів із значенням недоволення, при яких уживаються підрядні з'ясувальні: *сердитися, ображатися, не вірити, не миритися, забувати, доносити* та ін.: «Хай не ображаються письменники-естети, що я дозволив собі написати таке буденне оповідання» (Г. Косинка); «Ми забуваємо, як часто доводиться чути від глядачів побажання, щоб йому показали майбутнє, розповіли про майбутнє» (О. Довженко).

Слова категорії стану в головній частині вимагають підрядної з'ясувальної частини і мають значення інформативності, мислення: *відомо, ясно, зрозуміло, очевидно* та ін.: «Відомо, якою ціною давалися людству пошуки нових світів» (О. Гончар); «І мені стало ясно, що мій тато не тато...» (М. Вінграновський). З інших груп слів категорії стану виділяються слова із значенням характеристики, оцінки явища: *правильно, чудово, добре, важливо, головне, дарма, однаково* тощо: «Добре, коли чоловік з характером, пломенем і блиском, з переконаннями і хмелем неспокою» (С. Колесник); «Характерно, що чим відповідальніша, напруженіша робота, тим більше задоволення одержуєш від її результатів» (газ.). Приєднуються підрядні з'ясувальні до групи слів категорії стану із значенням сприймання, відчуття: *чутно, видно, приємно, помітно* тощо: «Завжди видно було, що перед тобою людина чиста й

вибаглива, інтелігентна людина багатой внутрішньої культури, шляхетності й краси» (О. Гончар); «Але *погано*, що політики бувають сліпі не тільки очима, а й душею» (газ.). Група слів категорії стану означає психічний стан, почуття: *радісно, цікаво, жаль, шкода, соромно, дивно* та ін.: «Аж *страшно*, як співають солов'ї» (П. Воронько); «*Прикро*, звісно, що ми здали позиції. А доведеться наступати» (С. Колесник).

Підрядні з'ясувальні частини можуть відноситися до деяких прикметників та дієприкметників. Це в основному слова, що означають емоційний і вольовий стан: *щасливий, байдужий, вартий, впевнений, достойний, радій, задоволений, переконаний* та ін.: «Ми глибоко *переконані*, що в почутті прекрасного, в турботі і сердечній схвилюваності за долю прекрасного — джерело доброти, сердечності, чуйності і людяності» (В. Сухомлинський); «Я *певен*, що культуру праці треба виховувати з шкільної лави» (газ.).

Окремі іменники, які вимагають поширення, а семантикою часто зв'язані з дієсловами, можуть мати при собі підрядні з'ясувальні частини: *звістка, думка, чутка, мова, оголошення, розуміння, твердження, заява, прохання, сумнів, радість, біда, сподівання* та ін.: «Складалося *враження*, що жінкам тернівчанським було навіть *приємно*, аби ці веселі, бистроокі ворожки ошукували їх, вводили в оману» (О. Гончар); «Він у вікно рукою листоноші *Укинув звістку*, що нездужа *мати*» (П. Воронько). Підрядні частини в цих реченнях близькі до складнопідрядних з підрядними означальними, і головною розрізнявальною ознакою їх виступає семантична та граматична неповнота головної частини по відношенню до підрядної.

Зрідка підрядні з'ясувальні відносяться до сталих (лексикалізованих) словосполучень головної частини, таких, як: *дати слово, дати знати, спасти на думку, вбити собі в голову, дати голову на відруб, звернути увагу, мати гадку, мати на увазі* тощо: «Корови й *гадки не мають*, що вони цупко обилутані тенетами паперів» (С. Колесник); «*Майте на увазі, товариші, що на плацдармі нам не минути зустрічі з танками*» (О. Гончар).

Сполучні засоби (сполучники і сполучні слова), з допомогою яких підрядні частини з'єднуються з відповідними словами головної, численні й різноманітні. Сполучні слова, крім граматичної функції, виконують ще й семантичну: вони зосереджують увагу на предметах, ознаках чи обставинах і виступають членами речень у підрядних частинах. Цю роль виконують відносні займенники та прислівники: *що, хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як, чому, оскільки, наскільки*. Кожне з цих сполучних слів уносить додатковий відтінок у значення підрядної частини. Так, *хто, що* зосереджує увагу на суб'єкті чи об'єкті думки: «*Що* нишком діється по всіх кутках,

почути мусимо на власній шкурі» (Ю. Клен); «Благословен, хто може не спішити, доки хода і воля не змужніла» (М. Вінграновський). Сполучні слова **який, чий, котрий** виражають якість, загальну ознаку або різновид предметів. Вони виступають означеннями в підрядній частині й одночасно з'єднують її з головною: «Ану ж, побачимо, які тут жарти вигадують пекельні мастаки!» (Ю. Клен); «Наш народ ніколи не забуде, чистю кров'ю завойована велика Перемога» (газ.).

Відносні прислівники в ролі сполучних слів **де, куди, звідки** вносять додатковий просторовий відтінок: «Думаєш дати, то подумай, **де** взяти» (нар. тв.); «...Сніг льодяними скалками січе межі очі, аж не бачиш, **куди** йти» (О. Гончар).

Сполучне слово **коли** надає підрядній частині відтінку часу: «Розб'яклі від води окопи весь час обвалюються, всі ми забажнючені до вух, ждемо не діждемось, **коли** настане час підміни» (О. Гончар). **Як** — надає відтінку способу дії: «**І** вже чув композитор, **як** народжується пісня» (А. Гоян). **Чому** — в підрядній частині виявляє відтінок причини: «Яворницький, звичайно, розумів, **чому** він саме таким постас в очах людей» (О. Гончар), **скільки, наскільки** — міри і ступеня: «— Мене, знаєте, це страшенно мучить. Ви знаєте, **скільки** мені років?» (М. Хвильовий).

Іноді в одній синтаксичній конструкції об'єднується кілька підрядних з'ясувальних частин з допомогою різних сполучних слів: «Тоді Довженко спитав, **звідки** я, з **якої** сім'ї, **скільки** у нас дітей, **яка** в нас річка...» (М. Вінграновський).

Різні модальні характеристики супроводжують підрядні частини складнопідрядних речень із підрядними з'ясувальними, що поєднуються з головними частинами сполучниками **що, як, щоб, аби, якщо, коли, мов, ніби, наче, чи**. Так, сполучник **що** супроводжує підрядну частину, в якій повідомляється про дійсність факту: «**Сірко**. Сину, **під**и довідайся, **що** роблять дома» (С. Черкасенко). Це найчастіше вживаний сполучний засіб. Сполучник **як** менше вживаний порівняно із сполучником **що**, він надає інших відтінків у значенні — якісного, способу дії або часу: «По двору ходив Кость, він бачив, **як** Люба вийшла, бачив усю ту милу сцену» (Олена Пчілка); «Дай подивімося в магічне скло і ти побачиш, **як** пожеар той гасне і **як** над димом згарища зійде доба бадьора, радісна і щасна» (Ю. Клен). Сполучники **як** і **що** не слід плутати з сполучними однозвучними словами. Сполучне слово **що** легко замінити сполучним словом **який** (**яка, яке, які**) без утрати значення, а сполучник **як** — сполучником **що**.

Сполучник **щоб** приєднує з'ясувальні підрядні частини, які виражають бажаний, можливий чи необхідний факт або непряме спонування: «**Чи** й справді необхідно, **щоб** жінка була мужня?» (Л. Костенко); «**Бо** хочу я, **щоб** на чолі народу Світився знак і від мого життя» (М. Вінграновський).

Сполучники *мов, ніби, наче* використовуються в таких складнопідрядних реченнях, у яких підрядна з'ясувальна частина виражає неповну вірогідність, сумнів, неточність: «*Не будемо тишити себе думкою, ніби застійні очерети вже висохли*» (С. Колесник). Непевність, сумнів або непряме питання передається сполучником *чи*: «*Не знаю, чи побачу Вас, чи ні*» (Л. Костенко). Сполучники *якщо, коли* вносять відтінки умови і часу: «*Дуже любив професор, коли перед зеленими святими дівчата прийдуть у плавно зілля збирати та квіти для вінків*» (О. Гончар); «*Добре, якщо делікатний чоловік гляне і сам відвернеться*» (М. Вінграновський).

Біля опорних слів головної частини можуть бути співвідносні займенниково-вказівні слова: «*Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не відали про те, чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте*» (Л. Костенко); «*Денищик покинув смажити ковбасу і швидко переклав офіцерові те, що сказав Джмелик*» (Г. Тютюнник). На відміну від складнопідрядних означальних із займенниково-співвідносними словами займенник у складнопідрядному реченні з підрядним з'ясувальним може опускатися без утрати значення, бо він семантично «порожній», тобто позбавлений конкретної семантики. Але в таких сталих висловах, як *полягати в тому, вбачати в тому, виходити з того, справа в тому, річ у тому* та ін., займенники не випускаються, адже вони конструктивно необхідні: «*Своє виховне завдання вбачаємо в тому, щоб учень, відкривши очі на прекрасне, на все життя зберіг у своєму серці здивування, захоплення, зачарування і дитячу доброту*» (В. Сухомлинський); «*Дедалі повніше вималюються й економічні проблеми. Річ у тому, що багато з названих резервів уже використано*» (журн.).

Порядок частин у складнопідрядному реченні переважно фіксований: підрядна частина розташована після головної і з'ясовує те, що намічено лише в головній частині. Такий порядок переважає в інформаційних жанрах публіцистичного стилю і в художніх текстах: «*Загалом же слід відзначити, що Українбанк досяг репутації серйозної, добротної і солідної фінансової установи... Додамо, що розрахункове обслуговування у банку безплатне*» (газ.). Такий же порядок і в наукових текстах: «*Однак треба мати на увазі, що надмірно великі норми органічних добрив затримують бульбоутворення, а також негативно позначаються на якості бульб*» (журн.). Проте в поезії і в художній прозі, в аналітичних жанрах публіцистики спостерігається перестановка головної і підрядної частин залежно від стилістичних настанов: «*Що для безсмертя народилось, Від зброї смертних не умере!*» (М. Рильський); «*— Не може він її забути. А якої сили було те кохання, суди сам: так і зостався в житті одинцем. Отож не вір, що великої любові більше на світі нема*» (О. Гончар); «*Яку форму*

авансування вибрати, вирішує сам колектив» (газ.). Іноді підрядна частина потрапляє в середину головної, але стоїть після того слова головної частини, до якого відноситься: *«Послухавши, як на однім із ваговозів вітер лопотить обірваним брезентом, таксист знов зайшов до чайної, сів до свого недопитого лимонаду»* (О. Гончар). Порівняно з іншими підрядними, підрядні з'ясувальні складнопідрядних речень досить часто використовуються в мові.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

Складнопідрядним означальним реченням називається така синтаксична одиниця, в якій підрядна частина, виконуючи атрибутивну функцію, виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині, і доповнює її змістову та структурну неповноту, напр.: *«А Явдоха, ковалева матінка, все мовби чула ту пісню, що давно вже згасла десь понад степом»* (О. Ільченко).

Складнопідрядні речення з підрядними означальними, як і речення з підрядними з'ясувальними, належать до нерозчленованих структур. В основу побудови речень цього типу покладений принцип прислівності: підрядна частина є тим обов'язковим синтаксичним компонентом, який пояснює, поширює чи навіть замінює в головній певне слово або ж словосполучення (як лексико-морфологічну одиницю), сприяючи інформаційній повноті, структурній та смисловій завершеності всього складного речення. В реченнях нерозчленованої структури підрядна частина прислужується, таким чином, до головної не безпосередньо, а через співвідношення з окремим словом і тому буває подібна формально до залежного компонента словосполучення в складі простого речення.

Між предикативними частинами складнопідрядних речень з підрядними означальними виявляються відповідно означальні відношення, а саме: залежна предикативна частина характеризує ознаку предмета, що названий чи зазначений у головній частині, і відповідає на питання який?, наприклад: *«А він забув про весло, що лежало під ногами, і боявся поворухнутися, щоб не сполохнути її голосу — тихого, як наводок, і чистого, як подих землі на пагорбах посеред заплави»* (Г. Тютюнник). Отже, складнопідрядні означальні речення, зокрема підрядні частини їх, виконують важливу синтаксичну функцію: зберігаючи всі ознаки підрядного речення, вони в сучасній українській мові є одним із важливих мовно-граматичних засобів для вираження атрибутивних відношень.

Опорним компонентом в означальних реченнях виступає іменник, субстантивований прикметник чи дієприкметник, вказівні та

означальні займенники, а підрядне означальне речення відіграє роль означення до означуваного слова головного речення і поводить себе в певному розумінні як залежний компонент словосполучення або координована словоформа, зберігаючи при цьому ознаки речення — перш за все предикативність та значення дії або стану при характеристиці відповідної ознаки опорного компонента головного речення. Пор.: *«Перед очима слалися поля, які буйно поросли бур'янами — перед очима слалися поля, буйно порослі бур'янами; 3-під землі, розмитої дощем, підіймався ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли»* (Г. Тютюнник); — *3-під землі, яку розмило дощем, підіймався дух...* Природою означуваного слова визначається семантична та граматична характеристика підрядної частини, її різновид, місце в реченні, вибір варіанта сполучного зв'язку з головною частиною, синтаксична позиція тощо.

Головна частина складнопідрядних означальних речень може бути різного ступеня закінченості, змістової завершеності щодо підрядної частини, і в залежності від цього підрядна частина несе неоднакове синтаксичне навантаження. В одних випадках, де головна частина не виражає відносно закінченої думки, підрядна означальна частина доповнює її, розширює відомості про предмет дії, названий опорним словом, визначає та уточнює ознаку його і завершує структуру речення як самостійної синтаксичної одиниці. В інших випадках, коли в головній частині передається відносно закінчена думка, підрядна частина потрібна лише як засіб для передачі додаткових відомостей про предмет, названий опорним словом у головній частині, уточнення та конкретизації їх тощо. Пор.: *«Тому такий в твоїй печалі зміст, який лиш людство зрозуміти може»* (М. Рильський); *«Андрій підвіся з пенька, на якому відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна»* (Г. Тютюнник). Зв'язок між головною і предикативною частинами в цих реченнях не однаковий. Він значно слабший у другому реченні, порівняно з першим, де більш чітко виявляється виразна незавершеність думки головної предикативної частини.

У зв'язку з цим розрізняються два типи підрядних означальних речень, зокрема, залежно від граматичної характеристики опорного (контактного) слова: а) присубстантивно-означальні, якщо в ролі опорного слова, пояснюваного підрядним означальним реченням, виступає іменник, субстантивований прикметник чи дієприкметник; б) призайменниково-означальні — коли опорним словом є вказівний чи означальний займенник, наприклад: *«Жінка, правда, й не плакала зараз, але все-таки їй чогось було сумно, як і завжди матері, що схилилась над сином, котрий став на порі»* (О. Ільченко); *«Вогонь був таким, що в повітрі снаряди стрічалися з снарядами, миш з мінами, гранати з гранатами»* (М. Стельмах).

Присубстантивно-означальні підрядні речення в свою чергу не однорідні за своїми якістьми та відношеннями між головною і підрядною частинами. Залежно від цього виявляються атрибутивно-видільні та атрибутивно-прислудувальні структури. Перші з них характеризуються тим, що підрядна частина їх пояснює опорне слово головного речення, вказуючи на таку ознаку предмета, яка виділяє його з ряду подібних. Опорне слово-іменник цього типу речень має при собі як засіб зв'язку предикативних частин займенник-означення *той, такий*, виражений матеріально, тобто словесно, чи такий, що розуміється, мається на увазі і при потребі легко вводиться в речення як обов'язковий структурний елемент. Опорне слово-іменник у такому разі вимагає, як правило, характеристики підрядним означальним реченням тієї ознаки, на яку вказує означення-займенник. Напр.: *«Це той чаклун, якого й досі згадують у них в селі з любов'ю й страхом»* (В. Шевчук); *«За якихось пару годин Марко, хвилюючись, вбирав очима обриси полів (тих полів. — М.Ф.), що ввижались йому і в сні, і перед боями, і в усіх шпиталях»* (М. Стельмах).

У реченнях з атрибутивно-прислудувальними відношеннями вказівний займенник-означення при опорному слові-іменникові відсутній. У ньому немає потреби, він не може бути введений у речення без порушення змістових стосунків між предикативними частинами та структури і семантики всього речення в цілому. Підрядна означальна частина доповнює чи розширює зміст головної, зокрема опорного компонента (контактного слова), називає одну з характерних ознак предмета дії, але не є засобом виділення його серед ряду однорідних, наприклад: *«Тепер вона іншими очима подивилась на сторожа, на школу, на дзвона, що нарешити знайшов своє місце, і навіть на соняшники, які розкішними золотими решетами пересівали сонячне проміння»* (М. Стельмах); *«Він обернувся, блиснувши проти сонця, що світило вздовж коридора, окулярами й лисиною, і подивився на мене з докором»* (Г. Тютюнник).

Присубстантивно-означальні підрядні речення завжди займають або пост-, або інтерпозицію щодо головного речення і завжди стоять після опорного компонента, наприклад: *«Свідомості дуже важко погодитись з тою абсурдною ситуацією, коли смертельна небезпека не має навіть смаку, кольору й запаху, а вимірюється лише спеціальними приладами, яких під час аварій, до речі, не виявилось в наявності або ж вони не були готові до роботи»* (Ю. Щербак); *«Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря»* (О. Гончар).

Призайменниково-означальні підрядні речення суттєво відрізняються від присубстантивно-означальних. Вони наповнюють реальним змістом займенник головного речення, який є опорним словом, називають його ознаки і є обов'язковою складовою

частиною складнопідрядного речення. Стосовно головного складнопідрядні означальні займають пре-, пост- чи інтерпозицію в залежності від змістового навантаження кожної предикативної частини, стилістичних потреб, інтонації чи ритмомелодики фрази (особливо, коли це стосується поетичних творів суб'єктивного мовленнєвого почерку й уподобань автора тощо, наприклад: *«Я той, що греблі рває»* (П. Воронько); *«Допокі кожне плем'я було окремо, всякий, хто дужчий або нахабніший, міг збиткуватися з нього»* (В. Шевчук).

Синтаксична функція займенників *той, такий, весь, кожний* та інших у складнопідрядних реченнях з призайменниково-означальними суттєва і важлива. Вони є конструктивним елементом головної частини, без якого не може існувати речення. Крім того, вони служать опорним словом для підрядного речення, уточнюють синтаксичну позицію його, причетні до формування та вираження мовними засобами значення складної предикативної структури, разом з підрядним сполучником чи сполучним словом здійснюють граматичний зв'язок між головною і підрядною частинами тощо. Займенник *той* виконує ще одну важливу стилістичну функцію: він використовується замість означуваного іменника, якщо треба уникнути повтору, наприклад: *«Зустрілися в будинку, що нагадував той, у якому наша сім'я жила до війни»* (журн.).

Означальна підрядна частина прислнується до головної різноманітними сполучними засобами. Це багатий набір сполучників і сполучних слів, які диференціюються за значенням та граматичними функціями. Вони є носіями різних семантичних відтінків підрядної частини, а сполучні слова, крім того, є членами речення останньої.

Найбільш нейтральним і широко вживаним для прислнання підрядної частини до головної є сполучне слово *який*, що найвиразніше виконує зв'язкову функцію з вказівкою на якість. Воно має чисто означальне значення, без будь-яких додаткових смислових нашарувань і відзначається двобічним граматичним зв'язком, а саме: узгоджується в роді й числі з опорним компонентом, що міститься в головному реченні, а відмінок цього сполучного слова залежить від того, яким членом речення воно є в підрядному, та від структурно-смислових особливостей всього речення в цілому. Сполучне слово *який* виступає в ролі різних членів підрядного речення, але синтаксичні функції опорного компонента головної частини і сполучного слова не завжди збігаються, чим і пояснюється неузгодженість їх у відмінках чи принаймні неов'язковість узгодження, наприклад: *«Цепок, яким він (човен) був прикований до вільхи, натягло: видно, повинь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі»* (Г. Тютюнник). Іноді спостерігається різнобіг відмінків навіть в

однорідних підрядних реченнях, які відповідають на те саме питання і відносяться до того самого слова, наприклад: *«Людина сягнула своєю уявою в реальний і в той же час фантастичний світ, у якому живе, який створює і з якого відійде»* (В. Качкан).

Є тип речень, де сполучне слово **який** завжди вживається у формі родового відмінка і стоїть не після означуваного слова (чи словосполучення), а всередині підрядної частини, зокрема після слова, з яким воно утворює словосполучення. Підрядна частина в такому випадку є означальною до означуваного слова не безпосередньо, а через інше слово (як правило, хоч не завжди, іменник у називному відмінку), яке називає частину, чи елемент, чи деталь, чи властивість, чи опрєдмечену дію, чи особу, що невіддільні від предмета, названого означуваним словом. Масмо в таких випадках одну і ту ж модель конструкції за зразком: *«...батько, діти якого..., ...гора, контури якої..., ...ріка, дно якої..., ...для станції, створення якої..., ...будинком, частина якого... тощо, наприклад: «Привітно посміхнувся богць, рука якого була недбало вмотана у верхню солдатську сорочку»* (М. Стельмах); *«Ось він торкається ногою невеличких одинарних дверей, крізь щілини яких висотується тепло»* (М. Стельмах).

Найближчим синонімом сполучного слова **який** є займенник **котрий**. Первинне значення його — виділення серед ряду можливих явищ одного за певними ознаками — може частково втрачатися, якщо йдеться про вживання його як сполучного слова в складнопідрядних реченнях, де ці два займенники іноді функціонують паралельно без наявності суттєвої різниці в їх значенні, наприклад: *«Та пісня морозом пішла у мене по спині, зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю»* (Г. Тютюнник); *«Мені примарилася повинь, котру я запам'ятав ще малечку»* (Г. Тютюнник); *«І пан полковий обозний на шляху вже й сам видів ранніх чумаченьків, котрі, рушивши до великодня, вже повертались додому»* (О. Ільченко).

Зв'язковим елементом підрядних частин може бути слово **що**, яке у присубстантивно-означальних реченнях використовується широко, нарівні з словом **який**, наприклад: *«Спинився біля струмка, що біг Хрещатим яр»* (В. Шевчук); *«Кортіло пробігти зором аркуші, які тайли в собі літа минулі, давні, загублені в нітьмі віків»* (В. Шевчук).

Виділяється також тип присубстантивно-означальних речень, де слово **що** вживається у парі з займенником — еквівалентом означуваного іменника головного речення. Синонімом до сполучення **що + займенник** також може бути сполучне слово **який**, наприклад: *«Та є й такі дороги, що їх самі ми вибираємо собі на щастя або на лихо»* (В. Шевчук) — *дороги, які самі ми вибираємо...; «Важко переоцінити вплив, що його (який. — М. Ф.) справив на перебіг української історії Богдан Хмельницький»* (О. Субтельний).

Синонімічна паралель слів *який-що* не використовується у присустановно-означальних реченнях з відтінком значення міри, ступеня чи інтенсивності дії. Тут єдино можливим матеріально вираженим засобом граматичного і змістового зв'язку головної і підрядної частини може бути лише слово *що*, наприклад: *«Тоді був серпень, спека була така крута, що йдеш і млієш»* (Г. Тютюнник); *«Туман тоді стояв такий густий, що країна вкрив і землю, і Дніпро»* (Г. Тютюнник).

Семантично близькі синонімічні варіанти *що-який* властиві українській мові, зокрема присустановно-означальним реченням, тому вони постійно зустрічаються в різних стилях — у науковому, публіцистичному, в мові художньої літератури тощо, наприклад: *«У свідомості величезної більшості українців Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка (що — М. Ф.) силою своєї індивідуальності й розуму підняла їх із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії й вивела на шлях національного і соціально-економічного звільнення»* (О. Субтельний); *«Не кажу вже про більш давню літературу, яка (що. — М. Ф.) була і за формою, і за змістом глибоко релігійною»* (газ.); *«Ігоря взяли в полон і Всеволода, що (який. — М. Ф.) відчайдушно бився біля води»* (В. Шевчук).

У займенниково-означальних реченнях, де замість означуваного іменника головної предикативної частини використовуються субстантивовані займенники *той, такий, всякий, кожний* і подібні, формальним виразником граматичного зв'язку між головною і підрядною частинами служать здебільшого слова *хто, що*, які вживаються в корелятивній єдності з названими субстантивованими займенниками і, як правило, без можливих синонімічних варіантів, без можливої заміни слів *хто, що* іншими сполучниками чи сполучними словами, наприклад: *«Наш князь, Велесичу, той, що творить добро Русі»* (В. Шевчук); *«Не кожному з тих, хто пише, вдається здобути визнання сучасників»* (Б. Олійник); *«Сталось таке, що збурить його всього, примусить жити й мислити не так, як досі»* (В. Шевчук); *«По половців біжать усі, кому потрібна поміч у міжусобицях»* (В. Шевчук). Лише зрідка можна зустріти займенниково-означальні конструкції із сполучним словом *який*, переважно в художній літературі чи як народно-пісенний, народіопоетичний варіант, наприклад: *«Я не з таких, які всліпу промишляють»* (М. Стельмах).

Деяка обмеженість уживання сполучного слова *хто*, порівняно з словом *що*, пов'язана з тим, що означуваний іменник чи субстантивований займенник, який виконує в головній частині функцію означуваного слова, вказує на особу чи принаймні на живу істоту, напр.: *«Але ж він чортом дихав проти кривди, проти горя людського, проти всіх зухвальців, хто тільки важився на Україну зазіхати, та й мусив Козак воювати з ними»* (О. Ільченко);

«Перемагає не той, у кого меч гостріший і більший полк, а той, хто дужче вірить у перемогу» (В. Шевчук).

Сполучне слово *чий*, передаючи значення належності, присвійності та відтінок уточнення, приєднує підрядні означальні речення переважно до іменника з особовим значенням, який впливає на характер ознаки і специфіку семантики підрядного речення в цілому і обмежує його функціональні можливості та місце в реченні — постпозиція чи інтерпозиція по відношенню до головної частини і обов'язково після означуваного слова, наприклад: *«І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, чий руки завжди так добре пахнуть то весняним зіллям, то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом»* (М. Стельмах).

Специфіка значення підрядних означальних зі сполучним словом *чий* обмежує його синонімічні можливості, та все ж вони є. Як синонімічний варіант до слова *чий* може бути використана конструкція — іменник плус слово *який* у родовому відмінку, пор.: *...мати, чий руки... — ...мати, руки якої...*

Граматична форма сполучного слова *чий*, на відміну від слів *який, котрий*, повністю визначається його синтаксичною функцією в підрядному реченні. Це пояснюється тим, що слово *чий* і граматично, і за змістом пов'язане з іменником, що є членом підрядного речення, хоч усе підрядне речення в цілому пояснює іменник чи його еквівалент у реченні головному, порівняймо: *поет, чий вірші... , поет, чийми віршами... , поет, у чийх віршах...*

Підрядні структури, що приєднуються до головної частини сполучними словами прислівникового походження *де, куди, звідки*, крім основної атрибутивної функції, несуть ще відтінок просторовості (ознака за місцем чи напрямом дії), який має бути наявним і в означуваного іменника, наприклад: *«Андрій повернув човен в той бік, де чорним валком ріка закочувалася у ліс»* (Г. Тютюнник); *«Мав ще одне пристанище, куди тікав щоразу, як набридала йому юрба, що крутиться довкола князя»* (В. Шевчук).

Синтаксичним синонімом до слів *де, куди, звідки* може бути використане сполучне слово *який*, у різних відмінках, з прийменником чи без нього. Можливість чи неможливість такої заміни, доцільність чи недоцільність її у кожному конкретному випадку залежить від контексту, мовностилістичних можливостей і потреб, семантичного акценту тощо, наприклад: *«Безмежне царство техніки, суцільна кузня, де працюють робочі руки творять усе — від голки до найпотужніших машин»* (В. Шевчук); *«Між бузковими валами, округлими, пишними, стояв солдат у зрошений туманом плац-палатці, з опущеним у руці автоматом і дивився на Дніпро, біля якого востаннє в житті потрудився тяжко й до кінця»* (Г. Тютюнник). Іноді сполучні слова *де, який* створюють однорідний ряд, приєднуючи до головного речення

підрядні однорідні частини, наприклад: *«Повертався до своєї головної господи, на той бік Дніпра, в не дуже й далеке місто, яке звалось тоді Мирослав і де він посідав значну та високу посаду полкового обозного лейстрових козаків»* (О. Ільченко).

Показником синтаксичного зв'язку між головною та підрядною частинами виступають слова *коли, відколи* — ознака за часом дії. В таких випадках підрядна частина відноситься переважно до іменника, що передає часове поняття (рік, місяць, момент, вік, епоха, період тощо), чи до слів типу: *випадок, стан, явище, настрій, подія* і подібних, а відносні слова *коли, відколи* в підрядному реченні є обставиною часу, наприклад: *«Це одразу нагадувало дитинство, коли мати всю зиму прjala і людям, і собі, і завжди вона крутила колесо тільки босою ногою»* (М. Стельмах); *«Так було з прадавніх часів, відколи людина сягнула своєю уявою в реальний і в той же час фантастичний світ»* (В. Качкан). При деякому послабленні часового відтінку підрядного означального речення сполучне слово *коли* може замінюватися більш нейтральним і ширшим щодо можливостей сполучуваності спеціалізовано-означальним словом *який*. Слова *коли, який* створюють у цьому випадку синонімічний ряд, наприклад: *«У нас тільки в березні після хуртовини бувають оті несподівано дивовижні дні, коли, широко прокидаючись од сну, природа якимсь одним пристрасно-чародійним завершенням так поєднає землю і небо, як навіть бог не міг поєднати душу й тіло»* (М. Стельмах); *«Благословенна будь та віща мить, коли йому на думку спала така ідея»* (В. Шевчук).

Підрядна означальна частина має часовий відтінок і тоді, коли засобом синтаксичного зв'язку її з головною вживається слово *як*. Воно використовується зокрема тоді, коли співвідносними словами в головному є словосполучення типу: *в той час, в ту годину, в той момент, в той день, в ті хвилини* тощо, наприклад: *«З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на «ви», і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві»* (Г. Тютюнник).

Порівняльним відтінком супроводжується атрибутивне значення підрядних речень, що з'єднуються з головним синонімічними сполучниками: *мов, немов, немовби, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито*. Відтінок порівняння має гіпотетичний характер, що розглядається як можлива, бажана, уявна ознака предмета, яка реально не існує, наприклад: *«Устим і справді був гарний, неначе з якоїсь картини зійшов»* (М. Стельмах).

Ці підрядні означальні речення з відтінком порівняння не слід плутати з підрядними обставинними способу дії та порівняльними. Для підрядних означальних, як правило, характерна наявність чи можливість вставки співвідносного слова *такий*, що невластиво підрядним способом дії та порівняльним,

наприклад: «Бабуся була така згорблена, мовби нахилилась колись до грядки цибулину висмикнути та й уже не випросталася» (Г. Тютюнник); «Терешко знав дерево, знав кожну його жилу й прожилок, на вагу і пахоц, від кореня до вершечка, мовби сам пішов з пагона, а пішовши з нього, породичався з усіма, що росли колись і ще zostалися в цьому краї, деревами» (Г. Тютюнник). Перше з цитованих речень — означальне з відтінком порівняння, друге — обставинне.

Засобом граматичного з'єднання підрядної частини з головною служить також сполучник *щоб*, який у підрядну частину до загальної атрибутивної ознаки додає відтінок мети, умови чи наслідковий. У головній частині як елемент підсилення й виділення ознаки вживається часто вказівний займенник *такий, той*, наприклад: «*І де в світі тая сила, щоб в бігу його спинила*» (І. Франко); «*Шукаю служняка такого, не вельми ціною дорогого, щоб вмів і шить, і варить, і коня доглядать*» (Б. Грінченко). Синонімічним варіантом сполучника *щоб* може бути слово *який*. Для підрядної частини в таких випадках характерний присудок, виражений дієсловом умовного способу, наприклад: *...шукаю служняка такого, який би вмів і шить, і варить, і коня доглядать...*

У ролі сполучної синтаксичної одиниці в підрядних означальних реченнях зрідка вживається частка *аж*, виконуючи функції засобу граматичного зв'язку предикативних частин та надаючи підрядній частині відтінку експресії, емоційності, певної гіперболізації, підсилення ознаки тощо, наприклад: «*Коник-стрибунець під самісіньким вухом щось таке ловке сюрчав, аж парубок забув про все на світі і теж сюрчати взявся*» (О. Ільченко).

Атрибутивні відношення в системі української мови мають різний характер і рівень вираження: найпростіший — слово, що виступає в ролі узгодженого чи неузгодженого означення, більш складний — приєднання чи безприєднання словосполучення, практично майже з тими ж функціями, що і слово, і нарешті — предикативна одиниця, підрядне речення як найскладніша форма передачі атрибутивних відношень. Воно може бути синонімічним варіантом слова чи словосполучення, але підрядне означальне речення, маючи свої структурні відмінності, несе й більш широке семантичне навантаження — конкретизує ознаку предмета в поєднанні з інформацією про дію чи стан його і проявляє себе як найефективніший, а іноді і єдино можливий мовний засіб вираження атрибутивних відношень. Синтаксична синонімія в такому випадку може функціонувати лише на рівні: речення — дієприкметниковий зворот, у якому дієприкметник, маючи ряд властивостей дієслова, передає ознаку предмета за дією подібно до речення, наприклад: «*Серед темного малювання його колись дивувала свята Варвара, яка була схожа на святково прибрану сільську дівчину, в намисті, вишитій сорочці, вінку*»

(М. Стельмах) — *...дивувала свята Варвара, схожа на святково прибрану сільську дівчину...*; *«Доброта материнська струмилася з усіх зморщок, її чистого та виразного лиця, як те й належить матері, неньці, мадонні, яку Господь-бог сотворив задля добра, задля миру»* (О. Ільченко) — *...матері, неньці, мадонні, створеній Господом-богом задля добра, задля миру...*; *«Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття»* (Г. Тютюнник) — *...вальок снігу, який струсив вітер з верховіття...*; *«У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер»* (Г. Тютюнник) — *...у кущах, які заплетла осока, шарудів вітер...*

Але взаємозаміна підрядного речення дієприкметниковим зворотом і навпаки далеко не завжди можлива. Це зумовлюється насамперед специфікою самого дієприкметника в сучасній українській мові, якій зокрема мало властиві форми активних дієприкметників теперішнього часу, чим накладається обмеження й на можливості синонімічної взаємозаміни, наприклад: *«І вже ближчими ставали і хати, і вулиці, і завулки цього села, що купалось у теплих пахощах снопів, соняшників та яблук»* (М. Стельмах); *«А сягала тінь від Андріївської церкви аж на дальні, вкриті молоденькою зеленню приподільські кручі, на яких з ранку до вечора гасала дітвора»* (Г. Тютюнник). Трансформувати підрядні частини цих речень у дієприкметникові звороти не можна у зв'язку з тим, що від дієслів-присудків не утворюються відповідні дієприкметники як синонімічні еквіваленти дієслова.

Не замінюється підрядне означальне речення дієприкметниковим зворотом і тоді, коли першому властива умовна модальність, наприклад: *«За шістнадцять років мого перебування в університеті мені не довелося зустріти студента, який не прочитав би знаменитий роман ще в гімназії»* (підручник). Вірогідність перетворення складнопідрядного речення з підрядним означальним на просте, ускладнене дієприкметниковим зворотом, пов'язана також з формою відмінка сполучного слова (*який, котрий*). Називний і знахідний відмінки не перешкоджають синонімічній заміні, тоді як інші відмінки таку можливість виключають, наприклад: *«Він показав невелику, на два класи школу, перед якою школярками в зелених платтячках стояли дві молоді топольки»* (М. Стельмах); *«Співав про степ, про битву, в якій мечі разили, мов блискавиці, про воду з Дону, якої він жадав напиться в свою останню печальну мить»* (В. Шевчук); *«На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, яке вкрив сніг, мов білою скатертиною — На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою»* (М. Коцюбинський).

Не замінюється підрядне означальне речення дієприкметниковим зворотом і у випадках, коли засобом граматичного зв'язку використані слова *де, куди, звідки, коли*, які є носіями просторового чи часового відтинку підрядної означальної

частини, наприклад: *«Біля осокорів, де він зустрів свою долю, над ним загримів гарматний грім»* (М. Стельмах); *«Ранками, — а вони схожі в мене один на одного, як близнюки в солдатській формі, — зарядка, чай, дорога на роботу, куди я приходжу за хвилину-дві до дев'ятої»* (Г. Тютюнник); *«Як сьогодні нам'ятаю той день в інституті, коли нам, новоспеченим учителям історії, давали призначення»* (Г. Тютюнник). Отже, при потребі заміни підрядної означальної частини дієприкметниковим зворотом слід враховувати весь комплекс умов для позитивного розв'язання проблеми, але передусім звертати увагу на форму дієслова, його вид, спосіб, час, стан, від чого залежить можливість чи неможливість утворення відповідного дієприкметника, а відтак і дієприкметникового звороту.

Багатоплановість значень та відтінків підрядних означальних речень, структурна різноманітність їх, чисельність, багатозначність та синонімічні можливості засобів граматичного зв'язку предикативних частин дають підставу вважати цей тип речень одним із найпоширеніших і перспективних для активного використання в різних стилях сучасної української мови.

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ

До цього типу складнопірядних речень належать речення, в яких підрядна частина виступає щодо головної в ролі обставини або уточнює обставину в головній частині. Залежно від виду обставини, яку замінює або уточнює підрядна частина, підрядні обставинні поділяються на підрядні часу, місця, причини, способу і ступеня дії, порівняльні, умови, допусту, мети.

Складнопірядні речення з підрядними обставинними можуть мати як двочленну, або розчленовану структуру, так і одночленну, або нерозчленовану. Складнопірядні речення з підрядними способу дії, міри або ступеня та порівняльними мають нерозчленовану (одночленну) структуру, інші складнопірядні з підрядними обставинними мають переважно двочленну, або розчленовану структуру, тобто стосуються усього головного речення в цілому.

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМ ЧАСУ

Складнопірядним реченням з підрядним часу називається складне речення, підрядна частина якого вказує на час дії або стану, про які повідомляється в головному реченні. Вона відповідає на питання коли? як довго? відколи? доки? на який час?

Напр.: *«Чому ж стоїш без руху ти, Коли ввесь світ співає?»* (О. Олесь).

Підрядне часу пов'язується з головним реченням сполучниками *коли, як, якже, поки, доки, відколи, тільки, тільки що, як тільки, ледве, лиш, лише, скоро, щойно*, складеними сполучниками *в той час як, в міру того як, після того як, перед тим як, до того як, з того часу коли, з тих пір як*, вищо-часовими формами дієслів-присудків головного і підрядного речень.

У залежності від способу приєднання підрядної частини до головної підрядне часу може:

1) конкретизувати, розкривати зміст співвідносного слова, яке виступає в головному реченні в ролі обставини часу: *«Ледве встигли вони влитись і повдягати свої парадні кунтуші, як із замкової вежі... розляглися звуки фанфари»* (В. Гжицький);

2) уточнювати обставину часу головного речення, виражену здебільшого прислівником незайменникового походження: *«Потім, коли висохнуть сльози, я таки втягаю солому і заходжуся топити»* (Г. Тютюнник);

3) виконувати функцію відсутньої в головному реченні обставини часу, поширюючи головну частину складнопідрядного речення в цілому: *«І тільки ти в кімнату підеш з танку. Погасне тихо й журно свято скрізь...»* (О. Олесь).

Підрядна частина може стояти перед головною, в середині і після головної частини: *«Коли їхали по шосе, із корзинки випала «Женщина і соціалізм» — пом'ята, некрасива книжка»* (М. Хвильовий); *«З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима»* (М. Хвильовий); *«Перед тим, як йти на трибунал, їх гарненько погодили, звелили причепуритись...»* (І. Багрянний).

Складнопідрядні речення з підрядними часу можуть указувати:

на відношення одночасності (повної або часткової): *«Якраз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу»* (І. Огієнко); *«Коли вже підвода з возним і вояками рушила з місця, на вулиці показався горбань Фока»* (В. Гжицький);

на відношення різночасності, послідовності: *«Доки сонце зійде — роса очі виїсть»* (нар. тв.); *«Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору й пішов на заробітки, Нимидора мусила йти на панщину»* (І. Нечуй-Левицький). (Дія або стан підрядного речення може як передувати дії чи стану головного речення, так і відбуватися після головного);

на часові межі, період тривання дії або стану головного речення: *«Катранник лежав, аж поки нагодилися хлопці з села, що їхали возами...»* (В. Барка);

на постійну повторюваність послідовних дій або станів: *«Коли не їдь, то все підпирай воза спиною»* (І. Нечуй-Левицький).

Ці відношення виражаються різними засобами синтаксичного зв'язку (сполучниками, сполучними словами) та видо-часовими значеннями дієслів-присудків. Так, коли присудки головного і підрядного речень виражені дієсловами недоконаного виду у формі теперішнього, минулого або майбутнього часу і підрядна частина прислнується до головної сполучниками *коли, як, час дії* головного речення збігається з часом дії або стану підрядного речення.

На часову межу (початковий або кінцевий момент) дії головного речення вказують сполучники і сполучні слова *поки, доки, відколи, з того часу як, до того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве*. Різночасність, послідовність дій головного та підрядного речень виражається за допомогою складених сполучників *після того як, перед тим як, до того як*.

Коли сполучник переходить у головне за змістом речення, виникають так звані «обернені» відношення, або взаємна підрядність: *«Андрій спустив на воду човна і вже хотів був рушати, як в вільшині запорожало гілля і на луку вибігла захекана дівчина»* (Г. Тютюнник). (Пор.: *Коли Андрій спустив на воду човна, у вільшині запорожало гілля...*).

Взаємна підрядність характерна, насамперед, для речень, головна частина яких містить дієслово *встигати* з заперечною часткою *не*: *«Андрій ще не встиг зорієнтуватися, як його взяли за руки й за ноги й потягли в коридор»* (І. Багряний); *«Ззаду щось зашелестіло, і не встиг Тимко обернутися, як чийсь теплі ніжні руки закрили йому обличчя»* (Г. Тютюнник), — або дієслово доконаного виду, що позначає дію, до завершення якої настає дія або стан підрядного речення. Для цього типу складнопідрядних речень з підрядним часу характерна постпозиція підрядної частини.

Часові відношення в складнопідрядних реченнях із підрядними часу можуть ускладнюватися умовно-наслідковими, з'ясувальними та ін.: *«Тануть, в'януть сніги, Як крізь хмари летючі Гляне сонце блискуче...»* (О. Олесь). (Підрядне речення часу з відтінком причини.)

Головна й підрядна частини можуть об'єднуватися спільним підметом: *«Дома Федір Нестерович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці»* (Г. Тютюнник).

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМ МІСЦЯ

У складнопідрядних реченнях з підрядним місця підрядна частина виступає в ролі обставини місця щодо головної частини або уточнює обставину місця головної частини, наприклад: *«А де нема любові і страждання, Там не живе, не б'ється і життя...»* (О. Олесь).

Підрядні місця відповідають на питання *де? куди? звідки?* і містять вказівку на місце, напрямок, простір або на вихідний пункт дії, про яку говориться в головному реченні.

З головним реченням підрядні з'єднуються сполучними словами *де, куди, звідки*, яким можуть відповідати співвідносні *тут, там, десь, туди, кудись, звідти*, що виступають у ролі обставини місця головного речення: «*І куди було в садку не глянеш, десь поміж яблунь, груш, кущів порічки й агрусу неодмінно біліла і його сива голова*» (О. Довженко).

Крім цього, в головному реченні можуть бути і прислівники *скрізь, усюди*, які разом з часткою *не* в підрядній частині надають реченню узагальнювального значення.

Підрядні місця можуть:

1) виконувати роль розгорнутої обставини місця, відносячись до речення в цілому: «*Де кров текла козацькая, трава зелениє*» (Т. Шевченко);

2) розкривати значення співвідносних сполучним словам вказівних прислівників — обставин місця в головному реченні: «*Там, де верби хилять віти. Там, де лози струнко гнуться. Там, на озері розкішнім, Хвиля срібная жила*» (О. Олесь);

3) уточнювати обставину місця головного речення, виражену прислівником: «*У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український*» (І. Огієнко).

Коли підрядне місце присднується до головного сполучним словом *де*, воно вказує на місце дії головного речення, сполучне слово *куди* у підрядному реченні вказує на напрямок дії головного речення, *звідки* — на вихідний пункт дії. В розмовній мові, крім цих сполучних засобів, уживається сполучне слово *кудою*, якому може відповідати співвідносне *тудою* в головному реченні. Його значення не збігається з жодним із зазначених сполучних слів. *Кудю* вказує на шлях (часто — один з кількох можливих), на якому відбувається дія, названа в головному реченні, наприклад: «...*Андреуччо зрадів несподіваному щастю, миттю вибрався з гробниці і подався з церкви тудою, кудю прийшов*» (Дж. Бокаччо, пер. М. Лукаша).

Коли підрядне речення присднується відносними словами *де, куди, звідки* до іменника, що виступає в головному реченні в ролі обставини місця, таке підрядне слід розглядати як означальне: «*Обережно підступав [Катранник] до станції, де вже потяга не було, як і озброєної вартти також*» (В. Барка).

Підрядне місце може займати будь-яку позицію щодо головного речення: «*Куди підеш, бідні молодиці, Молодиці і вдовиці*

потішаєш» (Л. Лепкий); *«Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок»* (М. Хвильовий).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ ПРИЧИНИ

Складнопідрядним реченням з підрядним причини називається речення, підрядна частина якого вказує на причину або містить обґрунтування того, про що сказано в головній частині, і відповідає на питання *чому? через що? з якої причини?*, наприклад: *«Мали спати по черзі, бо хтось один повинен був підтримувати вогонь»* (В. Гжицький).

З головною частиною підрядне причини з'єднується сполучниками *бо, щоб, з тим, що, оскільки, позаяк*, парним сполучником *а що...то* та сполучними висловами типу *завдяки тому, що; у зв'язку з тим, що; в силу того, що; на тій підставі, що; з цієї причини, що; з того приводу, що* і под., наприклад: *«У словах баский, боязкий, в'язкий... знак м'якшення не пишеться, оскільки тут з, с разом із к не творять суфіксів -зк-, -ск-»* (Укр. правопис); *«Щось моя невістка не одичняє при мені своєї скрині, мабуть тим, що порожня»* (І. Нечуй-Левицький).

У розмовному мовленні, художньо-белетристичному та газетно-публіцистичному стилях відчутно переважають сполучники *бо, щоб, тому що*. Сполучник *бо* виражає тільки причинові відношення. Підрядні речення зі сполучником *бо* завжди стоять після головного: *«Не злякають вас нікого, холодні сніги. Бо розтопе вас сонце блискуче...»* (О. Олесь); *«Нешвидко бігла тягарівка. бо вибоїни на дорозі з вигурком підкидали щохвилини»* (В. Барка).

Інші підрядні причини можуть стояти перед головним, після головного і в середині головного речення: *«Хлопці боялись поворухнутись, щоб не злякати»* (О. Гончар); *«А що їм добре, то й забули про мене»* (Марко Вовчок).

Складені сполучні вирази вживаються переважно в офіційно-діловому та науковому стилях.

Складені сполучники *тому що, тим що, через те що, з тим, що* можуть розчленовуватися або стояти в підрядному реченні. При розчленуванні цих сполучників на дві частини слова *тому, тим, з тим, через те* входять до складу головного речення і виконують роль співвідносних слів, а підрядне з'єднується з головним сполучником *що*: *«А Катерина сидить тут тому, що тут Андрій»* (І. Багрянний); *«Становище його було дуже кепське тим, що він не мав абсолютно ніяких речей...»* (І. Багрянний).

Головна і підрядна частини складнопідрядного речення з підрядним причини можуть стосуватися одного суб'єкта дії: *«Я таки прийду, бо дуже хвилююсь»* (М. Стельмах).

Складнопідрядним реченням з підрядним умови називається складне речення, підрядна частина якого вказує на реальну чи нереальну (тобто бажану або можливу) умову, за якої відбувається чи могло б відбуватися те, про що говориться в головному реченні, наприклад: *«І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку»* (О. Довженко); *«...Якби були такі тюрми, то всі б з волі пішли жити до тюрми»* (І. Багрянний).

Підрядне умовне речення відповідає на питання *за якої умови?*

З головним підрядна частина може з'єднуватися сполучниками *якщо, коли, як, раз, коли б, якби, аби*, повторюваним сполучником *чи* (при наявності кількох умов), а також формою умовного способу дієслова в підрядному реченні або формами майбутнього часу чи наказового способу, вжитими у значенні умовного, наприклад: *«Раз серце собаче, то і народ малий, і зведеться здорове число їхнє нінащо»* (В. Барка); *«Хоча як інші книги погортай, то перший цар був скіфський Таргітай»* (Л. Костенко). Підрядне умовне може бути й інфінітивним: *«Аби нам у гори дістатись, я тебе там вигою, брате»* (Леся Українка).

Сполучник *коли* в підрядному умовному реченні здебільшого має тільки умовне значення, не обтяжене часовим відношенням, і є стилістично нейтральним, наприклад: *«Коли я вас образив, то прошу пробачення»* (М. Хвильовий); *«Коли б і сталась перемога, То це було б лише від Бога!»* (О. Олесь).

Розрізняють два типи підрядних умовних речень. Речення першого типу виражають дійсну, реальну умову, при наявності якої можлива дія головного речення. Вони приєднуються до головного сполучниками *якщо, як, коли, раз*. Другий тип підрядних речень виражає умову ірреальну, тобто нездійсненну. Ці речення приєднуються до головного сполучниками *коли б, якби, аби*. Головне речення теж містить вказівку на нереальність дії, яка граматично виражається формою умовного способу.

Підрядна частина відноситься до всього головного речення і може займати будь-яке місце щодо нього: *«Якби фортуна не була сліпою, хіба б лежав той грек на дні Суною?»* (Л. Костенко); *«Які б то звуки розітнулись, Коли б ви дивних струн торкнулись!...»* (О. Олесь).

Коли підрядне речення містить реальну умову, воно здебільшого стоїть у препозиції щодо головного: *«Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю»* (М. Хвильовий).

Якщо підрядне речення стоїть перед головним, то в головному може бути сполучник-відповідник *то*: *«Як хвиля мимо пронесе, То буде й далі добре все»* (О. Олесь); *«Як нема чого їсти, то й святий забунтує...»* (В. Винниченко).

Підрядні речення можуть мати додаткові відтінки значення часу: «Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява» (О. Довженко); причини: «Нащо той сходить, як хліб гниє» (А. Головка); «Якщо й писав, сину, то не ми твої листи читали» (А. Головка).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ ДОПУСТУ

Складне речення, підрядна частина якого вказує на умову, незважаючи на яку або всупереч якій відбувається дія, виражена в головному реченні, називається складнопідрядним реченням з підрядним допусту, наприклад: «Хай літають вітри, хай сміються громи. — Ми не звернем з своєї дороги...» (О. Олесь); «Але він теж не так собі гречин, хоч взяв за душу невідомо й чим» (Л. Костенко).

Підрядні допустові речення відносяться до головного речення в цілому. Від головного речення до підрядного можна поставити запитання *незважаючи на що?*

Допустове значення підрядного речення може мати різні відтінки — обмежувальний, узагальнювальний, розділовий, протиставний, яким відповідають різні формальні засоби приєднання підрядної частини до головної. З головним реченням підрядні допустові можуть пов'язуватися сполучниками *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, правда, незважаючи на те, що*: «Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара» (М. Хвильовий); сполучними словами, ускладненими часткою *не*: *як не, скільки не, куди не, звідки не, хто не, що не, який не, де не, коли не*: «І яка вона [прогулянка] не була химерна та коротка, але на всіх справила велике враження» (І. Багряний).

Підрядне допустове може стояти після головного речення, перед головним і в середині головного речення. Якщо підрядне допустове стоїть перед головним, на початку головного здебільшого вживаються протиставні сполучники *а, та, але, зате, проте, однак, все ж*, наприклад: «...Хоч там нема того, що є деінде, зате є те, чого нема ніде» (Л. Костенко).

Існує поділ складнопідрядних речень з підрядною частиною допустовою на різні підтипи, в залежності від структурно-семантичних особливостей. Так, виділяють власне допустові і узагальнено-допустові речення.

Власне допустові підрядні речення виражають звичайні обставини, всупереч яким відбувається дія головного речення, наприклад: «Христия така маленька дівчинка, хоч їй і двадцять шість літ» (М. Хвильовий). Власне допустові поділяються на обмежувально-допустові, протиставно-допустові та розділово-допустові.

Обмежувально-допустове речення завжди займає постпозицію

або інтерпозицію щодо головного: *«Звали його: Безрідний, хоч мав родичів»* (В. Барка); *«Литвинов, хоч був і терапевт з вузького профілю, але в цих умовах міг бути й за хірурга, тільки, на жаль, мав він лише самі голі руки»* (І. Багрянний).

У протиставно-допустових реченнях, на відміну від обмежувально-допустових, підрядна частина стоїть перед головною, яка може починатися протиставним сполучником: *«І хай відносин наших світ погасне, А спогади все ж будуть жити в мені...»* (О. Олесь).

У підрядному розділово-допустовому реченні є повторювані сполучники *чи* або *хоч*: *«Чи прийде час веселий, Чи прийде зла година — Я все тебе згадаю. Що ти моя єдина»* (Р. Купчинський).

Узагальнено-допустові підрядні речення, приєднуючись до головного сполучними словами — відносними займенниками і прислівниками та підсилювальними частками *не* або *хоч*, вказують на крайній ступінь вияву умови, всупереч якій відбувається дія головного речення: *«І де б я не був за далекою даллю, тебе ж, Україно, завжди пізнаю...»* (А. Малишко).

Якщо допустовий сполучник ускладнюється часткою *би* (б), то підрядне речення набуває умовно-допустового значення: *«Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати...»* (В. Симоненко).

СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМ НАСЛІДКУ

Складнопірядним реченням з підрядним наслідку називається речення, підрядна частина якого вказує на наслідок того, про що говориться в головній частині, наприклад: *«А вгорі до паркана ще й було прибито дощаний дашок з нахилом всередину, так що в цілому ця споруда нагадувала ярмаркову циркову халабуду»* (І. Багрянний).

Пірядне наслідку відноситься до головного речення в цілому і приєднується до нього нерозкладним сполучником *так що*, який не має в головному співвідносного слова. Цим підрядні наслідкові формально відрізняються від підрядних міри і ступеня та способу дії. Останні можуть приєднуватися до головного речення сполучником *що*, якому в головному реченні відповідає прислівникова обставина *так*, що не має фіксованого місця в реченні. Пор.: *«Сонце некло так, що й уночі степ нашіє»* (Ю. Яновський) — *Сонце так некло, що й уночі степ нашіє; «Удар був не дуже сильний, так що Андрій з товаришами тільки трохи потовклись один об одного, але не пошкодились»* (І. Багрянний). Нерозкладний сполучник *так що* належить повністю до підрядного речення і має фіксоване місце на його початку.

Іноді підрядне наслідкове може відноситися не до всього головного речення, а до окремої його частини. Підрядне наслідкове може стояти тільки після головного чи тієї його частини, яку пояснює: «Сліний страх зазирає Яовізі у вічі і гнав її все вперед та вперед, так що нарешті вона вже без пан'яті бігла до дубових закутих дверей» (В. Гжицький).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ МЕТИ

Підрядне речення, що вказує на мету, цілеспрямованість або на пригнічення відображеної в головному реченні дії чи стану, називається підрядним реченням мети, наприклад: «Глибше зарийтесь, забийтесь в снопки, **Щоб не знайшли вас голодні вовки...**» (О. Олесь).

Підрядне речення мети відповідає на питання *навіщо? для чого? з якою метою?* З головним реченням підрядне мети з'єднується сполучниками *щоб, аби, аби тільки*, яким у головному можуть відповідати співвідносні слова *для того, за тим, з тим, на те*, наприклад: «Ми у світ покликані **для того, щоб усе зробити напакі**» (Л. Кпсельов).

Коли логічний наголос не падає на співвідносні слова *для того*, вони можуть переходити у підрядну частину, наприклад: «**Для того щоб любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ**» (О. Кобилянська).

У тих випадках, коли дійова особа спільна для головного і підрядного речення або головне речення безособове, головний член підрядного речення часто має форму інфінітива: «Я втік би в темний гай, **щоб слухать, як шепоче До листу лист і до квіток трава...**» (О. Олесь).

Підрядне речення мети може займати будь-яке місце відносно головного: «**Щоб мову свою рідну їх діти не забули**, їм літери виводять вірменки на піску» (Л. Костенко); «Він розіслав своїх синів і дочок по всіх світах — **щоб вони ті світи здобували, щоб ті світи будували.**... а сам лишився, всіма забутий» (І. Багрянний).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СПОСОБУДІ, МІРИ АБО СТУПЕНЯ, ПОРІВНЯЛЬНИМИ

Підрядна частина складнопідрядного речення може вказувати на якісні чи кількісні ознаки дії або стану, про які говориться в головному реченні, або ж конкретизувати значення обставини головного речення з погляду її якісних чи кількісних ознак і відповідати на питання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?*

Залежно від того, який відтінок значення має підрядна частина — якісний, кількісний чи порівняльний, — розрізняємо відповідно складнопідрядні речення з підрядними способом дії, з підрядними міри або ступеня, з підрядними порівняльними. Однак нерідко віднесення складнопідрядних речень до одного з трьох типів є утрудненим через слабку диференційованість їхніх значень.

Складнопідрядним реченням з підрядним способом дії називається складне речення, підрядна частина якого вказує на характер або спосіб проходження дії або стану головного речення (дає якісну характеристику) і відповідає на питання *як? яким чином?* Напр.: *«А злива так само почала відходити, як і надійшла»* (М. Стельмах).

Іноді підрядні речення способом дії мають додаткові відтінки значення порівняння: *«Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить бабусі»* (В. Барка); наслідку: *«Як дбаєш, так і маєш»* (нар. тв.).

З головним реченням підрядні способом дії поєднуються сполучниками *як, що, щоб, мов, немов, мовби, наче, неначе, ніби, нібито, ніж* і сполучним словом *як*. Сполучному слову і сполучникам (за винятком *ніж*) може в головному відповідати співвідносне слово *так*, що виступає в ролі обставини способу дії: *«Варять [цукор] так, що з січки, крізь її середні перегородки, як то була в рослинах, цукровий сік сам висмоктується в гарячу воду...»* (В. Барка).

Відносно головного підрядне способом дії може займати будь-яке місце: *«Недовго спав Мирон Данилович: прокинувся вчасно, як призначив собі: звичка, вироблена роками, від неспокою»* (В. Барка); *«Ніби половина життя в світі, відійшовши, згасла: до того сумно і порожньо стало навкруги»* (В. Барка).

Складнопідрядним реченням з підрядним міри або ступеня називається складне речення, підрядна частина якого вказує на міру чи ступінь вияву дії головного речення або на ступінь вияву ознаки, якості, вираженої прикметником, прислівником або іменником у головному реченні, тобто дає кількісну характеристику, і відповідає на питання *наскільки? якою мірою? до якої міри?* Напр.: *«Повітря навкруг вигріто до тієї міри, що вже ніби пронизує наскрізь, без перерви гонячи пін з кожного, хто рухається»* (В. Барка); *«Всі так виснажилися і ослабіли, що почали тремтіти, гіркота під грудьми в кожного»* (В. Барка).

Підрядні міри або ступеня з'єднуються з головним сполучниками *що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, начебто, неначебто*, сполучними словами *скільки, наскільки*, яким у головному реченні можуть відповідати співвідносні слова *так, до того, такою*

мірою, такий, тільки, стільки, настільки: «Він говорив так весело, що майже всі поспули» (М. Хвильовий).

За характером змістових і граматичних зв'язків між головним і підрядним реченням можна виділити такі групи підрядних речень, міри або ступеня:

з відтінком наслідку: «Часом весна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси і сінокоси» (О. Довженко); «В хаті повиднішало так, що на стелі стало чітко видно сині плями» (Г. Тютюнник);

з відтінком мети: «Хотіла б я вийти у чисте поле, Припасти лицем до сирі землі і так заридати, щоб зорі почувли. Щоб люди ажжахнулись на сльози мої» (Леся Українка).

Підрядна частина, як правило, займає постпозицію щодо головної.

Складно підрядним реченням з підрядним порівняльним називається складне речення, підрядна частина якого пояснює шляхом порівняння, оснований на будь-яких асоціаціях, зміст усього головного речення, наприклад: «Дідоусь в'яже ятерину, як та Парка тче нитку людського життя...» (І. Багряний); «Сивина блищить у чорному чубі, наче озимина втялась інеси на осінньому полі» (Є. Гуцало).

Часто підрядні порівняльні речення бувають неповні, тобто мають лише один головний член — підмет або присудок, який і виконує порівняльну функцію, стосуючись, відповідно, присудка або підмета головного речення, наприклад: «Летється море, плеще в берег, Б'ється в сірі скелі, Мов з кайданів хоче вийти На стени веселі» (О. Олесь); «На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилзли з чорної нори на світло денне» (І. Багряний); «І ніхто, мабуть, тієї пісні не міг до кінця так зрозуміти, як він...» (І. Багряний).

Підрядні порівняльні речення слід відрізнити від порівняльних зворотів, які становлять собою частину простого речення, що містить порівняння і з'єднується з реченням за допомогою підрядного сполучника. Підрядний порівняльний зворот, на відміну від підрядного порівняльного речення, не становить собою предикативної одиниці, наприклад: «Як парость виноградної лози, плекайте мову» (М. Рильський).

Підрядні порівняльні речення можуть стосуватися як займенникового прислівника *так* у головному реченні, так і всього головного речення; вони можуть займати будь-яке місце відносно головного: «Мов косарі-крадіжники, поспішаючи, кладуть колосся чужої ниви, так кулеметники стрільниною косили ряди селян» (В. Барка); «Під стіною поспівав, як нерівний дзвін торкнув, сліпець-дідик з лірою» (В. Барка).

Підрядні порівняльні речення можна розглядати як різновид підрядних способу дії.

ПЕРЕХІДНІ ВИПАДКИ МІЖ СУРЯДНІСТЮ І ПІДРЯДНІСТЮ

Частина складних речень одночасно містить ознаки і складно-сурядних, і складнопідрядних. Такий перехідний тип синтаксичного зв'язку характерний для речень, що поєднують підрядні засоби зв'язку між предикативними частинами і сурядні змістові відношення між ними. Це складнопідрядні речення з підрядною частиною приєднувальною (супровідною), складнопідрядні речення з зіставними відношеннями між частинами та складнопідрядні речення з пояснювальними відношеннями між частинами.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ ПРИЄДНУВАЛЬНИМ (СУПРОВІДНИМ)

Складнопідрядним реченням з підрядним приєднувальним (супровідним) називається речення, підрядна частина якого містить у собі додаткове повідомлення, пояснення з приводу того, про що говориться в головному реченні, наприклад: *«Протягом багатьох років наукові співробітники ставили питання про закріплення за ними науково-дослідницьких тем, на що отримували категоричну відмову дирекції»* (газ.); *«Проголошення на пленумі ЦК ВКП(б) 24 січня 1933 року головною державною небезпекою на Україні націоналізму відкрило шляхи для повального терору проти української інтелігенції, проти «контрреволюціонерів з партійними квитками в кишені», призвело до інфільтрації доктрини про український націоналізм в усі сфери суспільного і культурного життя республіки, що давало підстави для пошуків і «викриття» українського націоналістичного підпілля, а отже — для узаконення терору»* (М. Жулинський).

Особливістю складнопідрядних речень цього типу є відносна самостійність і завершеність (як за структурою, так і за змістом) головної частини, що не вимагає підрядної, і несамостійність підрядної, яка приєднується до головної частини сполучними словами *що* (в різних відмінках з прийменниками і без прийменників), *де*, *куди*, *звідки*, *коли*, *чому*, *навіщо*, *як*, наприклад: *«Літак возить свіжозарізаних барашків для шашилика, чого звичайно, не передбачено в «Капіталі» Маркса, в розділі «Історична тенденція капіталістичного нагромадження»* (В. Барка); *«Аж надвечір пощастило влізти в вагон, відчайдушно штовхаючи сильніших, через що навіть забув чоловік спитати про дорогу і поїхав у несвій напрямок»* (В. Барка); *«Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски»* (М. Хвильовий).

У зв'язку з самостійністю головної частини від неї до підрядної не можна поставити питання. У головній частині не може бути співвідносного слова: *«Насамперед — можна ходити, стояти, танцювати, лежати і, якщо хочеш, навіть битися головою об стіну — нікому до того не було ніякого діла, як не було й ніякого від того ефекту»* (І. Багрянний).

Деякі часто вживані супровідні конструкції перетворилися на стійкі звороти: *що й треба було довести, як і треба було сподіватися* тощо: *«Розбуркала мене, як і треба було чекати, весна»* (М. Хвильовий).

За характером зв'язку складових частин складнопідрядні речення з підрядною частиною приєднувальною (супровідною) наближаються до складносурядних, і приєднувальний зв'язок можна розглядати як особливий тип синтаксичних зв'язків між словами в межах простого речення чи між частинами складного речення.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ЗІСТАВНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ МІЖ ЧАСТИНАМИ

Складнопідрядні речення з зіставними відношеннями між частинами становлять перехідний тип між складнопідрядними і складносурядними реченнями. Формально вони мають підрядну частину, бо містять у собі підрядні сполучники або сполучні слова (*коли...то, тоді як, у той час як, чим...тим, у міру того як, якщо...то, хай...однак*), але ці сполучники можна замінити на сполучники сурядності без втрати значення, оскільки підрядний зв'язок у таких реченнях настільки слабкий, що легко руйнується. Напр.: *«Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок...»* (М. Хвильовий); *«Як у свій час носили винниченківські сорочки, так тепер наше глухе місто поринуло в матеріалізм»* (М. Хвильовий).

Зміст частин може зіставлятися в плані якісному, кількісному або часовому. Більша частина сполучників втрачає в цих реченнях своє основне значення (часове, умовне): *«Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, дець пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за ту ж таки пачку) тридцять п'ять»* (М. Хвильовий).

Зіставні відношення ускладнюються додатковими відтінками: часове співвідношення може мати додаткові відтінки допустовості, прогиставлення, поступового якісного зростання ознаки: *«І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вузчкою — вогняста смуга у воді понад лозами, наче хвили ткали її кудись під берег»* (Г. Тютюнник).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПОЯСНЮВАЛЬНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ МІЖ ЧАСТИНАМИ

Складнопідрядним реченням з пояснювальними відношеннями між частинами називається речення, одна з частин якого пояснює другу, конкретизує її значення, передає його іншими словами. Підрядна пояснювальна частина приєднується до пояснюваної за допомогою сполучників *тобто, а саме, як-от* і завжди займає постпозицію. Напр.: «Час був найсприятливіший для полювання, *тобто* тільки починало світати» (Газ.).

Чіткий порядок частин, змістова зумовленість другої частини і фіксоване місце в ній сполучника, а також подібність першої частини до головної наближають цей тип речень до складнопідрядних, а відношення пояснення та семантико-синтаксична однотипність частин споріднюють його зі складносурядним.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

До безсполучникових складних речень належать такі синтаксичні конструкції, компоненти яких об'єднуються в одне змістове й синтаксичне ціле без сполучників і сполучних слів, за допомогою інтонації та інших синтаксичних засобів. Інтонація є основною у зв'язку предикативних одиниць безсполучникових речень; вона може визначати характер синтаксичних відношень між частинами складного речення і передавати найрізноманітніші відтінки значень. Напр.: «*Не забувай віри своєї, мови рідної, вдома її не помічаєш, тую мову, на чужині ж вона мов батько, і мати, і вся Україна*» (С. Плачинда, Ю. Колісниченко). При спокійній інтонації відношення між частинами єднально-перелічувальні, при напруженій, підкресленій інтонації відношення між частинами набувають наслідкового і протиставно-зіставного значення: *Не забувай віри своєї, мови рідної, (бо) вдома її не помічаєш, тую мову, (а) на чужині ж вона мов батько, і мати, і вся Україна*.

Безсполучникові речення в порівнянні із сполучниковими стилістично більш марковані, вони широко вживані в текстах, розрахованих на слухачів. Передусім це художній текст, орієнтований на «внутрішнє проговорювання», особливо в тих його частинах, що імгують розмовне мовлення; це публіцистичний текст, що передбачає сильний вплив на слухачів, читачів; ораторський виступ, полемічний телерадіокоментар тощо. Відсутність сполучників замінюється також ситуацією, жестом, мімікою. І чим частіша при комунікації їх роль, тим частіше виникають у мовленні безсполучникові конструкції: «Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди: Цілуй, цілуй, цілуй її — знов молодість не буде» (О. Олесь); «Повечорів мій день, туман поле ясне укриває, я дивлюсь, хвилюючись, навколо, — мені треба поспішати» (О. Довженко).

Розрізняють чотири типи інтонації безсполучникових речень: перелічувальну, зіставну, обумовлену і пояснювальну. Перелічувальна інтонація створює «округлу», спокійну структуру; вживається для опису, розповіді; зіставною користуються в динамічних висловах, контрастних за природою; обумовлена інтонація може вказувати на причину, наслідок, умови, за яких відбувається дія; пояснювальна інтонація надає реченню логічної послідовності викладу, деталізує, конкретизує зміст частини безсполучникового речення.

Окрім основного засобу зв'язку компонентів складного безсполучникового речення (інтонації), вживаються також додаткові: семантичне співвідношення частин, паралелізм видо-часових форм дієслів-присудків, контактні слова, анафоричні елементи, своєрідна синтаксична структура (неповнота однієї з частин, загальний другорядний член речення, повторення окремих членів речення, порядок розміщення частин).

1. Між предикативними частинами безсполучникового речення, як і сполучникового, неодмінно існує семантичний (змістовий) зв'язок. За метою вислову в безсполучниковому складному реченні можна зосередити синтаксичні відношення як одного, різко окресленого значення, так і відтінки кількох різних значень: «*І Правдає слово існуватиме вічно, брехня — всього одну хвилинку*» (Заповіт Божий) — відношення між частинами — зіставні; «*Я знаю: мова мамина — свята, в ній вічний, незнищений дух свободи*» (М. Адаменко) — відношення між частинами — пояснювальні; «*Вони обнялися, мов брати, і стояли вражені: під ними Поділ у садах, церкви, красиві будинки; довкола — нескінченна оболонь, Дніпро, задніпрянська далечинь, ліси, луки і небо зовсім близько*» (С. Плачинда) — відношення між частинами речення передають відтінки і причинових, і пояснювальних значень.

2. Зв'язок безсполучникових речень передається й за допомогою відповідних (паралельних) видо-часових форм дієслів-присудків. У таких реченнях присудки виступають в однотипних формах способу, виду та часу: «*У секунді торкнув смичком чутливе тіло скрипки чорновусий молодик, за ними затінькотів на цимбалах, гейби розсипав срібні горошинки, цимбаліст, до них ще ближче підступив на перший погляд дядькуватий, із загрубілими й наче вузлуватими пальцями кларнетист...*» (В. Качкан); «*Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця намріяла, душа причастилася кротості прав — добридень я світу сказав*» (П. Тичина) — у реченнях присудки виражені дієсловами минулого часу, докона-ного виду, дійсного способу.

3. Контактні слова, в ролі яких виступають, як правило, антоніми, вживаються для зв'язку частин безсполучникових речень з метою передачі інтонації та відношень зіставності в художніх, публіцистичних, наукових текстах тощо. Це такі

пари антонімів, як *згори—знизу, тут—там, далі—ближче, один—другий, спереду—позаду, звідси—звідти, справа—зліва...* «Там ріка вирує сонцем, плавні аж до млинів синіють, тут маки палають усюди по пустирищах — скільки їх насіяла весна!» (О. Гончар); «По той бік гора, по цей бік — друга» (нар. пісня).

4. Як засіб зв'язку безсполучникових складних речень додатково використовуються анафоричні елементи (інформативно недостатні слова, що вказують на попередні чи наступні слова, або ж посиляються на сказане раніше): *він, такий, наступний, ось, ось що, ось як, різний, однаковий, питання, думка, умова, головне, тоді, то... зажди ось*: «Зустрінеш кого-небудь, покохаш — *тоді* не тільки в місто, на край світу з ним підеш» (О. Купрін); «Земля дочекалась і сонця, і рясту, і цвіту. Душа, мов калина, росте і цвіте від тепла, Нічого не треба, нічого не хочу від світу, *Одне* — аби мати на білому світі була» (М. Сливоський).

5. Зв'язок частин безсполучникового складного речення посилюється особливою синтаксичною побудовою конструкцій. Серед таких особливостей розрізняють: 1) наявність спільного другорядного члена речення; 2) повторення слів (членів речення); 3) речення з незаміщеною синтаксичною позицією, які потребують доповнення першої частини; 4) закритість структури; 5) паралелізм побудови.

Безсполучникові речення з окресленими змістовими відношеннями легко перебудовуються у сполучникові, тому можна говорити про синонімічні конструкції безсполучникових та деяких типів сполучникових сурядних і підрядних речень. Щоправда, введення сполучників суттєво конкретизує змістові відношення, впливає на структуру синтаксичних конструкцій: «Колишеться на срібних навутинках липень: бджоли зависають на братчиках, на білих кашках, позумкуючи, гойдаються, як дзвіночки, (а) золотистокрильці злітають над різнотрав'ям, громадаються в зграйки, плавають над рожевим квітом, (і) дурманять голову запахи свіжої отави...» (В. Качкан) — безсполучникове речення з єднально-перелічувальною інтонацією при перебудові набуває протиставних і пояснювальних відношень. (Коли) любиш — скажи, (а) не любиш — (то) мовчи. У багатьох безсполучникових реченнях синтаксичні відношення не відповідають тим, що виражаються сполучниками сурядності й підрядності. Такі конструкції не можна перебудовувати, вони не мають паралельних синонімічних сполучникових речень: «Голосами, небесами напилися далі, Десь копита одзвеніли, одгули печалі, Тільки хмари, тільки небо та віків відлуння, Тільки туриси золотої тихе дивострунтя» (С. Тельнюк); «З полтавської Богданівки, з біленької селянської хати, рушила у світи творчість народної художниці Катерини Білокур, пішла до людей її малярська поезія, сповнена якоїсь майже магічної сили, майже фантастичної краси» (О. Гончар).

Залежно від змістових відношень між частинами безсполучникового складного речення, характерної інтонації та синонімії з сурядними й підрядними сполучниковими реченнями виділяють речення з однотипними і різнотипними частинами. У свою чергу, однотипні речення можуть мати відкриту та закриту структуру і передавати відтінки єднальні, перелічувальні, зіставні, протиставні. Різнотипні речення мають тільки закриту структуру і виражають умовні, часові, допустові, причинові, наслідкові, пояснювальні, з'ясувальні відношення.

Однотипні речення характеризуються однорідністю, рівноправністю частин, вимовляються з паузами між компонентами складного речення, змістові відношення в них близькі до сурядних. Серед однотипних речень виділяються єднальні, перелічувальні і зіставно-протиставні.

Єднально-перелічувальні складні безсполучникові речення виражають одночасність або послідовність дій, дієслова-присудки яких співвідносні в часі. Між частинами таких речень можна вставити сполучник *і*, якщо в реченні дві частини, та інші єднальні сполучники, якщо в реченні кілька частин. Напр.: *«Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вієса, далі, наче риза рути, темніє просо»* (М. Коцюбинський); *«Тільки зорі в небі сяють, шепче лист, шумить Дунай, поміж себе розмовляють, шепотять: кохай, кохай...»* (С. Гулак-Артемовський) — ці речення виражають єднальні відношення, одночасність дій. Інтонація однотипна за ритмом та мелодикою частин, однаковим підвищенням на кінці некінцевих частин, остання частина вимовляється з пониженням тону. Одночасні єднальні й перелічувальні безсполучникові речення мають відкриту структуру і можуть безмежно збільшувати кількість частин, наближаючись до тексту певної ритмомелодики: *«А там дома, на Вкраїні, зараз цвітуть вишні, сливи; яблуні, мов наречені у ніжно фіалковій фаті; в білому шумовинні груші, бджоли гудуть, наче в мідні труби; батько ходить між деревами, кропить їх водичкою, розведеною з медом — будуть пахнути дерева, принаджувати бджоли...»* (С. Плачинда, Ю. Колісниченко).

Перелічувальні речення, які виражають послідовність дій, вживаються з дієсловами-присудками доконаного виду, описують події, явища, що відбуваються в певному порядку: *«Надворі вже стемніло, десь далеко на небі засяяла перша зірка, згодом, мов величезна антонівка, викотився жовтий місяць»* (Є. Івженко). Єднально-перелічувальні безсполучникові речення стилістично нейтральні, вони поширені в художньому й публіцистичному стилях, у науково-популярних текстах і вживаються для опису зовнішності, краєвиду, для характеристики персонажа.

Зіставно-протиставні безсполучникові речення складаються з двох частин, мають закриту структуру. В таких реченнях зіставляються або протиставляються явища, які відрізняються одне від одного. Інтонація зіставно-протиставних речень підвищена в першій частині і понижена у другій. Зіставні відношення виражаються також особливим розміщенням логічно наголошених слів, лексичним складом, структурним паралелізмом: *Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гнися* (приказка) — зіставно-протиставні безсполучникові речення поширені в розмовному мовленні, часто використовуються в приказках, афоризмах, сентенціях.

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами, в яких одна частина залежить від іншої за семантикою та інтонацією, мають замкнену структуру. Різноманітні синтаксичні відношення виражаються в них ритмомелодикою, певним порядком розміщення частин, лексичним складом компонентів. Співвідносні з ними сполучникові підрядні речення мають різноманітніші відтінки відношень, але й безсполучникові складні речення виявляють великі можливості для вираження відношень підрядності. За характером цих відношень виділяють: 1) обумовлені; 2) причиново-наслідкові; 3) пояснювальні.

В обумовлених складних реченнях одна з частин указує на умови, необхідні для здійснення якогось явища, процесу в другій частині. Обумовленість явищ буває умовною, допустовою, часовою з різноманітними відтінками значень або ж суміщенням їх в одному реченні. Обумовленість може бути залежно від лексичного наповнення конкретною в часі або ж постійною (необхідною) для виявлення синтаксичних відношень. Напр.: *«Ще з пелюшок дитину привчали любити і шанувати хліб. Будь-яке свято чи обряд не обходилися без паляниці. Народжувалася дитина — йшли з хлібом, виряджали сина в далеку дорогу — мати ув'язувала в рушник житній краєць, справляли весілля чи будували хату — неодмінно приходили з книшем, дорогих гостей також зустрічали хлібом-сіллю»* (В. Скуратівський); *«Не посадив жодного дерева за своє життя — плати за чисте повітря»* (О. Довженко); *«Настучиться, нагримиться — дрібен дощик піде, насудяться воріженьки — дівка заміж піде...»* (Маруся Чурай) — у реченнях умовні відтінки переплітаються з часовими. Інтонація в обумовлених реченнях найвища на логічно наголошеному слові першої частини, значна пауза між частинами і рівна — у другій частині.

Граматичною ознакою обумовлених речень є наявність у другій частині займенникових слів *так, тоді*, що підкреслюють структурний і семантичний зв'язок частин: *«Впаде мороз на яблуневий цвіт — тоді залишимося без врожаю...»* (П. Панч).

У складних безсполучникових реченнях обумовленого типу вживаються різні форми дієслів-присудків (умовного, наказового способу), синонімічні форми часу (майбутнього в значенні минулого, теперішнього). У порівнянні з підрядними сполучниковими такі речення більш експресивні, динамічні. Частини обумовлених речень за структурою часто являють собою неповні, однокладні речення. Неповнота надає таким синтаксичним конструкціям відтінку узагальненості: *«Коли зникає народна мова — народу більше нема! Відберіть у народу все — він усе може повернути, відберіть мову — він ніколи більше не створить її: вмерла мова в устах народу — вмер і народ»* (К. Ушинський); розмовності, що найяскравіше виражається в піснях, прислів'ях, приказках: *«Глибше орати — більше хліба мати; Сонце вставало — скрізь на небі чисто, де-не-де хмарка гуляла на волі, Тихо в діброві — тільки ледве листом щось промовляє висока тополя...»* (О. Афанасьєв-Чужбинський).

Різноманітні безсполучникові речення можуть передавати причинові та причиново-наслідкові відношення. Інтонація таких речень попереджувальна, «неспокійна», між частинами — значна пауза. Змістові відношення залежать від побудови і лексичного наповнення першої частини, в другій частині — вказується причина або наслідок: *«Після косовиці починаємо гребти сіно гуртом, потроху міняється і наш чарівний світ; батько, дід, дядько стають мовчазними і збентеженими, якась підозра проявляється в очах: вони починають ділити копиці»* (О. Довженко).

Пояснювальні безсполучникові складні речення передають відношення з'ясувальні, означальні, приєднувальні, власне пояснювальні. За характером відношень вони можуть створювати: 1) одну комунікативну одиницю, частини якої тісно пов'язані між собою (одна з частин включає структурний елемент, що потребує наявності другої частини): *«Розкажу тобі думку тасмну, легкий здогад мене обік: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік»* (Л. Костенко); *«Я знаю: кожній дитині потрібна ласкава увага батьків»* (В. Сухомлинський). Такі речення називають власне пояснювальними. Якщо друга частина безсполучникового складного речення доповнює, поглиблює, конкретизує зміст першої частини, то відношення в реченні мають приєднувальний характер: *«Весна приходить у Болотню розважливо, поволі, без поспіху: спочатку порядкує вона в лісах, відтак зупиняє свій лет у сосновому передіску, вже потім вступає на пагорби та зарінки»* (В. Качкан); *«Мов тихоплинь літньої ріки, розлилася музика: вона одразу брала кожного за серце, винімала з найчerstвішої душі власну струнку й підстроювала її під оцю, розлогу й, хотілося вірити, щасливу...»* (В. Качкан).

Безсполучникові речення ускладненої структури являють собою різного роду комбінації однотипних і різнотипних речень,

можуть об'єднуватись із сполучниковими у складну синтаксичну конструкцію. Вживаються для опису подій, явищ, у роздумах, поширені в публіцистиці, художній літературі: «Спершу її [Катерини Білокур] картини побачила Полтава, потім Київ, Москва, потім вони з'явилися в Парижі, біля них товпились відвідувачі міжнародних виставок: хто ж авторка цих незвичайних полотен?» (О. Гончар); «Гроза пройшла: зітхнули трави, квітки голівки підняли, і сонце, тепле і ласкаве, спинило погляд на землі» (О. Олесь).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕННЯХ

Частини безсполучникового складного речення можуть відділятися одна від одної комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире. Два знаки — кома і крапка з комою — розділяють компоненти складного речення, як засіб його графічного членування. Крапка з комою вживається в ускладнених безсполучникових реченнях з більшою кількістю компонентів, у комбінації з іншими розділовими знаками. Тире і двокрапка — семантизовані пунктуаційні знаки: вони передають відношення причини і наслідку, умови, протиставлення, пояснення, приєднання.

Кома ставиться в безсполучниковому складному реченні, коли його компоненти створюють єдність складної думки, виражаючи одночасність, послідовність чи спільність дії: «Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса...» (Панас Мирний).

Крапка з комою вживається тоді, коли окремі частини безсполучникового складного речення не мають тісного зв'язку у змісті, або в середині частини вже є свої коми: «Колись вона [школа] була мов лялечка, весело сміялась білизною своїх стін, вабила до себе привітним блиском широких вікон; над нею вдень і вночі шуміли могутні, повні сил і снаги осоки; біля них, на світлій сонячній галяві, мов сестра у пишному вбранні, молода, білосора береза...» (Ю. Збанацький); «Усміх посадивши в останнім промінні, згинуло радісне літо; дощик уїдливи, дощик осінній сіється, наче крізь сито» (Г. Чупринка).

Двокрапка вживається в таких випадках:

1) якщо друга частина складного речення пояснює, доповнює першу, розкриває її зміст: «А я додам: любити можна поезію в добу ракет, бо дивна річ: людина кожна якоюсь мірою поет» (М. Рильський);

2) якщо друга частина означає причину, підставу того, про що говориться в першій частині: «Немає в нас ні одного достойного пророку українське слово Т. Шевченка: уся сила і краса нашої мови тільки йому одному відкрилася» (П. Куліш);

3) якщо в першій частині є дієслова *знати, чути, бачити,*

розуміти, вирішувати, дивуватися, дивитися, які разом з інтонацією попереджають, що в наступному реченні буде викладено якийсь факт: *«Глянув у далечинь: на горах було видно Київ, лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах»* (І. Нечуй-Левицький).

Т и р е в безполучниковому складному реченні ставиться:

1) при зіставленні чи протиставленні змісту частин: *«Розум без книги — птах без крил»* (прислів'я); *«Та сам я шукав не істини модні — Розшукую в хаосі власну особу»* (М. Руденко);

2) при швидкій зміні подій чи несподіваному наслідку: *«Заспівала Ніна Матвієнко — зал завмер, очікуючи дива...»* (газ.);

3) якщо в першій частині зазначається час, умова, причина того, про що говориться в другій частині: *«Чи є в світі щось гарніше за великодній світанок! Село не спить, воно ж бо чекало цієї радості і йде назустріч їй до церкви. Не перепинити цієї живої народної ріки до церкви — в святості її живе наш дух: так виростили наші традиції, єдналася нація, благословилася на віки вічні вільна і незалежна Україна»* (Я. Гоян).

У вживанні розділових знаків у безполучниковому складному реченні відзначається непослідовність, що відтворює неконкретність змістових відношень між частинами складного речення, а також іншою тактикою їх розстановки в давніших безполучникових конструкціях.

БАГАТОЧЛЕННІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Різні типи складних речень, специфіка їх побудови, структурні особливості та змістові відношення досліджуються на прикладі мінімальних об'єднань, що включають у себе, як правило, дві предикативні одиниці в закритих структурах і дві, максимум три з однотипним видом зв'язку в структурах відкритих. Граматична природа складних речень сучасної української мови в таких мінімальних конструкціях відображається достатньо. Але розвиток свідомості людини, поступове пізнання та досягнення нею більш складних зв'язків між явищами навколишньої дійсності, а також потреби комунікації, прагнення точніше висловити свою думку, дати певні узагальнення відомостей про світ сприяли появі мовних одиниць вищого порядку, речень складнішої будови. Вони характеризуються не тільки збільшенням кількості предикативних одиниць у складі одного речення, а й своїми якісними ознаками, здатністю об'єднувати в одному реченні масивні структури, кожна з яких може мати в собі по кілька предикативних частин, що дає можливість регулювати інформативне навантаження, деталізувати висловлені думки, давати додаткові відомості про предмет мислення, вільніше

звертатися при потребі до засобів виразності, не виходячи за межі одного речення. Такі синтаксичні структури широко функціонують в українській мові, вони компактні за будовою, економні у використанні мовленнєвого матеріалу, на них легше зосередити увагу, сприймати їх зміст у цілому. Все це свідчить про те, що такі структури, широко вживані в живому усному, а особливо писемному мовленні, заслуговують на детальне вивчення специфіки будови їх, особливостей граматичних форм, можливостей та обсягу семантичного наповнення.

Конструкції цього типу називаються багаточленними, чи реченнями ускладненого типу, чи просто багаточленами. Їх частини зв'язуються між собою різноманітними граматичними засобами, виражають різні граматичні відношення, передають різні граматичні значення. В залежності від цього існують різні типи складних, а отже і складних багаточленних речень. Вони можуть бути складносурядними, безсполучниковими, складнопідрядними. Крім того, існують багаточленні складні речення з різними видами граматичного зв'язку між предикативними одиницями чи групами їх. Такі речення називаються складними синтаксичними конструкціями. Далі розглядається кожен тип речень окремо.

БАГАТОЧЛЕННІ РЕЧЕННЯ З СУРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Розрізняються два типи речень із сурядним зв'язком, кожен з яких характеризується своїми ознаками. Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою однотипно, тобто тим самим видом зв'язку, зокрема єднальними чи розділовими сполучниками, являють собою незамкнені структури, що мають при вимові однакову інтонацію кожної предикативної частини, на письмі — повторення тих самих сполучників та вживання однакових розділових знаків на межі предикативних частин. Це перший тип речень сурядного зв'язку. Вони широко вживані при потребі кількісної характеристики, багатопланового опису різних явищ, подій тощо, при необхідності рівномірного зосередження уваги на змістові кожної з предикативних частин, однаково важливих для того, хто інформує, і для того, хто сприймає інформацію, напр.: *«А світ стояв, як і раніше, й земля оберталася навколо своєї осі, й двоє молодих конструкторів курили та сперечалися на космічні теми»* (Ю. Мушкетик); *«Розум людину розбестив, зніжив, створив стійку ілюзію всесилля й зверхності над середовищем, а дух веде у поле, на річку, в ліс, а серце просить пахоців трави й землі, мелодії струмка і жайвора, шугання в небі ластівки і філософської ходи по лузі бусла»* (В. Шевчук).

Другий тип — це багаточленні сурядні речення з різнотипним сурядним зв'язком предикативних частин, тобто з різними

сполучниками, різними видами інтонації, а отже і з різним ступенем прив'язки однієї предикативної частини до іншої. Наявність у такій складній структурі протиставного сполучника обмежує можливість кількісного розширення речення за рахунок нових предикативних частин і породжує передумови для створення замкнених структур та об'єднання окремих предикативних одиниць такого багаточленного речення у більш складні утворення — компоненти, які стають складовими частинами багаточленного речення, напр.: *«Туман почав розходитись, і крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали, і яблуні старі, похилені ще замолоду буйними вітрами з Дніпра, і вишневі чагарі з молодого пагіння, а над кручею з червоної глини цвіли терни»* (Г. Тютюнник).

БАГАТОЧЛЕННІ РЕЧЕННЯ З БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Складні багаточленні речення з безсполучниковим зв'язком між предикативними частинами за структурою, інтонаційною та змістовою характеристикою відрізняються від речень сполучникових і мають свої специфічні ознаки. Вони полягають не тільки в тому, що між предикативними частинами їх відсутні сполучники і сполучні слова як один із важливих і суттєвих елементів структури складного речення. Крім цього, в безсполучникових реченнях синтаксичні стосунки між предикативними одиницями чи групами їх можуть бути лише подібними, але не тотожними відношенням у складносурядних чи складнопідрядних реченнях, де обов'язковим елементом зв'язку підрядних частин є сполучники чи сполучні слова, які конкретизують значною мірою ці відношення і роблять їх більш однозначними, що далеко не завжди спостерігається в безсполучникових реченнях. При відсутності сполучного елемента ці відношення іноді можуть бути виражені чітко й однозначно, але часто вони розмиті, недиференційовані, і тому такі речення можуть з'являтися не з одним типом складносурядного чи складнопідрядного речення, а з кількома (за умови, що ці зіставлення взагалі можливі). Проілюструємо це прикладами: *«Минає літо, осінь вже бреде, лісів багрець торкнувся вересневий, і пахне чебрецем, і листя де-не-де, кружляючи, лягає під дерева»* (Л. Тендюк). Тут п'ять предикативних одиниць, частина яких з'єднана безсполучниковим зв'язком, інша сполучником і. Інтонація однотипна практично між всіма частинами, це інтонація переліку, однорідності і однорядності; відношення між безсполучниковими предикативними частинами подібні до відношень сурядності, де легко може бути використаний єднальний сполучник і. Варіанти відношень тут відсутні. Але ось інший приклад: *«Упаде промінь сонця на траву — спалахне трава смарагдом і перлами, заблещить роса всіма кольорами веселки»* (М. Горький).

Тут три предикативні частини. Між першою і другою можуть бути відношення і часові, і умовні, і наслідкові, і способу дії, пор.: *Коли упаде промінь сонця на траву, спалахне трава смарагдом і перлами...; Якщо упаде промінь сонця на траву, спалахне трава...; Упаде промінь сонця на траву, так що спалахне трава...; Упаде промінь сонця на траву так, що спалахне трава...* А між другою і третьою предикативними частинами можуть виявлятися або ж відношення сурядності (...спалахне трава смарагдом і перлами, і заблещить роса всіма кольорами веселки), або ж підрядності, зокрема причиновості, що більш вірогідно: ...спалахне трава смарагдом і перлами, бо заблещить роса всіма кольорами веселки. Отже, в наведеному прикладі можливі всі названі варіанти смислових і граматичних відношень, які можуть липпе певною мірою диференціюватися розділовим знаком (комою чи тире).

І нарешті, треба відзначити, що деякі види безсполучникових речень взагалі не мають синонімів серед речень сполучникових і не можуть зіставлятися з ними, відрізняючись специфікою значень і смислових відношень, наприклад: *«Он глянь: // у тім раї, що ти покидаєш, латану свитину з каліки знімають...»* (Т. Шевченко); *«Картина була велична — // аж важко було повірити, що це Полісся, а не Карпати»* (В. Шевчук). Між першою та другою предикативною частиною обох наведених вище речень не можна поставити сполучник, не можна провести синонімічні паралелі названих безсполучникових речень з тим чи іншим видом сполучникових. Ці безсполучникові речення — самі по собі, що є одним із доказів своєрідності, оригінальності безсполучникових речень, права бути самостійним типом серед синтаксичних одиниць, який потребує уважного дослідження та поглибленого наукового вивчення.

Серед безсполучникових також розрізняються два структурних типи. Багаточлени, предикативні частини яких поєднуються однотипно, тотожні інтонаційно, розмежовуються тими самими розділовими знаками і є незамкнутими структурами з усіма ознаками такого типу багаточленних речень, — являють собою (як і відповідні їм за цими характеристиками сполучникові) перший тип. Умови і потреби їх вживання близькі до умов і потреб складносурядних речень першого типу, про які йшлося вище, наприклад: *«Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані вуста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста»* (В. Симоненко); *«Заходило сонце, у вузьких хутирських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечерея, гупали об землю спілі яблука»* (Г. Тютюнник).

Другий тип складних безсполучникових багаточленних речень також характеризується своїми специфічними ознаками: наявністю різних видів інтонації між предикативними частинами, неоднаковим ступенем смислових стосунків, зв'язності (слабкої

чи сильнішою) між предикативними синтаксичними одиницями його, можливістю поєднання в такому багаточленному реченні замкнутих і незамкнутих структур, наприклад: *«Палаючі стени, палаючі на планеті міста, тривожно-багрове небо над нами — може, все це видно навіть жителям інших планет»* (О. Гончар); *«Оглянувся — довкруг широче поле, у небі — вже в zenіті — великий, повний місяць»* (В. Шевчук).

Речення з різнотипним синтаксичним зв'язком між предикативними частинами як у багаточленних складносурядних реченнях, так і в безсполучникових мають свої комунікативні і граматичні переваги в порівнянні з іншими синтаксичними структурами, своє призначення, свої функції в мовному інформаційному потоці. Вони, часто поєднуючи в одному реченні сурядний і безсполучниковий зв'язок, дозволяють при характеристиці якогось явища чи при повідомленні певного факту, описі події тощо, зберігаючи єдність і цілісність інформації (для чого потрібне саме одне складне речення, а не декілька простих), легко виділити головну думку і другорядну, звернути увагу на суттєве і допоміжне, уточнююче, підкреслити об'єктивні дані і свої авторські, суб'єктивні міркування, зауваження. У вирі мовленнєвих варіацій без таких речень не обійтися, наприклад: *«Я, звичайно, міг би вчителювати у своєму селі, але туди не втовпишся: стоїть воно над більшаком, до обласного центра двадцять кілометрів, кругом ліси, луки, річка — з таких сіл прислані вчителі не тікають, а залишаються назавжди, навіть молоді»* (Г. Тютюнник); *«В залитій сонцем далечі аж у самому небі виблискували хрести та бані храмів, довкруг над кручами стояли вежі та заборони міста, по схилах купками ліпилися церкви й двори, а ген внизу над річкою, також за валом з вежами, лежав Поділ»* (В. Шевчук); *«На головній вулиці, над аркою, зайнялася велика червона зоря; слідом за нею спалахнули електричні ліхтарі по всіх вулицях, за ними бризнуло й розлилося золотавим сяйвом світло по хатах — і в тій хвилині все село Літки заискрилося веселими привітними вогнями»* (Я. Качура); *«Київ був повен лагідного сяйва. Воно лилося згори, із спокійного осіннього неба, високо знесеного над київськими горами, знизу піднімалося йому навстріч сяйво зелене, а між зеленим і високоголубим тихо плавало золото соборів, легко лягало поміж ними перша пожовклість листя, і неначе в душу вхлюпувалося оте м'яке світіння, і відчувалося, що, входячи в цей город, мовби стаєш безсмертним»* (П. Загребельний).

БАГАТОЧЛЕННІ СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складнопірядні багаточленні речення характеризуються односторонньою змістовою і граматичною залежністю — одні частини пояснюють, інші пояснюються. Серед цих синтаксичних

одиниць за структурно-змістовими ознаками виділяються речення, підрядні предикативні частини яких залежать безпосередньо від головної і зв'язуються з нею різними видами граматичного зв'язку, що визначається характером підпорядкування предикативних частин, напр.: *«У городі, де грають струни л'яні, де вічний шум, де вічна суєта, я згадую слова твої неждані»* (М. Рильський). Тут три підрядних речення з однорідною залежністю. Вони пояснюють одне слово головного речення (у городі), відповідають на одне питання (в якому?), відносяться одне до одного як однорідні члени речення. Їх кількість формально не обмежена — від двох і більше.

У головному реченні такі підрядні предикативні частини можуть пояснювати одне слово, словосполучення чи все головне речення в цілому. У таких реченнях сполучник підрядності чи сполучне слово мають обов'язково бути в першій предикативній одиниці, а в наступних їх наявність факультативна, вони можуть бути чи ні в залежності від змістового навантаження предикативної одиниці, уподобань автора, структури речення, його мелодії, ритму (особливо якщо це поезія), стилістичних особливостей, законів евфонії тощо, напр.: *«Спить озеро. Дрімає сон-вода. Про що їй очерет шепоче тихо, де жолудь золотий додолу опада і ходить по гриби старенька лісничиха?»* (Л. Тендюк). Тут два підрядних однорідних речення, перше з яких приєднується до головного сполучником підрядності (де), перед другим підрядний сполучник відсутній. Між собою підрядні предикативні частини з'єднуються, подібно до однорідних членів, єднальним сполучником і. Згідно з відповідним правилом перед одиничним єднальним сполучником, що з'єднує два підрядних речення, кома не ставиться. Напр.: *«Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою»* (Г. Тютюнник). Тут також дві підрядних предикативних частини з однорідною залежністю, з яких перша приєднується до головної сполучником бо, друга візуально — безсполучниковим способом, але з погляду смислового сполучник бо виконує функцію зв'язки до обох підрядних предикативних частин. При потребі підрядний сполучник чи сполучне слово може повторюватися і бути стилістично виправданим, особливо у творах поетичних чи коли треба звернути увагу на вагомість і значимість кожної з предикативних частин, зробити паузу між ними тощо, напр.: *«Там, де Ятрань круто в'ється, де холодна вода, там дівчина воду брала, чорнобрива й молода»* (нар. пісня). Двічі повторене сполучне слово де виконує, крім сполучної, ще й підсилювальну функцію, стилістично вмотивоване і з синтаксичного погляду не викликає заперечень.

Особливості іншого різновиду цього типу речень полягають у тому, що підрядні частини не є однорідними. Вони відносяться

до одного слова (словосполучення) головної частини чи до всього головного речення в цілому (і тоді обов'язково відповідають на різні питання) або ж до різних слів (словосполучень) головної частини, напр.: *«Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю, я гладив золоте колосся, як гладить милому волосся щаслива ніжна наречена»* (Д. Павличко). Обидва підрядні речення тут пояснюють слово головного речення *гладив*, але відповідають на різні питання. Перше на питання коли? і є підрядним часу, а друге — на питання як? і є підрядним способу дії з відтінком порівняння. *«В ті дивні дні, коли мої штани ще трималися на одній підтяжці, я все ніяк допетрати не міг, що крутиться земля, моя куля кругла»* (Б. Олійник). У цьому реченні дві підрядні частини, які відносяться до головної, зокрема пояснюють присудок її — *допетрати не міг*, вони різного значення і відповідають на різні питання. Перша — передає значення часу і відповідає на питання коли?, друга — з'ясувальна, відповідає на питання про що? *«В Академії, де він живе, ще хтось з художників при світлі свічки прагне знайти оте своє, єдине, що винесе його колись до сонця слави та визнання»* (В. Шевчук). Тут також дві підрядних частини, що відносяться до головної. Перша, означальна, пояснює обставину, виражену іменником з прийменником — *в Академії*, друга, теж означальна, пояснює додаток, виражений займенником *своє* та прикметником *єдине*. У всіх трьох наведених реченнях — паралельна залежність підрядних частин від головної.

Паралельна, як і однорідна залежність підрядних частин, може бути не тільки по відношенню до головного речення, а й до підрядного, яке виконує стосовно залежних предикативних частин функцію головного, наприклад: *«Розповідають легенди, що колись у давнину тут, де тепер розкинулось її рідне село Крукове, була поліська рівнина, на якій гуляли вітри»* (В. Качкан). Ця складна мовна структура має три підрядних речення. Перше — з'ясувальне, пояснює присудок головного речення, відповідає на питання про що? Друге і третє відносяться до першого підрядного. Друге із значенням місця відповідає на питання де? і уточнює обставину місця першого підрядного речення, зокрема слово *тут*, третє — означальне, відповідає на питання яка? і пояснює підмет, виражений іменником *рівнина*.

Другий тип багаточленних складнопідрядних речень характеризується послідовною залежністю підрядних предикативних частин. Перша залежить від головного речення і є підрядною першого ступеня, друга від першої і є підрядною другого ступеня, третя від другої і т. д., створюючи таким чином своєрідний мовний ланцюг предикативних одиниць. Вони можуть бути різні за граматичним значенням і однакові, одно- чи різнотипні за структурою, але зберігається єдина система синтаксичного зв'язку їх між собою, напр.: *«Постояв біля Неві, помилювався сфінксами,*

які сьогодні були кумедно хмурими, бо розтавала паморозь, пригріта сонцем, і почвала на величезний постійний міст через Неву» (В. Шевчук). У реченні два підрядних із послідовною залежністю. Перше (підрядне першого ступеня) — означальне, пояснює в головному додток, виражений іменником *сфінксами*, друге (підрядне другого ступеня) — обставинно-причинове, пояснює перше підрядне.

При інтерпозиції одного з підрядних речень поряд можуть опинитися два підрядних сполучники чи сполучних слова. У такому разі існують варіанти розділового знака між ними, напр.: *Повідомили, що, коли крига скресне ближчими днями, можна вирушати в мандрівку і Повідомили, що коли крига скресне ближчими днями, то можна вирушати в мандрівку*. Кома між сполучниками не ставиться, якщо далі є займенникове співвідносне слово *то*; при відсутності його кома ставиться.

І нарешті існують в мовній практиці багаточленні складно-підрядні речення зі змішаним зв'язком предикативних одиниць, де виявляються різні комбінації з однорідною, неоднорідною і послідовною залежністю, напр.: *«Коли згря залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду»* (Г. Тютюнник). Усі три підрядні предикативні частини тут відносяться до головної, два з речень поєднані з головною частиною однорідним зв'язком (супідрядність), а третє по відношенню до перших двох — зв'язком паралельним.

«Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає дже-рельно-прозорим і навіть якісь не помітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді, створюючи враження бездонної глибочини» (Г. Тютюнник). У цьому реченні спостерігається поєднання однорідної і послідовної залежності трьох предикативних підрядних одиниць.

Багаточленні складнопідрядні речення суттєво збагачують мовлення, виконують властиві їм функції, сприяють зосередженню складної думки в одній синтаксичній одиниці, лаконізовмі вираження, дають мовцеві можливість конкретизувати головне, уточнити, доповнити його окремими деталями, не розпорошитися, мобілізувати увагу слухача чи читача для сприйняття інформації, повідомлення тощо. Вміле користування такими синтаксичними одиницями активізує процес комунікації. Розмаїття багаточленних складнопідрядних речень вписується в декілька основних структурних типів.

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

Мовленнєвий синтаксис багаточленних складних речень буде неповним, якщо в різноманітності їх не виділити і не проаналізувати ще один тип — складні синтаксичні конструкції.

Складна синтаксична конструкція являє собою речення з різнотипним граматичним зв'язком між предикативними частинами його. За значенням і характером змістових відношень предикативні частини всередині такого речення групуються в складніші одиниці, які називаються компонентами (чи блоками), а компоненти об'єднуються в одне ціле і складають речення. Отже, існує два рівні поділу складної синтаксичної конструкції. На першому, вищому, виділяються компоненти, на другому, нижчому, — предикативні частини всередині кожного компонента, напр.: *«Стародавня Ольвія давно їх цікавить обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, занесену пісками, щоб дізнатись, чому вона загинула, чому люди покинули її»* (О. Гончар). Це речення складається з чотирьох предикативних частин; перша з них зв'язана з другою інтонаційно, безсполучниковим зв'язком, а друга пояснюється двома підрядними частинами і являє собою порівняно єдине ціле. Таким чином, у цій структурі виділяється два компоненти (чи два блоки), з яких перший складається з однієї предикативної одиниці (що відповідає простому реченню за характером граматичної основи), а другий — це складнопідрядне речення з двома однорідними підрядними.

«Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного; ніщо не гріє її, не будить радості ані людського суму» (О. Довженко). У структурі речення чотири предикативні частини, що об'єднуються безсполучниковим зв'язком у два блоки, з яких перший являє собою складнопідрядне речення з двома однорідними підрядними, а другий — просте.

«І стало легше дихати, і серце забилося радісно у молодих, ще дужих грудях, і шлях йому прослався, найлегший шлях, додому, на Україну, між люд простий, трудящий та нелукавий; і не було такої сили в світі, яка б його спинила на цьому шляху» (В. Шевчук). Тут маємо два блоки, об'єднані в одне ціле сурядним зв'язком. У першому — три предикативні частини, зв'язані між собою зв'язком сурядності, у другому — дві предикативні частини, між якими підрядний зв'язок.

У складних синтаксичних конструкціях умовно можна виділити декілька варіантів їх побудови.

1. Так, функціонують у мові складні синтаксичні конструкції з сурядним зв'язком між блоками (компонентами) і підрядним усередині компонентів, принаймні хоча б в одному з них, напр.:

*О, я хотів тобі сказати,
Що те колоссячко вусате —
То невсипуний хліб мозильний,
То молодим калач весільний,*

То для дітей пахуча булка,
 То хліб, що матінка гуцулка
 З долівки вчила піднімати,
 Як батька в руку, цілувати; |
 Та я мовчав. (Д. Павличко);

Я йшов покірно,
 Бо я любив тебе надмірно, |
 Але мені тоді здалося.
 Що то не золоте колосся,
 Що то любов мою безмежну
 Стоптали так необережно (Д. Павличко);

«А через літо викопують криницю, | і під золоту шапку осені з її глибин людина викрутить корбою відро води, вип'є кухоль цього цілющого трунку, вихлюпне краплини позад себе через плече, як заповідає давній звичай | — і на тих місцях, де впали крапельки води, виростуть мальви, бузок, калина» (В. Качкан).

2. Складні синтаксичні конструкції з безсполучниковим зв'язком між блоками і підрядним у середині їх (у всіх, чи в кількох із них, чи хоча б в одному). Підрядна залежність в середині блоку може бути різна: і паралельна, і супідрядна, і послідовна, напр.: «Смішно й соромно було дивитися, як наші курсові старости й підстарости, відмінники-активісти й активісти-невідмінники, що п'ять років на всіх зборах з таким ентузіазмом виховували в нас, своїх товаришах, високу моральність і самовідданість, пхалися тепер один з поперед одного до дверей комісії, щоб одержати кращі призначення, хоча б у передміську зону; | інші, ще вчора такі запеклі романтики, яким, здавалося, крім «зеленого моря тайги», нічого від життя більше не треба, виходили з аудиторії, де засідала комісія, в сльозах або смертельно бліді, бо їм відмовили у вільному дипломі; | ще інші снували по коридорі од гурту до гурту й заводили реготи з молодшокурсниками, бо знали, що їхню справу вже «влагоджено» і периферія їм не загрожує» (Г. Тютюнник). У цьому реченні три блоки, що з'єднані між собою безсполучниково. В кожному з них є головна і по три підрядних частини з різнотипним підрядним зв'язком. «Очі — ніби з весняної хмари: | у них і подив від того білоповеневого квіту, що затоплює повесні цей підлісний масив міста, і якась сторожкість, яку можна побачити тільки в очах матері, і мудра задума, що влягається десь глибоко барвою яблуневої пори золотой осені» (В. Качкан). У реченні два блоки. Перший складається з однієї предикативної частини, другий — складнопідрядне речення з трьома підрядними частинами.

3. Складні синтаксичні конструкції з безсполучниковим і сурядним зв'язком між компонентами (блоками), тобто на першому рівні поділу, і підрядним між предикативними одиницями в середині блоків, тобто на другому, нижчому, рівні поділу, напр.: «Киянам я співчував, пам'ятаючи, як тяжко було мені колись їхати з села, де лишалася мама, товариші, весь мій улюблений світ; решта викликала посмішку, бо видно ж, що | людина хвора, вражена

пошестю, що їй хочеться того, чого хочуть всі, | і, якщо вона не матиме того, що мають усі, життя її пропаще» (Г. Тютюнник). Між компонентами цього речення — безсполучниковий і сполучниковий сурядний зв'язок, різна інтонація, різні розділові знаки: крапка з комою, кома. Між предикативними одиницями в середині компонентів зв'язок підрядний і розділові знаки згідно з правилами пунктуації. Ще приклад: «Скрізь, де з'являвся князь, приєднувалися до нього кінецькі старости з тисяцькими й сотниками; | якщо Ярослав хотів що-небудь спитати в робочих людей, наперед нього миттю вискакував староста або тисяцький і випереджав князя у його намірі, | Коснятин непомітно всміхався під пишиим руським усом, | а Ярослав ще більше темнів лицем, сунувся, але не мовив нічого, повертав коня, їхав далі» (П. Загребельний).

4. Складні синтаксичні конструкції з безсполучниковим зв'язком між компонентами і сурядним в середині їх, між предикативними одиницями, чи навпаки — сурядний зв'язок між компонентами і безсполучниковий в середині їх, напр.: «Між темним небом і темною землею провисли важкі водяні запони, якимось ніби в один день виповнився загрозливо Волхов, понабухали ручаї, потемніли лісові озера, зашлющало в пуцах і болотах, поналивалися всі щонайменші виямки й заглибини, | але не радісна прозорість і ласкавість жила в тих водах, а похмура стривоженість, чи то викликана передчуттям довгої холодної зими, а чи, може, настанням пори майже цілковитої відрізаності Новгороду від усього світу» (П. Загребельний); «Грає листя на веснянім сонці, а в душі печаль, як небеса; | він росте й співає яворонці, і згорає від сльози роса» (Д. Павличко).

5. Складні синтаксичні конструкції з безсполучниковим зв'язком між компонентами і змішаним між предикативними одиницями: сурядним, різними типами підрядного, безсполучниковим, напр.: «В цей день мені випадає базарувати на подільському ринку: | я закуповую на весь тиждень картоплі, свіжої олії, квітів, таких, що довго стоять, редьки та базікаю з базаровими жінками про всяку всячину, приміром, про те, треба чи не треба підсипати суперфосфату, як садять грядки, яким буде се літо на врожай тощо, а якщо трапляються тітки з прив'язаними ознаками колишньої вроди, то жартома присватуваюся до їхніх дочок, виходячи з такого міркування: якщо вродлива мати, то вродлива й донька» (Г. Тютюнник); «Тільки-но я поминаю останній, низовий будинок нашої вулиці, від спокою, що огортав мене там, нагорі, не лишається й сліду: | співають на крутих звивах колії трамвайів, коротко й різко сигналять машини, скриплять гальма, підтюпцем біжать від автобусної зупинки до базару сільські жінки з кошиками та клунками за плечима — припізналися» (Г. Тютюнник).

Існують також складні багаточленні речення, де можна було б, на перший погляд, виділити деякі предикативні одиниці в самостійні речення, але є причини семантичного характеру, які не

дозволяють цього зробити без утрати певних відтінків і загального цілісного значення складного речення в цілому, загальної цілісної картини описуваного явища, події тощо, напр.: «Болота миттю всмоктували й поглинали все покладене посеред їхніх непевних хитависьк; високі береги обронювали кручі, обсипаючи разом з ними й мостиння; пуці перегороджували буреломами тісні просіки, які вели до вузьких перехідних кладок; густі сніги завалювали вцілілі на водах щонаймінішні будування, безслідно загортали їх, гнітили й нищили; морози заковували все недоруйноване, недоламане, недопроцнене в безжальну кригу, і лиш подекуди крізь ту морозяну білість простромлювалося чорне накілля, нікчемне й тихе, мов безсиле благання; весняні води зносили на ріках усі мости й кладки, не полишаючи навіть опор, але люди не відступали, на місце мостів знесених, понищених лагодилися нові, тесалося нове дерево й клалося знов у тих самих місцях, а оте, знесене ріками, з прослідами людських ніг на собі дерево виловлювалося нижче за течією, щоб знов десь лягти поміж берегами річки або ручаю, і так тривало довго, але не вічно, дерево мало свій кінець, воно або згорало в пожежах, або стоптувалося, або ж трухлявіло, дерево, нарешті, вмирало коло людини так само, як і вона, і може, й було воно дороге людині своєю минуїстю, на протизвагу каменю з його пиховитим безконечним триванням, в цій землі камінь міг належати хіба що богам, людині ж слугувало дерево, слугувало в усьому помітному й непомітному, також і в мостах, роблячи їх потрібними й корисними для хазяїв і примарливо-непомітними для чужинців» (П. Загребельний). Ця синтаксична конструкція складається з двадцяти предикативних одиниць, які поєднуються різнотипним сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком і створюють цілісну картину, дають цілісне уявлення.

Як показують спостереження, предикативні частини об'єднуються в щойно аналізовані синтаксичні конструкції на основі більш складних і різноманітних логічних зв'язків порівняно з іншими типами речень. З точки зору інформаційного наповнення складні синтаксичні конструкції незрівнянно багатіші, ніж, наприклад, прості речення, компактніші за формою, є незамінними при необхідності цілісного створення уявлення про складний предмет розмови чи коли є потреба висловитись стисло, коротко.

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

Переважна більшість текстів, крім авторської мови, тобто слів, що виражають думки автора, містить і висловлені чи невисловлені думки інших осіб, або чужу мову. Ч у ж а м о в а — це мова іншої особи — не автора, не мовця, включена в авторський

текст. Існує кілька способів передачі в тексті чужої мови. Так, вона може бути включена в текст як пряма мова, непряма мова, невласне пряма мова тощо. Спосіб передачі чужої мови залежить від багатьох чинників, таких як жанрова належність тексту, його загальна стилістична спрямованість, поінформованість автора тексту, тобто здатність чи нездатність точно, дослівно відтворити слова іншої особи, тощо.

П р я м а м о в а — це спосіб передачі чужої мови, при якому мовець або автор тексту повністю зберігає її лексичні, синтаксичні та стилістичні особливості, тобто відтворює її дослівно, напр.: *«А я лежав собі коло мамі та дупив ногами в траву, а мама казали: «Ти не годен ані годинки тихо посидіти?»»* (В. Стефаник); *«Водив пальцем по небі поет, шептав: «Деся далеко димарі ескадр»* (М. Семенко).

Н е п р я м а м о в а — це спосіб передачі чужої мови, при якому відтворюється лише її зміст, без збереження лексичних, синтаксичних та стилістичних особливостей. Наприклад: *«Чував я не раз, як наш рід виховувався на Запоріжжі, то думав, що й моя оце черга прийшла у Великому Лузі дубувати; аж Кирило Порохня розказав мені, що вже минулися ті розкоші низові запорозькі; німота вже там кублиться; запорозжці повтікали давно вже за Дунай, а котрі осягли собі землю понад Кубанню, і вже тут не те, що було в Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство»* (П. Куліш).

Конструкції з прямою мовою складаються з двох компонентів: чужої мови, як змістового ядра, та слів автора, які її вводять, коментують. Цей коментар може включати в себе вказівку на сам факт мовлення, на особу мовця та обставини мовлення. Пряма мова при цьому становить окреме закінчене речення або кілька речень: *«— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хату кабана. — По-старому чи по-новому?»* (Г. Тютюнник).

Непряма мова зі словами, які її вводять, становить одне складнопідрядне речення і виступає в ньому підрядною частиною щодо слів автора: *«Вона ледь доторкнулася губами його щоки і, згораючи в рум'янях, сказала, що після відпустки, в неділю, себто сьогодні, їхати не назад»* (Г. Тютюнник).

Таким чином, основна відмінність між прямою та непрямою мовою полягає не в ступені точності відтворення чужої мови, а в способах включення її в авторський текст. Навіть при лексичній тотожності прямої та непрямої мови зберігається граматична відмінність між ними (тип речення, інтонація).

Н е в л а с н е п р я м а м о в а поєднує в собі елементи прямої та непрямої мови. У невлаسنє прямій мові тією чи іншою мірою відбиваються лексичні та синтаксичні особливості чужого висловлення, але передається вона від імені автора, розповідача,

напр.: «Одрадяни вірили й не вірили... Вони зроду-віку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка — кинеш серп, за коси візьмешся, а щоб машиною?» (Панас Мирний).

ПРЯМА МОВА

Пряма мова може передавати слова іншої особи, слова самого автора (висловлені ним раніше), а також невисловлені думки як автора, так і інших осіб. Орієнтована на буквально відтворення чужого висловлення, з усіма його граматичними особливостями, пряма мова вводиться в текст як відокремлений, цілісний, незмінний елемент. Разом зі словами автора вона складає особливу синтаксичну конструкцію, яку широко використовують практично в усіх стилях мови (у науковому і діловому стилях вона вживається переважно у вигляді цитат).

У складі цієї конструкції пряма мова виступає самостійним реченням, тобто без будь-якого граматичного зв'язку зі словами автора, однак вона тісно пов'язана з ними інтонаційно та за змістом.

Проте іноді між прямою мовою та словами автора може існувати і граматичний зв'язок.

Пряма мова може виступати і членом речення, яке творять слова автора, і з'ясувальною частиною складнопідрядного речення, напр.: «...В доброї нені Михайликової, як і в усякої статечної паніматки, вельми розвинене було почуття міри, і вона ще змалку знала польську мудрість: *«Що занадто, то не здорово!»* — тобто — крути, та не перекручуй, — і завжди наша Явдоха цю мудру істину прикладала до життя» (О. Ільченко); «Передзвони вже змовкли по всіх дзвіницях Мирослава, та й кримська орда вже встигла підскокити ближче, і вже й тут чути було крики: *«Алла! Алла!»*, виття й свистіння, яким татари завше намагались настрахати противника...» (О. Ільченко).

Авторська мова може вказувати хто, коли, за яких обставин вимовив слова прямої мови, називати дію, яка супроводжувала ці слова, емоційний стан, у якому вони були вимовлені, або мету висловлення. Вона включає в себе дієслова на позначення процесу мовлення (сказав, вигукнув, запитав, відповів, шепнув тощо), мислення (подумав, засумнівався, згадав), дієслова, які вказують на мету висловлення (поцікавився, втішив), на емоційний стан (зрадів, засміявся, зітхнув). У ролі ввідних слів можуть виступати і інші частини мови — іменники, категорія стану, прислівники. Як правило, вони теж називають процес мовлення, мислення, вказують на обставини, за яких відбувався процес мовлення. Напр.: «А поет В. Самійленко свою рецензію на граматику *закінчив такими словами*: «Треба сказати, що граматика Мод. Левицького одна з

найкращих своєю практичністю й масою поданих уваг і спостережень, які можуть навчити кожного доброї й чистої української мови» (М. Жовтобрюх).

Слова автора щодо прямої мови можуть займати будь-яку позицію: відкривати конструкцію з прямою мовою, знаходитися в середині її або в кінці. В залежності від розташування прямої мови, слова, які її вводять, теж міняють своє місце в авторському тексті, з тим, щоб завжди бути поруч із прямою мовою. В препозиції члени речення авторської мови розташовуються за схемою підмет, присудок, а в інтерпозиції і в постпозиції — присудок, підмет.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ ТА ЦИТАТАХ

Існує два різних способи вклучення конструкцій з прямою мовою в текст — з виділенням прямої мови в абзац і без її виділення.

Перший спосіб більш характерний для публіцистичного та художнього стилів. Він передбачає віднесення авторської мови у препозиції до попереднього абзацу. При постпозиції та інтерпозиції авторська мова в окремий абзац не виділяється, а відокремлюється від прямої мови за допомогою тире. Таким чином у текст здебільшого вводяться діалоги, напр.:

«— *Що сталося?* — *спитав гончар, підходячи.*

— *Двері, тату, вкрадено.* — *голосно сказала дівчина.*

— *Які там двері?* — *здивувався гончар.*

— *Що з хати — в сні. Знято з завіс!* — *і дівка раптом розсердилась: — От не люблю ж! Коли б ви тут не розбалакували, коли б дома діло робили, то й двері були б цілі, тату!»* (О. Ільченко).

Другий спосіб — без виділення прямої мови в абзац — як правило, вживається при цитаці, а також для оформлення невисловлених вголос думок та для окремих реплік, що композиційно не розривають авторської розповіді. Напр.: «*Ми не маєм казати один одному: «Ось поси моє!» — але маєм усі взятися за руки красно та й сказати: «Ось поси наше!»* (Л. Мартович); «*Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. «Либонь, Мотря, — подумав він. — Вона!»* (М. Коцюбинський).

Можливе введення і діалогів у текст, без їх виділення в абзаці. Напр.: «*Коли парафіяни довідалися, якого дістали пароха, то зачали відказувати. А найбільше небіжчик Дмитро Березюк. Він таки кричав: «А це по-якому? То для нашої громади такий малий піп?! Ми вже більшого не варті? Он у Опеньківцях та піп, як тополя, такий високий. У Берберівці та хоч нижчий, але зате грубий. А нам надали якесь! Тьху! Громада не може цього приймати!»*

Пому відповів Іван Косий, теж уже небіжчик: *«Не бійтеся, куме, як будемо доносити хліби та колачі, то й цей погрубне»*. Ледве даяк заглагоїв збунтовану громаду» (Л. Мартович); *«Питаю: — «Як ви доскочили такого огира?» — «Нам тее знати, батьку. Сідай да їдь собі з Богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидше од похмілля»* (П. Куліш).

ПРЯМА МОВА ПІСЛЯ СЛІВ АВТОРА

Коли пряма мова вводиться в текст без виділення в окремий абзац, вона береться в лапки. Після авторських слів перед прямою мовою ставиться двокрапка. Перше слово прямої мови пишеться з великої літери. Усередині прямої мови ставляться такі самі розділові знаки, як і в простому реченні. У кінці прямої мови знак питання, знак оклику і крапки (три крапки) ставляться перед закриваючими лапками, а крапка — після лапок. Напр.: *«Тим-то й бабуся-покійничка, було, каже: «Не стає, не стає, моя дитино, таких дівчат і козаків на Вкраїні, як за мого було дівування»* (П. Куліш).

Завжди виділяються лапками невисловлені думки, звуки з гучномовця, відлуння: *«— То ти, Даниле?.. — лунко запитали з гори. «Авжеж, не хто», — відповів у думці Коряк, міркуючи, що горланити йому, старому чоловікові, не личить...»* (Г. Тютюнник).

В інформаційних матеріалах на сторінках газет пряма мова, як правило, в лапки не береться.

Коли пряма мова починається з абзацу, перед нею ставиться тире.

Двокрапка після авторських слів перед прямою мовою ставиться лише в тих випадках, коли в словах автора є дієслова зі значенням мовлення чи мислення або вони допускають доповнення такими дієсловами. Напр.: *«І як часом божої днини, в неділю або в свято, засіли Заколесники до їди в мирності, не висварившись перед тим, то Семениха щиро зітхала й приїшптувала:*

— Гріхи, гріхи! У християнина лиш тільки роботи, що грішити» (Л. Мартович). Але:

«Осінь ходить, яблука золотить.

Я приїхав у незнаний край.

— Чужоземко молодая, хто ти?

— Одгадай» (М. Рильський).

ПРЯМА МОВА ПЕРЕД СЛОВАМИ АВТОРА

Коли пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться кома (або знак питання, знак оклику, крапки) і тире. Крапка після прямої мови перед словами автора не ставиться. Слова автора починаються з малої літери. Напр.: *«— Хіба щось*

погане приснилося? — питають мати і знову заходжуються дмухати в жарину» (Г. Тютюнник); «— *Поддай драбину!* — пошепки в темряві озвався пічник» (В. Барка); «*Чи то б хто подумав, щоб Яким, отакий неповороткий, та отак плавав*», — дивуєтесь ви» (Панас Мирний).

СЛОВА АВТОРА В ІНТЕРПОЗИЦІЇ

Коли слова автора розривають пряму мову, виділену лапками, то між прямою мовою та словами автора лапки не закриваються і не відкриваються знову після слів автора. Напр.: «*Слухай, ти, — зневажливо кинув йому Сідалковський-другий. — Не забувай про честь і шляхетність. Я скоріше вмиру, ніж порушу правила честі*» (О. Чорногуз); «*Лише праця, творча праця, що дає реальні й дивуючі наслідки, може захопити людину; може зробити життя людини повним і цікавим, — думав Теодор Гай. — Боротися з природою, перемагати її — це завдання й мета вільної людини*» (Гео Шкурупій).

Якщо на місці розриву прямої мови словами автора не мало бути ніякого розділового знака або мала б стояти кома (крапка з комою, двокрапка, тире), то слова автора виділяються з обох боків комою і тире і починаються з малої літери: «*Ну звичайно, — думаєш собі, — старалась, старалась людина, співала, а цей дивак нічого й не бачив...*» (Гео Шкурупій).

Якщо перша частина прямої мови — закінчене речення, то перед словами автора ставиться кома (знак питання, знак оклику) і тире, слова автора починаються з малої літери, а в кінці їх ставиться крапка і тире. Друга частина прямої мови починається з великої літери. Напр.: «— *Ой!* — крикнув чоловік. — *Я хотів вас попередити про цю яму, але забув*» (нар. творчість); «— *Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчиків. — Тільки зачекай, напою*» (В. Дрозд).

Коли перша частина прямої мови закінчується крапками, то перед мовою автора вони зберігаються, після них ставиться тире. Слова автора починаються з малої літери. В кінці слів автора ставиться крапка або кома (в залежності від того, становить друга частина прямої мови окреме закінчене речення чи є продовженням перерваного речення) і тире. Друга частина прямої мови починається відповідно з великої чи з малої літери: «— *Іди... — кажу я голосніше. — До побачення*» (В. Дрозд); «— *Дядьку Никодиме, вам учора догану дали!* — *Хай...* — махнув рукою Никодим, — *буде Варці на кошту*» (нар. творчість); «*На сьомій сторінці дірка... — сказав педант, переглядаючи книгу, — і на восьмій теж...*» (нар. творчість).

Якщо в словах автора є два дієслова, що вводять пряму мову, і перше з них стосується частини прямої мови у препозиції, а друге — в постпозиції, то перед другою частиною прямої мови

після слів автора ставиться двокрапка і тире. Перше слово прямої мови пишеться з великої літери. Напр.: «— *Знаю, що по закону, — сердито відповів на те Лозовий і додав: — Вишняку шкода...*» (В. Дрозд); «— *Про мене...* — згоджується Артем стосовно лелек і рішуче додає: — *А зілля вирви. Дах псуватиме*» (В. Дрозд).

ПРЯМА МОВА В ІНТЕРПОЗИЦІЇ

Коли пряма мова стоїть в середині авторських слів, то перед нею ставиться двокрапка, а після прямої мови — в залежності від контексту може стояти кома, тире або кома і тире, напр.: «Учора зайшов собі до *Йвана-музики*, приніс горілки, пиво, ковбасу та й: «*Грай мені*», — каже до *Йвана*» (Л. Мартович); «Тоді Славко скаже йому: «*А я маю ще більшу гризоту*», — та й признається в усьому» (Л. Мартович); «Хотів іще [ланотець] сказати: «*Ти робиш навмисне дідові шкоду?*» — але ці слова застигли йому на устах, бо не мав нагоди їх виповісти» (Л. Мартович); «Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажско тоді: «*Ех, батьку! Да се в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!*» — да й припустив за ляхами» (П. Куліш); «І звелів одвітовати по-запорозьки: «*Козак з Лугу*», бо запорожці здоровкались мов хижє птаство на степу» (П. Куліш).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ДІАЛОЗІ (ПОЛІЛОЗІ)

Діалог, тобто розмова двох осіб, і полілог, тобто розмова багатьох осіб, при їх відтворенні на письмі мають такі особливості: діалогічна (полілогічна) мова може записуватися як з виділенням кожної репліки в абзац, так і без такого виділення. Коли репліки діалогу (полілогу) виділяються в абзац, перед ними ставиться тире, лапки не вживаються. Слова автора виділяються розділовими знаками за вказаними вище правилами. Напр.: «Взявши макітру, здобуту мало не з дна базарного моря, дядечко знову збився на слово, чимось нагадуючи самого пана Пампушку-Купу-Стародупського:

— Як добре ляснути по ній пужалном, чи репне?

— Задзвенить, як дзвін.

— А якщо кулаком?

— Кулак заболить.

— А коли гепнути ломакою?

— По макітрі — ломакою?» (О. Ільченко);

«— Де той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята! — підхопили шуткуючи гості. — Хіба сота!

— І сотой нема! — закричали усі гурбою. — Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все-таки не буде Шрама!» (П. Куліш).

Коли діалог (полілог) не розбивається на абзаци, а репліки йдуть одна за одною без указівки на мовців, кожна репліка береться в лапки, а між ними ставиться тире. Якщо ж після реплік ідуть слова автора, то тире ставиться тільки після прямої мови перед словами автора, напр.: *«Як ось і гінці з Зінькова. «А що?» — «Еге! — кажуть. — Прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно». — «А князь же що?» — «А що князь? Князь із запорожцями запанібрата, а твої подарунки прийняв у сміх, бо в його і свого доволі»* (П. Куліш).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ЦИТАТАХ

Ц и т а т а — дослівне відтворення фрагмента іншого тексту зі збереженням усіх його граматичних та стилістичних особливостей.

Цитати беруться в лапки. Коли цитата оформлюється як пряма мова, тобто супроводжується словами автора, вживаються розділові знаки, як і при прямій мові. Напр.: *«Еміль Золя написав колись палку статтю «Що я ненавиджу», яка кінчається так: «А тепер ви знаєте, що я люблю, до чого відчуваю пристрасну любов ще з юних літ»* (М. Рильський); *«А ось за тринадцять днів, 17 квітня, повідомлення: «Від Головмистецтва. За постановою Головмистецтва фільм О. Довженка «Земля» знімається з репертуару до видалення кадрів з голою жінкою та пуском трактора»* (Г. Снегірьов); *«І знову беру я до рук лист-заповіт Віри Матушевської: «Пригортаю, цілую і до землі вклоняюся тій великій силі, що держить вас і мусть держати надалі в житті»...* (Г. Снегірьов).

Коли цитата наводиться не повністю — пропуск позначаємо крапками. Крапки ставляться 1) перед цитатою, синтаксично не зв'язаною з авторським текстом, щоб показати, що цитата наводиться не з початку речення; 2) в середині цитати, коли пропущено частину тексту; 3) після цитати, коли цитоване речення наводиться не до кінця. Напр.: *«А як могли підняти бойовий дух наших бійців такі слова з наказу Ставки Верховного Головного Командування Червоної Армії №270 від 16 серпня 1941 року: «...Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають з себе знаки і дезертирують або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту... І якщо такий начальник або частина червоноармійців замість організованого відпору ворогові здадуться в полон — знищувати їх усіма засобами як наземними, так і повітряними, а сім'ї червоноармійців, що здалися, позбавляти державної допомоги...»* Цей наказ поклав усю відповідальність за поразки на воїнів, які опинилися в полоні» (газ.); *«Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку, і найшов у тій книжці такі слова: «Кто сей лист при собі має, або часто читає, або з приліжністю слухає, або переписує, той сподобиться*

ласці божой... В котрім домі той лист знаходиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніякая злая річ зашкодити не може...» (В. Стефаник).

Якщо цитата закінчується крапками, крапку після лапок ставимо лише тоді, коли вона не є окремим закінченим реченням.

Цитата починається з малої літери, якщо вона становить підрядне речення, синтаксично зв'язане зі словами автора, або якщо вона наводиться не з початку речення і має перед собою крапки. Напр.: *«Друга стаття починається з твердження, що «формально в сучасній українській мові дається розрізнити три числі: одиницу, множини і двоїну» (М. Жовтобрюх); «Бездумна калька з російської була наслідком роботи, спрямованої на «зближення мов аж до злиття» (газ.).*

Коли ж з цитати починається речення, вона завжди пишеться з великої літери: *«Рідше, — пишуть автори далі, — при такій конструкції, де є дієприкметник пасивний на -ний, -тий, може стояти при дієприкметникові родовий відмінок дійової особи з прийменником від» (М. Жовтобрюх).*

Коли після цитати йде вказівка на автора або на її джерело, ця вказівка береться в дужки, а крапка ставиться тільки після закриваючої дужки.

НЕПРЯМА МОВА

Непряма мова — один із способів передачі чужої мови, синтаксично організований як підрядне речення. На відміну від прямої мови, непряма мова завжди займає постпозицію щодо слів автора, які становлять головну частину речення. Напр.: *«Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду» (П. Куліш); «Тоді я сказав йому, що українські прерії (рівнини) відрізняються від мексиканських лише тим, що в Мексиці ростуть кактуси, а в нас — верба» (Гео Шкурупій).*

До непрямої мови належать і непряме запитання та непряме спонування.

Таким чином, непряма мова зі словами автора завжди становить складнопідрядне речення. Чуже мовлення передається в непрямій мові не дослівно, а лише зі збереженням предметного змісту, без відтворення таких його особливостей, як модальність, суб'єктно-об'єктний план висловлення тощо.

При передачі чужої мови за допомогою непрямої відбувається заміна граматичних форм, відповідно до точки зору особи, що передає її. Так, особові форми дієслова і форми займенників першої та другої особи замінюються на форми третьої особи, наказовий спосіб дієслова передається за допомогою інфінітива або підрядного речення, звертання, вигуки, частки, вставні

слова випускаються, напр.: *«Мама плакала й казала, що я зовсім неможливо поводжуся з нею»* (М. Хвильовий).

Непряма мова стилістично більш нейтральна, і такі стилі, як науковий, офіційно-діловий, інформаційні жанри публіцистичного віддають їй перевагу перед прямою мовою. Широко використовується непряма мова замість цитати для стислої передачі чужої думки у випадках небажаності чи неможливості дослівного її відтворення, напр.: *«Тацит, розповідаючи про життя давніх римлянок, пише, що вони проводили не одну ніч без сну, в сльозах, помітивши перші ознаки марніння, гадаючи, що кохани покинуть їх»* (газ.); *«Автор статті пропонує реформувати азбуку так, щоб у ній кожна літера відповідала одному звукові»* (М. Жовтобрюх).

Непряма мова поєднується зі словами автора за допомогою сполучників *що, щоб, наче, чи*, а також займенників і прислівників. Вибір сполучників зумовлює як цілеспрямованість чужої мови, так і суб'єктивне ставлення автора до змісту переказуваних слів. Напр.: *«Дивився на Дніпро й думаєш, який він широкий і який він вузький, що він бачив, цей старенький козарлюга»* (Гео Шкурупій); *«Ні живі ні мертві слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устроїв у серце, повалились на землю, да й припали до ніг батькові Пугачеві, да плачуть же то гірко, да молять, щоб не однімав у них останньої радості»* (П. Куліш).

У розмовній мові вимоги до трансформації чужого мовлення значно послаблюються, внаслідок чого вона наближається за багатьма ознаками до прямої мови. Таке змішування ознак прямої та непрямої мови називається *напівпрямою мовою*. Для напівпрямої мови характерне вживання вигуків, часток, звертань, вставних слів, наказового способу, типових для прямої мови, однак подається вона у формі підрядного речення, напр.: *«Коло воза сказав йому [наймитові] панотець, що звихнув ногу, нехай же Славко принесе йому палицю та й допоможе зайти до хати»* (Л. Мартович); *«А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптесь та ждіте гасла»* (П. Куліш).

НЕВЛАСНЕ ПРЯМА МОВА

Невласне прямою мовою називається такий спосіб передачі чужої мови, який поєднує особливості прямої та непрямої мови. Це своєрідний проміжний тип, характерний лише для художнього та деяких жанрів газетно-публіцистичного стилю, зі своїми власними структурними особливостями. Мова персонажа передається у вигляді авторської мови, однак стилістично

наближається до прямої мови, зберігаючи певною мірою її лексичні, синтаксичні особливості, інтонацію та емоційне забарвлення. Напр.: «А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко» (П. Куліш); «Кострубатий, лисий із вихорами на скронях нахаба-технік із сокирою в руках ходить по подвір'ю, по саду, знову по подвір'ю. Ех, рубнути б що-небудь! Помахати б сокиркою, щоб аж у плечах заніло, розігнати б кров — застоялася за зиму. Он рубає дрова отой трупойд, управитель графський. Помогти хіба йому? Ач, як невміло сокиру тримає.

Нахаба-технік помалу, гуляючим кроком, підходить до Ганса Штора, закушуючи в рудих вусах посмішку вищості. Ех, управителю, управителю, не сокиру тобі тримати, а нагай! Так для нагая часи минули, а сокира льокайських рук не слухається» (В. Винниченко).

Пунктуаційно невласне пряма мова ніяк не виділяється. Вона може виступати і як частина складного речення, і як окреме самостійне речення чи кілька речень. З непрямою мовою невласне пряму мову зближує й те, що в ній теж може мінятися особа дієслова й займенники. Іноді буває досить важко встановити її межі. У таких випадках слід звертати увагу на характер і структуру розповіді, на її лексичні і синтаксичні особливості. На початку невласне прямої мови, як правило, стоїть сигнальне речення, що містить вказівку на особу і часто називає дію, що супроводжує процес мислення або мовлення.

Найхарактерніший тип невласне прямої мови — форма питальних та вигуків речень, що виділяються в емоційному та інтонаційному плані на тлі авторської розповіді, напр.: «Докторові Рудольфові хочеться вибігти і з жахом закричати на всю планету, стьобати її, плювати в неї, гризти її зубами.

О ні! Батога вам треба? Страху? Добре. Буде вам батіг! Буде страх!

Але який? Холод? Вони, як птиці, на зиму переходитимуть у теплі краї. Нудьга? Вони розважатимуться коханням, облизуванням дітей і здобуванням трави. І будуть щасливі.

Доктор Рудольф стомлено сідає в фотель і спирає голову на руки» (В. Винниченко).

Невласне пряма мова широко представлена у творах художньої літератури. Завдяки тому, що у невласне прямій мові відбивається манера мовлення літературного персонажа, емоційне забарвлення, характерне для прямої мови, але передається вона не від імені персонажа, а від імені автора, розповідача, що зливає його мову зі своєю, створюється двоплановість висловлення: передається внутрішня мова персонажа, його думки, настрої, але виступає за нього автор, об'єктивна оцінка подій автором

сполучається зі сприйняттям персонажа. Таким чином невластива пряма мова виступає засобом розкриття внутрішнього світу героїв, дозволяє дати їм психологічну характеристику.

У нехудожніх стилях мови, зокрема в газетно-публіцистичному, науковому, поширений ще один вид відтворення чужої мови — вільна пряма мова. Як і напівпряма мова, вільна пряма мова становить поєднання ознак прямої та непрямої мови: чужа мова передається у формі непрямої мови з вкрапленнями не оформленої пунктуаційно прямої мови. Ця форма відтворення чужої мови часто використовується для стислого переказу чужих промови, доповіді, наукової розвідки, у жанрі інтерв'ю: *«З інших позицій виступив тоді харківський мовознавець Н. Каганович у статті «Мова газетна». Він критикує працю М. Гладкого «Наша газетна мова», в якій автор скочується до О. Курило і за нею повторює байки, що, напр., іменники на -ння, -ття не українського походження. Говорячи про мову газети, треба пам'ятати, що вона не може бути як мова розмовна народна чи мова художньої літератури, завжди потрібно зважати на функцію газети, тематику її статей, тому не можна механічно її спрощувати. Далі автор статті заперечує твердження, що складна мова погана, вона відбиває складну думку, тому не завжди слід її уникати. Нашу газетну мову робить сірою, одноманітною малий запас слів у тих, хто пише до газети»* (М. Жовтобрюх).

В розмовному та художньому стилях поширені й такі види відтворення чужого мовлення, як напівпряма мова та здогадна пряма мова.

Здогадна пряма мова — це тлумачення особливостей поведінки тієї чи іншої особи як вираження невисловлених думок. Інакше кажучи, здогадна пряма мова — це слова, яких та чи інша особа в дійсності не казала, приписувані їй на основі її жестів, міміки, вчинків тощо. Напр.: *«Дід усміхається за ідою: дивіться, мовляв, як нам тут добре»* (газ.). Формальним показником здогадної прямої мови є частка *мовляв* (мов).

Напівпряма (або підрядно підпорядкована пряма) мова — це дослівна передача чужої мови, як при прямій мові, однак з уживанням сполучного слова *що*, наприклад: *«Шуткую, а на душі якось аж сумно, що куди се ми против ночі заїхали? Між які се ми люде заїхали, що до злодія спроваджують на ніч»* (П. Куліш).

СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Прості й складні речення, хоч і виражають певний зміст, у реальному писемному й услому мовленні є лише елементами для побудови більш складних мовних утворень, які мають назву

одиниці тексту, текст. Причому найчастіше текст утворюється не безпосередньо з речень, а з одиниць, які становлять сукупність речень. Це пов'язане, наприклад, із тим, що в мовленні не лише повідомляється про щось, але й зміст цього повідомлення розгортається, усвідомлюється, тобто навколо одного змістового центру об'єднуються додаткові повідомлення. Може бути й інакше: один зміст передається розчленовано — з допомогою не одного речення, а двох, трьох і більше. У таких випадках звичайно утворюються синтаксичні одиниці, більші за речення. Вони характеризуються синтаксичною єдністю, зв'язністю елементів, певними змістовими якостями. Ці одиниці становлять будівельний матеріал для повідомлення змісту, що програмується текстом. У мовленні кожного разу утворюються нові поєднання речень, але процес їх творення позначається закономірним, регулярним характером, що й виділяє їх як різновид мовних одиниць вищого рівня — власне комунікативного.

У семантичному аспекті текст сприймається як закінчене, зв'язне змістове ціле. У плані мовленнєвої діяльності текст, відповідно, розглядається як результат цілеспрямованого мовленнєвого акту, безпосередньо сама мовленнєва діяльність, підпорядкована певному комунікативному завданню.

Текст дістає також прагматичне тлумачення (як інструмент мовної комунікації між відправником та одержувачем), розглядається з інформативної точки зору («зображення світу» з різним ступенем об'єктивності). Підкреслюється організаційне начало комунікативної цілеспрямованості, комунікативного задуму.

Численність понять аналізованого ряду має своє закономірне пояснення. В ній знаходить вияв і багатозначність самого слова *текст*, і, головне, різнопланове осягнення того самого об'єкта. Текст — складне, багатопланове утворення, до його розуміння як мовленнєвого витвору також приходять різними шляхами. У зв'язку з тим, що нині триває активний пошук закономірностей текстоутворення, текст зазнає також онтологічного усвідомлення — щодо складу одиниць, які формують його цілісну єдність. З одного боку, набуло поширення уявлення про текст як про послідовність речень, що характеризуються значеннєвою взаємозумовленістю в залежності від загального змісту. З другого боку, подібному розумінню протиставиться погляд на текст не як на суму речень, їх тематичний набір, а як на систему, в якій функціонує одиниця, що інтегрує речення, але не зводиться до їх суми.

З такої точки зору ми й розглянемо синтаксичні явища, категорії, якими зумовлюється формування текстових одиниць, більших за речення.

ТИПИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ РЕЧЕННЯМИ

Синтаксичний зв'язок, тобто формальні взаємовідношення компонентів синтаксичних одиниць, які виявляють змістові зв'язки — синтаксичні відношення, — і виражені засобами мови, є вихідним і фундаментальним поняттям синтаксису. Наявні точки зору на категорії *зв'язок* і *відношення* потребують якнай-детальнішого поглиблення, розвитку.

Елементи складного утворення (на основі речень таким є складне синтаксичне ціле, або, за іншою термінологією, надфразна єдність, прозова строфа та ін.) взаємодіють між собою, тобто перебувають у таких структурних відношеннях, які спрямовані на формування змісту й функції цілого. З цього випливає, що відношення елементів являють собою їхню функціонально змістову залежність, взаємозумовленість у мовній побудові, визначувану завданням формування її цілісного змісту і функції. Оскільки відношення спрямовані на об'єднання елементів у ціле, то на допомогу їм, для їх формування та виявлення, створюються зчеплення, з'єднання — зв'язки між елементами (бо якщо елементи речення в свою чергу являють собою складні утворення із взаємопов'язаних елементів, то взаємодія речень є і взаємодією їхніх елементів). Таким чином, зв'язки — це з'єднання елементів, що виникли під дією системних відношень. З одного боку, зв'язки — це засіб вияву відношень, з іншого — це з'єднання, зчеплення, які підтримують, закріплюють системні відношення.

Виникає передусім зв'язок між елементами поєднаних речень або між складом першого речення й елементом другого, що свідчить: певні компоненти або в цілому зміст першого речення розглядаються в другому. Це, насамперед, ланцюговий зв'язок, який полягає в спадкоємності, створюваній у лінійній послідовності спільності компонентів. Засобами ланцюгового зв'язку є повтори елементів попереднього речення, вживання синонімів до цих елементів, вказівно-заміновальних слів (*він, це, цей, такий, тоді, там, тут* і т. ін.), родових понять. Розглянемо приклад: «Виставка новітньої медичної техніки для новонароджених відкрилася на території клінічної лікарні. Вона організована об'єднанням ЕКСПОцентр і західнонімецькою фірмою «Дрегер». Експозиція становить особливий інтерес для спеціалістів... У фірми «Дрегер» із міста Любека давні й міцні зв'язки з нашими підприємствами...» (газ.). У цьому фрагменті простежується ланцюговий зв'язок, засобами якого є слова: *виставка* → вказівно-заміновальне слово *вона* → синонім *експозиція*; словосполучення *західнонімецька фірма «Дрегер»* → його скорочений повтор *фірма «Дрегер»*. Інше приклад: «Перші двадцять тисяч триколісних дитячих велосипедів «Півник» випустило експериментально-виробниче об'єднання «Металіст». Машини зручні й красиві. Сидіння,

амортизатори, спідометри та звуковий сигнал виконані з різних кольорових пластмас. Усього в нинішньому році підприємство виготовить 80 тис. «Півників» (газ.). Тут ланцюговий зв'язок виражається таким рядом: словосполучення велосипед «Півник» → родове поняття машини → скорочений, дещо видозмінений повтор «Півники». У цих прикладах спостерігаємо лінійний і променевий ланцюговий зв'язок. Якщо лінійний зв'язок являє собою безпосередній зв'язок двох речень (Вона організована об'єднанням ЕКСПОцентр і західнонімецькою фірмою «Дрегер». У фірми «Дрегер» із міста Любека...), то за променевого зв'язку речення безпосередньо зв'язане з кожним із кількох речень:

Виставка... відкрилася...

Вона організована...
Експозиція становить...

Особливою частотністю характеризується ланцюговий зв'язок, створюваний уживанням вказівно-замінювальних слів, і серед них — *це, цей*. Пор.: «*Більше вкладень спрямовується в соціальну сферу, а також у переробні галузі, особливо на реконструкцію діючих підприємств. Ці заходи дали змогу одержати відчутне збільшення продукції*» (газ.); «*Вистава не розпадається на дві окремі частини, вона сприймається як єдине, органічне ціле. А це означає спадкоємність, вірність традиціям*» (газ.); «*Італійці не тільки говорять про продаж свого обладнання (на ці цілі виділено солідні кредити), мова йде про кооперацію виробництва, можливості створення спільних підприємств*» (газ.); «*Як ніколи гостро світ потребує нині коаліції розуму... і в цьому контексті ідея «Всесвітньої лабораторії» постає прообразом такої організації загальнолюдського інтелекту, який поставить нездоланну перепону на шляху акцій і дій, від яких надто явно тхне середньовіччям і політичною інквізицією*» (газ.). У першій фразі три речення, друге приєднується з допомогою займенника *він*, третє — слова *це*. Друга фраза містить вставлене речення, яке також з'єднується з базовим за допомогою компонента, що включає слово *цей*. У третьому прикладі склад другого речення містить зв'язувальний компонент *в цьому контексті*, який знову-таки включає слово *цей*. Слова *цілі, контекст* також виступають у ролі контекстно зумовлених заміників.

У розглядуваному ряді є паралельний зв'язок. Звернімося до такого його трактування: «Якщо формула ланцюгового зв'язку $A \rightarrow B, B \rightarrow C$, то формула паралельного зв'язку $A \rightarrow B, C \rightarrow D$, де всі члени речень або тільки деякі виражені однаковими формами...»¹ Очевидно, в це формулювання треба внести уточнення: де всі функціонально співвіднесені члени речення або тільки деякі з них виражені однаковими формами. Тому що без урахування функціональної співвіднесеності можна сприймати як вияв паралельного зв'язку й випадки повтору, зближення мовних форм за ланцюгового та інших видів зв'язку.

¹ Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973. С. 132.

Спостереження паралельного зв'язку показує, що його інтенсивність не в усіх випадках однакова. Це дає змогу говорити про сильний і слабкий паралельний зв'язок. Природно, що насамперед треба віднести до розряду сильних паралельний зв'язок, який полягає в цілковитій співвіднесеності певних однофункціональних елементів поєднаних речень, та ще й підкріплений повтором. Пор.: *«Важкі діти ті, що не чують батьків і дорослих. Важкі батьки та дорослі ті, що не чують дітей»* (газ.); *«Звідки ж все-таки дух непоборний, що в найтяжчих випробах долі не дав розчавити себе. Звідки ота сила, що піднесла цю слабосилу дівчину [Лесю Українку] над своїм часом, над своєю похмурою епохою»* (О. Гончар); *«У Вас руки дужі — допоможіть мамі, дружині, нехай сини побачать і самі підсоблять. У Вас плечі широкі — підпріть кілька кутків, які тримає на своїх плечах жінка, бо у нас бідний, дефіцитний час їх уже не чотири, а безліч. У Вас голос гучніший, нехай несе він розумне й тепле слово, щоб сини Ваші почули і запам'ятали, бо від кого ж їм, як не від батька, тата, татуса навчитися цього»* (газ.).

Так само дієвий паралельний зв'язок, створюваний компонентами, котрі вказують на перелік і підкреслюють однотипність, односпрямованість змістової орієнтації речення. Цими компонентами є слова та словосполучення: *по-перше, по-друге, по-третє* і т. д., *перше, друге, з одного боку, з другого боку* й т. п. Паралелізм створюється передусім функціональною співвіднесеністю форм переліку, а співвіднесеність інших компонентів має факультативний характер. Пор.: *«Що це дало. По-перше, ясну картину стану справ. По-друге, дало змогу швидше провести перерахунок пенсій для 116 тисяч ветеранів. По-третє, стали відомі потреби кожної конкретної людини чи сім'ї»* (газ.); *«Зміни, що відбуваються в житті нашої країни, неможливо не відчути: достатньо відкрити будь-яку газету, ввімкнути радіо чи телевізор. Це — з одного боку. А з другого, поглянеш довкола себе — ніби нове життя проходить повз наше місто»* (газ.).

Слабкий паралельний зв'язок спостерігається у випадках часткового паралелізму компонентів з'єднаних речень, у ньому відсутні повтори. Для нього характерна видо-часова співвіднесеність речень, що виявляється у спільності цих параметрів у предикатив з'єднаних речень. Пор.: *«По ньому [озеру] спокійно плавають птахи. Привільно почуваються у ставку також окуні, карасі, пічкурі... А довкола озера у вольєрах вільно пасуться благородні плямисті олені»* (газ.); *«За вітровим склом пропливають пожнивні поля, гори підготовлених до відправки кокосових горіхів, торговельні ятки селян. Жінки у великих плетених капелюхах продають рис, овочі, фрукти, олію — все, чим багатий Таїланд»* (газ.); *«Страшенно гойднулися пасма гір. Ударила в п'яти не земля, не степ, а сама планета. Гора здійнялася й опала. Вершина бризнула струменем каміння, як величезний дробовик. Гуркіт прокотився по докільлю, по моїх очах, серцю»* (газ.). У наведених

фрагментах створюється видо-часова спільність речень шляхом співвіднесеності за цими характеристиками: *плавають* — *почувваються* — *насутились*; *пропливають* — *продають*; *колихнулася* — *вдарила* — *здійнялася* — *бризнула* — *прокотився*. Є й інші співвіднесені компоненти: *птахи* — *окуні*, *карасі* — *лічкурі* — *олени*; *спокійно* — *привільно* — *вільно*; *пасма*, *планета* — *гора* — *вершина* — *гуркіт*.

Виокремлюємо такий різновид зв'язку — інтегративний (тобто сполучниковий), — що здійснюється з допомогою спеціальних сполучникових засобів, призначених для інтеграції елементів.

Текстові відношення, про які сигналізують ці засоби, різноманітніші, ніж у реченні, і цілком слушною є думка про те, що не можна механічно перенести властивості речення на текстові структури. Аналізуючи синтаксичні зв'язки між закінченими реченнями, не слід керуватися уявленнями, характерними для синтаксису простого чи складного речення. Це новий, вищий рівень синтаксичних явищ, до якого лише незначною мірою застосовні поняття й категорії нижчих рівнів. Так, відношення між частинами складного речення неможливо визначити в поняттях, характерних для синтаксису простого речення. Так само неправомірно переносити зв'язки, властиві членам простого або частинам складного речення, на відношення між самостійними реченнями. За такого механічного перенесення не враховується специфіка речення як самостійної, цілісної синтаксичної одиниці.

Засобами інтегративного зв'язку між реченнями є сполучники *і*, *а* (*адже*), *але* (*адже*), *однак*, *та* й ін. У реченні вони передусім виконують роль сурядних сполучників, отже, не тільки виражають сполучуваність, з'єднуваність частин речення, а й розкривають рівноправний характер їхніх відношень. Сполучники, що є засобами інтегративного зв'язку, насамперед беруть на себе функцію сполучення, вказують на системне об'єднання частин (*але* й *а* можуть зберігати, крім того, здатність вираження протиставного відтінку значення, не головного у відношеннях, які виражаються).

Розглянемо приклад: «Уперше фінали найбільшого зимового свята пройдуть в одній області. І це не випадково: край шахтарів і металургів, хіміків та енергетиків давно став краєм масової фізичної культури й спорту» (газ.). З'єднання першого та другого речень здійснюється з допомогою вказівного слова *це* та сполучника (*й*). Й загальом змістової взаємодії речень: у першому йдеться про те, де відбудеться подія, а в другому висловлюється думка про цей факт, дається своєрідний коментар (*і це не випадково*). Сполучник (*й*) виконує тут власне зв'язувальну роль, тому без нього ми не відчуємо якогось змістового пропуску. Так само передусім функції зв'язності виконує сполучник *а*,

приєднуючи друге й четверте речення в такому фрагменті: «За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтим сутінком імла. А за нею, за Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп. Рівнина там одразу, неначе чудом, стала горяна, неначе в Швейцарії коло Люцерна. А на горах вершки наче куряться димом та паром, розбилися нарізно й понахиляли вершечки на один бік уперед, неначе голови, на схід сонця» (П. С. Нечуй-Левицький). При з'єднанні окремих речень сполучники *і, а, але, однак, та, та й* виконують стрижневу функцію й можуть «обростати» додатковими компонентами, які посилюють можливості вираження змістової орієнтації синтаксичного зв'язку. Так, на базі сполучника *і* функціонують, наприклад, такі сполучні засоби: *і вже; і вже аж ніяк; і водночас; і в той же час; і все ж; і все ж таки; і далі; і до речі; і звичайно; і, зрештою; і, насамперед; і не лише (тільки) тому що; і не тільки тим, що; і ось; і тому; і отак; і хоч; і справді; і ще; і, що найголовніше* тощо. Зі сполучником *але* спостерігаються ось такі сполучні утворення: *але водночас; але ж; але ж то; але в той же час; але найважливіше, мабуть, те, що; але, крім того; але до того ж; але в тім-то й справа, що; але ні; але хоч би як там уже було та ін.* Ще один ряд сполучних засобів ґрунтується на сполучниках *та, та й: та водночас; та виявляється; та все ж; та головне; та ж; та й, зрозуміло; та й взагалі; та й, крім усього; та навіть; та й навіть; та от; та ось; та вже й; та тільки; та саме.*

Сполучники *адже; (і) ось чому; (і) тому; і через те; а тому й; тобто; а саме; наприклад, приміром; так; зокрема* використовуються лише (й саме) для зв'язку речень, бо вони слугують для переключення на нове повідомлення — пояснювальне, конкретизаційне, аргументаційне, зумовлене чимось. Пор.: «Людам найрізноманітніших смаків і літературних уподобань дорогий і близький образ поета... *Ось чому* з незмінним інтересом сприймали читачі й окремі мемуарні публікації, й збірники, які відтворювали, за свідченнями сучасників, живу постать поета» (газ.); «Поняття господар утратило свій первісний зміст. *Адже* бути господарем означає не тільки володіти, бути власником, а й відповідати за право володіння» (газ.). У наведених прикладах спостерігається вживання інтегративно-характеристичних сполучників і сполучних слів (*ось чому; тому; а саме; й тому; адже; наприклад* та ін.). Вони слугують для зв'язку речень, перебуваючи на межі між ними. Крім того, ці сполучникові засоби підказують, якою є спрямованість формування відношень, до якого предмета мови здійснюється перехід: *ось чому; тому; а тому* — вказують на зумовлений чимось результат; *а саме* — пояснення; *адже* — пояснення причини; *наприклад* — підтвердження чогось, якогось міркування або як засіб конкретизації.

У ролі таких же засобів можуть виступати й цілі речення: *справа в тому, що; йдеться про те, що; покажемо це на прикладі; ось наприклад; скажімо; досить сказати, що* та ін. Пор.: «Зате на лижні в горах Адірондак розгорілася затята боротьба. *Досить сказати, що* вперше в історії лижного спорту чемпіона та срібного призера відділяла одна сота секунди» (газ.); «Життя підказує щоразу нові повороти складної теми. *Ось приклад*: журналісти регулярно проводять на сторінках газети «сільські оперативки» (газ.).

У ролі засобів зв'язку в газетних текстах активно використовуються також питальні речення: *чому?; яка причина?; в чім справа?; що це означає?; чим це викликане?; яка проблема?; Навіщо це треба було робити?* і т. п. Причому такі поєднувальні речення можуть бути короткими, а можуть бути й розгорнутими, але в усіх випадках їх уживання характеризується певною факультативністю. Пор.: «І якщо не в кожного з нас є такий портрет під склом, то я певен, кожен з нас носить дорогий образ (учителя) у своєму серці. І повік носитиме, повік його згадуватиме як у найрадісніші, так і в найтяжчі хвилини свого життя. *Чому?* А тому, що цей світлий образ завжди кликав нас і кликатиме, як і колись у дитинстві:

— *До світла. До праці...*» (В. Кучер); «Весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людини свіжі й ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця... *І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає тасмну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам?* Можже, вони повідають про те, як на них зупинялись постоем козаки, варили саламагу, а кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жаслем...» (Г. Тютюнник).

Питальна форма вираження зв'язку активізує мислення читача, сприяє кращому сприйняттю складного, посилено емоційного змісту. Тому подібні засоби частіше застосовуються в художньому мовленні, а також у проблемних статтях, міжнародних оглядах. Питальні речення, виразно передаючи характер відношень між з'єднувальними реченнями, виступають засобами інтегративно-характеристичного зв'язку.

Розглянемо також текстовий зв'язок, який називають *приєднувальним*. Пропонується ширше найменування — *корелятивний зв'язок*, яке вкпочає також поняття *приєднувального*. Його спостерігаємо в тих випадках, коли друге речення, що зазнає дії компресії й тому є неповним, тісно приєднується до попереднього завдяки пристосуванню до його складу, встановленню співвіднесеності форми елемента (елементів) другого речення з елементами першого.

За корелятивного зв'язку бачимо таку співвіднесеність елемен-

тів з'єднаних речень або складу першого речення з елементом другого, яка зовні схожа на співвіднесеність елементів простого та складнопідрядного речень, і проявляється у відповідних видах зв'язку — узгодженні, приляганні, керуванні, детермінантному зв'язку. Це відбувається тому, що випускається елемент ланцюгового зв'язку в другому реченні, а той елемент, що залишився, прилаштовується до того елемента першого речення, який слугує для поєднання речень: *«І мені цей музей дав багато цінного. Перш за все — наштотхнув на думку створити Товариство охорони пам'яток української культури. І насамперед рідної мови, як найголовнішої пам'ятки культури...»* (О. Гончар); *«Учитель навчив нас писати й читати перше слово — мати. Потім такі, як земля, сонце, народ, праця»* (В. Кучер); *«Мово! Пресвятая Богородице мого народу! З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, свшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена»* (К. Мотрич). Виділені речення могли б бути у складі попередніх, але їх відокремлення за допомогою сполучникових (*і, потім*) і композиційних засобів надає їм нового значення — вони слугують розгортанню тексту на основі попередніх речень. Урахування корелятивного зв'язку дуже важливе для з'ясування того, які структурні відношення складаються між реченнями в тексті. Пор.: *«Молодий верхівець їде Чаплинкою. Здалеку впізнають його чаплинські дівчата: Яресько. Отой, що співає гарно. Їде неквапом, погойдуячись...»* (О. Гончар); *«Тільки було це так давно, що майже все розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна залилася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій»* (О. Довженко); *«Що є освіта для нинішньої молоді людини? Про це треба говорити. Й говорити саме сьогодні. Коли у вузах спалахують дискусії про самоврядування. Коли стінгазети друкують філософські праці про оновлення школи...»* (газ.). У першому фрагменті речення, приєднуване корелятивним зв'язком, виконує функцію розширення, допомагає виділити певну характеристику людини. В другому — формально схожий означувальний компонент є засобом вираження емоційного авторського ставлення. І, нарешті, третій приклад, з використанням сполучників *й, коли*, вирізняє характеристики часові, історичні.

Завдяки розглядові корелятивного зв'язку великою мірою з'ясовуються характеристики приєднувального зв'язку, який є його інтонаційним змістовим різновидом (засобом з'єднання мовних елементів). Якщо в ряді випадків корелятивний зв'язок вирізняється плавним, послідовно об'єднувальним характером інтонації, то приєднувальний зв'язок — уривчастий, слугує для підключення, додання інформації (з допомогою приєднувальних сполучників *і, та й, до того ж, більше того, а ще і т. д.* або без них), а також для об'єднання з основним реченням залежного

неповного, неповнота форми якого, нестача ланок зв'язку в ньому порушує плавну інтонацію, що, в свою чергу, сприяє посиленню в ній об'єднувальних компонентів (необхідних для подолання уривчастості).

Існує два підходи до осягнення синтаксичного зв'язку в тексті. Перший полягає в тому, щоб цей зв'язок убачати вираженим із допомогою окремих елементів (лексичних повторів, синонімів, указівних слів, сполучників і т. д.). Поряд із цим висловлюється думка, що зв'язок, пов'язаність у тексті виникає завдяки дії комплексу засобів, чинників: це передусім логіка викладу, що відображає співвіднесеність явищ дійсності й динаміку їхнього розвитку; це, далі, особлива організація мовних засобів — фонетичних, лексико-семантичних і граматичних, з урахуванням також їхнього функціонально-стилістичного навантаження; це комунікативна спрямованість — відповідність мотивам, цілям та умовам, що привели до виникнення даного тексту; це композиційна структура — послідовність і сумірність частин, які полегшують вияв змісту, і т. д. Ось чому слід говорити про два види зв'язку між реченнями: зв'язок конструктивно змістових елементів і зв'язок між цілісним змістом одного й другого речень, який полягає звичайно в зближенні предметів мовлення (тематичної спільності). Такий зв'язок називаємо **тема т и ч н и м**. Пор.: *«Україна здавна славиться народним мистецтвом. Дівоче вбрання і козацька люлька, топірець гуцула і спинка саней, бабусина скриня і мисник на стіні, вишитий рушник і звичайний віконний наличник — будь-яка ужиткова річ під рукою невідомого художника чи художниці ставала витвором мистецтва»* (О. Гончар). Обидва речення повідомляють про суміжні явища в одній сфері, вони передусім пов'язані тематично. Хоч і є компонент, спільний для обох речень — слово *мистецтво*, — але в другому реченні воно з'являється аж у кінці, досягнення зв'язності повідомлюваного найперше здійснюється за допомогою тематичного зближення. Або ще приклад, у якому теж малопомітними є засоби ланцюгового, паралельного зв'язку (вони, скоріше, асоціативного плану), а основна зв'язувальна функція належить тематичній єдності, змістовій спільності: *«На розгорнуту книгу снігів спустився вечір і місячний підсмуток. Дорога звисла колії вниз і впала в підсинений полумисок долини, на дно якої хтось висипав пригорщу хат...»* (М. Стельмах). Картина «вечорового малювання», як називає її автор, складається з компонентів-речень, що відтворюють деталі буття, проникнуті часовою й просторовою єдністю.

Після розгляду типів і засобів зв'язку між реченнями можна переходити до аналізу відношень між ними. Але перш ніж це зробити, спинимося на деяких важливих характеристиках зв'язків між реченнями. Вони можуть бути контактними й дистант-

ними, безпосередніми й опосередкованими. Без урахування цього також важко простежити розвиток відношень між реченнями, виявити межі утворюваних із їхньою допомогою єдностей. Під контактним зв'язком речень розуміємо зв'язок речень, розташованих безпосередньо одне за одним. А в тих випадках, коли пов'язані речення розокремлюються іншими, виникає необхідність фіксувати дистантний зв'язок, поширений у мовних побудовах. Він дає змогу після розвитку однієї змістової лінії речення повернутися до розгортання другої в тих випадках, коли треба досягти більшої ґрунтовності, вичерпності в розкритті тієї чи іншої теми. Розглянемо приклад (фрагмент тексту): «Сучасний журналіст — це людина зі смаком і без демагогії. Мені здається, так можна перекласти сучасною мовою відоме визначення «лицар без страху і докору». *І ще* — компетентний, комунікабельний, здатний на експромт, імпровізацію, цікавий співрозмовник, а головне — такий, що професіонально займається своєю справою» (А. Москаленко). Дистантний зв'язок представлений тут досить виразно — за допомогою прислання (кореляції), спеціальних інтегративних засобів (*і ще*). Друге речення, що виражає власне авторські міркування щодо висловленого, роз'єднує перше й третє речення, але, завдячуючи властивості мовлення підтримувати зв'язок і на відстані, він поновлюється й продовжує діяти. Звичайно, між першим і другим реченнями проявляється контактний зв'язок. Під безпосереднім розуміємо прямий зв'язок двох речень. Опосередкований же являє собою непрямий зв'язок, що виникає між реченнями в результаті послідовного сполучення пар речень, котрі перебувають у безпосередньому зв'язку. Єдність сполучення речень, таким чином, визначається не тільки безпосереднім зв'язком, а й поширеністю опосередкованих зв'язків. Розглянемо приклад, який демонструє безпосередню й опосередковану форми зв'язку: «**Любисток** — житель гір півдня Європи — вже давно здобув права громадянства в Україні... У нас виник цілий ряд назв цієї рослини: усі вони пов'язані з повір'ям про те, що любисток — це зілля, яким можна причарувати когось, примусити себе любити. Через те в народі у нього є ще цілий рядок схожих назв: *любчик, любця, люби мене, любист, приворотне зілля*. Слово сягає корінням латинської мови — це *лігустикум* (лігурійська рослина). З латинської назви німці зробили *любеистекне*, поляки — *любистек*; так само воно дійшло до нас, а потім переосмислилось, завдяки звуковій схожості зі словом *любити*. Так само, як калина або явір, любисток оспіваний у піснях про нещасливе кохання...» (А. Коваль). У наведеному уривку — складному синтаксичному цілому — між першим і другим, другим і третім, третім і четвертим і т. д. реченням існує, звичайно, безпосередній зв'язок. Але у тексті об'єднуються не лише речення, що стоять поряд; змістові відношення сполучають і ті синтаксичні одиниці, які перебу-

вають на певній відстані одна від одної. Будова розглянутого фрагменту виразно засвідчує таку властивість текстових утворень: усі речення в ньому підпорядковані єдиному змістові — розповіді про пригоди слова *любисток*. А логічна єдність змісту досягається семантичними зв'язками усіх речень, зумовленими взаємодією цілісних змістів і спільністю окремих змістових компонентів (наприклад: *любисток* — *рослина* — *зілля* — *назва* — *слово* — *слово любити*). Вимальовується своєрідна номінативна лінія, яка зв'язує тематично споріднені повідомлення, підтримує послідовність викладу, забезпечує цілісність мовленнєвої інформації.

ТИПИ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ ВІДНОШЕНЬ МІЖ РЕЧЕННЯМИ

Поняття відношень між реченнями усвідомлюється як їхня функціонально-змістова залежність, взаємозумовленість, що виявляється в процесі формування текстової єдності.

У тексті є речення, наділені більшою самостійністю в порівнянні з іншими, і, природно, речення несамостійні, сприймані у зв'язку з іншими.

Аналіз зв'язків між реченнями показує, що їх поєднання часто здійснюється таким чином: до базового, опорного речення приєднується те, що розвивається на його основі, залежне від нього. Це речення перебуває в супровідних відношеннях із базовим, бо начебто супутнє йому, супроводжує його. Поняття опорного речення не передбачає обов'язкової його незалежності. Здебільшого незалежне речення являє собою початкове, вихідне повідомлення за темою (або про її окремий аспект) мовного утворення, комунікативного акту. Формування названого поєднання речень дістало назву розгортання, яке «полягає в тому, що кожне з основних понять, котрі утворюють тезу, піддається розглядові й аналізу (визначається, пояснюється, мотивується, підкріплюється фактичним матеріалом, зазнає експресивного посилення)...»¹. Таке розуміння потребує певного уточнення: не тільки поняття, а й у цілому опорне речення, котре виражає якусь думку, може піддаватися «розглядові й аналізу», крім того, розгортання тих чи інших компонентів залежить від міркувань комунікативної доцільності й не в усіх випадках обов'язкове.

Відношення базових, опорних речень до залежних полягає в тому, що вони створюють ґрунт для цих речень, є вихідними для їх формування. І допоки нанизуються одне за одним речення, що перебувають у контактних і дистантних, безпосередніх та опосередкованих зв'язках із якимось опорним реченням, усі вони

¹ Одинов В. В. Стилистика текста. М., 1980. С. 121.

залежать від нього, підпорядковані йому. Та, звичайно, це підпорядкування відмінне від підлеглості підрядних речень головному. Адже залежні, підпорядковані речення слугують і своєрідному продовженню, розвитку складу опорних речень, і роз'ясненню, аргументації їхнього змісту, прояву ставлення до висловлюваного і т. д. Тобто поряд з основним повідомленням у мовленні чи тексті з'являються інші, похідні від нього повідомлення, мета яких — краще донесення інформації, активний вплив на того, хто її сприймає, вияв авторського ставлення до повідомлюваного. Це реальні факти комунікативного процесу: носії мови прагнуть ефективного, результативного спілкування, не можуть бути байдужими до того, про що йдеться.

Розглянемо спостережувані в тексті відношення між реченнями.

1. Залежні речення вживаються для розширення інформації про компоненти опорного речення або про зміст речення в цілому — повідомлення даних про те, що властиве тим чи іншим об'єктам, про які мовиться в опорному реченні (предмети, дії, факти й т. п.), що становить ті або інші сторони їхнього існування. Це дає змогу ширше, докладніше, повніше поінформувати про поняття, наведені в опорному реченні, чи про його зміст загалом. Для вияву цих відношень особливо характерний ланцюговий зв'язок, оскільки дальшому розвитку піддається певний компонент опорного речення — він або те, що його стосується, стають об'єктом розгляду в залежному реченні. Ланцюговий зв'язок здійснюється тут найповніше з допомогою всіх доступних йому засобів:

а) використовується повтор: *«Лімфоцити поділяються на два типи: Б і Т. Б-лімфоцити виробляють спеціальні білки-антитіла, спрямовані проти мікробів, вірусів або отрут. Т-лімфоцити народжуються в особливому органі — тимусі, тасмничу функцію якого вдалося розкрити зовсім недавно»* (газ.);

б) уживаються синоніми, перифрази, родові поняття: *«В усіх районних аптеках області виділені спеціалізовані автомашини для доставки медикаментів трудівникам відгінних пасовищ і землеробам віддалених масивів. У найбільших тваринницьких районах пересувні аптеки бувають у чабанів не рідше як раз на місяць, а в дні перегону худоби за сотні кілометрів із зимових пасовищ на літні й назад супроводжують їх у дорозі»* (газ.);

в) застосовуються вказівно-замінювальні слова (*він, вона, воно, вони* в називному та непрямих відмінках, з предметним і присвійним значенням — *його, їхній; тут, звідси, де, сюди, коли, котрий, що*). Наприклад: *«Створено Карпатський державний природний парк. Він розташований в Івано-Франківській області. Його площа сягає за 47 тисяч гектарів»* (газ.).

2. Супровідні речення також по я с н ю ю т ь опorne ре-

чення, в змісті якого помітна якась нечіткість, недомовка. Це залежить від характеру інформації, повідомлюваної в опорному реченні — або в ньому містяться малознайомі поняття, що вимагають тлумачення, або йдеться про те, що може викликати запитання у того, хто дістає інформацію (чому це сталося? чим це пояснюється? як це слід розуміти? й т. ін.), або ж викладові спеціально надається забарвлення цікавої нез'ясованості, щоб привернути більшу увагу читача. Розгляньмо фрагмент: «... У досягненні ефективності виробництва КВС (конструкторський відділ стандартизації) — дуже важлива ланка. Від неї залежить, зокрема, щоб, будуючи літаки, ми не винаходили велосипед. **Поясню.** Літак — найхитромудріший виріб із багатьох тисяч вузлів і деталей. Можна винаходити їх наново без кінця, а можна й уніфікувати. Саме заради цієї доброї справи й здійснює КВС так званий норконтрль розроблюваної на заводі технічної документації. **Тобто** коли для якоїсь ідеї конструкторів раптом виникне потреба освоєння наново великої кількості нормалей (болтів, шайб, гайок і так далі), то КВС, вивчивши креслення, повинен підказати, як із вигодою скористатися нормалами, «все виготовлюваними серійно» (газ.).

Цей фрагмент насичений поясненнями, органічне включення яких свідчить про їхню важливість для зрозумілого викладу того, що може утруднити сприйняття інформації. Розшифровується зміст уживаної героєм нарису абрєвіатури КВС, потім розтлумачується зміст другого речення, в якому образно-фразеологічна форма висловлювання (не винаходили велосипед) не розкриває конкретного змісту. Перехід до цього роз'яснення здійснюється за допомогою однослівного речення *Поясню*, що виконує інтегративно-характеристичну функцію, а потім ще підкріплюється сполучниковим компонентом *Тобто*, що також приєднує одне з наступних речень.

Для створення відношень пояснювання використовуються також ланцюговий, тематичний зв'язки. У змістовому центрі пояснювального речення може бути поняття, з яким у попередньому реченні пов'язана певна неясність. Порівняймо: «Ялинку ми запозичили пізніше з скандинавських країн. А для українців традиційним є дідух. **Це останній снопок або пучечок колосків з поля, зібраних наприкінці жнив, так званий «обжинок».** Його освячували в церкві на Спаса чи Маковія, зберігали в коморі, на горіщі, а перед Різдвом уносили в хату» (Л. Орел). Коли ж того чи іншого пояснення вимагає зміст речення в цілому, то відповідно наступне речення слугує для цього, і між ними існує передусім змістовий, тобто тематичний зв'язок. Як, наприклад, у такому випадку: «Найбільше клопотів додавалося в косовицю. **Сіно потрібно було перетрусити, висушити, покласти в копички, обгородити, щоб ні звір, ні вітер не порозруйнував, щоб дощами не**

позатікали» (Г. Булах). Нерідко в цій ситуації основне речення має певний узагальнений характер, і виникає потреба в конкретизації, поясненні того, що саме конкретно мається на увазі. В наведеному прикладі теж відчувається це узагальнення, та більш помітне воно в іншому фрагменті: *«1655 року Богун вписав ще одну героїчну сторінку в історію визвольної війни, керуючи обороною Умані, яку не вдалося взяти полякам. Він так укріпив цю фортецю, що польські воєначальники порівнювали її з голландською Бредою, що вважалася тоді зразком військово-інженерної майстерності»* (І. Лисенко). Узагальнення «вписав ще одну героїчну сторінку в історію визвольної війни» мусить бути розкритим через конкретні факти, про які саме й повідомляється в наступному — пояснювальному реченні.

Дуже важливо розуміти необхідність введення в текст пояснювальних речень з тим, щоб не виникало ніяких перешкод для його сприйняття, розуміння, усвідомлення. Це особливо стосується публіцистичного, наукового стилів, у яких змістова визначеність є одним з основних принципів викладу.

3. Залежні речення виступають щодо опорних у ролі а р г у м е н т а ц і ї н и х, тобто слугують для підтвердження, обґрунтування судження, висловленого в опорному реченні. Відношення, що складаються між реченнями, виразно передаються тематичним зв'язком: опорне речення містить аналітичне ствердження, яке виражає погляд на щось, думку про щось, а залежне — повідомлення про факти, котрі свідчать про правомірність такого судження. Це дуже сильний тематичний зв'язок, в ряді випадків уживання неаргументованих суджень, що виражають нову або не загальновідому точку зору, можуть бути сприйняті як непереконливі. Названі відношення, завдяки їхній явній передбачуваності, можуть не характеризуватися сполучниковими засобами. Порівняймо: *«Міцнішають творчі зв'язки вищої школи з виробництвом. Зростає число базових кафедр інженерних вузів у великих промислових об'єднаннях. Укладаються довгострокові угоди про науково-технічну співдружність із підприємствами. За прямими замовленнями заводів та НДІ вузи в чимраз більшому обсязі здійснюють важливі госпдоговірні дослідження. Створюються дедалі сприятливіші умови для прилучення вихованців вищої школи до їхньої майбутньої роботи»* (газ.); *«В тому, що наше господарство — одне з провідних у Подільському районі (здали державі 5097 тонн м'яса та 6429 тонн молока) є велика заслуга й молодих»* (газ.); *«А ось що беззаперечно (записано в літописі): висадка на узбережжя успішно застосовувалася й у Стародавній Русі. Князь Олег з дружиною славетно десантувався під Константинополем ще в 907 році»* (журн.). У цих фрагментах аргументуються судження — *Міцнішають творчі зв'язки вищої школи з виробництвом; наше господарство — одне з провідних у Подільському*

районі (входить до складу цілісного речення *В тому... є велика заслуга молодих*), *А ось що беззаперечно; висадка на узбережжя успішно застосовувалася й у Стародавній Русі*. Аргументаційні речення містяться в окремих фразах (перший і третій фрагменти) і в одній фразі — в цьому випадку вони оформлені як вставні речення, бо приєднуються всередині речення, з яким зв'язані (другий фрагмент). Аргументаційних речень може бути кілька (див. перший фрагмент). До них можуть приєднуватися також залежні від них речення, що надає доказові поглибленого, розгорнутого характеру. Деталізована, об'ємна аргументація, виражена не тільки одним реченням, а й послідовним речень, використовується в передових і проблемних статтях, матеріалах, присвячених питанням міжнародної політики.

Аргументаційні речення приєднуються до тих, котрі їх стосуються, також із допомогою сполучникових засобів (*так, наприклад, приміром, ось наприклад, скажімо, про це свідчить, наочне підтвердження цього, підтвердженням цього можуть служити й т. ін.*), які підкреслюють, підсилюють вираженість відношень, що склалися.

4. Залежними реченнями користуються для коментування опорного речення. Такі відношення особливо притаманні інформаційному текстові. При цьому опорне речення може виражати різноманітний зміст — повідомлення про подію, якісь дії, стан справ, судження про що-небудь і т. д. У коментарному реченні даються роз'яснення, тлумачення або оцінка (інтерпретація) того, про що повідомляється — окремих понять або змісту в цілому. На відміну від пояснення, спрямованого на зняття, ліквідацію неясності в тексті, коментар являє собою вибіркові роз'яснення, що даються для кращого розуміння суті, характеру фактів, явищ, предметів. Звичайно, для коментування вибираються суттєві аспекти повідомлюваного, які викликають суспільний інтерес, мають вагоме значення. Тому важко переоцінити важливу роль коментування для глибокого усвідомлення фактів дійсності, формування громадської думки. Коментуючи, автор відповідає на багато питань, пов'язаних із повідомленим: як це слід розуміти, поцінювати; що являє собою хто-, що-небудь; що є характерним для чого-небудь; яка суть чого-небудь; які роль, значення, цінність, необхідність чого-небудь і т. д.

Розглянемо фрагмент: *«Софія Русова читала курс дошкільного виховання у Фребелівському інституті Києва, викладала французьку мову в Комерційному інституті, редагувала «Світло» — легальний український педагогічний журнал, що мав великий успіх серед просвітян та вчителів. З номера у номер з'являлись на сторінках «Світла» роздуми Русової.*

Прості, щирі, мудрі. То — роздуми Виховательки, Матері,

талановитої Українки, котра збагнула істину: культура і свідомість нації народжуються коло колиски немовляти, над якою мусить витати рідний дух, звучати рідна пісня й рідне слово» (журн.). Два коментарні речення стоять у другому абзаці. Вони стосуються компонента попереднього речення — *роздуми Русової*, в них висловлюється пошнування праць відомого педагога, її ідей національного самоусвідомлення.

Поширеним є коментування змісту всього повідомлення, на що вказує займенник *це* або поєднання займенників *цей, такий* зі словом, котре узагальнено позначає коментований зміст: *«Щоб подовжити оптимальні строки сінокоосу, господарства створюють різнодостигальні травостої. Це, гадаємо, правильний підхід до справи, бо дає змогу збільшити збір повноцінних кормів»* (газ.); *«...Багато підприємств легкої промисловості не справляється з планами поставки, порушує зобов'язання перед торгівлею... Такі стосунки між партнерами рівноправними, природно, не назвеш»* (газ.).

Засобами інтегративно-характеристичного зв'язку при коментуванні є сполучникові слова та речення: *по суті; суть у тому, що; це означає, що; йдеться про те, що; загалом; словом; одним словом; коротше кажучи* та ін.: *«До сьогодні ембріонів утримують в анабіозі по кілька років. Але вчені переконані, що межі «життя» зародка в пробірці вимірюються, як мінімум, десятиліттями. Це означає, що з часом генетичну сутність, важливі якості найцінніших і рідкісних тварин — як сільськогосподарських, так і диких — вдасться довго зберігати в їхньому «законсервованому» потомстві»* (газ.); *«...Для учасників підготовлено цікаву культурну програму, випущено пам'ятні значки, афіші, плакати, вимпели. Словом, як у доброї господині, до свята все готове завчасно»* (газ.). У текстах коментування представлене як у складі авторської мови, так і в мовних партіях, що належать особам, компетентним у тому чи іншому питанні. Таке подання коментаря посилює його переконливість і вірогідність інформації в цілому. Те саме можна сказати про повідомлення коментаря, який дають різні газети, агентства преси й т. д. Оформляється таке коментування (одне коментарне речення або в поєднанні з тими, що його стосуються) як у вигляді прямої мови, так і через різні посилання (називаються ті особи, газети, агентства, організації, яким належить коментар).

5. У залежному реченні повідомляється про міркування, асоціації, почуття, бажання, ставлення когось-небудь до чогось, котрі виникають у зв'язку з тим, з приводу того, про що йдеться в опорному реченні. Як і за коментування, в цьому разі опорне речення може бути різним за змістом. Відмінність полягає у функції та змісті залежного речення — воно слугує не для роз'яснення, а

для вираження авторського ставлення до повідомлюваного. Порівняймо: «Згодом тут побудують тунель, і тоді буде відкрито безперешкодний в'їзд на естакаду. Ця споруда з'явилася кілька років тому. Вона відкрила найкоротший шлях із північної частини міста до північно-східної. **Справжнє задоволення їхати таким мостом, що проліг над павутинням залізничних колій, тісних вуличок і проїздів**» (газ.); «У новому фільмі мені особливо сподобалась Офелія — ніжна, сумна, невагома... Як цікаво було б побачити балерину в цій ролі на великій сцені в «повнометражному» балеті «Гамлет»» (газ.); «Повернувшись в Кентау, Касимбеков щиро захоплювався:

— Золоті в нього руки... І людина чудова, пряма, чесна. Таким і має бути справжній майстер.

Так, майстерність — категорія ще й моральна» (газ.).

У першому фрагменті спочатку йде опорне речення, а потім кілька залежних, що стосуються поняття естакада: два коментарних (ця споруда з'явилася...: вона відкрила найкоротший шлях...) і третє, в якому автор говорить про те, яке почуття задоволення викликає їзда таким мостом. Основним тут є повідомлення про відкриття нового в'їзду на естакаду, решта слугує для того, щоб читач міг краще уявити собі цю естакаду. В другому фрагменті (з відгуку на новий телефільм-балет) перше речення є безпосереднім повідомленням за темою тексту: як сприйнято твір (У новому фільмі мені особливо сподобалася...), пояснюється, яка ж Офелія створена балериною (ніжна, сумна, невагома). А в другому реченні говориться про уявлення, що виникли в автора у зв'язку зі сприйняттям цього образу, думки щодо того, як цікаво було б побачити балерину в цій ролі на великій сцені... І, нарешті, в третьому фрагменті розповідається, як захоплюється один майстер своїй справі трудовим мислительством і людськими якостями іншого майстра. У реченні **Так, майстерність — категорія ще й моральна** висловлюється думка, що виникла в автора у зв'язку з усім сказаним, із твердженням героя, що справжній майстер має бути прямою, чесною, гідною людиною. Функції речень, що розкривають думки автора з приводу повідомлюваного, значні й різноманітні: з їхньою допомогою поглиблюється інформація про щось, читач дістає орієнтири для сприйняття та оцінки повідомлення, виклад стає жвавим, природним (розмовним), бо саме в розмовній мові спостерігаємо найрізноманітніші за характером асоціативних зв'язків супутні змістові відгалуження. Вони поряд із коментарними особливо помітно відображають властиву публіцистичній мові якість авторського «я» — відверто, прямо вираженого, що необхідно для здійснення активного, чіткого в своїй визначеності впливу публіцистики на суспільну свідомість. Розглянуті відношення виразно передаються тематичним зв'язком,

головна роль у якому належить змістові залежного речення, в якому повідомляються думки автора з приводу того, про що йдеться. Про таку семантику залежних речень сигналізує наявність у їхньому складі компонентів *вірю, віриться, цікаво, здається, хочеться, подобається, певно, зрозуміло, приємно, радує, смутить, як важливо й т. п.*

Наприклад: *«Все розквітне по-новому, спіраль-коло нашого Духу розві'ється новими колами, новим знанням. І я вірю в щасливу Зорю України!»* (В. Хитрук); *«...Нашу бесіду перериває телефонний дзвінок. Валентина Михайлівна бере трубку. «А навіщо записувати? — дивується. — Я й так запам'ятаю — все життя прагнула цього. Отже, літак в Антарктиду тільки взимку...»*

Віриться, капітан «Метелиці» першою з жінок планети прокладе лижню на білому континенті» (газ.); *«Колектив театру, напевно, із самого початку привабила життєрадісна стихія п'єси Блаумана, гуманний пафос автора, й добре, що ця захопленість продовжує жити у виставі, намагнічуючи її виконавців. Як це важливо, коли в залі театру підтверджується вічно нова й вічно стара істина: щовечора — Прем'єра!»* (газ.).

Таким чином, послідання взаємопов'язаних речень на основі супровідних відносин характеризується змістовою єдністю, бо одне речення виступає як основне, опорне (є носієм провідного змісту), а друге виконує спеціальну комунікативно-заломлювальну щодо цього опорного речення функцію. Тобто в такому посліданні одне речення є змістовим центром, ядром, а решта слугує для посилення комунікативної ефективності вираженого ним повідомлення. Основні речення притягують до себе ті, що виступають як супровідні, відтінюють їхній периферійний, допоміжний характер, у той же час із допомогою залежних речень закріплюються центральні позиції основних речень, котрі є носіями провідного змісту (щодо змісту супровідних речень). Якщо основні речення можуть уживатися без супровідних, то ці, відірвані від них, виявляються зовсім непотрібними, їхнє існування можливе тільки на ґрунті основних, а за межами їхньої сфери впливу — і змістової, й синтаксичної — супровідні речення втрачають своє призначення. Співіснування основних і супровідних речень закріплюється семантико-синтаксичним об'єднанням їх і створенням на цій основі складних синтаксичних цілих. Ці складні синтаксичні цілі є закономірними регулярними утвореннями, зумовленими комунікативною спрямованістю повідомлень про дійсність (про конкретний предмет мовлення). Супровідні речення слугують для розширення інформації опорного речення, її пояснення, аргументації, коментування, усвідомлення й т. д. Це зумовлює формування складних синтаксичних цілих відповідних різновидів.

Серед складних синтаксичних цілих із супровідними відношеннями спостерігаються побудови з одноплановими, однотипними супровідними відношеннями (наприклад, тільки з розширенням чи тільки з аргументуванням і т. д.) та з різнотипними супровідними відношеннями (наприклад, і з розширенням, і з коментуванням, і з аргументуванням і т. д.).

Сприйняття мовного твору починається зі сприйняття семантико-синтаксичних одиниць, які по ходу ознайомлення, роботи з текстом групуються в свідомості читача в уже власне комунікативні одиниці (природно, що в тексті таке групування вже здійснене).

Уміння правильно відтворити думку не менш важливе, ніж уміння правильно добирати окремі слова чи звороти. Розкривається мова в усій повноті, стає гострішою, переконливішою саме в текстових сполученнях. Неправильне ж поєднання речень робить повідомлення невиразним, заплутаним або призводить до спотворення думки взагалі.

У мові існують різноманітні засоби зв'язку, які необхідно правильно застосовувати для побудови складних конструкцій і тексту в цілому. Сподіватися на незаперечну, чітку послідовність викладу можна тільки знаючи характер текстових сполучень. Уміле їх використання робить повідомлення змістовним, доказовим, переконливим.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Авксентьев Л. Г., Калашник В. С., Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови. Х., 1977.
- Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. К., 1991.
- Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980.
- Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Твори: У 5 т. К., 1975—1981. Т. 2.
- Бурячок А. А. Орфографічний словник. К., 1995.
- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1989.
- Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. К., 1993.
- Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1985.
- Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. К., 1989.
- Горецький П. Й. Історія української лексикографії. К., 1963.
- Гринчишин П. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. К., 1986.
- Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. К., 1978.
- Етимологічний словник української мови: В 7 т. К., 1982. Т. 1; 1985. Т. 2; 1989. Т. 3.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., 1972.
- Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. К., 1984.
- Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1988.
- Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. К., 1973.
- Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів, 1961.
- Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. К., 1975.
- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. К., 1961. Ч. 1; 1964. Ч. 2.
- Мамалыга А. И. Анализ структуры публицистического текста. К., 1992.
- Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. К., 1974.
- Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові. Х., 1962.
- Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. К., 1971.
- Орфографічний словник української мови. К., 1994.
- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976.
- Плющ П. П. Історія української літературної мови. К., 1971.
- Полюга Л. М. Словник антонімів. К., 1987.

Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови. К., 1993.

Рiзник М. Г. Письмо i шрифт. К., 1978.

Синтаксична будова української мови. К., 1968.

Скрипник Л. Г. Фразеологiя української мови. К., 1973.

Словник iншомовних слiв. К., 1985.

Словник труднощiв української мови. К., 1989.

Словник української мови: В 11 т. К., 1970–1980.

Сучасна українська лiтературна мова: Вступ. Фонетика. К., 1969.

Сучасна українська лiтературна мова: Синтаксис. К., 1972.

Сучасна українська лiтературна мова: Лексика i фразеологiя. К., 1973.

Тоцька Н. І. Сучасна українська лiтературна мова: Фонетика, орфо-
епiя, графiка, орфографiя. К., 1981.

Українська лiтературна мова i наголос. К., 1973.

Український правопис. К., 1993.

Фразеологiчний словник української мови: У 2 т. К., 1993.

Шевченко Л. Ю., Рiзун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська
мова. Довiдник. К., 1996.

Вступ	3
ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ФОНОЛОГІЯ	8
Фонетика	8
Характеристика звуків	8
Артикуляція голосних звуків	12
Артикуляція ненаголошених голосних	13
Тривалість артикуляції наголошених і ненаголошених звуків	14
Артикуляція приголосних звуків	14
Асиміляція приголосних звуків	17
Наголос	18
Класифікація звуків	19
Просодичні засоби української мови	19
Орфоепія	22
Орфоепічні норми української літературної мови	22
Випадки порушення орфоепічних норм	23
Фонологія	25
Позиційні чергування фонем	25
Історичні чергування фонем	26
ПИСЬМО. ГРАФІКА ТА ОРФОГРАФІЯ	27
З історії письма	27
Неалфавітні види письма	28
Алфавітне письмо	30
Графіка	31
Графічні засоби	31
Транслітерація	33
Неалфавітні графічні знаки	34
Основні вимоги до алфавітного письма	35
Орфографія української мови	36
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	38
Лексикологія як розділ мовознавства	38

Омоніми	42
Шляхи виникнення омонімів	45
Міжмовна омонімія	46
Пароніми	46
Антоніми	47
Синоніми	51
Склад лексики сучасної української мови за походженням	56
Активна й пасивна лексика	63
Неологізми	64
Застаріла лексика	66
Лексика української мови з стилістичного погляду	68
Діалектизми	75
ФРАЗЕОЛОГІЯ	78
Класифікація фразеологічних одиниць	80
Системні зв'язки у фразеології	81
Фразеологія і мовні кліше	83
Мовні штампи	84
Вживання фразеологізмів та їх трансформація	86
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	90
Загальна характеристика словників	90
Розвиток української лексикографії	92
Типи словників	96
Перекладні словники	96
Тлумачні словники	98
Етимологічні словники	98
Словники синонімів, антонімів, паронімів	99
Орфографічні, орфоепічні та інші словники правильності мови ..	99
Фразеологічні словники	101
СЛОВОТВІР	103
Структура слова	104
Способи словотворення в українській мові	107
Морфемний, словотвірний і етимологічний аналізи	110
МОРФОЛОГІЯ	111
Грамати́чна категорія. Грамати́чне значення.	
Грамати́чна форма	111
Поділ слів на частини мови, частки мови й вигуки	113
Іменник	114
Семантичні розряди іменників	115
Конкретні і абстрактні іменники	115
Розряди істот і неістот	116
Власні і загальні іменники	116
Збірні іменники	117

Речовинні іменники	118
Лексико-граматичні та граматичні категорії іменників	118
Категорія числа	120
Категорія відмінка	121
Відмінювання іменників	123
Відмінювання множинних іменників	132
Відмінювання власних назв	133
Невідмінювані іменники	134
Прикметник	134
Значення прикметника та його граматичні ознаки	135
Семантичні групи прикметників	135
Якісні прикметники	135
Ступені порівняння якісних прикметників	136
Ступені якості (форми суб'єктивної оцінки) прикметників	138
Відносні прикметники	140
Відносно-якісні прикметники	141
Присвійні прикметники	141
Присвійно-відносні прикметники	142
Словотворення прикметників	142
Суфіксальний спосіб творення прикметників	142
Префіксальний спосіб творення прикметників	144
Префіксально-суфіксальний спосіб творення прикметників	144
Основа складання як спосіб творення прикметників	145
Перехід прикметників в іменники (субстантивація)	145
Словозміна прикметників	146
Відмінкові закінчення прикметників	147
Правопис прикметників	148
Числівник	149
Кількісні числівники. Власне кількісні числівники	150
Складені числівники	154
Збірні числівники	155
Порядкові числівники	155
Складені порядкові числівники	156
Дробові числівники	156
Неозначено-кількісні числівники	157
Синтаксичні зв'язки кількісних числівників	157
Сполучення числівників з іменниками у називному відмінку	158
Сполучення числівників з іменниками у непрямих відмінках	159
Числівник у ролі підмета	160
Числові іменники і лічильні слова	161
Правопис складних прикметників, першою частиною яких є кількісний числівник	161
Займенник	162
Загальна характеристика займенника	162
Розряди займенників	163
Займенник у тексті	168

Дієслово	169
Загальна характеристика	169
Неозначена форма дієслова	170
Категорія виду	171
Дієслова перехідні і неперехідні	174
Категорія стану	175
Загальні відомості про дієвідмінювання. Дві основи дієслова	176
Категорія особи й числа	177
Безособові дієслова	178
Категорія часу	179
Теперішній час	180
Майбутній час	182
Минулий час	183
Давноминулий час	184
Категорія способу	184
Дієприкметник	188
Активні дієприкметники	188
Пасивні дієприкметники	189
Перехід дієприкметників у прикметники та іменники	190
Предикативні форми на -но (-ено), -то	191
Дієприслівник	191
Помилки при використанні дієприслівникових зворотів	193
Прислівник	194
Розряди прислівників за походженням і способом творення	195
Правопис прислівників	197
Прийменник	200
Значення прийменника	200
Морфологічні групи прийменників	201
Синонімія прийменникових конструкцій	204
Просторові відношення	204
Часові відношення	205
Причинові відношення	207
Відношення мети	207
Правопис прийменників	207
Сполучник	208
Походження сполучників	209
Типи сполучників	209
Сполучники сурядності й підрядності	210
Синоніміка сполучників	212
Правопис сполучників	213
Частки	213
Фразові частки	214
Словотворчі та формотворчі частки	216
Вигук	217

СИНТАКСИС	219
Загальнотеоретичні й методологічні питання синтаксису	219
Предмет синтаксису	219
Речення і судження. Предикативність	221
Словосполучення	227
Граматична організація словосполучень	228
Типи граматичного зв'язку в словосполученні	229
Граматичне значення словосполучення	231
Функції словосполучення	232
Побудова правильних словосполучень	233
Речення	237
Визначення речення. Головні ознаки речень	237
Класифікація речень	238
Модальні типи речень	239
Розповідні речення	239
Питальні речення	240
Спонукальні речення	241
Гіпотетичні речення	241
Переповідні речення	241
Речення бажальної модальності	242
Речення умовної модальності	242
Окличні речення	242
Прості речення	243
Головні члени простого речення	244
Підмет	244
Простий підмет	244
Складений підмет	245
Присудок	246
Простий присудок	246
Складений присудок	247
Складений іменний присудок	247
Іменна частина складеного іменного присудка	249
Присудки, що мають однотипну структуру зі складеним іменним присудком	249
Складений дієслівний присудок	249
Складний присудок	250
Складні випадки та помилки при узгодженні підмета й присудка	250
Складності й помилки при виборі форми роду	251
Складності й помилки в категорії числа	251
Другорядні члени речення	252
Означення	253
Узгоджені означення	253
Неузгоджені означення	254
Прикладка	255
Додатки	256
Обставини	259

Односкладні речення	262
Означено-особові речення	262
Узагальнено-особові речення	263
Неозначено-особові речення	264
Безособові речення	265
Інфінітивні речення	267
Номінативні речення	267
Неповні речення	269
Прості ускладнені речення	273
Однорідні члени речення	273
Синтаксичні відношення між однорідними членами	275
Однорідні й неоднорідні означення	276
Узагальнювальні слова при однорідних членах речення	278
Розділові знаки при однорідних членах речення	279
Речення з відокремленими членами	280
Відокремлені означення	282
Відокремлення узгоджених означень	282
Відокремлення неузгоджених означень	284
Відокремлення прикладки	285
Відокремлення обставин	287
Відокремлення додатків	291
Звертання	291
Вставні і вставлені конструкції	297
Вставні конструкції	297
Вставлені конструкції	301
Складні речення	303
Загальні зауваження	303
Складносурядні речення	305
Синтаксичні відношення між частинами складносурядних речень	307
Речення з єднальними сполучниками	307
Речення з протиставними сполучниками	308
Речення з розділовими сполучниками	309
Речення з градаційними сполучниками	310
Речення з приєднувальними сполучниками	310
Складнопідрядні речення	311
Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними	313
Складнопідрядні речення з підрядними означальними	319
Складнопідрядні речення з підрядними обставинними	329
Складнопідрядні речення з підрядним часу	329
Складнопідрядні речення з підрядним місця	331
Складнопідрядні речення з підрядним причини	333
Складнопідрядні речення з підрядним умови	334
Складнопідрядні речення з підрядним допусту	335
Складнопідрядні речення з підрядним наслідку	336
Складнопідрядні речення з підрядним мети	337
Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри або ступеня, порівняльними	337

Перехідні випадки між сурядністю і підрядністю	340
Складнопідрядні речення з підрядним приєднувальним (супровідним)	340
Складнопідрядні речення з з'їздовими відношеннями між частинами	341
Складнопідрядні речення з пояснювальними відношеннями між частинами	342
Безсполучникові складні речення	342
Розділові знаки у складних безсполучникових реченнях	348
Багаточленні складні речення	349
Багаточленні речення з сурядним зв'язком	350
Багаточленні речення з безсполучниковим зв'язком	351
Багаточленні складнопідрядні речення	353
Складні синтаксичні конструкції	356
Пряма і непряма мова	360
Способи передачі чужої мови	360
Пряма мова	362
Розділові знаки при прямій мові та цитатах	363
Пряма мова після слів автора	364
Пряма мова перед словами автора	364
Слова автора в інтерпозиції	365
Пряма мова в інтерпозиції	366
Розділові знаки в діалозі (полілозі)	366
Розділові знаки при цитатах	367
Непряма мова	368
Невласне пряма мова	369
Синтаксичні конструкції зв'язного мовлення	371
Типи зв'язку між реченнями	373
Типи контекстуальних відношень між реченнями	382
Список рекомендованої літератури	391

Підручник

Морозов

Пономарів Олександр Данилович
~~Різдво~~ Володимир Володимирович
Шевченко Людмила Юрівна та ін.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА

За редакцією О. Д. Пономарева

Художник обкладинки і художній редактор О. Г. Григ'ір
Технічний редактор І. М. Лукашенко
Коректори Л. Ф. Іванова, А. В. Бородавко

Підп. до друку 30.10.1997. Формат 84 x 108 1/32.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,00. Ум. фарбовдб. 21,42. Обл.-вид. арк. 26,21.
Вид. № 3837. Зам. № 45

Видавництво «Либідь» при Київському університеті.
252001 Київ. Хрещатик, 10.
Свідцтво про де ~~яку~~ реєстрацію № 05591690 від 23.04.94 р.

Надруковано

НБ ПНУС

605277

виц «Проза»